

श्रीमद् बल्लभाचार्यजी (श्री महाप्रभुजी)

Shriya Sri P Ahmedabad

શ્રીમદનમોદનો વિજયતે

અર્પણપત્રિકા

અખિલભૂમણ્ડલાચાર્ય ભગવદ્દનવૈશ્વાનરાવતાર

લક્ષિતમાર્ગાબ્જમાર્તણ્ડ, શુદ્ધાદૈતપથનિરૂપક

શ્રીમદ્ધવલભાચાર્યજીનાં પુનિત ચરણ-

સરોજમાં કોટિશઃ દંડવત્ પ્રણામ

પૂર્વક અનન્ય ભક્ત કવિશ્રી દયારામ

ભાઈનું આ આન્તરજીવન

અર્પણ કરીને કૃતાર્થ

થાઉં

હુ

પ્રકાશક :

દાસાનુદાસ નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ

ડોલોઈવાળા.

૩૧ થો મળવાનાં ઠેકાણાં.

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ ડોહોઈવાળા.

ડે. માધવબાગમાં પાંજરાપોળ ઓફીસ સામે પાંજરાપોળની ચાલી-મુંબઈ. નં. ૪

“ ગુજરાતી ” પત્રની ઓફીસ, સામુનખીલ્ડીંગ, સરકલ, કોટ, મુંબઈ. નં. ૧

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. છુકસેલર ડે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ. નં. ૨

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ છુકસેલર કાલ્યાણદેવી રોડ મુંબઈ ૨

નારણજી મુળજી

સુનીલાલ દીપ્ત્યાચંકર ,, ઠે મોટું મંદિર-ત્રીજો બોઈવાડો-મુંબઈ. ૨

પડિત ગદુલાલાજીની લાયબેરિ ડે. જીલ્લેશ્વર કેથીડૂલ સ્ટ્રીટ મુંબઈ. ૨

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે છુકસેલર ડે. ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ.

લક્ષ્મીભાઈ જગનલાલ દેસાઈ ,, ડે. રીચીરોડ નં. ૧૧૦ અમદાવાદ

રણછોડલાલ મોતીલાલ ,, ,,

દલમુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ ડે. પોસ્ટ પાસે ડોહોઈ (વડોદરા)

શ્રીપુષ્ટિભાગીય પુસ્તકાલય નડીઆદ.

હા. બેચર મેઘજી ડે. પુરાબજાર રાજકોટ,

કરસનદાસ નારણદાસ છુકસેલર નાણાવટ સુરત.

દેસાઈ અધર્ષ ,, ડે. કતોપોર બજાર બરૂચ.

ગોપાલદાસ ગિરધરદાસ પરીખ મોટું મંદિર સુરત.

મકનજી જીઠાભાઈ મુગટવાલા શ્રીનાથજીનું મંદિર વડોદરા

આ સિવાય બહારગામના જાણીતા છુકસેલરો.

Copy Right N P Shah

જન્મ સરવ ૧૯૩૩ ના ભા પદ શુક્ર ૧૧

૭૫ ના (વાસનભયતી) રજિવાર

૥૩૨ કવાસ સરવ ૧૯૦૦ ના મ ધ કૃ ૫

રિયતિ વા ૭૫ ૭૧

॥ श्रीरसेशो जयति ॥

લક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈને
રસસ્મરણાંજલિ.

ગુર્જર સાહિત્યના કુળે કોકિતા ટહુકી ગઈ,
તખૂર તત્રીના સાથે કાવ્યોર્મિ ઉજ્જળી ગઈ
શ્રીકૃષ્ણભક્તિ કવિતા વિરચી અનેક,
નાસકિત લૌકિક મહી વિષયે વિરક્ત,
સેવા અને સ્મરણ કાર્ય મહી નિમગ્ન,
બોણ હવે હૃદય ભાવુક ભક્તિપૂર્ણ.
એનું કવિત્વ રસ-નિર્જરથી ભરેલું,
સાહિત્ય-કાવ્ય-શિખરે વિહરે અનેરું,
પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુનું પરિચાનવાણું,
અદ્વૈત શુદ્ધ મહરન્દ પીવાડનારું.
સ્વામસુન્દરની મૂર્તિ હૃદયે રમતી હતી,
પ્રભુમા પ્રેમ આસક્તિ કવિએ મેળવી હતી
કવિદર્શન સમ્પ્રતિ થાય નહીં,
પણ કાવ્ય કૃતિ મહિ થાય નહીં,
કરિતા વળિ ભાવપ્રધાન રહી
પ્રભુ પ્રેમ તરે રસ ચૂસવતી
આજ્યેય કાવ્ય અન્યોક્તથી જણાય
હિદબાત લક્ત કરિતું શુચિ આર્દ્ર હાઈ,
વીતી ચતાગિદ કવિને, પણ છે સજીવ
કાવ્યે સુરમ્ય પ્રતિભા કવિની અનિદ
જા. શ્રીમજ્જનાથસાક્ષી વિ. મહારાજ.

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ	થી	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ છું	૧		૫૬
૧ કાવ્યોત્તેજ્ય શુદ્ધ ઉદ્દેશ	૧		૬
૨ દયારામભાષના કાવ્ય વિષેના વિચારો	૭		૨૮
૩ કવિનાં કાવ્યોત્તેજ્ય વર્ગીકરણ	૨૮		૩૧
૪ કાવ્યવિદ્યાગાવલોકન	૩૨		૫૬
પ્રકરણ ૨ છું			
દયારામભાષના કાવ્યોત્તેજ્ય તત્ત્વ	૫૬		૧૧૩
૧ ધૃતિરભાવના	૫૬		૮૦
૨ જગત્ વિષે વિચાર	૮૦		૯૭
૩ જીવવિચાર	૯૮		૧૦૭
૪ મોક્ષ વિષે વિચાર	૧૦૮		૧૧૩
પ્રકરણ ૩ છું			
સાધનવિચાર	૧૧૩		૧૬૬
૧ દીનતા	૧૧૩		૧૨૬
૨ પૂજા-ઉપાસના	૧૨૬		૧૩૦
૩ અનન્યાશ્રય અને અસમપિતવન્નુભાગ	૧૩૧		૧૪૨
૪ સરજ્યાગતિ	૧૪૨		૧૪૬
૫ ભક્તિ	૧૪૬		૧૬૬
પ્રકરણ ૪ છું	૧૬૬		૨૧૧
૧ કવિશ્રીનો શૃંગરિય	૧૬૬		૨૧૧

પ્રકરણ ૫ મું

જ રાધાકૃષ્ણમાં કવિનો રસવિષય ૨૧૧ ૨૨૮

ਪ੍ਰਸੰਨ ੬ ੬

५ कविश्रीना आदेशं वर्षाव ज्वननां सत्रे २२६ २४३

૩	દયારામભાઈનાં કેટલાંક જીવનચરિત્રો	૨૪૪	૨૪૬
---	----------------------------------	-----	-----

પ્રકરણ ૭ મું

અન્ય કવિઓ સાથેની સરખામણી ૨૪૭ ૨૧૬

ମନୁଷ୍ୟ ୮ ଭୁ

—१ साक्षर तरीके ३६ २६७ २७६

દ્યારામભાઈની જયંતીનાં ભાષણો તથા અન્ય લેખો.

૧ મનમોહનદાસ દલપતરામ દલાલ ખી. એ. ૨૭૭ ૩૪૨

૨ ન્હાનાલાલ હલપતરામ કવિ એમ્. એ. ૩૦૩ ૩૨૭

૪૭	શ્રીમનસાલ છોટાસાલ દેખાઈ	૩૨૮	૩૪૩
----	-------------------------	-----	-----

४	नानासाहब हलपतराम शिव अम्. अ.	३४४	३५०
---	------------------------------	-----	-----

જા. શ્રી ૬ શ્રીગાધ્યનાયક મહારાજ	૩૫૧	૩૫૩
૬ દયાસાગરજીની પોર્ટ	૩૫૪	૩૫૫

પ્રમુખ ત્રણજાણ નમરોશ ૪૨ દેવે બી.એ.બી.એડ.બી.

મુખ્ય વક્તા રા. મગનલાલ ગિરિજાશંકર શાસ્ત્રી અને
જીનલાલ હિમતલાલ બોધી

✓ 9 नमीनदास त्रिभोवनदास भास्कर सोबीसीटर उपल 3६१

५ दयारामजयन्ती अभिवादन ३६२ ३७४

પ્રમુખ ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસ દેરાસરી બાર. એટ લે.

૬ ગરિવામા શ્રાવિજનામકાવજી ૩૭૫ ૩૮૪

૧૦	દયારામ જયન્તી મુંબાઈ દિ. બા.	૩૮૫	૪૧૩
	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી		
	મુખ્યવક્તા રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા		
૧૧	દયારામજયન્તી અમદાવાદ	૪૧૩	૪૧૬
	પ્રમુખ દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ		
૧૨	ડો. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે	૪૧૭	૪૨૩
૧૩	વસંતરામ હરિકૃષ્ણ રાઘી	૪૨૪	૪૩૦
૧૪	જગજીવનદાસ દયાલજી મોદી	૪૩૧	૪૫૦
૧૫	અંબાલાલ જુલાખીરામ જ્વની બી. એ	૪૫૧	૪૬૦

પરિશિષ્ટો.

- ૧ કવિશ્રીપર કડીના વૈષ્ણવનો પત્ર.
- ૨ 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા'માનો ગદ્ય લેખ.
- ૩ કવિશ્રીના હસ્તાક્ષર.

ચિત્રોની સૂચી.

- ૧ જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુજી
- ૨ લક્ષ્મી કવિ શ્રીદયારામભાઈ
- ૩ " " " મનમાં ગિરાજતા તે વખતની
- ૪ સહગત મૂવચંદ્ર લુવસીદાસ તેલીનાળા બી એ એલએલ. બી
- ૫ કવિશ્રીના હસ્તાક્ષર રસિકવલ્લભારલ

પ્રકાશકનું નિવેદન.

ગુજરાતી સાહિત્યરૂપ ગગનમહાશય ચન્દ્રમાની પેઠે પ્રકાશી રહેલા મહાનુભાવ લક્ષ્મણવિ શ્રીધારામભાઈના દિવ્ય અક્ષરદેહને આલેખવાનો પ્રયત્ન કરતાં પરિણમેણુ આ આતર જીવન ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાસી ભક્ત જનોના કરકમલમા મુકતા આજે મારા આનંદની સીમા નથી ૧૬ વર્ષના સતત પ્રયાસો અને તન મન ધનના મહાન બોગે પણ આ અથ હું ગુર્જરસાહિત્યરૂપ ઉદ્યાનમાં મૂકવા લાગ્યશાળી થયો એ મારા વિચારથી તો મારા જીવનની કૃતાર્થતા જ મણુ છુ. ગુજરાતી સાહિત્યવાટિકાના વિહારીઓ આ મારા નાનાશા પણ અનેરી દિવ્ય સુગંધ પ્રસરાવતા, નિત્ય નવીન સ્વરૂપે વિકસતા, લાવનાપુષ્પોથી લગ્ની રહેલા, જીવનના અનેક બોગે ઉછેરેલા આ ખાલ વૃક્ષને નિરખશે, તેના દિવ્ય સુવાસથી હૃદયને મહેકાવશે તો મારા આનંદનો પાગ નહિ રહે આ અથ પ્રકટ કરતા મારા હૃદયમાં જે ઉર્મિઓ ઉછળી રહી છે તેને વાણીદ્વારા બહાર પ્રકટ કરવા હું તો અશક્ત જ છુ

હું સાક્ષર કે વિદ્યાન નથી ગુર્જરસાહિત્યના સમરાગણમાં અમુમવા માટે જે અમકદાર તૈયારી હોવી જોઈએ, તેના ખ્યાલ પણ ધરાવવાનો મને અધિકાર નથી મહાનુભાવ કવિશ્રીનું દિવ્ય જીવન અને એઓથીનું રસસરિતા વહેવરાનું ગંભીર રસમગ કવિહૃદય, એ બધાનો વિચાર કરતાં પણ મારી મતિ કાઈ પણ કામ નજ કરી શકે. છતાં આ ક્ષેત્રમાં આજે ૨૦ વર્ષથી મેં અપવાબુ છે આ સાહસમાં મારા જેવા નિ સાધન જીવમાં આ કાર્ય માટે બલ ચેરનાર જે ટાંઠ

હોય તો મારા પરમ પૂજ્ય ગોલોકવાસી સદ્ગત જોષી નાથજીભાઈ જ છે, કે જોએએ કવિશ્રીની દિવ્ય વાણીના વિલાસમાં જ સમગ્ર જીવન ઓતપ્રોત કરી દીધું હતું. તેમનાં બળે જ આ કાર્ય ૨૦ વર્ષથી ચાલુ છે, અને તેટલા જૂજ સમયમાં કવિશ્રી વિષે કાંઈ નવો જ શુદ્ધ પ્રકાશવતો યુગ પ્રસરી ચુક્યો છે. આ યુગના મંડાણ માટે કેવી ઉચ્ચ તપસ્યા કરવી પડી છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવો અહીં અરથાને નહિ જ મળાય.

સં. ૧૯૬૭ ની સાલની વાત છે. આજ સાલમાં મને કવિશ્રીના બક્તિયોગની દીક્ષા સદ્ગત જોષીજીએ આપેલી મારા રમરથમાં છે. સદ્ગત જોષી નાથજીભાઈ કવિશ્રીના શિષ્ય ગિરિજાશંકરભાઈના પુત્ર થાય. પિતાશ્રીના લૌકિક વારસાની પેઠે અલૌકિક વારસો પણ તેમણે મેળવ્યો હતો, તેથી જ મહાતુભાવ કવિશ્રીની રસપૂર્ણ વાણીનું તેમને વ્યસન લાગી ગયું હતું. બ્યાવૃત્તિમાંથી જે સમય બચતો તેમાં તેઓ કવિશ્રીના મહાન્ ગ્રંથોમાં અવગાહન કરતા અને પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નવી પ્રતિઓ ઉતારતા, સમજી ન શકાય તેવા ગ્રંથો ઉપર ટિપ્પણ દીક્ષા આદિ લખતા. ઉપરાંત કવિશ્રીનું તમામ જપાયેલું સાહિત્ય પણ તેમણે એકઠું કરીને વાંચવા માંડ્યું. આ પ્રકટ થયેલા સાહિત્યથી તેમને આનંદ પણ થયો; પણ તેથી અધિક તો ક્લેશ થયો. કવિશ્રીનાં જીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો આલેખાય, તેમનાં કાવ્યરસની ઉચ્ચતા અને સર્વોત્કૃષ્ટતા કળવાય, એ તો રહ્યો આનંદનો વિષય, પણ કવિશ્રીના દિવ્ય જીવનમાં કલ્પનાના કાજળનાં ટપકાં જાણે અજાણે કરવામાં આવે, કાવ્યોના અર્થમાં ફેવલ દુન્યવી દૃષ્ટિ જ ઉપયોગી, આ બધા ક્લેશના વિષય નહિ તો ખીજું શું હોય ? જાપેલાં સાહિત્યોમાં જે ગંભીર જૂલો થયેલી હતી, તે જોષીજીએ સુધારવા માંડી. ખાસ

કરીને કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો સંગ્રહ સુધાર્યો અને તે સંગ્રહના પ્રકાશક સદ્ગત સાક્ષર ત્રીયુત ઇચ્છારામભાઈ પાસે મારી મારફત મુંબઈ મોકલી આપ્યો. હું મુખાઈમાં આજે વર્ષોથી રહું છું. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને તેનો પ્રચાર કરનાર તરીકેનું સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈનું સ્થાન તો અદિતીય ગણાય. મેં જ્યારે દયા; રામકાવ્યસંગ્રહની સુધારેલી પ્રતિ તેમને બતાવી એટલે તેમની સત્ય-શોધક શુદ્ધિએ જોપીજીને અનેક ધન્યવાદો આપ્યા. વળી બીજી આવૃત્તિ વખતે એ સંગ્રહ શુદ્ધ છપાય તેની કબૂલાત આપી. ઉપરાંત કવિત્રીનાં જીવનચરિત્રો ઉપર આરોપાયેલાં કલંકોને નિર્મૂલ્ય બનાવનારા ઐતિ-હાસિક પુરાવાઓ જ્યારે એ મહાન સાહિત્યસેવકને દેખાડવામાં આવ્યા ત્યારે તો તેમને અનિર્વર્ણનીય આનંદ થયો. કવિત્રીપર આરોપાયેલાં કલંકો, કાબ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ સમજ્યા વિના તેના થયેલા ખરાબ અર્થો એ બંને સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈને થોડાં ખટકતાં ન હતા. સાક્ષર મંડળ તરફના વિરુદ્ધ વાતાવરણમાંએ ‘ગુજરાતી’ પત્રદ્વારા એ સદ્ગત સાક્ષરે બક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈના અક્ષરદેહનો શુદ્ધ પ્રકાશ ફેલાવવામાં લેશ પણ પાછી પાતી કરી નથી. એમની એ સત્યનિષ્ઠા અને થયેલી જૂલ પણ કોઇને અન્યાય કરતી હોય તો તે સુધારી લેવાની ઉદારતા માટે તો તેમનો ઉપકાર જ માનવો રહ્યો. એ સદ્ગત સાક્ષર કવિત્રીનું ચરિત્ર અને કાવ્યો શુદ્ધ મુદ્ર સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય તે માટે પાસ અભિનાયા ધરાવતા હતા. ખચિત જ ગુર્જરગિરાના એ એકનિષ્ઠ સેવકની તો ખોટજ પડી છે.

સદ્ગત સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈની ઉક્ત અભિનાયાથી તો જોપીજી નાચજીભાઈ ધણા પ્રસન્ન થયા. કાવ્ય અને ચરિત્રનું સશોધન તથા પ્રકાશન ‘ગુજરાતી’ મુદ્રણાલય મારફત થાય તો તેમાં તેઓ સતુષ્ટ જ

હતા પણ એક ઉણપ તેમને ખટકવા લાગી, તે એ કે આ કાર્ય
કાર્ષ પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્ય વિદ્યાનને હાથે જેટલું સગીન થાય તેટલું
ખીજને હાથે ન જ બને એ સ્વાભાવિક છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગના
સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ભગવદ્ગીતાનિષ્ણાત મો. મનવાયોદ્યાસ્ત્રીજીની
આ વિશે સનાહ જોરીજીની આગ્રાથી મેં લીધી—તેઓ તો બહુ
પ્રવૃત્તિરાજા રહ્યા એટલે પોતે આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાયતા ન જ
આપી શકે તેથી તેમણે સદ્ગત સાક્ષર મૂનચંદ્ર તેનીવાળા અને રા
વસંતરામ શાસ્ત્રીને આ બધું કાર્ય સોંપવા ફરમાવ્યું તેમાં કાવ્ય
સાહિત્યનું મુદ્દણ રા વસંતરામ શાસ્ત્રીને લાગે આવ્યું અને જીવન
ચરિત્રના તાર્ત્વિક અશની સેવા સદ્ગત તેલીવાળાએ સ્વીકારી લીધી
કવિશ્રીને ત્રણ દષ્ટિએ નિરખી ચકાવ. ૧ આધિભૌતિક, ૨
આધ્યાત્મિક અને ૩ આધિદૈવિક આ ત્રણ દષ્ટિએ કવિશ્રીના બાહ્ય અને
આંતર જીવનનું નિરીક્ષણ કરવું રહ્યું બાહ્ય જીવનમાં આધિભૌતિક દષ્ટિની
મુખ્યતા હોય આંતર જીવનમાં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દષ્ટિની
મુખ્યતા ગણાય. પુષ્ટિમાર્ગના તાર્ત્વિક વિદ્વાનો જ આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી
જોઈ શકે કે જે આધ્યાત્મિક દષ્ટિ કવિશ્રીના અક્ષરરેહનું સત્ય આલેખન
કરવામાં સહાયબૂત બને છે આધિદૈવિકદષ્ટિ તો કાર્ષ વિરસાની જ હોય
જેના ઉપર પ્રભુકૃપા થાય તેજ કવિશ્રી જેવા મહાન લક્ષ્યનાં દરેક
ચક્ષુરવવનમાં દિવ્યતા જોઈ શકે જોવી જ વિના આવી દષ્ટિ ખીજ
કાર્ષની હોય તેમ મારા અનુભવમાં આવ્યું નથી અત્યંત પરમ
ભગવદીય મનમોહનદામભાર્ષી જી એ પણ એ ઉત્તમોત્તમ દષ્ટિએ
કવિશ્રીને આનેખી શમ્યા છે પણ પરાકાષ્ઠાને પામેની દષ્ટિની ચર્ચા
અહીં વિશેષ કરવાની લાગે જ જરૂર હોય અનુભવની વાતો તો
વિરસા અનુભવીઓને જ સોંપવી ગ્હી

સદ્ગત તેલીવાલાએ કવિશ્રીના ચરિત્ર વિષેના અનેક સખળ પુરાવાઓ અને મહાન કાવ્યસમુદાય જોઈને ચરિત્રના એ વિભાગ સ્થાપ્યા. એક વિભાગમાં તો કવિશ્રીનું ચરિત્ર આધિભૌતિક દૃષ્ટિને મુખ્ય રાખીને લખવામાં આવે અને બીજા ભાગમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ જ પ્રધાન રાખી લખાય એવી યોજના કરી. કવિશ્રીનું બાલ જીવન મનઘડત-કલ્પના કાલવધી જાણે અજાણે પૂર્વના સાક્ષરોથી થોડું ખરડાયું ન હતું. આંતર જીવનની તો પછી વાત જ શી કરવી ? માત્ર એક જ નિર્મલસર અને ઉદારાશય સાક્ષર ગુર્જર સાહિત્યમાં વિરલ તારલાસમાં અમ-કતા હતા, કે જેમણે કવિશ્રીનો ‘અક્ષરદેહ’ આવેળીને, પહેલાનાં સાક્ષરોએ એ દિવ્યદેહચિત્ર ઉપર નાખેલા શાહીના છાંટા ધોઈ નાંખ્યા હતા. એ સાક્ષર તે આપણા માનનીય સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ભાઈ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના કર્તા છે. કવિશ્રીનાં પ્રકટ દર્શન વખતે તો કોઈ વિદ્વાન્ત્રી તાઘત ન હતી કે તેમનાં દિવ્યજીવન પર અધારાના ગોખારા ફેંકી શકે. બાકી શ્રીનરસિંહમહેતા જેવા મહાત્મલાવ સામે તેમની હયાતીમાં જ નિરર્થક આદેવનો કરનાર અણતીઓ ક્યાં આજી હતા ? તેવું કવિશ્રી વિષે બને તો તે સહજ જ છે છતાં વિવેકશાલી વિદ્વાનો તેવા ગાઢરીઆ પ્રવાહમાં ભળતા નથી. કવિશ્રીએ આ લોકનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાનું દિવ્ય પ્રકાશમય ચિત્ર કાયમને માટે ગુજરાતી સાહિત્યોદ્ધાનમાં સ્થાપી ગયા પછી ભક્તનિદેહના ભાગ બનેલા સાક્ષરોએ એ આકર્ષક ચિત્રને બેડોળ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો. મહારાણી વિક્ટોરીઆના લવ્ય બાવલાને મુખામુમાં કોઈએ કેવું બેડોળ બનાવી દીધું હતું ? તેના ઉપર ચોપડેલા કાળો રંગ જુંસી નાખવા માટે કેટલા ધુરંધર રસાયનશાસ્ત્રીઓને બોલાવ્યા હતા ? પણ આખરે આપણા જ દેશના મહાન રસાયનશાસ્ત્રી સ્વર્ગરથ ગર્જરે

અને તેમના ચાગીદ, તથા જણીતા હેન્ડગર્દીંગ એકસ્પર્શ ભગવદીય
 પ્રો સાકળયદ સાહ એમ એ એ એ બાવવાને કનકમુક્ત કર્યું
 હતું એને માટે એ જન્મે ગમાયનશાસ્ત્રીઓના નામે યાદગાર
 બન્યા છે તેવો જ બનાવ અહીં બન્યો છે સાહિત્યોદ્યાનમા
 મર્વોત્કૃષ્ટ ગીતે પ્રકાશી ગહેવા કવિશ્રીના વિચિત્ર અક્ષરગદના ચિત્રપર
 જાણે અજાણે જે શાહીના ટપકા નાખેના તેને ખાગી નાખવાનું
 કાર્ય મદગત શ્રીયુત ગોવર્ધનગમભાષ્યએ કર્યું, પણ તેમ કરતા તેમને
 હાથે કવિ-ચિત્ર કાષ્ટિક જાણુ પડવાનો સભવ ઉભો થયો અને તેને
 માટે કવિ શ્રીસવિતાનાગયણે જાહેર પત્રદ્વારા ભયચિન્ન પણ
 દેખાડી દીધું આ જ અરસામા મારા પૂજ્ય જોષીજીએ કવિશ્રીના
 જીવનચરિત્રના સમત પુરાવાઓ એમના ક્યાં અને સદ્ગત તેનીવાળા
 જેવા પુષ્ટિમાર્ગના વિદ્વાન સાક્ષરોની મહાયનાથી કવિચિત્રનું બન્ય,
 સુંદર અને આકર્ષક સ્વરૂપ ફરીને પ્રકટાવી દીધું કવિશ્રીના બાહ્ય
 જીવન ઉપર જે માનસ તરંગોના ગંગા ઉગ્રડેલા તે તો સહજમાજ
 હતા ન હતા થઈ જાન તેમ હોવાથી તેની રૂપરેખા આકીને સદ્ગત
 તેનીવાળાએ પોતાના ભરૂચનિવાસી મિત્ર રા રાકગપ્રસાદ રાવળને
 એ કાર્ય સોંપી દીધું અને તેના કૃત્ય કવિશ્રીના ચરિત્રનો પહેલો
 ભાગ પ્રમટ થયો આ ભાગથી કવિશ્રી વિષે જે મનવડત માન્યતાઓ
 ફેલાઈ હતી તે લગભગ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ અને કવિશ્રીના કાબોના
 ‘મણિમાલા’રૂપે કમશ પાત્ર ભાગ પ્રકટ થતા દિનપ્રતિદિન કવિ
 શ્રીના કાબો વિષેનો ધ્રમ પણ નષ્ટ જ થયો

આતર જીવનમા આધ્યાત્મિક દષ્ટિ અને સાંપ્રદાયિક માર્મિક
 તત્ત્વસ્પર્શી નિદ્રતા, એ જન્મેની આવશ્યકતા હોય જ, તેથી સદ્ગત
 તેનીવાળાએ એ કાર્ય પોતે ઉપાડી લીધું સાહિત્યસેવક સાક્ષરોની

આર્થિક રિયલિટી લાગ્યે જ સતોપજનક હોય છે. સદ્ગત તેલીવાલા પોતે વકોલાત કરતા, પુષ્ટિમાર્ગના મહાન સંસ્કૃત ગ્રંથો અનેક ગ્રંથો ઉપરથી સંશોધન કરીને પ્રકટ કરતા. આ મહાકાર્ગોમાંથી જે સમય બચે તેમાં અમોઝ આ કાર્ય પણ રગશીમાં ગાડાની જેમ આગળ ધપવું હતું. સવારે અને માંજરે તેઓ મને પોતાને ઘેર બોલાવતા હતા હું મારા દ્રવ્યમંપાદનના સમયનો મહાન ભોગ આપીને તે સમય સાધતો હતો. તેમાંજે એમના જેવા વૈષ્ણવ ગૃહસ્થનાં ગાદ્દસ્થજીવનમાં, એક આત્મભોગી સાહિત્યસેવકના સાહિત્યમેવામય જીવનમાં, શરીર, સમય, ધન આદિનો ભોગ આપીને હું કેતાર્થતા માનતો હતો. દિવસોના દિવસો, કપાડોના કપાડો વીતતાં જ્યારે તેમને મુખ્ય કાર્યોમાંથી અવકાશ મળતો ત્યારે તેઓ આ આંતર જીવન લખાવના હતા. કોઈ વખતે પોતે પણ લખી નાખતા હતા. આંતરજીવનમાં શું આવવું જોઈએ તેની કપરેખા તો એમણે તૈયાર કરી જ રાખી હતી. અનુક્રમે પ્રકરણો લખાવતા હતા આમને આમ મહીનાઓ વીતી ગયા-વર્ષો વીતી ગયા-કાર્ય પૂર્ણ થઈ શક્યું નહિ. એટલામાં તો મેંક મૂળજી જેઠાના એક લાખના સ્મારક ફંડ-માંથી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના મહાન ગ્રંથ શ્રીમદ્વલ્લભાષ્યનું રશ્મિ-પ્રકાશ-સાહિત્ય સાથે મુદ્રણ કરવાનું અતિગ્રમજનક કાર્ય તેમણે ઉપાડી લીધું. હવે તો બીલકુલ સમય મળે તેમ હવે જ નહિ. એટલે એમણે કાર્ય સુરતવાળા જાણીતા ઉત્સાહી અને સાપ્રદાયિક અભ્યાસી રા. રા. ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહને સોંપવા જણાવ્યું. તેમણે પ્રયાસ કરીને મેં ‘ઓપડાશાહી’ અક્ષરોમાં લખેલી અને તેલીવાલાએ લખાવેલી ગ્રંથ પણ એમણે સુધારા વધારા ગાથે ‘પ્રેમકાપી’ને લાયક તૈયાર કરી અને બીજાં એકાદ બે સ્વતંત્ર પ્રકરણો પણ લખ્યાં. આ સ્વતંત્ર પ્રકરણો શ્રીયુત તેલીવાલાને ફંડાં જણાયાં અને

તેમાં હજુ વધારે પૂર્તિ કરવાની જરૂર લાગી, તેથી છેવટે 'ત્રાપુષ્ટિ-
માર્ગીય વૈષ્ણવમહાસભાના મંત્રી અને પુષ્ટિમાર્ગીય મહાન્ સંસ્કૃત
ગ્રંથોના અનુવાદક શ્રીયુત જોડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ એમ. એ. ને આ
કાર્ય સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધું સાહિત્ય રા. જોડાલાલભાઈ ઉપર
મોકલી આપ્યું. તેમણે ઘણો જ શ્રમ લીધો. લખાવડું સાહિત્ય વાંચી
જઈને, તેમાં સુધારા વધારા કરીને નવાં પ્રકરણો પણ સવિસ્તર
લખ્યાં અને ગ્રંથનાં પ્રકરણો અને વિભાગો પાડીને મુદ્રણાલયમાં
મોકલવા યોગ્ય ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ તૈયાર સાહિત્ય અને તેની
સાથેનો એક પત્ર અમદાવાદથી લઈને હું મુંબઈ શ્રીયુત તેલીવાળા
પાસે આવ્યો. શ્રીયુત તેલીવાળાએ કેટલીક સૂચના કરી, તે પરથી
ફરીને રા. જોડાલાલભાઈને મળ્યો. એ સૂચના તેમણે સ્વીકારી લીધી
આથી પુસ્તકનું પૂરે વધી ગયું, તેથી શ્રીયુત જોડાલાલભાઈની સૂચના
મુજબ કેટલીક ઘટાડો કરી નાખ્યો. ત્યાર બાદ મુંબઈ ઇલાકાના
જૂનવણી ખાતાના ડે એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર અને સુપ્રસિદ્ધ ભગવ-
દીય મનમોહનદાસ દલાલ બી. એ. ને પણ આ સાહિત્ય વંચાવ્યું,
તેમણે કેટલીક માર્મિક સૂચના કીધી તે મુજબ ફરીને આખો ગ્રંથ
પ્રો. જોડાલાલભાઈ જોઈ ગયા અને સુધારો વધારો કર્યો. આ રીતે
આ ગ્રંથ પુષ્ટિસંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ બન્ને એજ્યુકેટ વિદ્વાનોએ મળી
પૂર્ણ કર્યો છે, એટલે શ્રીયુત તેલીવાળા અને પ્રોફેસર જોડાલાલભાઈના
ઉપકારનું અહીં સ્મરણ કરું છું. સદ્ગત તેલીવાળા આજે હયાત
હોત તો આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી તેમને ઘણો જ આનંદ થાત, પણ
અભુની ઇચ્છા આગળ કોઈનું પણ બલ ચાલતું નથી; તથાપિ તેમનો
આત્મા આ કાર્યથી અવશ્ય પ્રસન્ન થશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

૧૬ વર્ષના મારા સતત પ્રયાસનું આ ફલ મારા આનંદમાં
વૃદ્ધિ કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું? ઘણાં આવશ્યક કાર્યોને પણ તિલાંજલિ

આપીને રાત્રિનો બાર બાર વાગ્યા સુધીના ઉગ્ગરા વેડીને, પરિણામે તબીયત લથડે તો તેની પણ દરકાર ક્યાં વિના આ સેવા બળવવા માટે જે ધૈર્ય અને બળનો અનુભવ કર્યો છે તે માટે મહાનુભાવ કવિશ્રી અને તેમના કૃપાપાત્ર સદ્ગત જોષીનું જ રમરણ કરું છું. કવિશ્રીના અક્ષરદેહને ચયલો અન્યાય કેમ મિટાવાય તેની ધૂનમાં ઉગ્ગરા કે ભૂખ તરશની પણ મેં દરકાર કીધી નથી. અનેકવાર મુખાધથી ડભોધ, સુરત અને અમદાવાદની જાત્રાઓમાં પૈસા પાછળ જોયું નથી. આનો ખરો અનુભવ તો જે આ સ્થિતિમાં મુકાય તેને જ થાય છતાં આ ગ્રંથ આટલે વર્ષે હું સાહિત્યવિદ્યાસીઓને અર્પણ કરી શક્યો, એટલે મારા તન, મન, અને ધનના મહાન્ ભોગની સાર્થકતા સમજું છું.

આ ગ્રંથની રચના થયા પછી, તેનો શૃંગાર ગુજરાતી સાહિત્યના મહાન્ સાક્ષરોમાધી કાર્ષ સાક્ષરને પવિત્ર હસ્તે થાય તો ઉત્તમ; એમ સમજીને મેં સદ્ગત લેખીવાલાના પરમ રનેહી મુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરવર્ચ શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાને વિનંતિ કરી. મારી નમ્ર વિનંતિ સ્વીકારીને તેમણે એક નાનો પણ માર્મિક સમ્યોટ ઉપોદ્ધાત લખીને આ ગ્રંથને કહો કે કવિશ્રીના અક્ષરદેહને એક અમૂલ્ય દિવ્ય રત્ન જડેલા મુકુટથી શણગારી દીધો છે એટલા માટે તેમનો ઉપકાર કયા શબ્દોમા માનું તે પણ મને સ્મરતું નથી. તેથી અહીં તેમના શ્રમની નોખ લઈને જ વિગ્ન છું. તેમ શ્રીયુત મનમોહનદાસભાઈ અને રા. રા. ઈશ્વરલાલ ચમનલાલ શાહે પણ લીધેલા શ્રમ માટે તેમનો આભાર માનું છું.

સદ્ગત શેઠ શ્રી કલ્યાણુદાસ કેશવદાસ બી. એ. જે. પી. ના ચી. શેઠ શ્રી દારકાદાસ કલ્યાણુદાસ બી. એ., ગોલોકવાસી ભગવદીય શેઠ શ્રી અચરતલાલ હરિવલ્લભદાસના આત્મજ શેઠ શ્રી હરિદાસભાઈ

તથા શેક શ્રી છોટાલાલ કીલાયદ જે પી તથા સ્વ પડ્યા ભવાનીશ કર
તોળાશ કરના આત્મજ પડ્યા દિરાલાલભાઈ તરફથી આ પુસ્તકની કેટલીક
નકલો લઇને ઉત્તેજન આપવામા આવ્યું છે, અને એ રીતે ગુજરાતના
મહાન લક્ષ્મી કવિ શ્રીદયારામભાઈની વાણી તરફ જે અનન્ય પ્રીતિ
તથા ભક્તભાવ દર્શાવ્યા છે તે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું

અથ ન્યારે છપાતો હતો ત્યારે કેટલાક વૈષ્ણવો તરફથી સૂચના
થઈ કે કવિશ્રીની જયન્તીના વ્યાખ્યાનો પણ જે આ અથમાં છપા
તો સારૂ તેથી તેનો પણ આમા સમાવેશ કર્યો છે આમા
મુખ્યત્વે કવિશ્રીશ્રીમણિ ન્હાનાલાલ દયપતરામ, રા બ. શ્રેયલાલ
હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા નર્મદાશંકર દેવરાજ મહેતા, રા મનમોહનદાસ
દયપતરામ રા નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માર્ટર, રા ડાહ્યાભાઈ
પીતાંમરદાસ દેરાસરી, રા ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઈ, રા મણુલાલ
જમનાદાસ દવે, રા જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, તથા શાસ્ત્રી
વસંતરામ હરિકૃષ્ણ રા અબાલાલ જુનાખીદાસ જાની, વગેરેનાં
ભાષણો જે ગુજરાતી 'ગુજરાતી પદ્ય' પ્રબલધુ 'સાઝ વર્તમાન'
શુદ્ધાદૈત' વગેરે સાપ્તાહિકો દૈનિકો તથા માસિકોમાં જે પ્રકટ થયાં,
હતા, તેનો પણ સંગ્રહ અહિંઆ કર્યો છે, આ માટે તે સર્વે લેખકો
તથા પ્રકાશકોનો હું અને અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું

જયન્તીના ભાષણો અને અન્ય લેખો અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમા જૂઠાજૂઠા
છાપાએમા પડી રહેવા હોવાથી તેને હમેશને માટે સાચવી રાખવાને
તથા અભ્યાસીઓને કવિશ્રી વિશે જૂઠી જૂઠી દૃષ્ટિબિન્દુથી જાણવાનું
મળે તે માટે અહિંયા કેટલાક સન્મિત્રોની મધ્યજથી દાખલ કર્યા છે

ઉપરાંત ગૂજરાતના ઉગતા સાહિત્યસુધાકર સુપ્રસિદ્ધ ગોસ્વામી
શ્રી ૧૦૮ શ્રીવજનાયલાલજી મહોદયે કવિ શ્રીના અક્ષરદેહને રસ-
સ્મરણાન્વલિ' અર્પાને તેને કાઢી નવું રસરૂપ અર્પ્યું છે, એટલે એઓ
શ્રીનો ઉપકાર તો ચિરસ્મરણીય જ મણાય. આપ શ્રી 'લક્ષ્મીરત્ન-

‘પરીક્ષક’ શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરપ્રભુના વંશજ ગદ્યા, એટલે ભક્ત કવિશ્રીને કેમ ન જોળખે ?

આ અથના પરિશિષ્ટમાં કવિશ્રીએ રચેલા ‘પ્રસ્નોત્તરમાલિકા’ અથમાનો જે ગદ્ય લેખ હપાયો છે, તેને માટે શાસ્ત્રીજી ચીમનલાલજી તથા રા. ઈશ્વરલાલ શાહનો ઉપકાર માનું છું.

આ પરિશિષ્ટ વિભાગમાં કવિશ્રી ઉપર કડીના વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર કવિશ્રીના તરફ અન્ય વૈષ્ણવોનો કેવો સહભાવ હતો તેની પ્રતીતિ માટે તથા તેમના કાળની—સંવત્ ૧૯૦૨ની—પત્રના ગદ્ય લખાણની બાબા દેવી હતી તેનો ખ્યાલ થવા માટે અત્ર આપ્યો છે.

આ અંધર્નું મુદ્રણ પ્રો. જેઠાલાલભાઈની દેખરેખ નીચે થયું છે અને તેમાં તેમણે ઘણો શ્રમ લીધો છે. પણ આ અંધર્નાં પાછળનાં મૂંઝા શોધવાનો તેમને સમય ન મળ્યો તેથી બીજાઓ પાસે મુંબાઈ શોધાયા હતા અને તેમાં અશુદ્ધિ રહી જવા પામી છે. તેથી ક્ષમા માગું છું જાણીતા વૈષ્ણવ સદગૃહસ્થ રા. રા. મૂળજી નાથજી કાઠારીએ ઘણી કૌમતી સૂચના કરી છે, અને રા. વસંતરામ શાસ્ત્રી, રા. ગિરિધરલાલ જ. શાહ, રા. રા. ગોવિન્દશરણદાસ આદિ મિત્રોએ પણ આ કાર્યમાં પૂર્ણ સહકાર આપીને અને આભારી બનાવ્યો છે. આ સર્વ ભગવદ્દીયોના પ્રયાસની અહીં નોંધ લઉં છું. અંતમાં આ સર્વ કાર્ય એ દયામય પ્રભુના રસાત્મક સ્વરૂપના અમદદ આનંદના આસ્વાદમાં લવલીન બનેલા ભક્તારત્ન કવિશ્રીના ચરણમાં નિવેદન કરીને વિરમું છું.

અમદાવાદ

કુળ એકાદશી સ. ૧૯૮૭ } નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
} ડોહાઈવાળાના સર્વને શ્રી સ્મરણ.

પ્રસ્તાવના

ગુર્જર કવિસમ્રાટ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાષીની વાણીથી ક્યો ગુર્જરવાસી અપરિચિત છે? તે કવિએ પોતાની વાણીની મીઠી મધુરપથી દરેક ગુર્જરવાસીનું હૃદય આકર્ષી લીધું છે તેમ કહેવું તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. પ્રથમ તે કવિની વાણીનો પરિચય સદ્ગત નર્મદાશંકર કવિએ ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલા દયારામકાવ્ય-સંગ્રહ એ પુસ્તકથી કરાવ્યો. આ પુસ્તકમાં તે કવિની ગરબીઓ તથા ભક્તિ નીતિ તથા વૈરાગ્ય વિષેનાં પદો ઉપરાંત તેમની મળભાષાનાં ‘સતસૈયા’ જેવી કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી પંડિત ગુટ્ટલાલાજી તરફથી તેમજ વડોદરા ભાષાંતર ખાતા તરફથી તેનાં ‘રસિકવલ્લભ વગેરે છંપાયાં’ હતાં પદ્ય આ પ્રયાસ કોક કોક સ્થળે છાપની અશુદ્ધિઓવાળા જણાવાથી તેમજ કવિની ‘બીજી કૃતિઓ’ પદ્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર જણાતાં કમોઝનિવાસી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહે કવિના શિષ્યપુત્ર જેપી છોટલાલાભાઈની સાહાયથી કવિની કવિતાઓનો સંગ્રહ પોતે હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી તૈયાર કર્યો અને ત્યાર પછી તે બધાને જેમ જેમ જોગવાઈ મળતી ગઈ તેમ તેમ ‘દયારામકૃતકાવ્યમણિમાળા’ ના નામથી બહાર પાડ્યા. આ રીતે આત્યાર સુધી તે કવિની કવિતાનાં થોડાં ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે. હજી કેટલોક ભાગ પ્રસિદ્ધ થવાનો બાકી છે. આ ઉપરાંત ગ્રાણ્યશંકર વૈજનાથ વ્યાસે રા. જગજીવન દયાળજી મોદીની પ્રસ્તાવના સહિત ‘દયારામકાવ્યમુદ્રા’ નામનું પુસ્તક પદ્ય છંપાવ્યું છે. આ ઉપરથી ભક્ત કવિ શ્રીદયારામના સાહિત્યનો જેમને અભ્યાસ કરવો હશે તેમને પૂરતી સાગમી મળશે.

જના સુધી આ મામત્રી ઉપનબ્ધ ન હોતી ત્યા સુધી આ ભક્ત
કવિની કવિતાના પૂરતા અભ્યાસના અભાવના પરિણામે ગુજરાતના
કેટલાક માણસો તરફથી આ કવિને મોટો અન્યાય થયેનો હતો કેટલીક
વ્યક્તિઓએ આ કવિના જીવનચરિત્ર જુદા પ્રસિદ્ધ કગીને એ કવિના
જીવનને ઝાણુ પાડવાના મિથ્યા પ્રયત્નો કરેલા પણ જેમ સૂર્ય રહ્યામે
ધૂળ નાખવાથી સૂર્યનો પ્રકાશ ઢકાતો નથી તેમ આ કવિના કીર્તિ
સૂર્ય વિશે બન્યું સ્વ ગોવર્ધનરામભાઈએ દયારામભાઈને થતા
અન્યાયમાથી કહ્યુંકે અરો બચાની લેવા માટે દયારામભાઈનો અક્ષરદેહ
વિશેનો પોતાનો નિગ્રહ લખ્યો અને તેમા તેમના સ્થૂળ જીવન અને
અક્ષરદેહને છૂટા પાડ્યા અને જણાવ્યું કે તેમનું સ્થૂળજીવન ગમે તેવું
હોય પણ તેમનો અક્ષરદેહ ખરેખર સુદર છે ગોવર્ધનરામ
ભાઈનો આ મત પણ તે કવિચરિત્રને શુદ્ધ રૂપે પીછાણી ચકયો
નાહિ મહાપુરુષના જીવન અને કવન ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવની
માફક એક બીજાથી નિરાળા હોતા નથી તેમના જીવનના આચાર
અને વિચાર એક બીજાની માથે અભેદતાથી રહેલા હોય છે તેમની
કૃતિઓ તે તેમના આન્તર વિચાર અગર સંકલ્પનુ જ પરિણામ છે
આતર સંકલ્પથી કૃતિ લિખ હોતી નથી એક ક્ષણવાર માટે પણ તે
નોખી રહી શકે નાહ પુખ્તમા જેમ પરિમન મહેકી રહે છે તેમ
મહાપુરુષોના જીવનમા તેમની કૃતિ પણ મહેકી રહે છે જેમ વસ્તુની
જ છાયા અગર પ્રતિબિંબ પડ છે તેમ તેમના જીવનમા જે જે
શુભ વિચારો બાધેના હોય તેનું જ પ્રતિબિંબ કૃતિઓ દ્વારા જીવનમા
✓ ઉઠે છે આ સિદ્ધાન્ત તરફ શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ કેમ દુર્વક્ષ્ય રહ્યા
હશે તે સમજી ચકાતુ નથી તેમ છતા તેમણે દયારામભાઈનો અ
ક્ષરદેહ અવનોકનામા જે સુંદર પ્રવાસ કર્યો છે તે ખરેખર પ્રશસનીય

છે એ મત, તેની અદર છાયાયેલી તાત્ત્વિક વિચારસરણિ તે દયારામ
ભાઈની નથી દયારામભાઈ એક ભક્ત કવિ હતા અને તે શુદ્ધદૈત
મતના પ્રતિપાદક શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગના સેરક હતા
આથી તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન મર્યાદા શુદ્ધદૈત મતને અનુસરે છે એટલે
ગોવર્ધનરામભાઈની મીમાસામાં કાકકાક સૈદ્ધાન્તિક દોષો રહી ગયા
છે આ ત્રુટિઓ તરફ ગુજગાતી' મા કવિ અવિતાનારાયણે (૧) 'અક્ષર
દેહનાં અવલોમ્બ'ના લેખથી ધ્યાન ખેંચ્યું હતું ત્યાર પછી આ પુસ્તકના
પ્રકાશક તરફથી દયારામભાઈનું એક જીવનચારન પ્રમાણપૂર્વક સામગ્રી
ઉપરથી રચીને બહાર પાડનામાં આવ્યું હતું પણ તેમાં જીવનચરિત્રના
જ પ્રસંગો નિરૂપવાના હોવાથી દયારામભાઈના કાવ્યોમાં કયો અર્થ
છપાયેલો છે તે પ્રકટ કરવાનો તેમાં અવસર ન હોતો, તેથી તેજ
પ્રકાશકની ઇચ્છાથી દયારામભાઈનું 'આન્તરજીવન' નામનું આ પુસ્તક
પ્રકટ કરવામાં આવે છે મનુષ્યને સ્થૂળ જીવનની માફક સૂક્ષ્મ જીવન
અગર આન્તરજીવન પણ હોય છે તે આન્તરજીવન મનોવ્યાપાર અને
લાગણીઓનું બનેલું હોય છે અહિંઆ તે સદૃશ્યમાં રાખીને જ
'જીવન નિરૂપવામાં આવ્યું છે કવિના મનના વ્યાપારો તથા લાગણીઓ
તેમની કવિતામાં દર્શાવેલા છે એટલે તેના જ આધાર લઈને તેનું
પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તે વ્યાપારો તથા લાગણીઓ
કેવા હતા તે અહિંઆ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે આમ કરવામાં કવિએ
પોતાની કવિતામાં રણું કરેલા કેટલાક વિચારો તથા મતો ઉપર
કેટલીક આનુષંગિક વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની જરૂર જણાવેલી હોવાથી
તે પણ અહિંઆ કરી છે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પરબલ તેજ કવિના
મનોવિચારના આધેય હતા અને તે આધેય સાથે આધાયકની વૃત્તિ
તદાકાલ બને તે માટે સાધનરૂપ ભક્તિ કેવી હોવી જોઈએ તથા તે

તદ્રૂપ બનતા આધાયક આધેય સાથે ઠેરી રીતે રસાસ્વાદ કરે છે, તે બધી બાબતોનો દુઃકમા રફોટ કરવાની જરૂર જણાતા તેનો પણ વિચાર આ પુસ્તકમાં કર્યો છે. અર્થાત્ આ પુસ્તકમાં કવિના સ્થૂલ-શુબન નહિ પણ તેમના આન્તરશુબન-તેમની માનસિક સૃષ્ટિનો જ તથા તેની સાથે સંબધ ધરાવતા વિષયોનો જ વિચાર કરવામા આવ્યો છે

આ પુસ્તક રચવાનો પ્રયત્ન સકલ્પ સફળત થી મૂલ્યદ્રવ્યસીદાસ તેશીવામા બી એ એલએલ બી ને થયો હતો તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના એક સમર્થ વિદ્વાન હતા તેમણે પોતે એ સમ્રાટના અનેક પુસ્તકોનું વાચન કર્યું હતુ તેમજ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સમુદ્ધાર કરવામા જ પોતાના શુબનનો ભોગ આપ્યો હતો તેઓ દયારામભાઈના કાબોના ખાસ અભ્યાસી હતા દયારામભાઈ વિષે ગુજરાતના સાક્ષરોનું અજ્ઞાન કેવુ છે તે જ્યારે તેમને ખબર પડી ત્યારે તેઓએ દયારામભાઈના કાબોમા કયો વિચાર છે તે પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાનો વિચાર કર્યો, અને તે વિચાર પ્રકાશકને જણાવ્યો. અહિં આ કહેવું જોઈએ કે દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર જે આ પુસ્તકના પ્રકાશકે છપાવેલું તેની રૂપરેખા બાઈ મુલ્યદ્રના હાથે જ તૈયાર થઈ અને પ્રકાશકે તે વિચારને સહર્ષ ઉપાડી લીધો. આમ નિર્ણય થયા પછી બાઈ મૂળ્યદ્રે 'આન્તરજીવન માટે નિર્ધોનું ટાયલુ કર્યું' અને તેમાના કેટલાકો ઉપર પોતે જાતે લેખો લખ્યા કેટલાક લેખો પોતે પોતાના હાથે લખતા તો કેટલાક પ્રકાશકને લખાવતા આમ તેમણે આન્તરજીવનની સામગ્રી તૈયાર કરવા માડી, પણ આ વખતે તેમની પાસે સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુદ્રણનું કામ એટલું બધું હતુ કે તેઓ આ કામ માટે પૂરતો સમય આપી શકે તેમ નહોતા તેથી તેમણે તે ગ્રંથો રહેલું કામ ઉપાડી લેવાને સૂચ્યું, એ તેમની તે ઇચ્છાને માન આપીને કળીયુ વિષયોની

યાદી તેમણે જ તૈયાર કરી જ હતી, એટલે મારે તો બાકીના વિષયો ઉપર ખૂટતા લેખો તૈયાર કરવાના હતા તેમજ તે લેખોની પરસ્પર સંકલ્પના જાળવવાની હતી આ વખતે વળી બાઈ મૂળચંદ્રની સમતિથી રા નારાયણદાસે બાઈ ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહની પણ લખાણની બાબતમાં સહાય લીધી. બાઈ ઈશ્વરલાલનો દયારામ વિષેનો અભ્યાસ સારો હતો તેથી તેમણે પણ તે કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા માંડ્યો. તે પછી શ્રીયુત મનમોહનદાસ દલપતરામ દલાલ બી એને એ મેટર વાંચવા તેથીવાવાની સૂચનાથી પ્રકાશકે આપ્યું હતું બાઈ લેખો ન્યારે તૈયાર થયા ત્યારે પુસ્તકનું દળ ધણું જ વધી ગયું, આથી તમામ સામગ્રીને બાઈ મૂળચંદ્રે ફરીથી તપાસી અને તેમાં ઘટાડો કરવાનો સૂચ્યો. ત્યાર પછીથી બાઈ મૂળચંદ્ર આ મથનુ મુદ્રણ શરૂ થાય તે પહેલાં હરિશરણ થયા તેથી તે કામમાં પછીથી તેમની જે સાહાય્ય જોઈએ તે અટકી ગઈ. પ્રકાશકની ઇચ્છાથી મેં ફરીથી બાઈ મેટર તપાસી અને પુસ્તકનું કદ વધી ન જાય તેટલા માટે વિશેષ ઘટાડો કર્યો આ સાથે કવિની જયન્તીઓનાં બાપણ પણ અગત્યના હોવાથી આ પુસ્તક સાથે જાપાવવાનો વિચાર પ્રકાશકનો હોવાથી પ્રકાશકની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો પણ અહિંનાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે,

બાઈ મૂળચંદ્ર પોતાના હાથે આ કાર્ય પૂર્ણ કરી ગયા હોત તો સારું, પણ પરમાત્માની ઇચ્છા આગળ આપણા સંકલ્પો બ્યર્થ છે. આ મથનું યોજના બાઈ મૂળચંદ્રના શુભ અને સંસ્કારી સંકલ્પમાંથી ઉદ્ભવી છે તેથી આ પ્રયાસનું મર્વ માન તેમને ધટે છે બાઈ ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહે પણ આ કાર્યમાં જ પોતાની અમૂલ્ય સેવા આપેલી તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર ધટે છે.

આ સાથે ખાસ ઉપકાર લાઈ નારાયણદાસ પરમાનંદદાસનો માનવો જોઈએ. સાહિત્ય એ તેમનો વિષય નથી તેમ પોતે જોવારિ લાઈનના 'ધંધામાં' હોવા છતાં લગતકવિ દયારામલાઈ તરફ શુદ્ધ ભક્તિથી આકર્ષાઈને તેમણે આ મંથના મુદ્રણનું સાદસ કર્યું છે, તે માટે પેષ્યવો તથા સાહિત્યપ્રેમીઓ તરફથી તેમને અભિનંદન ધટે છે. લાઈ નારાયણ-દાસે જો આ સાદસ ન કર્યું હોત તો, દયારામલાઈનું શુદ્ધ જીવન ચરિત્ર તથા દાગ્યમણિમાળાના પાંચ ભાગો ગુજરાતની જન-જાને વાંચવાનાં મળત નહિ.

પ્રકાશકની મૂલનાથી આ પુસ્તકમાં જ્યન્તીના લાખણો તથા લેખોનો સંગ્રહ પણ કરવામાં આવ્યો છે, તે માટે તે તમામ લેખકોનો આભાર પ્રકાશકે જૂદો માનવો છે. હું પણ તે લેખકોએ પોતાનાં લાખણોદ્વારા જે દયારામલાઈની સેવા કરી છે અને જે પત્રોના અધિપતિઓએ તેને પ્રકટ કરી છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનું છું.

આ પુસ્તકમાં મંથમુદ્રણના જે જે દોષો રહી ગયા તેમાંના કેટલાકનું શુદ્ધિપત્રક અહિં આપ્યું છે. તેમ છતાં જે અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હોય તે માટે ક્ષમા માનું છું. જ્યન્તિવિભાગનાં મૂકો હું જોઈ શક્યો નથી. ઉલ્ટે જે પરમાત્માની પ્રેરણાથી આ કાર્ય હું કરી શક્યો છું તેમને સાક્ષી રાખીને નીચેનું વાક્ય હું ઉચ્ચારું છું.—ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધોમહિ.

અપિપત્રમી ૧૯૮૬

અમદાવાદ

}

જેઠાલાલ ગા. શાહ.

ઉપોદ્ધાત..

શ્રી નરસિંહ મહેતા (ઈ સ ૧૪૧૪-૧૪૮૧) આપણા ગુજરાતના પ્રાચીન યુગના આઘ કવિ અને કવિ દયારામભાઈ (ઈ સ ૧૭૬૭-૧૮૫૨) આપણા ગુજરાતના પ્રાચીન યુગના હોલ્લા કવિ બન્ને રસિક નાગર જ્ઞાતિના બન્ને કવિ હતા શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિમા ગોપિકા જેવા માધુર્યભક્તિથી મુગ્ધ બનેલા ભક્ત આમ હતા ઇમેજ શિક્ષણના આરભ સમયે શ્રી નરસિંહ મહેતા આપણા જમાનાથી આધા, વધારે મોહકરૂપમા અને શ્રી દયારામ આપણા જમાનાની અત્યંત નજીકના, તેથી મનુષ્યસહભાવી માત્સર્યવડે કંઈક કનુવિત રૂપમા જણાયા કવિ નર્મદાશકરે (ઈ ■ ૧૮૩૩-૧૮૮૬) શ્રી દયારામભાઈના કેટલાક કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો, અને તેમના અક્ષર દેહના ઘટક અણ્યો એકત્ર કર્યા પરંતુ વિશ્વામિત્રની વિચિત્ર સૃષ્ટિ જેવી કવિ દયારામભાઈના અક્ષરદેહની રચના તેમણે ઘણી બેડોળ બનાવી નવા યુગના મોટા કવિએ કહ્યું તે દયારામના શુદ્ધ સર્વે માની લીધું અને ગાડરીયા પ્રવાહ જેવા અક્ષરદેહના ૨-૩રૂપને આપણા જનસમાજે કવિ દયારામ ઉપરના ન જાણવાના કારણે અધ્યારોપિત દોષોને સાચા માની તેમના (૧૮૫૨-૧૯૦૭) સમયમા નાકે મરડવા માડ્યું આ દોષનું નિવારણ શ્રી ગોવર્ધનરામ ભાઈએ (ઈ સ. ૧૮૫૫-૧૯૦૭) કર્યું પરંતુ કવિ દયારામને લગતુ સર્વ સાહિત્ય તેમના મમયમા પ્રકટ થયેલુ નહિ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમા શાસ્ત્ર કેવ લાદિતમતના અમત્વવાળા હોવાથી અને જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર

બેનો ગાઢ પરિચય તેમને હોવાથી, ભક્તિશાસ્ત્ર અને પ્રેમ નિરોધ ઉપર અધ્યાયેશ કવિ દયારામના અધ્યોમાંથી કવિના પોતાના અભિ-પ્રાયથી અવળા રૂપના સિદ્ધાન્તો તેમણે તારવ્યા; એટલે દયારામ-ભાઈનો અક્ષરદેહ સુંદર ચિત્રાયો, છતાં જેમ મંગાજી શિવની મૂર્તિને માથે નેધરે, તેને બદલે ચરણુ આગળ કાંધ બેસાડે અને જેવી વિકૃત ભાવના ઉભી થાય તેવી રીતે પાતંજલ યોગનાં જંગમ સાધુનાં ક્યાં કવિની સુંદર મૂર્તિને પહેરાવવામાં આવ્યા. અને વિચિત્ર અક્ષરદેહ ઉભો થયો.

તે જમાનો પણ ગયો; અને કવિના અધ્યારોપિત સદોષ અથવા વિકૃત અક્ષરદેહને તેના મૂલ્ય રૂપમાં તારવવાના પ્રયત્નો થયા. પરંતુ આ દેહનાં ઘટક અણુઓ ન્યાં સુધી કવિની સર્વ કૃતિઓ ઉદ્ધારને ન પામે ત્યાં સુધી મળવાં મુશ્કેલ; એમ દયારામને લગતું રહમજી સને ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૬ સુધીમાં પૂર્ણ સાહિત્ય “દયારામ કૃત કાવ્યમણિમાલા” ના પાંચ ભાગ પ્રકટ થયું (ધ. સ. શ્રી દયારામભાઈના અત્યક્ષ શિષ્યના પુત્ર તથા ૧૯૧૪-૧૯૨૬) મિત્રમંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ પાંચ વિભાગમાં એક જ અધ્યાયેશ અન્ધોથી પ્રભવના સમજવામાં આવ્યું કે દયારામભાઈની લોકપ્રસિદ્ધ ગવાતી ગરબીઓ તો તેમની કૃતિઓનો એક નાનો લોકભોજ્ય સમૂહ છે, પરંતુ ભક્તિશાસ્ત્રના કાવ્યની રીતિએ રકુટ ચતા મર્ગેનો સમૂહ “રસિક વલ્લભ” “ભક્તિપોષણ” “પુષ્ટિ પથ રહસ્ય” વિગેરે અનેક અન્ધોમા છે, અને તે કંઈક વિદ્વદ્ભોજ્ય સમૂહ છે.

દયારામભાઈનું લોકભોજ્ય અને વિદ્વદ્ભોજ્ય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પછી શ્રીગદ્વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમગ્નદાયનું વિપુલ સંસ્કૃત સાહિત્ય લગભગ ૪૦ નાના મોટા શાસ્ત્ર તથા પ્રકરણ અન્ધોનું

વૈષ્ણવ વિદ્વાનો તરફથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું, અને આ સાહિત્યનો સમુદ્ધાર કરનાર પુણ્યસ્થોત્ર શ્રી મૂળચન્દ્ર તેલીવાળાએ જે સેવા શિષ્ટ સાહિત્યના ઉદ્ધરણમાં કરી છે તેની કોઈ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાને કરી નથી. આ સાહિત્યના સમુદ્ધારકે આપણી પુણિ સમ્પ્રદાયના નગર ઉપર આવ્યું કે શ્રી દયારામભાઈના વિપુલ સંસ્કૃત પુણિસમ્પ્રદાયના જ્ઞાનગુરુ યા માર્ગદર્શક શ્રી સાહિત્યના મહારાજ હજીરામ ભટ્ટજી હતા; અને તેઓ પ્રખર સંસ્કૃત શ્રી તેલીવાળા વિદ્વાન હતા, અને તેમણે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના અણુભાષ્ય ઉપર “પ્રદીપ”

નામની ટીકા લખી છે. આ ગુરુ શિષ્યના સમ્બન્ધનો પડો ઉત્કળ પછી જાણવામાં આવ્યું કે શ્રી દયારામભાઈમાં જે શૃંગાર-રસ જલકામ છે તે લૌકિક રતિનો ઉદ્ધાસ નથી, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ પ્રતિની અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિનો પ્રવાહ છે.

આ લૌકિક શૃંગાર અને અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિનો ભેદ ન સમજવાથી; અને બન્નેમાં શબ્દમયી પરિભાષા લૌકિક રતિની ઉદીપક હોવાથી દયારામનાં કાવ્યો માત્ર શૃંગારનાં છે, એવું મતબ્ધ કેટલાક વિવેચકોમાં દૃઢ થયું હતું, તેની બાતિ ઉવડી ગઈ લૌકિક ગતિમાં આત્મામાંથી પ્રેમ નીચે ઉતરી સ્થૂલ દેહમાં સંભોગ અથવા વિપ્રલંભ શૃંગારમાં પરિણમે છે; અલૌકિક લૌકિક શૃંગાર અને માધુર્ય ભક્તિમાં સ્થૂલદેહની સ્થૂલ કામ-અલૌકિક માધુર્ય વાસના પગટાઈ ‘રમમય’ પરમાત્માની દિવ્ય ભક્તિનું બાહ્યરૂપમાં મૂર્તિમાં પરા ભક્તિરૂપે પદ્મટાય છે. લૌકિક સામ્ય છતાં આંતર રતિનું આવંબન સ્ત્રી-પુરૂષનું સમેતન શરીર રૂપમાં વૈષમ્ય છે; અલૌકિક માધુર્યભક્તિનું આલંબન પરમેશ્વરની રમમયી મૂર્તિ છે, અને જીવ-ધૈર

વચ્ચે વિશ્વકર્મા મધુર ભાવ રચાયો જાણેલા હોય છે. આ દષ્ટિ-
બિન્દુથી દયારાગભાષા શ્રીકૃષ્ણ સાથે સખીભાવથી સંયોજન
પામેલા સમગ્રતાં, તેમનાં કાવ્યો માધુર્યભક્તિના બોધક સમગ્રતા
વિના રહેશે નહિ.

શ્રીમદ્ધનુ તેવીવાળાના સંશોધનને પરિણામે અને કવિ
દયારામના ભાવિકા અને પ્રશંસકોના ઉત્સાહને લઈ શ્રી દયારામ
ભાષના સંબંધનું વિવેચન સાહિત્ય ઉભું થવા લાગ્યું; અને કવિશ્રીની
જ્યંતીના પ્રસંગોમાં ઉત્તમ વિદ્વાનોથી કવિના અક્ષર દેહની સુન્દર
છબી આલેખાવા લાગી. કવિના અક્ષરદેહની છબીના ચિત્રકારોમાં અનેક
કુશલ કલાપિદ્ રોકાયેલા જણાય છે. આ અક્ષરદેહનું આલેખ તે
કાવ્ય શરીર છે, તેનું મસ્તક તે કવિના તાત્ત્વિક વિચારોની ગુંથણી
છે, અને તેનું હૃદય તે કવિનો માધુર્યરસ છે.

દયારામને લગતું આ પ્રમાણે કવિના અક્ષરદેહને સર્વાંશે જેમણે
વિવેચન સાહિત્ય અવલોકવો હોય તેમણે કવિની કૃતિઓને કાવ્ય
(૧૯૨૫-૧૯૩૦) શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, જ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી અને
દયારામના અક્ષર ભક્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી અવલોકવી જોઈએ. આ
દેહના ત્રણ અંશો: “આંતરજીવન”ના મનમાં ત્રણે દષ્ટિબિન્દુથી
કાવ્યશરીર, જ્ઞાન- કવિના અક્ષરદેહનું નિરૂપણ થયું છે. તે નિરૂપણ
મધ્ય મસ્તક અને કરનારા, કવિના કેવલ ભક્તો અથવા પ્રશંસકોજ
લક્ષિતમયહૃદય નથી પરંતુ બધા તત્ત્વચિન્તકો, કાવ્યશાસ્ત્રના
નિપુણ વિવેચકો, કવિજનો અને તટસ્થ સાહિત્ય
રસિક વિદ્વાનો પણ છે. પરંતુ આ ત્રણે વર્ગના વિવેચકો
‘સહૃદય’ વર્ગના છે, અને તેથી ગુણ પક્ષપાતી છે. જ્યાં ઇષ્ટમૂર્તિને પૂજના
અવધિએ પુષ્પાંજલિ આપવામાં આવે, ત્યાં પુષ્પની જાતિ ઉપર લક્ષ

આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ ભાવ વડેજ પુષ્પની કિંમત અંકાય છે. પુષ્પાન્તરિમાં શુદ્ધાળ, મોગરો, ચપો વિગેરે ઉત્તમ જાતિનાં મુગધી અને મુરૂપ પુષ્પો પણ હોય અને કાંટાસળીયાનાં, ધતુરાનાં અને આકડાનાં પણ કુલો હોઈ શકે. “જ્યંતી” ને સગતાં વ્યાખ્યાનોમાં કવિશ્રીને અર્પણ ચયેલી પુષ્પાન્તરિમાં આજ ન્યાય પ્રવર્તે તો જણાશે. મુખ્ય વ્યાખ્યાનકર્તાઓએ મુગધી અને મુરૂપ પુષ્પોથી કવિશ્રીને વધાવ્યા છે, અને પ્રાસ્તાવિક વિવેચકોએ અથવા પ્રવચન કરનારાઓએ મામાન્ય કુલોની વૃષ્ટિ કરી છે. પરંતુ મર્વ જનોએ પોતાના શુદ્ધ ભાવનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે.

દયારામભાઈના અક્ષરદેહનું બાલરૂપ તેમનાં કાવ્યો છે. આ રાષ્ટ્ર-અભ્યાત્મક મૂર્તિનું સર્વાંગ નિરૂપણ—

૧. કાવ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ.

૨. કવિનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ.

કાવ્યશરીરના ૩. અન્ય કવિઓ સાથે મરખામણી.

મહાશક્તિ લેખો. ૪. દયારામના કાવ્ય વિશેના વિચારો.

૫. કાવ્યવિદ્યાવલોકન.

૬. દયારામને સગતું કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું બાપણ

આ છ લેખોમાં થયેલું વાચકને મળી આવશે. આ લેખોમાંના પ્રથમના પાંચમાં કાવ્યાંગીમાંસા અક્ષરશાસ્ત્રના આધારે શ્રી તેલ્લી-વાલા તથા શ્રીજેઠાલાલ શાહ તરફથી ચર્ચા છે, અને કવિની કવિ તરીકેની કદર શ્રીન્હાનાલાલ કવિએ અત્યંત રમણીય શૈલીમાં છટા લેખમાં કરેલી જણાશે. શેક્ષપીઅર, મીલ્ટન વિગેરે ઉત્તમ કવિના જીવનને સગતા વિવેચનો ઉમેળ બાપામાં Englishmen of Letters Series માં જેવાં આકર્ષક હોય છે, તેવું મનોહર વિવેચન

૪ તેમના મોક્ષ વિષે વિચારો

૫ તેમના આધન વિચાર

તેમના આ નિબંધોમાં પુષ્ટિ મગ્ગદામનાં તાત્ત્વિક શિક્ષા-તો શ્રી દયારામભાઈના કાન્નોમાથી તારવરામાં ઘણી કુશલતા શ્રી જોદાલાલ શાહે દર્શાવી છે. દયારામના અક્ષરરેહનું મસ્તક અથવા છુદ્ધિવંભવ રહમજવા આ લેખો બમ છે.

હવે રહ્યું દયારામના અક્ષરરેહનું “હૃદય” આ હૃદયના આકાશને ઉવાડનારા લેખો નીચે પ્રમાણે સંકલિત થયા છે —

૧ ભક્તિ

દયારામનું ભક્તિ

૨ કવિશ્રીનો શૃંગારરસ

મય હૃદય

૩. રાધાકૃષ્ણમાં કવિનો રસવિપય.

૪ દયારામને કેમ અવલોકશે ?

૫ દયારામ કેવલ પ્રણય કવિ છે કે ભક્ત પણ છે ?

આ મગ્ગદામાં દયારામના હૃદયાકાશમાં ગસમયી કૃષ્ણમૂર્તિ ફેરી રીતે અખડ રામ રમે છે તે મમજારો. આ સદૃશ પ્રેમનું આસબન કૃષ્ણના નામ વડે પરબ્રહ્મરૂપ વરતુ છે, અને તેના અનુભવમાં આવતી આકૃતિ અથવા સ્વરૂપ તે સાકર વેદાંત પ્રમાણેની માયિક સગુણમૂર્તિ નહિ. પરંતુ સ્વેચ્છાવિહાર કરનારી આનંદમયી સત્યમૂર્તિ જેની સાથે જીવની ગોપીમદય મૂર્તિને રમણ કરવાનું છે આ મદન પ્રેમાવેશથી પ્રકટ થતો ભગ્નનીય કૃષ્ણ અને બન્ન ગોપીમદય દયારામનો અખડ ગમ સબધ તેના કામોમાં ચન્દ-પદ્મદ્વારા બાજ બમત્તમાં રહે છે. આ સદૃશ પ્રેમમગ્નિનાં પ્રેમ, આગમ્નિ, વ્યમન અને તન્મયતાના ગંગા કવિ પોતાના કાન્નોમા

અનેક દશાતોથી ચિતરે છે; અને આ રંગથી રંગાયેલાં ભક્તજનો વર્ણાશ્રમધર્મનો મર્યાદાના જન્મનમાં નથી. જેમ જ્ઞાનશાસ્ત્રની પરાક્રાંદ્ય અતિવર્ણાશ્રમી પદમાં છે તેમ ભક્તિ શાસ્ત્રની પરાક્રાંદ્ય પણ સર્વ જાતિ વિગેરે ભેદોનું અતિક્રમણ કરનારી પરાભક્તિમાં છે. આ પરાભક્તિ તે શાંત બ્રહ્મવાદની ઠંડી પ્રશાંત વાદિતા-પ્રેમભક્તિ-નહિ, પરંતુ સ્પંદ બ્રહ્મવાદની ગરમ-ઉછળતી-ઉત્કટ પ્રેમરસની મત્તનદી. આ હિન્મત્ત યમુનાના પ્રવાહ જેવી પ્રેમભક્તિનું ઉદાહરણ ગોપિકામા જેવું મૂર્ત થયેલું હતું, તેવું હિન્મત્ત નર્મદાના પ્રવાહ જેવું પોતાનું જીવન દયારામે અખંડ “સ્વામિની” રૂપે સિદ્ધ થાય એ ભાવનાથી ગાળ્યું હતું. દયારામ શ્રી ગોપવધૂના પ્રેમનું વર્ણન કરતાં કહે ॥ ૬-
 “જાતિ જુઓ તો આહિરની, તેમાં અખજા અધમ અવતાર.
 “એ વેદાદિ ન્હોતી બધી, ન્હોતો હિતમ કર્મ અધિકાર
 “અધિકાર વધુ એક પ્રેમ પ્રતાપ, ક્યાં આધીન શ્રી કૃષ્ણજી આપ;
 “તે ગોપીની પદરજ વદે ઈશ, પ્રેમ લક્ષણ તે સૌને શીશ
 “સેવા મંગત હરિભક્તની, કરે પ્રેમ ભક્તિ ઉત્પન્ન,
 “તે કૃતાર્થ એકલી, નવ ભેદએ કેા માધન.

ત્યારે દયારામભાષના હૃદયાકાશના પડાને ઉઘાડનારી કુંચી આપણે મેળવવી હોય તો આ ગોપિકાની માધુર્યભક્તિના દષ્ટિગિન્દુથી તેમનાં કાળ્યો સમજવા ભેદ્યએ. આવી દષ્ટિથી દયારામનો સ્વાધ્યાય કરવો હોય અને મસાગ્ને કામ નામનો હૃદયરોગ ટાળવો હોય તો દયારામનું મૂલ સાહિત્ય આ ગ્રન્થમા એકજિન થયેલા વિવેચન સાહિત્યની મદદથી પુનઃ પુનઃ અવલોકવા લવામણ કરે છુ પરંતુ તે સાથે શ્રીવિદ્યેશ્વરનું પ્રગોધવચન આ અસિધાગત્ત જેવા પ્રેમમાર્ગમાં ખાસ કરીને ધ્યાન રાખવા જેવું છે -

દયારામનું હૃદય ઘોસનારી આવી માધુર્યભક્તિમાં છે. પ્રાર્થયે રસિકા. સ્વૈરં પદ્યશિવદમહર્નિરામ પત્રવ્રસ્તાનમિદ્યસ્તુ માત્રાક્ષીદપિ વૈળ્લઘઃ । “ગોપીજનવલ્લભ” શ્રી કૃષ્ણ સ્વરૂપમા ભક્તિ યોગ કરવો હોય તો આ સિદ્ધાન્તનું રાત્રિદિવસ રવેન્જાથી હે રસિક જનો । તમે પરિશીલન કરો એમ માગુ છું પરંતુ આ રસના અમ-

ત્કાગ્ને નહિ જાણનારા ભલે તે વૈળ્લુન હો તો પણ આ સિદ્ધાન્તમા દૃષ્ટિ નાખશો નહિ સારાથ તેના વૈળ્લુનોએ શીદ્ધારિકામા બિરાજતા મર્યાદાપ્રભુને જાળવા જોઈએ, પરંતુ અવિકારનો વિપ્લવ ઠગી શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમા માથુ મારવું નહિ પ્રભુને મેળવવાના અનેક માર્ગોમા આ પ્રેમભક્તિનો માર્ગ જો આવી હાથ લાગે તો સરસ છે અને સુગમ છે, અને જો આવી હાથ ન લાગી તો ત્રિજ્વેરી તોડનારના કાઠા ઠપામ તેવો પણ છે ધણાએ આ પ્રેમમાર્ગના આસબનાદિ વિભાવોનું રહસ્ય જાણ્યું નથી, અને તેથી પતિત થયા છે જેઓએ જાણ્યું છે તેવા ભક્તો કૃતકૃત્ય થયા છે

‘શિવસદન’ અમમ્ભાવાદ.

સવત ૧૯૮૬ આશ્વિન શુક્લ

પક્ષત્રતિપદા તા ૨૩-૬-૩૦

નમઃદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

સદગત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેથી નાલા, બી એ એન્ડેન્ બી
હાઈકોર્ટ પ્લીડર, મુમ્બઈ

ફીનીક્ષ પ્રો વર્કસ અમદાવાદ

સદ્ગત શ્રીયુત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા.

સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના પ્રકાશનની તેમની પ્રવૃત્તિઓ,
(લેખક — J. K. K.)

કવિકુવશુર કાવીદાસ કહે છે કે “અવિતવ્યાના દ્વારાશ્ચી ભવતિ સર્વત્ર” તદનુસાર પુષ્ટિસપ્રદાયના નભોમડળમાથી એક નહાનો પણ અતિતેજસ્વી તારક તો ૨૬ મી જુન ૧૯૨૭ ના દિને રાત્રિએ સહસા તિરોધાન પામ્યો છે આ ઉલ્લેખ વેદાંતના નિષ્ણાત માતા અને પુષ્ટિસપ્રદાયના સર્વમાન્ય પ્રખર વિદ્વાન ભગવદીય મૂળચન્દ્ર તુલસીદાસ તેનીવાલાના અવસાનનું સ્મરણ કરાવે છે.

જન્મ અને કેળવણી.

ભગવદીય મૂળચન્દ્રભાઈનો જન્મ ભરૂચ મુકામે એક વખત જાહોજલાલી ભોગવતા પ્રસિદ્ધ તેનીવાળા કુટુંબમાં સવત ૧૬૪૩ ના આશ્વિન વદી ૭ ને દિને થયો હતો પણ ચડતીપડતીના ચક્કરને આધીન તેમનું કુટુંબ પણ ચલુ હતું અને મૂળચન્દ્રભાઈના જન્મ સમયે તેમના માતાપિતાની સ્થિતિ આર્થિક બાબતમાં ધણી નબળી હતી પરિણામ મૂળચન્દ્રભાઈની શારીરિક સ્થિતિ અને શરીરવિમાસને ઉલટું નીવડ્યું પરંતુ તેના કમર ઉચ્ચ માનસિક વિકાસે પુગી પાડી ભરૂચમાં યોગ્ય કેળવણી લઈ તેઓ મુળાઈની વિભન કોલેજમાંથી ઔચ્છિક વિા્ય તરીકે લાખા અને સરકૃતમાં વેદાંત લઈને મૂળચન્દ્ર-ભાઈએ બી. એ ની ડીગ્રી ઉચ્ચે નજરે મેળવી, અને જો તેમની અરજી વખતમર ચર્ચ હોય તો તેઓ તે કોલેજમાં દક્ષિણાદેનો પણ નીમાત કાનેજમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન તરફની ઉચ્ચ વૃત્તિ જોઈને કાનેજના મરહુમ પ્રોફેસર બાકમકરે તેઓ માટે ઉચ્ચે ચત ધરાવતા હતા.

પોઝશઅન્થોનું સંશોધન.

સુભાગ્યે આ સમય તેઓ સંપ્રદાયના પ્રખર વિદ્વાન અને હાથમા પુનાની દાખલ કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મગનલાલ ગણ-પતિરામ શાસ્ત્રીના સમાગમમા આવ્યા અને તેથી તેમની માત્રદાયિક વૃત્તિઓને યોગ્ય પોષણ મળ્યું. દરમ્યાન સદગત મૂળચંદ્રભાઈ એક શિક્ષક તરીકે સરકારી નોકરીમાં જોડાયા અને ત્યાં પણ ક્ષુદ્ધિબળ અને મિતનસાર સ્વભાવથી પોતાના ઉપરીઓની ચાહના મેળવી, શિક્ષકો માટેની ટ્રેનીંગ કોલેજમા દાખલ થયા અને પોતાના કાળજી સમયમા વકીલાતનો અભ્યાસ કરી તે પરીક્ષા પણ પસાર કીધી અને ગૃહસ્થાશ્રમમા જોડાયા. આ સમયે વકીલાતની સનદ માટે પણ જરૂરી રકમ તેમની પાસે ન હતી પણ વળુમાગે જ પ્રભુએ તેની તેમના એક સબધીદારા જ સરળતા કરી આપી અને તેથી જ તેમનું કાયમનું રહેવાનું મુમઘમા થયું અને તેઓએ હાઇકોર્ટમા એપેલેટ સાઇડપર પોતાની પ્રેક્ટીસ શરૂ કીધી. જે વૃત્તિ શિક્ષણ લેતી વખતે સંપ્રદાયપર હતી તે ગૃહસ્થાશ્રમમા પણ અમળ રહી એટલું જ નહીં પણ તે દિનપર દિન વધતી ગઇ તેઓ પોતાનો ધધો કેવળ સ્વાર્થ અને દ્રવ્યોપાર્જન અર્થે કરતા ન હતા, કેમકે જો તેમ હોત તો તેમણે આ પહેલાં સાદું દ્રવ્યોપાર્જન કીધું હોત તેમની જીદગીનું ધ્યેય સંપ્ર-દાયનું શ્રેય શોધવાનું હતું અને તે તેમણે તેનું અપ્રકટ વિપુલ સાહિત્ય પ્રકટ કરવા દ્વારા સિદ્ધ કર્યું. અચાનક આ સમયે તેમને ભારતમાર્તક પડિત ગદુવાવાજીની સરચાઓ અને પુસ્તકાવલના કાર્યકર્તા સદગત શેઠ ત્રિભુવનદાસ વરજીવનદાસ તથા કાશીદાસ નારણદાસ દલાલ વકીલના સમાગમમા આવ્યા અને તે વખતે જેમના હાથમાં પુસ્તકાવલની વ્યવસ્થા હતી તેમાં વિદ્વાનોને પુસ્તકોના દર્શન સુદા થવામાં કેટલી મુશ્કેલી અનુભવી હતી તે પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું અને પ્રભુપ્રે-

રણાચી તે પછી મૂળચદ્રભાષ તે સરચાઓ તથા પુસ્તકલેખના એક
 તરટી નેમાયા અને તે તકનો થોગ્ય લાભ વધતે તેમણે ત્યાના સ-
 ગ્રહમાના પુરાતન પુસ્તકોનું સરોધન પોતાના ધધાના ભોગે પણ
 ચાલુ રાખ્યું તેમણે શ્રીવલ્લભચપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ સમજાવતા
 (શ્રીમદ્વલ્લભચાર્યના) પોડશ અન્યોનું સરોધન અને હુદ્દણ પ્રારબ્ધ,
 આ સમયે સંપ્રદાયનું નામ કેળવાએન વર્ગને અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાને
 મનથી “લાયખલ” કેસના અંગે ઉત્પન્ન થએલ ઇમણાના કારણે
 અનીતિના બાહુરૂપ હતું એક બીજી ઘટનાએ પણ તે બાહુને દૂર
 કરવાને મૂળચદ્રભાષને નિમિત્ત કીધા, તે ઘટના આ હતી કે પોતાની
 બીજી પ્રવૃત્તિઓ સાથે મૂળચદ્રભાષને મુમઘની યુનીવર્સિટી તરફથી
 “મુગ ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત પ્રાધર્જ”ની હરીદાઈના નિમધમા શાક-
 રમત કરતા સુદ્ધાદૈતમત વ્યાસના “બ્રહ્મસૂત્ર”ને કેવી સચોટ રીતે
 અનુસરે છે તે પૂછી પછે દેખાડી આપ્યું અને તે દ્વારા સંપ્રદાયવિષયક
 મત્તમને સદાને માટે દૂર કરા યો ન્યાયમૂર્તિ સર વુડરોફ મી કીય
 શાતિનિકેતનવાળા શ્રીયુત વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય વગેરે જેવા તત્ત્વ-
 જ્ઞાનના વિજ્ઞાતાઓએ મજબૂર નિમધની મુક્ત કંઠે સમાપોચના કરી
 મૂળચદ્રભાષની તે કૃતિ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાનું બહુરે કહ્યું મૂળચદ્ર
 ભાષએ આચાર્યચરણના પોડશ અન્યોની દુષપ્રાપ્ય ટીકાઓ હસ્ત
 લિખિત પ્રતિઓમાથી શોધી અને સેવાકળ ‘ પદ્મ રીક્ષ માયે
 ‘ નિરોધનક્ષણ ’ ચાર રીકાઓ સાથે ‘ મન્યામનિર્ણય ’ છ
 ટીકા સાથે જળભેદ પાચ ટીકાઓ સાથે અતિવરાએ પહેલા
 પ્રકટ કરી દીધા આ વખતે પણ પ્રબુએજ અપેક્ષિત દ્રવ્યમાહાત્મ્ય
 નિલનીવામા પધારેલા પૂજ્ય વિદ્વાન ગોસ્વામી શ્રીજીવનેશાચાર્યદ્વારા
 અપાવ્યું મૂળચદ્રભાષના આ વિદ્યુદ્ગે પુસ્તકો પ્રકટ થનાથી માપ્રદા
 યિક અને અન્ય વિદ્વાનો ઉદનાસ પામ્યા અને તેઓએ પણ પોતાનું

તે કામ જારી રાખી પોતાના અવસાનપર્યંત લગભગ ચાલીસ જેટલા અથો તે પરમપ્રાપ્ય સપૂર્ણ સાહિત્ય સહિત બહાર પાડ્યા- અને જેટલાએકોમા તે ગુજરાતી અનુવાદ અને અગ્રેજી પ્રસ્તાવનાએ પણ બહાર પાડી આ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિને માટે પણ મૂળ્યદ્રવ્યોને અપેક્ષિત દ્રવ્ય ધર બેઠે મળી જતુ અને તેમની પ્રકટ કરવાની શક્તિ ઉપરાંત તેઓની મારફત કામ કરાવવાની સામ્રદાયિકોની માગણી આણુ તેમને ત્યાં જારી રહેતી હતી સર્વ પુસ્તકોના સંગ્રાહન અને પ્રકાશનમાં મૂળ્યદ્રવ્યોને જે કુશાચલુદ્ભિમતા અને સંભાળતુ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે તેવું ભાગ્યેજ સંપ્રદાયમાં અઘાપિ પર્યંત કામ્યે કરાવ્યું હશે અને ગુણુગ્ર વિદ્વાનો તેમના આ ગુણુની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી રહ્યા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની દિગ્દશિન એ એકલુંજ મૂળ્યદ્રવ્યોનું જ્યેષ્ઠ નહોતુ પરંતુ અન્ય સાહિત્ય અને તેમાં પણ આચાર્યચરણના દ્વિતીય કુમાર શ્રીવિદ્યેશ્વરકૃત “શંગરસંમંડન” અને “વિદ્યસિંચો” જેમાં રસ-શાસ્ત્રની નીતિ પ્રતિપાદન કરેલી છે તે તેમણે શોધી પ્રકટ કીધા- ઉપરાંત ‘પ્રૃષ્ઠિકાકિસુવા’ નામના માસિકમાં ચાલુ આઠ વર્ષ પર્યંત દરેક અઠમા તેમણે સામ્રદાયિક સિદ્ધાંતોના રહસ્ય સંગ્રાહવતા લેખો લખ્યા હતા, અને ‘વેણુનાદ’ નામનું માસિક પણ તેઓએ બે વરસ સુધી પોતાના તનીપણા હેઠળ ચલાવીને તે દ્વારા પોતાની ઉચ્ચ નિચારશક્તિ અને ઉચ્ચ રહસ્યો સમગ્રવવાની સુગમ રીતીનો નિર્મિનાદ પુરાવો આપ્યો.

અન્ય પ્રવૃત્તિઓ.

પુસ્તકપ્રકાશન સિવાયની પણ સામ્રદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂળ્યદ્રવ્યો રસ લેતા અને પુના, નગરહાલ મુમર્ષ વગેરે સ્થળોએ ભગવતી વૈષ્ણવપરિપદો તેમના અમર્ન જ રૂળ હવુ તેઓ પુનાની પરિપદમાં તેના જનરલ સેક્રેટરી નીમાયા.

સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ પણ પોતાની કૃપા મૂળચંદ્રભાઈ ઉપર
ઝાઝી વરસાવી નહોતી અને તેનો પુરાવો તેમનો નાથદારાધીશ
ટીકાયત શ્રીગોવર્ધનલાલજી મહારાજ તથા તેમના વિદ્વાન કુમાર
શ્રીદામોદરલાલજી બાવા, સુરતવાળા જો. શ્રીમજ્જરત્નલાલજી મહારાજ
મુંબઈવાળા જો. શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ તથા શ્રી રણછોડલાલજી
મહારાજ સાથેનો તેમનો ઘાડો સંબંધ પુરો પાડે છે. ટીકાયતવીએ
સદ્ગતની વિનિતિથી શ્રીમદ્ભાગવતનો ગુજરાતી અનુવાદ સાંપ્રદાયિક
સિદ્ધાંતોને અનુસરી પ્રકટ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એવું પણ
જાણવામાં આવ્યું છે.

રશ્મિમુદ્રણ.

અવસાન સમયે સદ્ગતને હાથે સંપ્રદાયનો આકર ગ્રંથ યજ્ઞ-
સૂત્રપરના શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના “અણુભાષ્ય” અને તે ઉપરના
દશદિગ્નિવિજયી જો. શ્રીપુરુષોત્તમજી કૃત “પ્રકાશ” અને તે ઉપર
ચોગી શ્રીગોપેશ્વરજી વિરચિત દુષ્પ્રાપ્ય ટીકા શ્રી ‘રશ્મિ’નું એકત્રિત
મુદ્રણ શેઠ ગોરધનદાસ સુંદરદાસ મુળજી જેઠાના જરદ ફંડના જરદીઓ
શેઠ લાલજી નારણજી વગેરેના પ્રયત્નથી ચાલુ હતું. તેના ત્રણ ભાગ
પ્રકટ કરી શુદ્ધાદિતસિદ્ધાંતની ઉચ્ચતા મૂળચંદ્રભાઈએ ચોમેર પ્રસ-
રાવી આપી. પ્રભુની હજી આટલુંજ કાર્ય તેમની મારફત સિદ્ધ
કરાવવાની હોય એમ લાગ્યું અને બાકીના તેર ભાગનું સંશોધન
તથા તેનું મુદ્રણ બાકી રાખી પ્રભુએ તેમને પોતાને શરણે લીધા.
આ અવશિષ્ટ કાર્ય પ્રભુ અવશ્ય સિદ્ધ કરાવશેજ પણ તેમાં નિમિત્ત
માત્ર કઈ વ્યક્તિ થાય છે તે હવે તો પ્રભુ જ જાણે.

મૂળચંદ્રભાઈ સ્વભાવે અતિમિત્તનસાર રહેણી કરણીમાં સાદા
અને એક જાની લકતને શોભાવે તેવા ગુણો ધરાવતા. તેઓ પોતાની
પાછળ ધર્મપત્ની, અને ૩ નાના પુત્રો અને ૧ કન્યા તથા વિશાળ
મિત્રમંડળને વિલાપ કરતું મુકી પ્રભુચરણકમળને પામ્યા છે.

महानुभाव भक्तकविश्रीये रयेषु
अने भंडेलीभां लग्न कीर्तनाभां
साथी पहुँचां जवातुं

मंगलाचरणम्.

द्वुपद—राग कल्याण.

महामगलरूप श्रीगुरुदेव श्रीमहाप्रभो,
जाके पदपद्मको प्रथम सिर नाइये-महामगल०
नाम लेत उदय होत आनंद बंद,
पाप ताप टरत छन ध्याइये महामगल०
ब्रह्मा शिव विष्णु परब्रह्म सो गुरुराह,
सकल तीरथ आदि धेधिरज नाइये-महामगल०
दयो कहि आचारज अधिक को दूजो नाहि.
गुरुसेवा चिंतामनि इच्छित फल पाइये-महामगल०

महानुभाव भक्तकविश्रीये रयेलुं
अने भंडेलीभां लग्न कीर्तनाभां
सैथी पहेलां गवातुं

मंगलाचरणम्.

दृषद—राग कल्याण.

महामंगलरूप श्रीगुरुदेव श्रीमहाप्रभो,
जाके पदपद्मको प्रथम सिर नाइये—महामंगल०
नाम लेत उदय होत आनंद कंद,
पाप ताप टरत छव ध्याइये—महामंगल०
प्रज्ञा शिव पिण्ड परब्रह्म सो गुरुराई,
सकल तीरथ आदि श्रेष्ठिरज नाइये—महामंगल०
दयो फहे आचारज अधिक को दूजो नाहि.
गुरुसेवा चिंतामनि इच्छित फल पाइये—महामंगल०

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું

આન્તર જીવન.

પ્રકરણ ૧ હું.

કાવ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ

તથા ચ લૌકિકકાવ્યેષ્વપિ સરસ્વતી ભગવદીયમેય યદતિ,
લૌકિકા એવ સ્થાવથાભિમન્યન્તે इति भाष. । અતઃ એવ
લૌકિકાસુ ગાથાસ્વપિ જીવનામ ધૂરીકૃત્ય, ભગવદ્દામ તત્ર
નિશ્ચિન્ત્ય તા પ્રાજ્ઞો ગાપયાઽચકુઃ ।

તામસવલ્લપ્રકરણ પ્રકાશ ૧૦-૨૦-૨૬

[૧]

શ્રીમદ્ભાગવતના મગળાચરણના શ્લોકમા એમ જણાવ્યું
છે કે પ્રભુએ નિજ સ્વરૂપનો બોધ
આદિ કર્યો, અર્થાત્ આદિ કરી બહાણને-નિજ સ્વરૂપનો
બોધ કર્યો, અને બહાણને જે બોધ પોતાને થયો તેનો
પ્રકાશ વેદદારા કર્યો આ પ્રકારે બહાણ પ્રથમ કરી થયા

परम वैष्णवभक्त कविरत्न श्रीदयारामभाइ. (ब्रजभाषा विराजता.)

અર્થન તે જ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય ગણાય, અને આવા કાવ્યનો પ્રયોજક પણ ઉત્તમોત્તમ હિ ગણાય, આ પ્રમારે ઉત્તમ પ્રકારનું કવિત્વ ભગવદ્ભક્તિના અન્યત્ર મેલવર્તુજ નથી આજ કારણથી વેદ પછીના ઉત્તમોત્તમ કાવ્યમહિતાઓના યોજક ભગવદ્ભક્ત વેદવ્યાસ થયા, અને શ્રીરામાયણના દ્રષ્ટા ભગવદ્ભક્ત શ્રીવાલ્મીકિ થયા આ મર્વ ઋષિ યુનિઓને સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રેમનું હતો કાલમલે જેમ જેમ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઇ એટલે પ્રાચીન મહર્ષિ ભગવદ્ભક્તોના દૃષ્ટિબિન્દુની લોકમા વિસ્મૃતિ થતી ગઇ, આ વિસ્મૃતિ જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થતી આવી તેમ તેમ કાવ્યોનો ઉત્તમોત્તમ વિષય પ્રજુ વિના અન્ય ન હોઇ શકે એ તરવની અવગણના થઇ વેદના ઋષિઓ, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ પછીના મહાન કવિઓ ભારા, કાલીદાસ, ભવભૂતિ આદિ છે આ કવિઓ મહાંતિ મુગ્ધા છે, અને તેથી તેમના કાવ્યોમા ભગવદ્દર્શોવર્ણન અને લોકો નાયકાદિના વર્ણનનું મિશ્રણ છે, અને જેટલે અંશે આ લૌકિકતાનું મિશ્રણ એમના કાવ્યોમા થયું તેટલે અંશે તેમના કાવ્યોની સર્વ નાપિની ઉત્તમના તિરોધાન થતી ગઇ કાવ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રભુમુખમાન વિના અન્ય ન હોઇ શકે. તેની વિસ્મૃતિ એટલે સુધી વધી કે પછી તો બાણાદિ કવિઓએ પોતાના કાવ્યના વિષય તરીકે કેવલ લૌકિક પાત્રો જ યોજ્યા આ પ્રકારની અધેષરપરા વિક્રમ સવત્તા પદરમા સોળમા શતક પર્યન્ત આવી મમ્મટાદિ અનકાર શાસ્ત્રીઓએ પણ કાવ્યના નદાણુમા આ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ ન કર્યો કાવ્યને નિષ્કલિપ્ત-અકાચના દ્રવ્ય નિયમોથી અતીત-સ્વતંત્ર અને કેવલ આનન્દદાયક એમ કહે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીશુ તો આ લક્ષણ પણ ભાગ્યવશોવર્ણન-રૂપ કાવ્ય વિના અન્યને લાગુ પડતું નથી વિશુદ્ધ આનંદનું દાન

અને વેદ એ પ્રથમ કાવ્ય થયું. વેદ એ સ્વસ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરતો હોવાથી એ આદિ કાવ્ય થયું એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય પણ ગણાયું, અને એની પ્રથમ રક્તિ સ્વસ્વરૂપને યથેલી હોવાથી એ માત્ર આદિ કવિ જ નહિ પણ ઉત્તમોત્તમ કવિ થયા. શ્રીમદ્વાચાર્યજી આપણા કરે છે કે કવિ એટલે શબ્દમાં અનંત અર્થ રસને યથાર્થ જાણનાર તે અર્થાત્ શબ્દરસાભિવ્યક્તિ નવારે વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થિત વર્ણન કરે ત્યારે તે ઉત્તમ કાવ્ય ગણાય પ્રભુ પોતે સર્વ-રૂપ છે, અખિલ વાદ્યમય એનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, વેદના અને લોકના શબ્દમાત્રના મુખ્ય અર્થરૂપ પ્રભુ છે, તેથી ઉત્તમોત્તમ શબ્દ-રસાભિવ્યક્તિ કવિઓએ પોતાના કવનના વિષય તરીકે પ્રભુ સિવાય અન્યને ગણ્યા નથી પ્રભુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારા અને તેમના ગુણના ગાન કરનારા લોકો ઉત્તમ ગણાય છે અને તે મુખ્યપ્રયોગકો પણ ઉત્તમ કવિઓ કહેવાયા કરે, સૂરિ ઇત્યાદિ શબ્દો વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓને માટે આરભથી જ પ્રયોગયા સૂરિશબ્દ માહાત્મ્યજ્ઞાનનું સૂચન કરે છે, અને શુદ્ધ ભક્તિવિના શુદ્ધ જ્ઞાન નહિ હોવાથી સૂરિશબ્દથી ભક્તિનું જ સૂચન થાય છે આના ભક્ત ભક્તિના અતિશયથી દર્શાવે પ્રભુ સ્વરૂપનો ઉદ્દેશ થતા, જ્ઞાન કરવા માટે છે. આ જ્ઞાન કરનારા મુખ્ય સૂરિઓ-ભક્તો જ કવિઓ ગણાયા ઋષિઓએ પ્રભુસ્વરૂપનો જેવો ઉદ્દેશ પોતાને થયો તેવો જ ગુણાનુવાદ પોતે કર્યો આ પ્રભુસ્વરૂપ ગુણાનુવાદ તે વેદના મન્ત્ર થયા સાક્ષાત્ અનુભવથી પ્રેરિત આ વેદના મન્ત્રો હોવાથી એ ઋષિના વશભેદે પણ પ્રભુસ્વરૂપ ગુણગાન તે તે મન્ત્રોદારા કર્યા આ પ્રકારે શબ્દનો ઉત્તમ સંદુપયોગ ત્યારે જ થયેલો ગણાય કે જ્યારે એ શબ્દ એના મુખ્ય અર્થનું પ્રભુનું સ્મરણ કરાવે, અને આવા પ્રભુસ્વરૂપ ગુણ અને મંત્રના સ્મારક શબ્દોનું

અર્થન તે જ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય ગણાય, અને આવા કાવ્યનો પ્રયોજન પણ ઉત્તમોત્તમ કૃતિ ગણાય; આ પ્રકારે ઉત્તમ પ્રકારનું કૃતિવ ભગવદ્ભક્તિવિના અન્યત્ર મેળવતુંજ નથી. આજ કારણથી વેદ પછીના ઉત્તમોત્તમ કાવ્યસહિતાઓના યોગ્ય ભગવદ્ભક્ત વેદ્યાસ થયા, અને શ્રીરામાયણના દ્રષ્ટા ભગવદ્ભક્ત શ્રીવાલ્મીકિ થયા. આ મર્વે ઋષિ મુનિઓને સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રેમ-મ્મ હતો કાવ્યને જેમ જેમ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઇ એટલે પ્રાચીન મહર્ષિ ભગવદ્ભક્તોના દૃષ્ટિબિન્દુની લોકમાં વિસ્મૃતિ થતી ગઇ, આ વિસ્મૃતિ જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ-ગત થતી ગાલી તેમ તેમ કાવ્યોનો ઉત્તમોત્તમ વિષય પ્રભુ વિના અન્ય ન હોઇ શકે એ તરવની અવગણના થઇ વેદના ઋષિઓ, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ પછીના મહાન કવિઓ ભારા, કાલીદાસ, ભવ-જ્યુતિ આદિ છે. આ કવિઓ મંદાંતિ યુગના છે, અને તેથી તેમના કાવ્યોમાં ભગવદ્દર્શોવર્ણન અને લૌકિક નાયકાદિના વર્ણનનું મિશ્રણ છે, અને જેટલે અંશે આ લૌકિકતાનું મિશ્રણ એમના કાવ્યોમાં થયું તેટલે અંશે તેમનાં કાવ્યોની સર્વ વ્યાપિની ઉત્તમતા તિરોધાન થતી ગઇ. કાવ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રભુગુણગાન વિના અન્ય ન હોઇ શકે. તેની વિસ્મૃતિ એટલે સુધી વધી કે પછી તે બાણાદિ કવિઓએ પોતાના કાવ્યના વિષય તરીકે કેવલ લૌકિક પાત્રો જ યોગ્યતા આ પ્રકારની અધરપર પિકમ સવલના પદરમાં સોળમાં રાજક પર્યન્ત ગાલી. મમ્મટાદિ અલકા શાસ્ત્રીઓએ પણ કાવ્યના તત્ત્વજ્ઞતા આ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ ન કર્યો કાવ્યને નિયતિ-બહાણના નેશા નિયમોથી અતીત-સ્વતંત્ર અને કેવલ આનન્દદાયક એમ કહ્યું, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીશું તો આ લક્ષણ પણ ભાગવદ્દર્શોવર્ણન-રૂપ કાવ્ય વિના અન્યને લાગુ પડતું નથી વિશુદ્ધ આનંદનું દાન

પ્રભુ-આનંદમય-રસાત્મક-પુંગવોત્તમ વિના અન્ય કોણ કરી શકે, અને ધ્વજાજીના નિયમોથી અનીત પણ વસ્તુતઃ પ્રભુ અને ભગવદીય વિના અન્ય કોણ હોઈ શકે? નિરંકુશ નિરુપધિ સ્વાતંત્ર્ય પણ પ્રભુવિના અન્યનું ક્યાંથી હોઈ શકે? અર્થાત્ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી મઝ્મટાદિએ આપેલા કાવ્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પણ પ્રભુકીર્તનવિના અન્ય કૃતિમ કાવ્ય ગણી શકાય જ નહિ.

વિક્રમના બારમા શનકથી ભગવદ્ભક્ત આચાર્યોના પ્રાકુર્ભાવ ભરતખંડમા થવા લાગ્યા, અને બારમાથી સોલ્લમા શતક સુધીમાં તો અનેક ભગવદ્ભક્ત આચાર્યોના ઉપદેશના પ્રવાહે અખિલ ભરતખંડને આર્દ્ર આર્દ્ર કરી મુક્યુ કાવ્યનો વિષય પ્રભુ જ છે એની પુન સ્મૃતિ થવા લાગી, અને શ્રીજયદેવજી જેવા મહાન્ ભગવદ્ભક્તને પોતાની અસાધારણ કવિત્વશક્તિનો અને ગાયનશક્તિનો વિનિયોગ શ્રીગીતગોવિન્દના પ્રયોગમા ક્યો સોલ્લમા શતકથી તો સંસ્કૃતને સ્થાને પ્રાકૃત હાલ પ્રચલિત બાપાઓનો વિશેષ ઉદય થયો; અનેક કવિએ ભગવદ્ભક્તોએ જુજરાતી, મજબાપા, મરાઠી, બંગાલીમાં ભગવદ્ગોવિન્દન કરવા માડ્યા, જુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાએ અને મીરાબાઈએ ભગવદ્ગુણગાન કરવા માડ્યા. નરસિંહ? મહેતાના કાવ્યોમા તો ધ્વજવાદ અને ભક્તિમાર્ગ પ્રેમમાર્ગનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. મીરાબાઈ સ્વતઃ મધ્યમપ્રદાયનાં હતાં અને તેથી તેમના કાવ્યોમા પ્રભુગુણગાન તત્સંપ્રદાયપાનુરોધી છે. મહાનુભાવી શ્રીગોપાલદાસજીને પણ વાણીનું દાન ભગવદ્વર્ણિત તાળપદાનથી થયું, અને જેવું તે દાન થયું, કે તરતજ એમણે

૧ જુઓ 'પુષ્કલકિત સુધા' વર્ષ ૪ નં. ૧૨

૨ જુઓ ભસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તામાં શ્રી ગોપાલદાસજીની વાર્તા.

પ્રતિપદ મધુર એવું શ્રીવદ્વત્તાખ્યાન યોજીને સ્વવાણીને પ્રભુનેજ
 નિવેદન કરી. શ્રીમુગ્ધમજી શ્રીપરમાનન્દસજીઆદિ અષ્ટમખ્યાનાં
 કીર્તનોનો વિષય પ્રભુ જ હોવાથી જ ભક્તકવિ દયામભલાઈએ તેમને
 કવિકુપરૂપ તરીકે ગાયા. આ પ્રકારે ભાષાકવિઓએ તે તે મંપ્રદાયની
 છાયા નીચે પ્રભુસ્વરૂપના ગુણગાન કર્યાં આ ભગવદ્ગુણગાન તે જ
 એમનાં કાવ્ય કહેવાયાં; અને ભગવદ્ગુણગાનરૂપ એ કાવ્યોનું માધુર્ય
 ભગવદ્ભાવના પ્રમાણમાં અન્યોએ પણ અનુભવવા માંડ્યું. આ ભાષા
 કવિઓ પ્રાયઃ ભગવદ્ભક્ત હતા, લૌકિક કવિ તરીકેની કીર્તિ પ્રાપ્ત જ
 કરી એ એમનું લક્ષ્યબિન્દુ મદાનુભાવ આચાર્યોની દૃષ્ટિથી રહ્યું જ
 નહિ. લૌકિક કાવ્યોમાં પણ મરસ્વતી તો ભગવદીય જ વસ્તુનું કથન
 કરે છે એમ આ ભક્તકવિઓ જાણતા. સાથે એ પણ તેઓ જાણતા
 કે મામાન્ય જન મમાજ પ્રાકૃત છે, લૌકિક કાવ્ય ભગવદીય વસ્તુનું
 જ નિરૂપણ કરે છે, અથવા તો વાઠમય માત્ર ભગવાન વિના ઇતરનું
 મુખ્યતઃ પ્રતિપાદન કરી શકે જ નહિ એ તત્ત્વ પ્રાકૃત જનમમાજ
 મંમાગસક્ત સમજી શકશે નહિ એમ પણ તેમને સ્પષ્ટ. આવા
 લોકોની લૌકિકતા મરણતાથી દૂર કરી તેમનામાં પણ ભગવદીયન્ય
 મંપાદન કરવું એ આ ભક્ત કવિઓનું લક્ષ્યબિન્દુ હતું અને વિવાદ
 વગેરે પ્રમગે મનુષ્યોને મસારમાં વિશેષ પડકારનારા હોય છે, આવા
 પ્રમગે લોકો લૌકિક કાવ્યો મથેજી રીતે ગાઈને પ્રાકૃત આનંદભામનું
 પાન કરે છે. આવા લૌકિક કાવ્યોની પ્રાકૃતતા જતી રહે એ હેતુથી
 ભગવદ્ભક્ત દયારામાદિ કવિઓએ એવા કાવ્યોમાંથી લૌકિક નામ
 દૂર કરી તેમાં ભગવન્નામનો નિવેશ કર્યો આ દયારામભાઈ આદિ
 ભક્ત કવિઓનો ઉદ્દેશ રૂકિમણીવિવાહ, સત્યભામાવિવાહાદિ કાવ્યો
 યોજવામાં તે તે મમયનો ઇતિહાસ ચર્ચવાનો ન હતો. ગોવર્ધનગ-

માદિ સમીક્ષકોએ કાવ્યોમા ઐતિહાસિક વસ્તુનું દર્શન કરવા ગયા, અને સ્વાભાવિક રીતે તે તેમને તેમાં ન મળ્યું આથી તે સાક્ષરોએ જણાવ્યું કે સત્યભામાવિવાહાદિ કાવ્યોમા તો ઐતિહાસિક કાંઈ નથી, પણ માન લૌકિક નામને બદલે કૃષ્ણ-સત્યભામા-ઈત્યાદિ નામો છે આ ખરી જ વાત છે કે આ કાવ્યોમા લૌકિક નામને બદલે ભગવતનામ છે, પરંતુ દયારામાદિ ભક્તકવિઓનો ઉદ્દેશ ઉપર જણાવ્યું તેમ ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો દયારામાદિ ભક્તોને તે લોકોની લોભસમિતિ દૂર કરી ભગવદ્ભક્તિ સંપાદન કરવાનો હતો 'મારા મન મુખ લોચનમા આવી રહેલો શામલીઆ પદ્માસા એમ દીન પ્રાર્થના કરનાર ભગવદ્ભક્ત અવિવિશ્વત્યાજને માટે યથાશક્તિ પ્રભુશુભગાનપ્રતિ લોભચિની દિક્ષા ફેરવવાથી અધિક શુભ કરી શકે ? જોવર્ધનભાઈ વગેરેની ઐતિહાસિક તત્ત્વના અભાવ વિષેની કૃપાદે તો ભક્ત કવિઓનો ઉદ્દેશ વિચારતા નિરાધાર જ લાગે છે સત્યભામા વિવાહ વાગ્યો કે શ્રીગુણાધ્યક્ષનો નિવાહખેલ વાગ્યો, ત્યાં દષ્ટિબિન્દુ ભગવદ્ભક્તનું જ લાગે છે દયારામાદિને જ્ઞાન ચમલી કવિત્વશક્તિનું સાર્થકય ભગવદ્ગુણગાનથી જ થયેલું છે ભગવદ્ભક્ત શબ્દરસિક દયા ગમભાઈના કાવ્યોમા આજ કારણથી નિસંકાયરીતે મુદ્દભાન અને શબ્દલાક્ષિત્ય પ્રતિપદ ભાવવિશિષ્ટને ગુરુ છે કલેસજનન્યતા તો દયા રામાદિ ભક્તોના કાવ્યોમાં ક્વચિત્ પણ દર્શન દેતી નથી અને તેનું મુખ્ય કારણ આ છે આ સર્વ મહાનુભાવોના કાવ્યોનો વિષય આન દરૂપ ભગવાન છે કાંઈ પણ પ્રારે ભગવદ્ભાવ સંપાદન કરવામા જ કવિનું વિત્ત છે, અને કાવ્યનું કાવ્યન છે ભગવત્સખ ધર્મી વિસ્મૃતિ કરી લૌકિકાસક્તિની વૃદ્ધિ કરનારા કાવ્યો માં નથી પણ કાવ્યાભાસ જ એમ ઉપર જણાવેલા દષ્ટિબિન્દુથી ગણાય એમા સંશય નથી

મૂ. તેજીવાળા

પ્રજ્ઞાનંદવત્સીમાં પરપ્રજ્ઞાના આનંદમય સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, તે ઉપરથી પ્રજ્ઞાની આનંદમયતા સિદ્ધ છે. પ્રજ્ઞાનો આનંદ અવિચ્છિન્ન તથા અગણિત છે. જ્યારે અન્ય સર્વ પ્રકારનો આનંદ ગણિત છે. કાવ્યનું આદ્યાદેકમયત્વ આનંદસ્વરૂપ પ્રજ્ઞાના ગાનથીજ શોભે છે, ખરે આનંદ પ્રજ્ઞામાંજ છે. અન્યવસ્તુનો આનંદ, આનંદાભાસ છે. કવિની વાણી નવરસથી રચિર હોય છે. રસો યે સ; શ્રુતિથી પ્રજ્ઞાની રસાત્મકતા પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે, અને તે જ મર્તિ પરપ્રજ્ઞા નવરસેન્દ્ર “નવરસનાગર” કૃષ્ણચંદ્રનું વર્ણન ભાગવતકારે મલ્લા- નામશનિઃ માં કર્યું છે. આ શ્લોકનાં સૂત્રોધિનીમાં આચાર્યશ્રી ભગવાનને દશરસ રૂપે સ્વીકારે છે. તો આ રસાત્મક સ્વરૂપના ગાનમાંજ કાવ્યનું સર્વરસ રુચિરત્વ હોય છે. આ પ્રમાણે મંગલાચરણના શ્લોકમાં મમ્મટે ખર્દ કાવ્યનુ સ્વરૂપ કેનું હોય તે દર્શાવ્યું છે. એટલે વસ્તુતઃ ખર્દ કાવ્ય તો એજ હોઈ શકે કે જે પરમ પ્રજ્ઞાને ઉદ્દેશીને લખાયલું હોય.

સાહિત્ય દર્ષણકાર માત્ર “વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્” એ રીતે લક્ષણ આપે છે. એટલે રસાત્મક વાક્ય તેજ કાવ્ય રસાત્મક વાક્ય કહ્યું, તે મંજરી વિશેષ વિસ્તાર કરવાની અત્ર જરૂર નથી કારણ કે ખરે રસતો શ્રુતિએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે તે પ્રમાણે પરપ્રજ્ઞાજ હોઈ શકે તો પરપ્રજ્ઞાને ઉદ્દેશીને જે વાક્ય ઉચ્ચારાય અગર લખાય તેજ કાવ્ય હોઈ શકે એવો અર્થ આ લક્ષણમાંથી પણ દ્વિત થાય છે.

દણ્ડી રૂપાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી મધ્ય અર્થથી (યુક્ત અર્થથી) વ્યવચ્છિન્ન પદોની પંક્તિ તે કાવ્ય એમ કહે છે. તો ઇષ્ટ અર્થ કયો તેનો વિવેક પૂર્વક વિચાર શુદ્ધિશાળીઓએ

કરવો નોંધ્યો. વિચાર કરતાં જણાશે કે ધ્વનિ અર્થ અલગથી વ્યતિરિક્ત હોઈ શકે નહિ. વેદપણ એમજ કહે છે. અલગ રાજાનો ધ્વનિ અર્થ અલગ હોઈ શકે, તો જેમાં અલગ વર્ણન કરેલું હોય તેનેજ કાવ્ય કહેવું નોંધ્યો. જગન્નાથનું રમણીયાર્થપ્રતિપાદકશબ્દ કાવ્યમ્ ભગવદ્વર્માજ તે સત્ય અને વચાર્ય છે. રાજા અને અર્થ ઉભય અલગ હોવાથી તે બન્નેનો મંડળ કવિ જોડી રમણીયતાથી કરે છે તેટલું ઉચ્ચ કોટિનું તે કાવ્ય બને છે. માટે મમ્મટ આ પ્રકારના કાવ્યની રમણીયતા માટે તે દોષથી મુક્ત હોવું નોંધ્યો એમ કહે છે. પરંપરા સિવાય સાંસારિક વિષયોનું વર્ણન નો કવિનીવાણી કરે તો કાવ્યનો વિનિયોગ શુભ થતો નથી, પણ ઉલટું તે હીન અને અપ-કૃષ્ટ થાય છે, માટે કાવ્ય તેવા દોષથી રહિત હોવું નોંધ્યો. નો આવા પ્રકારનો દોષ કાવ્યમાં રહી જાય તો પછી રસની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. રસની પ્રતીતિમાં અન્તરાય નિવડે છે અર્થાત્ રસાત્મક અલગ સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવી શકતું નથી. માટે કાવ્ય દોષથી રહિત હોવું નોંધ્યો એટલુંજ નહિ પણ, તે શુદ્ધમુક્ત હોવું નોંધ્યો. એમાં ભગ-વાનનાજ શુદ્ધ મંદીર્તન કરેલું હોવું નોંધ્યો. પ્રભુની શુદ્ધીલાના મંદીર્તનથી પ્રભુનો આસારકાર બને છે. કાવ્યનો વિશુદ્ધ આશય પરમ અલગ છે. Leigh Hunt ના Highest Order of Poetry નામના લેખમાં આ પરમ આશયને ઉદ્દેશીતેલખ્યું છે કે—

What the poet has to cultivate above all things is love & truth.—What he has to avoid, like poison is the fleeting and the false. કવિએ પ્રેમ અને સત્યની પ્રાપ્તિ કરવી નોંધ્યો. અને ક્ષણિક અને અસત્ય વસ્તુઓનો વિષની માફક ત્યાગ કરવો નોંધ્યો.

ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં, હિપનિષદની શ્રુતિઓમાં, ભાગવતાદિ પુરાણોમાં, મહાભારત રામયણ ઇત્યાદિ ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં-કાવ્યના આ વિશુદ્ધ હૃદયને લક્ષ્યમાં રાખીને વાણીનું પ્રાકટ્ય થયું છે. સાર પછીના કાળના કવિઓ આ શુદ્ધ હૃદયને જૂલી ગયા અને લૌકિક વિષયોને હૃદયોને તે કાવ્ય ગોળ્યાં. આથી તે કાવ્યો આત્માવગરના શબ્દની માફક દેખાવા લાગ્યાં. તે કાવ્યો વસ્તુતઃ કાવ્યાભાસજ ગણ્યામાં કાળીદાસનું મેઘદૂત કનુથરસનું મુંદર કાવ્ય છે એમ તેના ટીકાકારો કહે છે, પણ જો તે ટીકાકારોએ કાવ્યનો વિશુદ્ધ અને રમણીય આશય લક્ષ્યમાં રાખ્યો હોત તો તેઓ જરૂર કબૂલ કરત કે કવિએ પોતાની ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો ઉપયોગ પ્રભુ વિષયના કાવ્યમાં કર્યો હોત તો ઠીક. આ મેઘદૂત કરતાં ભક્ત કવિઓએ પ્રભુને વિષય બનાવીને, તેના અનુકરણમાં રચેલાં હૃદયદત્ત અને મનોદત્ત એ વધારે મુંદર છે. આથીજ કવિ જયદેવના ભક્તહૃદયે કાલીદાસાદિ કવિઓની સરણીનો ત્યાગ કરીને સસમાર્ગને સ્વીકારીને ભક્તિ પ્રધાન ગીતગોવિન્દ કાવ્ય રચ્યું. આ કાવ્યમાં કવિની કાવ્ય શક્તિની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થયેલી જણાય છે અને તેથીજ કાવ્યજેનીના મંદિરનો પરમભક્ત એ મનાયો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ નરસિંહ, તથા મીર્ગએ આવા પ્રકારનાં કાવ્યોનું કવન કર્યું છે. પૂર્વ ભક્ત કવિઓની સંસ્કૃતિને અનુમરીને કાવ્યમૂર્તિના સ્વરૂપનું અવધારણું પોતાના હૃદયમાં કરેલું હોવાથી, તેમના કાવ્યની મૂર્તિને મુંદર મનોહર અને આર્દ્રજનનાવવાને તેમણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે એવું તેમના અક્ષરેદના અવલોકનથી આપણને જણાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે દયારામભાઈનો મુખ્ય વિષય પરબ્રહ્મ છે. કાવ્ય કેવું હોય તે મંત્રથી સ્વરચિત રાતરાંધામાં તેમણે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

ખિનમંમધં હરિ કાવ્ય મમ, અતિ અદ્ભૂત હ નકામ,
આરકૂટ ભૂખન રચિર, પેશ્મિ મિલે ન દામ.

દ. કા. મં પૃ. ૪૩૫, શ્લો ૭૦૧

શ્રીહરિના મંમધ વિનાયુ જે કાવ્ય તે ધણુ અદ્ભૂત હોય તો
પણુ તે વ્યર્થ છે. હરિના કાવ્યમા જે પ્રનારના રસનો આસ્વાદ થાય
છે, તેવો રસ અન્યત્ર નથી. દૃષ્ટાંત તરિકે આકૂટ કહેતાં પિત્તળ
તેના અવકારો ધણુ સુંદર બનાવ્યા હોય, પણુ સુવર્ણના બેડાળ
અવકારોના જેટલું મૂલ્ય તેનું ઉપજવુ નથી. અર્થાત્ હરિમંમધી
કાવ્ય તે સુવર્ણ છે અને રદ્ધવ્યતિરિક્ત કાવ્ય પિત્તળ છે.
હરિમંમધી કાવ્ય, કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નમાયુ તથા ક્ષુદ્ધાદ લાગવુ
હોય છતાં પણુ અન્ય વિષયક કાવર કરતાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે. અર્થાત્
ઉત્તમ કવિ તો એજ કહી શકાય કે જે ભગવાનને પોતાના કાવ્યને
વિષય બનાવીને કાવ્ય લખે છે ભગવાન સિવાય અન્ય દેવો અગર
ભક્તો, અગર દેવાશી પુરોહીની જીવન કથાના પ્રગણે લખને જે કાવ્ય
બનાવે છે તે મધ્યમ કોટિનો કવિ ગણવો જોઇએ અને ક્ષત કૌટિક
વિષયોમાજ પોતાની પ્રતિભાના અમલદાર અન્યને દૃષ્ટિગોચર કરાવ-
નાર કવિ તે ગણવો જોઇએ.

આ પ્રનારના કાવ્યના શુભુ લક્ષણુ કેવા હોય છે તે વિષે
પોતે જણાવે છે—

“અગ્ન ચોર અતિ અર્થસહ, અમન સરસ સદહોષ,
કૃપા ભાગતી કૃષ્ણુ વદ, કાવ્ય ન એસી દોષ”

દ. કા. સ પૃ ૪૩૫ શ્લો ૭૦૩

થોડા વર્ણો, અક્ષરો થોડા, પણુ અર્થ ધણુ, અને તે દોષ
રહિત અને સરસ કહેતા રસમહ વર્તમાન હોય, એટલુંજ નહિ પણુ

૧૨ ભક્ત ડિવિશ્રી દયાગમભાઈનું આતર જીવન

એમા પરિશ્રમ વગરની રચના હોય, ત્યારે તે શ્રીકૃષ્ણના સબધવાળી ભાગતી છે એમ જાણવું એ વિના અન્યસર જાણેા શ્રમજન્ય છે. તેમજ આતુર્ષ યુક્ત છે જા હુદામા જાનમા કયા આવશ્યક લક્ષણોની જરૂર છે તે દયાગમભાઈએ દર્શાવ્યું છે. (૧) થોડાવર્ણુ (૨) ગૂઢ અર્થ (૩) દોષનો અભાવ-શબ્દદોષ અગર અર્થદોષ, અર્થાત્ શબ્દ મુદર અને ભાવવાદી જોષએ અને પ્રભંગ તથા મમ-મને અનુસરીને જોષએ, અર્થપણુ રમણીય હોવો જોષએ અર્થની રમણીયતા તો એ ભગવદ્વિષયક હોય તો જ બની શકે. ક્ષણે ક્ષણે ચન્નચતામુપેતિ તત્ત્વેયરૂપં રમણીયતાયા. રમણીયતાનુ રૂપ પ્રતિ-ક્ષણે નનીનતામા છે એ નનીનતા ભક્ત કવિની દૃષ્ટિએ, 'નિત્યલીલા નિસનૌતમ શ્રુતિ ન પામે પાર' એ પદિકતમા ધ્યા પ્રમાણે હોય છે (૪) રમણુતતા એ ચતુર્થ લક્ષણ છે, રસ એજ કામ્યનો આત્મા છે તો આના જાનમા રમ હોવો જોષએ અર્થાત્ રસાત્મક ભગવાનની નિત્ય નૌતમ લીલાના મહીર્તન કરવામાજ કવિના કાન્યમા રસયુક્તતા હોય છે (૫) વળી આ કાન્ય શ્રમજન્ય હોના ન જોષએ પણ તેનો પ્રવાહ સદા નૈમર્ગિજ વહેવો જોષએ સદાનો અર્થ એમ નથી કે આવા કવિઓ તે કીર્તિ કવિઓ છે. પણ એનો ભાવાર્થ એટલોજ છે, કે ભગવદ્ ભક્તોની આસન્નિ પ્રભુ પ્રતિ છે, તેમની કાન્ય ચકિત એટલી ઉત્કટ હોય છે કે જ્યારે જ્યારે તે ભગવદ્ભક્તને પ્રભુના ગુણગાન કરના હોય ત્યારે ત્યારે તે એકદમ કાન્યદારા તેનો આવિર્ભાવ થાય છે તેની નૈમર્ગિજ પ્રતિભાને કાષ્ઠ પણ પ્રકાશના અન્તરાય નહતા નથી આવા પ્રકારના લક્ષણયુક્ત કાન્યોનો આવિર્ભાવ પ્રભુની કૃપાના જળેજ ભક્ત હૃદયમાથી થાય છે

અન્ય હુદામા દયાગમભાઈ કહે છે—

ઝોર બરન હુ સફલ સખ, જો સંજોગ ધનરયામ;
જ્યાં કંસારિ મુરારિ, મધુસૂદન સુચિ નામ;

દ. કા. સં. પૂ. ૪૩૬ શ્લો. ૭૦૫

જો ધનરયામ કહેતાં શ્રીકૃષ્ણના નામનો યત્કિયિત પણ મંબંધ હોય તો તે સંબંધથી અન્ય અક્ષરો પણ સફળ છે એમ જાણવું જેમ કંસારિ, મુરારિ અને મધુસૂદન જો નામો ભગવાનનાં છે, પણ આ નામમાં કસ, મૂર અને મધુ દેવતાનાં નામ છે હરિના સંબંધે કરીને કંસાર ઇત્યાદિ નામો પવિત્ર લાગે છે. અર્થાત્ કાવ્ય ભગવદ્વિષયક હોયતોજ તે કાવ્યના શબ્દો અગર અક્ષર સફળ થાય છે.

કેટલાક કવિઓ ચોતે અતિદીર્ઘ અને સંસ્કૃતમય શબ્દોથી કાવ્ય બનાવે છે, કેટલાકો ફક્ત સંસ્કૃત ભાષામાંજ કાવ્યો રચે છે, અને લૌકિક ભાષામાં રચવાની વિરુદ્ધ હોય છે. તો તે સંબંધી પણ દયારામભાઈ કહે છે—

શ્લોક પુરાની મસ્કૃત, બાંધત સખ ઇતરાગ;

પ્રુથ્વ સુફલ ગિર્વાણુ જખ, શ્રોતા લે સમુગ્રાય.

દ. કા. સં. પૂ. ૪૩૬ શ્લો. ૭૦૬

સર્વપુરાણીઓ સંસ્કૃત શ્લોક વાંચીને પ્રુથ્વ છે અને કહે છે કે અમે તો સંસ્કૃતમાજ વાદ કરીએ છીએ અને તે વાદ સાચો છે. લૌકિક ભાષામા વ્યવહાર કરવો તે જૂઠું છે પણ તે પ્રુથ્વતા ત્યારે પ્રમાણ કે શ્રોતજનને દેશભાષા બોલ્યા વિના ગીર્વાણુ—સંસ્કૃતવાણીથી સમજાવે ત્યારેજ. અર્થાત્ શ્રોતવર્ગ દેશભાષાજ જાણતા હોવાથી તેમને સમજાવવાને તે ભાષા બોલ્યા વગર છટકેજ નથી, તો પછી સંસ્કૃત ભાષામાંજ કાવ્ય રચવાનું પ્રયોજન શું ? જો કાવ્યનો પ્રચાર

શ્રોતૃવર્ગમાં કરવાનો હોય તો, જે ભાષાના સસર્ગમાં શ્રોતૃવર્ગ હોય તે ભાષામાંજ એ કાવ્ય પ્રગટ થવું જોઈએ. “ભાષાને સુ વળગે ભૂર જે રણમાં જીતે તે સૂર” એ અજ્ઞાની વાણીનો પડઘો દયારામભાઈ આ દુહામાં પાડતા જણાય છે, અને તેઓ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે ગમે તે ભાષામાં કાવ્ય લખો તેમાં કાંઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ નથી, પણ તે કાવ્ય ભગવદ્ભિષયક હોવું જોઈએ. સંસ્કૃતમાં ઘણી સુંદર રીતે કાવ્ય લખેલું હોય, પણ જો તેમાં ભગવાન સંબંધી કંઈ પણ કથન ન હોય તો તે કાવ્ય માટેનો પ્રચાર વ્યર્થ છે. માટે કાવ્યનો વિષય ભગવાનજ હોવો જોઈએ શ્રીમદ્ભાગવતની ‘રાસ પંચાધ્યાયીના, એટલે ૧૦-૩૦-૨૬ માં સ્લોકમાં શુદ્ધેવજી કહે છે કે પ્રભુએ શ્રીગોપીજનોને ગસોત્સવનું સુખ આપવાને શરત, કાવ્ય અને કથાના ગસના આશ્રયરૂપ નિશાઓનું એવન કર્યું. આની ઉપર ટિપ્પણ કરતા શ્રીપુણ્યોત્તમજી પોતાના “પ્રકાશ”માં લખે છે કે—

“લૌકિક કાવ્યોમાં પણ સરસ્વતી ભગવદ્ભિષયજી કથન કરે છે; લૌકિકોજ તેને અન્યથા સમજે છે એવો ભાવ છે. આથીજ લૌકિક ગાથાઓમાં પણ જીવનામને દૂર કરીને ભગવન્નામનો તેમાં નિહોપ કરીને પ્રાચીન કવિઓએ કથાઓ ગાઈ છે” દયારામભાઈ પણ પોતાની કવિતાને ભગવદ્ભિષય જનાવે છે અને તેથીજ જે કાવ્ય શાસ્ત્રીઓ ખનિ, અલંકાર, રીતિ અગર રસને કાવ્યનું પ્રધાનભૂત તત્ત્વ માને છે તેમનાથી લુદ્ધ પ્રકારે કાવ્યનું લક્ષણ તે લે છે. ખનિ, રસ, અલંકાર વગેરે તમામ દયારામની કવિતામાં છે પણ તે સર્વેનો ભગવાન સાથે મંબધ જોડો છે.

દયારામભાઈના કાવ્યોમાં અલંકાર, ખનિ, રસ વગેરે કેવી રીતે છે તેનાં દર્શાવ આપણે લેઈએ.

નીચેનું પદ રૂપક અવકારનું દર્શાવે છે.

- મનજી મુસાફરે, ચાલો નિજ દેશ બહારી, }
 મુલક ધણા જોયારે; મુસાફરી થઈ છે ધણી, } ૮૬
- સ્વપુર જવાનો પથ આવ્યો છે, રખે જૂલતા ભાઈ
 ફરીને આ મારગ મળશે નહિ, જોહેલી છે અવળાઈ,
 સમજીને ચાલો સુધારે, ના જશો ડાળા કે જમણી. મનજી ૧
- વચે ફાંસીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે ચાર
 માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહિ ભાર
 મળ્યો છે એક બેઠારે, કહેલી ગતિ સહુ તે તણી. મનજી ૨
- હાવાં માલ વોહોરો તો વોહોરો શેઠના નામનો, માથ ના કહું અટકાવ
 આપણો કરતા જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ.
 એટલા સારે ના ચાલું વોહરતના ધણી. મનજી ૩
- જો જો જુગ થકી જાવું છે, કરજો સલાણીને કામ;
 દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ગામ,
 સુઝે છે હાવાં હેલું રે, અવધ થઈ છે આપણી મનજી ૪

દ. કા. મ. પૃ. ૭૭૦

આ પદમાં રૂપક મમજનાને માટે નીચેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ સમજવો જોઈએ મન=મુસાફર, નિજદેશ=મહાધામ, સ્વપુર જવાનો પથ=સક્રિતમાર્ગ. ડાળા જમણી માર્ગ=કર્મ માર્ગ અગર જ્ઞાનમાર્ગ; ફાંસીઆ=કામાદિ વિદ્યારો વળાવા=સત્સંગ છત્યાદિ માલ-ભગવતનામ, શેઠ=પ્રભુ આ પદ ઉપદેશાત્મક કવિતા તરીકે છે કારણ કે કવિનો ઉદ્દેશ મનને ઉપદેશ આપવાનો છે છતાં રૂપક અવકારની ખૂબીથી તેમાં વાચની ચાલના આવી છે. અવકારો સ્વતઃ કાવ્યના પ્રાણ

રૂપે નથી જો કે જયદેવ નામનો. આનંદકારિક પોતે એમ કહે છે કે જો અગ્નિ ઉભા રહિત હોય તોજ કાંઈ અનંકાર રહિત હોઈ શકે. પણ આ મત સર્વ આનંદકારિકાને ગ્રાહ્ય નથી કેવલ અલકા પ્રધાન કાવ્ય ચિત્કાવ્યની કાદિમા ગણાય છે. આથી મુશ્મટ વિશ્વનાથ વગેરે જો કે અનંકારને સ્વીકારે છે તો પણ તેમના મતે જો કાવ્યમાં રસ હોય તો જ તે અનંકારો કાઢીને શોભા અર્પી શકે છે. અનંકારમાત્ર કાવ્યને શોભા આપનાર તરીકેજ ગણાવેના છે. દયારામના કાવ્યમાં તે અનંકાર ધારના ગુણ જાનના અંગે યોજેલો છે માટે જ તે શોભારૂપ છે એમ તેઓનો મત જણાય છે. રૂપકનું બીજું દૃષ્ટાંત દયારામના 'ભક્તિ પોપથુમા' નીચે પ્રમાણે છે

ભક્તિ મણિ જ્ઞાન દીપ છે, દાગે ઉલય ખરા અધમર
મણિ અભય દુતી અચળ છે, દીપકને લય છે અપાર
અપાર લય વાસુથી વામે તેન પાત્ર બતી વણુ લય પામે
જ્ઞાન અભય તો અન્ય કુણુ માત્ર નિર્લય ભક્તિ સદગ સુખપાન
ભક્તિ પોપથુ ૪૮

અર્થાન્તરે ન્યાસ અતકારનું દૃષ્ટાંત નીચેની પદ્યિકાઓમાં છે

સાચી પ્રીત તે પ્રાણુ લેરે, સાધારણ થાય પરી
દાદુર જળ વણુ જીવેરે, માગના તો જળ મરી

પ્રેમ પરીક્ષા ૧૨

આ અલકારમાં સામાન્ય અગર વિશેષ ઉક્તિના સમર્થનમાં વિગેય અગર સામાન્ય ઉક્તિનો પ્રયોગ વિ કરે છે એટલે જો ઠરિને કાઢી પણ સામાન્ય ઉક્તિ કહેવી હોય તો તેના સમર્થનમાં વિગેય (અનૂક ઉદાહરણોનો પ્રયોગ કરે છે તેમ વિશેષના સમર્થનમાં સામાન્ય જન

કરે છે અહિં આ સાચી પ્રીત અને સાધારણ પ્રીતિનો ભેદ કવિ પ્રથમ સામાન્ય ઉક્તિથી કરે છે અને પછી તેના સમર્થનમા વિશેષ દૃષ્ટાંતો દાદુર અને માછનગના આપ્યા છે. દાદુર જળ વગર જીવે છે માટે તેમની પ્રીતિ સાધારણ છે માછનગ મરી જાય છે માટે તેમની પ્રીતિ સાચી છે

આજ કાવ્યમા આજળ ગોપીજન ઉદ્ભવ પ્રતિ જહે છે—

“ઈંદુને અવલોકીરે ચકોગુ ચિત્ત ચળે,

તે પ્રકાશને પેખીરે, તેને સતોષ વળે ✓

આ શ્લોકમા ચકોગ ચદ્ર તરફ એક ચિત્તથી જોઈ રહે છે અને તેનો પ્રકાશ અવલોકીને સતોષ પ્રાપ્ત કરે છે એવું અપ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત આપ્યું તેથી ગોપીજનનો એવો કહેવાનો આશય છે કે અમને પણ પ્રજ્ઞના દર્શનમાજ સતોષ થાય છે પ્રજ્ઞના દર્શન સિવાય અમને બીજા દશામા પણ મતોષ થતો નથી આ રીતે અપ્રસ્તુતમાથી પ્રસ્તુત અર્થ ફલિત થાય છે માટે તે અપ્રસ્તુતપ્રસાસા અનકારનું દૃષ્ટાંત ■

રાધિકાના વખાણુ નામના ધોળમા રાણી કીર્તિજી રાધાના શરીરના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતા એક સ્થળે કહે છે

કીર ચચુને લગ્નવે તારી નામિકા રે

તારી ભૂકટિ લગ્નવે છે કાદક મારી લાડસ ઘેલી

તાગ મુખગા ઉપર વાર કોટિક ચદ્રમારે

તારા નેત્ર ઉપર વાળ મૃગને મીન મારી લાડમ ઘેલી

x x x x

તારો કંઠ સુશ્ણી કેકિલા ચંદ દીન મારી લાડસ ઘેલી

આ શ્લોકમા રાધાની નાસિકા બુકટિ મુખ નેત્ર કંઠ એ ઉપ

મેય છે અને કીરચત્ર કાઢક, ચદ્રમા, મૃગ ને મીન, તથા કોકિલા એ બધા ઉપમાન છે એ ઉપમેય કગ્તા ઉપમાનના અપકર્ષનું વર્ણન કાષ્ઠ કાવ્યમા જોઈ શકાય તો તેને અનકાર શાસ્ત્રમા પ્રતીપ્તિ નામનો અવકાશ જોઈ છે, અહિંયા કવિએ અલકાગુ દૃષ્ટાંત સુંદર રીતે આપ્યું છે.

આજ ધોળમા આગળ કહે છે—

તારુ દસવું જાણે વરસે મિઠડા ફૂલડારે,
દીપે કુદ કળી મગ્ધા તારા દત.

આ પદની પ્રથમ પંક્તિમા ઉત્પ્રેક્ષા અવકાર છે, કારણ કે રાધાના હાસ્યમા મીઠડા ફૂલડાંના વર્ણવતી સંભાવના કરી છે જીજ્ઞાસુ પંક્તિમા ઉપમેય દાતને ઉપમાન કુદકળી સાથે સગ્ગાવ્યા છે માટે તે સાદૃશ્ય ભાવમા ઉપમા અલકાર છે

તારી નખશિખ ગોલાને શી વરણવુરે

તારી સમોવડ કાષ્ઠએ નવ કહેવાય   મારી કાડસ ઘેલી

આમા અસમાસ કાર છે મગ્ધ કે ઉપમેય રાધાનું સમોવડ નથી કાષ્ઠ પણ ઉપમાનનો અત્યન્ત નિરોધ કર્યો ■

એક ગરળીમા ગોપી પ્રભુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, ત્યાં કહે છે

અનળા જન મ્હોય તે તો મતક કહેવાય નહિ

તેમા કામ જેવા ફૂટડા વહેવાય છે જીરે   ૫

આ પદમા વિરોધાભાસ અલકાર છે કામ જે સર્વને મોહ પમાડે ■ તે પણ પ્રભુના રૂપથી મોહ પામી જાય છે, માટે તે ઉક્તિમા વિરોધ હોવાથી વિરોધાભાસ અલકાર કહેવાય છે

નાસિકાનું મોતી કુમ્મી રહ્યું છે અધરપર,
તે તે મનડા આરામાં જોડાં ખાય છે છરે.

પ્રભુના અધરપર કુમ્મી રહેલું મોતી ગોપીના મનડામાં જોડા
ખાય છે એમ કહે છે, એટલે અધરપર જે એનું સ્થાન હતું તે
સ્થાન મન પર આવે છે. એક વસ્તુ અનેક સ્થળે રહેતી હોય એવું
વર્ણન જો કવિ કરે તો તે પર્યાય અલંકાર ગણાય છે. નાસિકાનું
મોતી પ્રભુના અધરપર અને ગોપીના મનડામાં મૂકી રહે છે.
આ રીતે સ્થાન બેદનો નિર્દેશ આમાં કર્યો છે.

કામનાં ક્ષાન્તમાં દોષક જેવો ચળકે રે;

સુંદરીનાં વેષ્ણમાં તેવો રતિરસ ઝળકે રે.

આ પંક્તિમાં પ્રસ્તુતોપમા અલંકાર કેવો સુંદર સુવર્ણની
વીટિમાં દિરાના નંગને જોડીને બેસાડ્યો હોય તેવો દોષી રહ્યો છે.

"રસિક રંજન માનું નીચેનું કવિત વ્યાજ સ્તુતિ અલંકારનું
દર્શાત છે.

પિતુકેં ન મોખ દીનો, બાહ્યનકેં લૂટ લીનો,
છત્રી હોય વિપ્રનીકું પાય પરસાયે હો;
એક નારી મારી ડારી, નાસિકા વિડારી દુલ્હ
બિના દોષ બારીવેકેં, મૃગ પાછેં ધાયે હો,
જને દીની બેટી વાકી મરજદા મેટી, કપી
બિના વેરમાયો, બીલી જૂઠે બેર ખાયે હો,
મુનિયોગ મુકિત દીની નીચેં દવાનાથ રામ,
મરજદા પાલક, તુમ કેસે કહાયે હો,

આ કવિતમા ઉપર ઉપરથી વાચતા જણાશે કે શ્રીરામચંદ્રની નિન્દા કરી છે, પણ અદરથી સ્તુતિ કરી છે તેવીજ રીતે દેખાતી રીતે પ્રશંસા દોષ પણ અદરથી સ્તુતિ દોષ એવા પ્રારંભ આ અવકાશનું બીજું દષ્ટાંત નીચેના કવિતમાં છે

કોન દહ કસ જેસો કૃષ્ણકો ન જૂલ્યો છિનુ
ખમરિ લેન બેજવાને પ્રાણુ ભેટ કીનો દે
ધનુમુખ મડયો આદી, પ્રણુ પધરાયે પૂજ્ય,
વાસ ગધ મનદાર, સામે પડ્ય હીનો હૈ,
સકુન હેતુ હસ્તીકુ ગગદાર કાડો રાખ્યો
ગિરિકે કડોત કીનો, એસો પ્રણુય બીનો હૈ,
એસો ખૂજ દયા પ્રણુ કાદી શીખ મિલે જાય,
બિવસ હોય ગિરો તાતે બયો અસૂ હીનો હૈ,

આ કવિતમા કવિએ કમળી પ્રશંસા બહારથી કહી છે પણ વસ્તુતઃ તો કવિના હૃદયમા તેના પ્રતિનો તિરસ્કાર સૂચવાય છે. અંતઃશ્રુતિમા આને Irony કહે છે

વળી—

વાકુ મા જોસો વરણાગીયા, ||
જોતા કાળજમા કાષ કાષ ચાય છે જીરે ||
અણિયાણી આખે વાલમ પ્રાણુ મારો પ્રોયો છે.
મોહન મુખકુ જોષ મનકુ મોહાય છે જીરે, વાંકુ ૧

અહિંઆ મોખી પ્રણુને કટે છે કે મારી દષ્ટિ આપના મુખ કમળને જુએ છે પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ દષ્ટિ મુગ્ધ બની નથી પણ મન મુગ્ધ ચર્ચિત્ર છે, મનકુ મોહાય છે 'અહિંઆ

કારણ અને કાર્યનો મંબધ મગવાયો નથી; લોકમાં જે કાંઈ અમુક કાર્ય કરે તેનેજ અમુક ફળ મળે છે, પણ કાર્ય કરે કાંઈક અને ફળ, ખીમને ભોગવતું પડે તો એવી કવિની ઉક્તિમાં અસંગતિ અલંકાર છે. અહિંઆં દષ્ટિ પ્રભુના મુખને નિહાળી રહી છે છતાં મોઢા છત્પાદિ પરિણામ મનને ભોગવતું પડે છે માટે અમંગતિ અલંકારનું દર્શાત છે.

‘અણિયાળી આંખે વાવમ પ્રાણુ મારો ગ્રાપો છે’ એમાં પણ સુંદર ધ્વનિ રહેલો છે. સોયથી જેમ મણિ વગેરે સૂત્રમાં પરાવાય છે તેમ પ્રભુની અક્ષિયી ગોપીના પ્રાણુ પરાવાય છે; અર્થાત્ પ્રભુની દષ્ટિ ગોપીના પ્રાણુ ઉપર એવી લાગી ગઈ છે કે જેથી એ પ્રાણુમાં પ્રભુ સિવાય અન્ય કશો પણ વિચાર પ્રવેશ પામતો નથી. “પરાવાયું” ધાતુ અહિંઆં તેના મૂળ અર્થનો લાગ કરીને “આસક્ત બનવું” એ અન્ય અર્થમાં વપરાયો છે, માટે આ અત્યંત તિરસ્કૃત્ વાચ્ય ધ્વનિનું દર્શાત છે.

નીચેની ગરબીમાં વાચ્યાર્થ નિષેધાત્મક છે અને વિધ્યર્થ પ્રતીયમાન છે.

સ્વામ ગગ મમીપે ન જાવુ, મારે આજ ચણી સ્વામ રગ. ટેક.
જેમાં કાળામ તે સહુ એક સરખુ મગવમા કપટ હસે આવુ મારે
કરતુરીની ખીદી તે કહી નહિ, કામળના આખમા અજાવુ. મારે.
કોકિવાનો સખદ શણ નહીં, કાગવાણી સકુનમા ન લાવુ. મારે.
નીમાંવર કાળી કચુકી ના પેહેર, જમનાના નીરમા ન ન્હાવુ મારે.
મરકટ મણિને મેલ દષ્ટે ના જોવા, જાળૂવત્યાગ ના ખાવુ. મારે.
દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો, પણ મન કહે જે
પવક ન નીલાવુ. મારે.

વાચ્યાર્થથી ગોપી એમ કહેવા માગે કે હવે હું સ્યામ રંગ પાસે જઈશ નહિ કારણ કે કૃષ્ણ કાળા છે તેથી એટલુંજ નહિ, પણ જ્યાં જ્યાં કાળા રંગ હોય ત્યાં પણ જઈશ નહિ પણ તે વ્યંગ્યાર્થ તો વિશ્વરથજી છે સ્યામ કૃષ્ણના મેળાપની તાલાવેલી ગોપીના હૃદયમાં ઘણી યાદ રહી છે તેથી ક્યારે મને એ પ્રભુનો મેળાપ થશે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે આમા અવજ્ઞા, પ્રત્યનીક તથા અર્થાન્તર ન્યાસ અનેકારો મિશ્ર થયા છે અને માનવતી નાયિકાના હૃદયમાં સ્થિત રહેલા રતિ સ્થાયિ ભાવને પોષે છે આ કાવ્યમાં માન એ નાયિકાલકાર છે

તેજ પ્રમાણે નીચેની પદ્ધિઓથી સર થતી ગરબીમાં પણ વાચ્યાર્થ નિષેધાત્મક ■ અને વિશ્વરથ પ્રતીયમાન છે

હાવા હુ સખી નહોં બોલુ રે, કદાપી નદકુવરની સગે
મુને શશીવદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે અગે .૧
હત્યાદિ.

દ-કા-સ પૃ ૧૭૮. ગરબી ૨૮

આમા વાગ્વિદ્યા નાયિકા છે કૃષ્ણે ગોપીને શશીવદની કહી તેથી ગોપી કહે છે કે હું એમની સાથે નહિં બોલું, એમ વાચ્યાર્થ છે, પણ પ્રતીયમાન અર્થ એવો નથી ઉત્પટો અર્થ એવો સમજવાનો છે કે પ્રભુએ શશીવદની કહીને મને કેવા સુદઃ ભાવથી બોનાવી છે, તો પછી શુ હું એની નિષ્કુર યાદશ કે પ્રભુ મારી પાસે આવે તો પણ હું તેમની સાથે બોલીશ નહિ ? ના, ના, હું તો જો પ્રભુ નહિં બોનાવે તો પણ બોલીશજ આવો અર્થ યુક્તિથી ગોપ્ય રાખ્યો છે.

અલંકારો સ્વતંત્રાવ્યના પ્રાણ રૂપે નથી જો કે જ્યારે નામનો આલંકારિક પોતે એમ કહે છે કે જો અગિ ઉભા ગદિત હોય તોજ કાવ્ય અલંકાર રહિત હાઇ રાશે. પણ આ મત સર્વ આલંકારિકોને પ્રાણ નથી. કેવલ અલંકાર પ્રધાન કાવ્ય ચિત્ર કાવ્યની કેટલેમાં ગણાય છે. આથી મમ્મટ વિશ્વનાથ વગેરે જો કે અલંકારને સ્વીકારે છે પણ જો કાવ્યમાં રસ હોય તોજ તે અલંકારો કાવ્યને શોભા અર્પી શકે છે. અલંકાર માત્ર કાવ્યને શોભા આપનાર તરીકેજ ગણાવેલ છે. દયારામના કાવ્યમાં તે અલંકાર પ્રશ્ન-રના ગુણ ગાનના અંગે થોજેથી છે. માટેજ તે શોભારૂપ છે. એમ તેઓનો મત જણાય છે.

લોચન મનનોરે, કે આ ઝગડો લોચનમનનો.

રસિયાતે જનનોરે, કે આ ઝગડો લોચન મનનો. ૮૬

પ્રીત પ્રથમ કાણે ઠરી, નદ કુવળી સાય

મન કેહે લોચન તે કરી, લોચન કેહેતુજ હાથ, અધડો લોચન ૧

આમાં નેત્રથી પ્રભુના સ્વરૂપનાં દર્શન કરાય છે અને તેથી પ્રભુ માટેનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મન તે ભાવનું અદનિશ ચિત્તન કરીને તેને હદમારૂં કરે છે, એવો અર્થ લોચન અને મનના ઝગડાથી સુંદર રીતે કવિએ વર્ણ્યો છે જેને કાવ્ય શાસ્ત્રમાં અવિવક્ષિત વાચ્ય પ્વનિના સવદ્યક્રમ પ્વનિનો અર્થસકલ્પદલવાનુરૂપ્વનિ નામનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે, તેનું આ ઉત્તમ દશાત છે. આ લોચન મનનો ઝગડો કવિએ પ્રોત્ક્રિતથી કર્યો છે.

કવિએ સંહાસકારમાં પણ અનુપ્રાસ તથા યમક એકાક્ષર, દ્વા-ક્ષર, પદાક્ષર દુહામાં ગાયા છે. (જૂઓ. દ. કા. સઅહ.

૫ ૪૩૭-૪૩૮) ચિત્ર કાચોમા ગોમૂત્રિકા, અશ્વગતિ, ત્રિપદી, વપાદાબધ, ધનુરાબધ, કમળાબધ, હારબધ, તથા છત્ર અથવા મેર-બધમા બનાવા છે રમિકે રજનમા નીચલો મતગપદ, અતરુણાપિનનું દૃષ્ટાંત છે

મીતકી મીત સુદાનિ કરે ન કરે અરિકીયદ બાત ખરીહે
પાપ કિયે પર પહા મિયે ન મિલે સતસગ કિયે કુ દગિ દે
નીતિકી બાતસુ કલેશ રહે ન રહે મતિ નિત્ય અનીતિ ભરી દે,
દેખત જુઠિ લમે જુગતી નહીં સાચિ દયા કવિ બાની હી દે

કાવ્ય મુદ્રા ૫ ૨૨૩

દેહલી દીપકન્યાયે આ મતગપદમાનો વચલો નકાર બે તગ્દ વાચી રાગય છે અને આની રીતે વાચતા બે પ્રકારના અર્થ સમ-જાય છે

નાવિકાવર્ણનમા જુદા જુદા પ્રકારની નાવિકાઓ, ટાપવા તરીકે પ્રાપિતભટ્ટકા, કિપાવિદગ્ધા, વાહવિદગ્ધા, ખડિતા, સ્વપદ્ધિતકા, અન મુદ્ધા, ખડિતા અધીરા ખડિતા ધીરાધીરા, ખડિતા ધીરા, કલહા તરિતા ઉત્કલિતા રૂપગર્વિતા, યોત્સ્નાલિસારિકા, મુગ્ધા, વાસકસન્નળ વિપ્રલબ્ધા આગમપતિકા લક્ષિતા, મુદિતા, માનવતી વગેરે સોદાદગ્ધુ વર્ણ્યા છે અને તેના લક્ષણો સુર રીતે મમળ ના છે (જુઓ સતમૈયા કા મંત્રક ૫ ૨૬૦-૩૪૩ સુધી)

પ્રહેલિકાના પછુ દૃષ્ટાંતો દયારામભાઈએ ઘણા ઉત્તમ યોગ્યા છે અને તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ-૨ ના પ્રસિદ્ધ મય્યા છે અદિઆ રક્ત તેમાંથી ચોઝ દૃષ્ટાંતો ઉતારીશુ રાધા માન લઈને બધા છે અને

શ્રીકૃષ્ણ કુંજમાં તેમની રાહ જોઈ રહ્યા છે. ઘણો સમય વ્યતીત થયો છતાં-રાધા કુંજમાં પધાર્યા નહિ ત્યારે કૃષ્ણ સખીને મોકલે છે અને સખી રાધાની પાસે આવીને કહે છે.

સિંધુ સુતા સુતતે રિપુગમની, સુણુ મારી તું વાત;
કામ પિતા વાહન બક્ષણુ તન, કયમ ન ધરે નિજગાત. ૧
અસિવાહન પતિવાહન રિપુની, તપત વડી તન જારી.
શૈલસુતા સુત તે સુત અંગના, તે તો ત્વહાં વિસારી. ૨
ચતુરાનન સુત તે સુત વાસુત, ઉદિત યવાને આખ્યો;
મનમય માત તાત સુત આખ્યો, તે તો વૃથા ગુમાખ્યો. ૩
સારાવધી-પૃ. ૨૩૮. ૨૩૯.

અર્થ (૧) સિંધુ (સમુદ્ર)ની સુતા (પુત્રી, છીપ)ના સુત(મેાતી) ના રીપુ (હંસ) સમાન ગમન કરનારી હે રાધા! તું મારી વાત સાંભળ. કામપિતા (કૃષ્ણ)ના વાહન (મરુ)ના બક્ષણુ (સર્પ)ના તન (અંગ) ઉપર જે હોય છે તેને (અર્થાત્ કાંચળાને) તું પોતાના ગાત (અંગ) ઉપર કેમ ધરતી નથી?

૨ અસિ (ગમર)ના વાહન (કમળ)ના પતિ (પ્રહ્લા) ના વાહન (હંસ-અર્થાત્ પરમહંસ)ના રિપુ કામદેવની તપત તનમાં જારે છે. અને તેથી શૈલસુતા (પાર્વતી)ના સુત (ગણપતિ) તે સુતની અંગના (શ્રી-શુદ્ધિ) તેને વિસારે છે. અર્થાત્ તારા વિરહ તાપથી કૃષ્ણની શુદ્ધિ નથી રહી છે.

૩. ચતુરાનન (બ્રહ્મા)ના સુત (મરીચિ)ના સુત (કર્યપ) વા (એનો) સુત (સર્પ) ઉદય યવા આખ્યો. અને મનમય (કામ)ની માત (લક્ષ્મી)ના તાત (સમુદ્ર)નો સુત (ચંદ્ર) અખ્યો (આખ્યો) તે ચંદ્ર

તે મિથ્યા ગુમાયો ચક્રના પ્રકાશમાં તુ કૃષ્ણની સાથે વિહાર કરનારે
 માટે કુળમાં ગઈ નહિ એટલે તે તને મળેલી સુંદર તક ગુમાવી દીધી
 અવળ વાણીનું એક કવિત ગ્રંથુ છે, તેમાંની એક ચોપાઈ દર્શાવ-
 માટે બસ છે

અભક્તને અમ્યુત પદ મળે અકર્મીના અધ દૂર રમે
 નરકે જાય બળે ભગવતી, હરિવલ્લભ મોડી દુર્મતિ ૧

આ ચોપાઈમાં દેખીતો અર્થ એવો નીકળે છે કે જે ભગવાનનો
 ભક્ત નથી તેને ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જે અકર્મી છે તેના
 પાપ નિવૃત્ત થાય છે જે ભગવાનને બળે તે નરકે જાય છે, અને
 હરિનો પ્રિય ભક્ત હોય તો તેનામાં દુર્મતિ હોય છે પણ આ અર્થ
 વિપરીત છે કારણ કે ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે અભક્તને એટલે
 જે અ-વિષ્ણુનો ભક્ત હોય તેને ભગવાનનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે જે
 અર્થ એટલે કર્મ માર્ગમાં રિયત નહિ અર્થાત્ જ્ઞાન માર્ગવાળો
 હોય છે (જે જ્ઞાની હોય છે) તેના પાપ દૂર થાય છે જે ભગવતી
 (શ્રી) ને બળે છે અર્થાત્ શ્રીમાં આમકત બને છે તે નરકે જાય છે
 અને હરિનો-કચન અગર કામનો પ્રિય બને છે તેવામાં દુર્લ્લભિ
 વાસો કરે છે આ રીતે સખદ શક્તિથી જુદોજ અર્થ સમજાય છે માટે
 આનું નામ અવલંબણી કહેવાય છે

૫

હિરાવેષ પ્રકરણ વર્ણનમાં દેખીતી રીતે કાષ્ઠમાં ગ્રહના નામ,
 કાષ્ઠમાં નક્ષત્રોના નામ કાષ્ઠમાં રાશિનાં નામ, કાષ્ઠમાં યોગના નામ,
 કાષ્ઠમાં અષ્ટ દેવતાનાં નામ કાષ્ઠમાં દશ રાગના નામ, રૂક્ત આપેલા
 હોય છે પણ તેમાંથી ભગવાન સબધીનો હિપદેશ કવિ-પોતાના મનને
 કરે છે દાખલા તરીકે નીચેનો દુહો આપણે લઈએ

મિનકેતુ રહ્યા કવિ પર્ણો, જીવ જુદિ ગદિ મંદ;
મંગલમય તટ નરનિગ્ન, જનિ ન જાગે ધમ્મચંદ

દ. કા. સં. ૫-૩૪૮. દુહો ૨૬૮

આ દુહો નવ મહ બંધ છે. આમાં ગુરુ શિષ્યને કહે છે, હે શિષ્ય તું કવિ કહેતાં જાની ચાલે મીનકેતુ જે કામ, તેનો રાહ જે માર્ગ તેમાં પડ્યો; અને અધ્યા ! જીવ જુદિ જે મંદ તે તે' આલી; અને મંગલમય જે કલ્યાણરૂપ તરણિજા-મુર્ખની પુત્રી શીયમુનાજી તેના તટ ઉપર પસીને પ્રગના ચંદ્ર સીદ્ધિ તેમને તે ન લાભ્યા, માટે સર્વનો સાગ કરીને તેને ધમ્મ. હવે નવ મહનાં નામ જે આમાં આવે છે તે ? કેતુ ૨. રાહ-રાહ, ૩ કવિ-શુદ્ધ, ૪ જીવ-ગુરુ, ૫ મંદ-શનિ, ૬ તરણી-રવિ, ૭ જુદિ-જુદ ૮ મંગલ ૯ ચંદ્ર-સોમ છે.

કવિનાં કાવ્યોનું કાવ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણે અવસોકન કર્યું અને તે ઉપરથી આપણે સમજી શક્યા છીએ કે કવિમાં અનુપમ કાવ્ય શક્તિ હતી, એટલુંજ નહિ પણ જે વિષય ઉપર જેથી ખૂબીથી લખવું હોય તેવી રીતે તે લખી શકતા. અસંકારની તેમજ ધ્વનિની ખૂબી પોતે લાવી શકતા. જે તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં અસંકાર શાસ્ત્ર અગર કાવ્ય શાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર મંથ સ્વયોચિત દ્રષ્ટિથી રચવાને હચ્છું હોત તો તે અતિ ઉત્તમ અંથ આપણને આપી શકત. પણ તેમનું મન અન્ય દિશામાં હતું. તેમને લૌકિક કીર્તિની અભિલાષા નહોતી, અલ-કાર યાતો ધ્વનિ એજ ફક્ત કાવ્યને માટે આવશ્યક છે એમ તેમનું માનનું નહોતું. કાષ્ઠ પણ મકરે કાવ્યમાં પ્રભુતા ગુણે ના સીધાનું ગાન કરવું કે જેથી કરીને હૃદયમાં પ્રભુ માટેનો ભાવ વૃદ્ધિમાન થાય તેજ મહેત્વાથી તેઓ કાવ્ય પ્રયોજવામાં પ્રેરાતા. કાવ્ય પ્રયોજન

હે તેથી તેમનો સમાવેશ અવજ્ઞ થાય છે સ્તોત્રાત્મકમા અનેક વખત ગરબા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

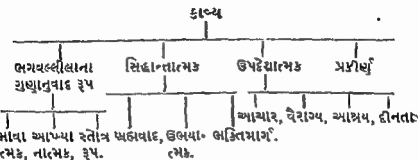
દ્વિતીયમા અલ્પવાદમા શુદ્ધાદ્વૈતપ્રતિપાદન, માયામત ખડન ઇત્યાદિના ભક્તિમાર્ગમા ભક્તિવિધાન ભક્તિદૃઢત્વ વગેરેનો, ઉભવાત્મકમા રસિમ્બલનભ ભક્તિપોષણ મિદ્ધાન્તસાર સપ્રદાયસાર એ વગેરેનો થઈ શકે

ઉપદેશાત્મક મલ્લોમા આચારમા પ્રજોત્તરમાત્રિકા વગેરે વૈગવ્યમા કાલજ્ઞાનસારાશ, મનોમતિસવાદ પ્રબોધબાવની અને દીનતાના પદો પ્રકીર્ણમા સત્સૈવા, સારાવલી, વસ્તુવૃન્દીપિકા, હરિહરતાગ્તમ્ય વગેરે મૂકી શકાય

દયારામભાઈના કેટલાક ગ્રન્થો એવા છે કે જેમા સર્વ અશો પ્રધાન હોય છે યા વિભાગમા એ જીવને મૂકવું એ પ્રત્યે ઉદ્બવતો નથી ગમે ત્યાં એનો સમાવેશ કરી શકાય આ વિભાગ સૂચન સામાન્યતઃ કરેલું છે પરંતુ ભવિષ્યમા દયારામ ભાઈના કાન્ય સમ્રાટ કરનાર એના ઉપર દષ્ટિ રાખી વર્ગીકરણ કરશે તો ધર્મશ્રીનું દાર્દ લોભમા જોડને અશો સમજાશે તેટલે અશો ધન્યવાદને પ્રાપ્ત મશે આ વર્ગીકરણથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ દેખાય છે કે દયારામભાઈની સાદિસ પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી પૂર્વના સર્વ ધર્મો કરતા વિચાર હતી, અને તે ઉપરથી પણ ધર્મશ્રીના જ્ઞાન અનુભવ ભાષા વગેરેનું સૂચન થાય છે

ભાવાત્મક મા યોમા સામાન્ય રીતે ગરબોઓનો સમાવેશ થાય છે તથા કેટલાક પદો તથા હોરી એ સર્વનો સમાવેશ ભાવાત્મક કાવ્યોમા કરી શકાય દયારામભાઈના એ કા યોમાથી યોગ દષ્ટાત

દયારામભાષનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરવું યોગ્ય લાગે છે.

શુંગાર અને નીતિ ભક્તિનાં પદો એવું વર્ગીકરણ કવિશ્રીની વિશાલ પ્રવૃત્તિના કાર્યનું દર્શન કરાવતું નથી. આ કાવ્યોના જે ભાગ પ્રાયઃ યદ્ય શકે એક ગુજરાતી અને બીજી પ્રજાભાષામાં અગર હિન્દુસ્તાની, કારણ કે કવિશ્રીનાં અનેક નાનાં કાવ્યો સંસ્કૃતમાં, આ ઉપરાંત મારવાડીમાં અને ઉર્દુ ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે, સંસ્કૃત કાવ્યો સ્તોત્રરૂપ છે તેથી જણાય છે કે કવિશ્રીને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સારું હતું. કવિશ્રીના કાવ્યોના પ્રથમ વિભાગમાં એમની ગરબીઓ જેને લેકિા શૃંગારમાં મૂકે છે તે આવી જાય છે, તેમ કમલ-લીલા, દાનલીલા, રાસલીલા, પત્રલીલા ઇત્યાદિ અનેક લીલાત્મક કાવ્યોનો સમાવેશ એમાં થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં રકિમણીવિવાહ સત્યભામાવિવાહ શ્રીકૃષ્ણપરીત, રૂકમણિ સીમન્ત, અન્નમિલાખ્યાન બોડાણાનું આખ્યાન, મીરાંચરિત્ર ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. ભક્તનાં આખ્યાનો ભગવત્સંબંધથી ભગવાનનું જ માહાત્મ્ય બોલે

૬

કાવ્ય વિહંગાવલોકન.

મારામલાઈના આન્તર જીવનના શુભ ભાગો અવલોકવાનું મુખ્ય સાધન તેમના કાવ્યો છે. તે કાવ્યોમાં તેમની દષ્ટિ સમક્ષ તરવરતા તથા પોતાને છટ તથા પ્રિય યજ્ઞ પડેલા વિષયો ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી તેમનું આન્તરજીવન કેવી રીતે પ્રગટેલું હતું તેનો ખ્યાન આપણને થઈ શકે તે માટે અહિંયા તેમના કેટલાક કાવ્યો સક્ષિપ્ત સાર આપણે જોઈશું. આ કાવ્યોના સક્ષિપ્તસારોમાં કાળનો ક્રમ સચવાયો નથી કારણકે તે સંપૂર્ણપણે જાણવાનું સાધન આપણી પાસે નથી માટે જાન એવા ક્રમ સિવાયજ એનું ચારરૂપે અવલોકન કરીશું.

૧. “રસિકપત્ર” આ મોટું કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૧૨ માં પુસ્તકમાં પ્રગટ થયું છે તેમજ અમારા તરફથી દયા નામના મન મણિમાલા ભાગ-૨ નામાં પ્રગટ થયું છે. આ કાવ્ય ૧૦૬ પદ છે. આ કાવ્યની રચના મુકે દિગ્વિજય સવાદ રૂં જન કવિ પેતે જણાવે છે.

એવું ક્યન હું કરે છું શ્રીકૃષ્ણ પ્રતાપ,
સ્થાપન સગુણ સાકારનું દરિવિથ કર્તાઆપ.
નિત્યધર્મ સેવક સ્વામીનો એકના નહિકો કાળ;
દત્તાદિ વર્ણન ડરીય સરળ જોમ સમજો બાળ.
મહી શાસ્ત્રમત ઇતિહાસ અદ્ભુત, યુક્તિ સહદૃષ્ટાત,
જે સુણેથી જનદયા પ્રીતમ, કૃષ્ણ પદ રહે નિર્મિત.

આ મયનું નામ પોતે “રસિકવલ્લભ” લાથી ગાખ્યુ તો તેનું
રાગ્ય પોતે ૧૦૯ માં પદમાં જણાવે છે.

રસિક વલ્લભ આ શુભ મયજી, વર્ણન કીવો પ્રુષ્ટિ પંચજી;
પૂર્ણ કંગાઓ ગુરુ ગોવિંદજી, દૈનીજન દેવા આનંદજી.
રસિક જનને વલ્લભ ભાગેજી, મનના સચય સુણતા ભાગેજી,
કલા પ્રમાણે આચગ્ય કરશેજી, તે વગવંચબ પ્રભુને વરશેજી.

અ. અન્ય રસિકજનોનેજ માટે છે, તેમને વલ્લભ બાગે માટે
તેનું નામ ‘રસિક વલ્લભ’ રહેવાય છે, આમાં શુદ્ધાર્થ તત્ત્વગ્રાન-
એટલે શું? દૈવી આસુરી સૃષ્ટિના ભેદ, જીવ અને બ્રહ્મનો મનુષ્ય, અવિદ્યુત
પશ્ચિમ વાદનુ પ્રતિપાદન, નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો વિરોધપરિહાર,
બ્રહ્મનું વિદ્વધર્માશ્રયત્વ, કૃષ્ણની પરબ્રહ્મતા, ભક્તિ માદ્વાત્મ્ય, નવધા
અને દશમી એટલે પ્રેમ વદણા ભક્તિનું તાગતમ્ય, આત્મનિવેદન
વગેરે અનેક સાપ્રદાયિક વિષયોનું ઉપયોગી જ્ઞાન કવિએ, જાનના આખ્યુ
છે ખરેખર આ મય વાચનાને રાત્ર નમઘીની કાંઈ પણ વિષયની
ચંદા આપોઆપ દૂર થાય છે ગુણનાત્મક દૃષ્ટિથી વેદાન્તના ગહન
વિષયને સરળ સ્વભાષામાં મમજવાની જગ્યામાં ગાખનાર દરેક બ્યક્તિને
તે વાચવા વાચક છે.

વજ્ર સૂત્રી ત્રથેરે બહુ વાક્ય શંકર છે એવાં લાખ્યાંજ
 આહાણુ પદનો ગર્વ ગાળવા કંઈ તમને કહી દાખ્યાં
 દેવ પિતૃ નર ઋષિઋણુ આરે કૃષ્ણચરણથી છુટેજ
 હરિજન વેદ ત્રિશ ત્રણકાટિ ઋષિ તે કર્મે શિર ફૂટે
 સુશ્રીએ આહાણુજ ભગવતજન ચર્ચએજ
 સહેજે ભવ તરીયે વેકુંડ પદ લહીએજ.

જો કે દયારામ પોતે તો આ ત્રયને નાટક કહે છે, પણ નાટ્ય
 શાસ્ત્રની સંજ્ઞા તેને કોઈ પણ રીતે લાગુ પડતી નથી, માટે 'આહાણુ
 ભક્ત સંવાદ' અગર 'નિવાદ' નામ આપવું ઉચિત છે.

દયારામ દિજ વલ્લભી વૈષ્ણવ તેણે આ નાટક રચીયું.
 વેદ શાસ્ત્ર વચન પ્રમાણુ સંબળે સુભુદિ પડિત સચિયું

પુષ્ટિ પથ રહસ્યમાં ૧૮૩ દુહા છે. આ ત્રંચમાં કવિએ પુષ્ટિ
 સપ્રદાય એટલે શું અને તે સંબંધી ચોતાની માન્યતા કેવી છે તે
 જણાવી છે. પુષ્ટિ મપ્રદાયના સ્થાપક શ્રીમદ્દા પ્રભુજીનું સ્વરૂપ કેવા
 પ્રકારનું છે, તે પણ સારી રીતે સમજાવ્યું છે. પુષ્ટિ માર્ગ મંબંધી
 પોતે કહે છે.

માર્ગ બીજા પણ બધા ત્યા સાધનનું કામ
 અગીજવ કેવલ કૃપા તે પથ પુષ્ટિ નામ
 શ્રીજીના શ્રીઅગ્રથી પ્રકટી પુષ્ટિ સૃષ્ટિ
 પ્રભુ પ્રાપ્તિ ગુરુ કૃપાથી ન મળે સાધન કદ
 જો સાધન તેજ રૂપ સેવા શ્રીનજરૂપ
 પુરોયોત્તમ પ્રભુ આપ એ તેજ થયા ગુરુ રૂપ

“બ્રાહ્મણ ભક્ત વિવાદ”—આ સંવાદ સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ વચ્ચેનો છે. આમાં કવિએ વિપ્લવ અને શિવચર નામના બે પાત્રોની કલ્પના કરીને તેઓની વચ્ચેનો મવાદ યોજ્યો છે. આમાં વિપ્લવ દ્વંતર સ્માર્ત ધર્મ કરતા પુષ્ટિ મપ્રદાયનુ ગૌરવ અધિક જણાવે છે. આમાં યાગિક ક્રિયાઓ મનધીના પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે, પ્રજા ભક્તને કર્મનો. નૂન બાધા કરી શકતો નથી, એવો સિદ્ધાંત તારવી કાઢવામાં આવ્યો છે. જો કે વ્યવહારમાં બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, પણ પ્રજા ભક્ત ધર્મ હવે બ્રાહ્મણ કરતા ઉચ્ચ છે. આ સમયની નીચેનો વિપ્લવ અને શિવચરનો નવાદ વાચવા જેવો છે.

શિવચર—ભક્ત હગિના સર્વ જરાખર કો મોટા કો નાનાજ,

આપણા બ્રાહ્મણ સર્વ સિરોમણી, શ્રેષ્ઠ રહ્યા પછી રાના ? રહ
વિષ્ણુ—ક્યારના બ્રાહ્મણ પદ લેખ ફૂલો, સદજ થયા કેમ બ્રાહ્મણ છ ?
વેદ શાસ્ત્ર પ્રત્યુત્તર દો, શુ આવડુ અકલ્યામણ ૩૦

શિવ—જન્મ શુદ્ધ દિગ્ગમસ્કારથી વેદાભ્યાસથી વિપ્રજ,
બ્રહ્મ જાણવાથી બ્રાહ્મણ હાવે, સ્મૃતિવાક્ય લો ક્ષિપ્ર.

વિષ્ણુ—જાણે બ્રહ્મ તે સર્વે બ્રાહ્મણ તમો અધિમ કેમજ,
ઉત્તર બધે યને બહુ ચુચે, નથી સમજતા મર્મ
જો કહેશો બ્રાહ્મણ આત્મા તો નાથ કદાપી ચાતોજ
અપર તનુ પેસે છે ત્યાં કેમ બ્રાહ્મણ નથી કહેવાતો ?
કહેશો બ્રાહ્મણ દેહ કદાપિ તો પણ સકટ જાગેજ
દૃઢ કરે ॥ પુત્ર તેને કેમ બ્રહ્મ હત્યા નવ લાગે ?
આત્મા દેહ મળે બ્રાહ્મણ કહેશો તો પણ નહિ કાવોજ
આત્મા દેહ સંબધ અખિતને બ્રાહ્મણ સર્વ ઠરાવો

કોઇ પણ દુઃખ મહન કરવું પડતું નથી પ્રભુજ સર્વ કર્તા હોવાથી કોઇનું અનિષ્ટ કરશે નહિ તો પછી પોતાના દાસનું અહિત શી રીતે કરે ? અસમર્પિત વસ્તુનું ખર્ચન કરવું કર્મ તથા જ્ઞાનના દરતા ભક્તિ અધિક છે “ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ આક છે, બીજા માધન સર્વ શૂન્ય ”

વળી કહે છે.

ભક્તિ તારે ચડાળને જેમા કોઇ ન શુભ આચર્યું
શુ પછી કહેવું તેહનું ઉદ્ધારે અધમ અન્ય વર્યું

માટેજ ભક્તિ ઈર્મથી અધિક છે, તેમજ જ્ઞાનથી પણ અધિક છે

ભક્તિ મધિ જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરે અધકાર
મધિ અભય હુતિ અચળ છે, દીપને તે ભય છે અપાર

ભક્તિ મધિ મમાન છે ને જ્ઞાન દીવાની માકક છે, તે બન્ને જો કે અધકારને દૂર કરે છે, છતાં દીપકને વાયુ વગેરેથી ભય હોય છે ને મધિને દોતો નથી અર્થાત્ ભક્તિને કોઇ પણ જાતનો ભય નથી જ્ઞાનને દોય છે આ ભક્તિ સાધનરૂપા અને સાધ્યરૂપા હોય છે સાધનરૂપા એટલે જેને નરધા ભક્તિ કહે છે—શ્રવણ કીર્તન, સ્મરણ, પાદપૂજન, અર્ચન નમન, દાસ્ય મધ્ય, આત્મ નિવેદન, એ નવધા ભક્તિ કહેવાય છે ત્યાર પછીથી સાધ્યરૂપા અગર પ્રેમ વક્ષણા ભક્તિ હોય છે તેની ૧૦ સ્થિતિઓ હોય છે દગ્ધિ, સ્મૃતિ, અભિધાપા અને ઉદ્વેગ એ ચાર સ્નેહની સ્થિતિઓ છે વ્યાધિ—પ્રભાપ અને ઉન્માદ એ ત્રણ આમતિની છે, જડતા અને મૂર્છના એ બે વ્યગ્ર નની અને તન્મયતા એ છેલ્લી આ રીતે જ્યારે તે પ્રેમ અંતિમ દશાને પહોંચે છે, ત્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે ભક્તિભાવ વધાર-

વળી તેઓ કહે છે.

“ શ્રીવલ્લભ શ્રીવિકૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુત એક ” આજ તેમની પુષ્ટિ માર્ગના આચાર્ય પ્રતિની માન્યતા ■ ખરા વૈષ્ણવનું લક્ષણ શું ? તે તેનો ઉત્તર એજ કાવ્યમા આપે છે

વદનભ વિકૃષ્ણ જે વકાર આઘન્ત રહ્યા છે.

મધ્યે પશુ કૃષ્ણનો મેળે વૈષ્ણવજ લલા છે

વૈષ્ણવ આદિ અને અન્તમા નિકૃતેશ અને વદ્યભાચાર્યના આદિ વર્ણો છે. અને મધ્યમા કૃષ્ણનો અન્ત્ય પદ છે માટે જે કાઈ વદનભાચાર્ય નિકૃતેશ યુસાઈછ અને કૃષ્ણમા એક ભુદિ રાખે તેજ ખરો વૈષ્ણવ કહી શકાય આવી ત્યાખ્યા વૈષ્ણવની આપે છે

“ ભગવદ્ગીતા માહુતમ્ય ” આ ગ્રન્થમા ભગવદ્ગીતાની માફક ૧૮ અધ્યાય રાખ્યા છે. અને તેમા દરેક અધ્યાયનો પાઠ કરવાથી શુ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવ્યું છે આ કથા પોતે પદ્મપુરાણને અનુસરીને લખી છે, એમ પોતે કહે છે

ગીતા મહાત્મ કથા અતિપાવન સાભળતા મુખ થાય,
અખટાદય અધ્યાય વર્ણુવ્યા પૃથક્ પૃથક્ મહિમાય,
પદ્ય પુરાણુ વિશે તે જાણી કથા અનુપમ સારી,
કૃષ્ણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે ઉર કાટિક કિસ્મિપદારી.

આ કા પમા ભક્તનું ચિત્ત ગીતાજ્ઞના શ્રવણ તથા પાઠ કરવામા ચોટે તેટલા માટે સુદૃઢ કથાઓ તથા ઉપકથાઓ ચોજી છે

ભક્તિપોષણ આ ગ્રન્થ ૧૦૧ ચદાનગા બદમા છે ભક્તિનું પોષણ કરવાના ઉપાયો આમા કવિએ સૂચવ્યા છે ભક્તિનું પોષણ કરવાને કવિ કહે છે કે પ્રથમ તો અન્યાશ્રવનો ત્યાગ થવા નોંધએ અને ફક્ત પ્રભુમાજ અન્યભિચારિણી ભક્તિ ઠોવી નોંધએ પ્રભુમા દદ નિશ્વાસ ગળીને સર્વ ગર્વ કરનારને કાઈ પણ વખત

। પણ દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. પ્રભુજ સર્વ કર્તા હોવાથી
 'નું' અનિષ્ટ કરશે નહિ તો પછી પોતાના દાસનું અહિત શી રીતે
 ? અસમર્પિત વસ્તુનું વર્જન કરવું. કર્મ તથા જ્ઞાનના દરતાં ભક્તિ
 એક છે "શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ અંક છે; બીજાં સાધન સર્વ યત્ન." "

વળી કહે છે.

ભક્તિ તારે ચંડાળને જેમાં કોઈ ન શુભ આચર્યું
 શું પછી કહેવું તેહનું ઉદારે અધમ અન્ય વર્યું

। તેજ ભક્તિ કર્મથી અધિક છે, તેમજ જ્ઞાનથી પણ અધિક છે.

ભક્તિ મણિ જ્ઞાન દીપ છે, દાજ ઉભય ખરો અધકાર
 મણિ અભય દ્યુતિ અચળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર

ભક્તિ મણિ સમાન છે ને જ્ઞાન દીવાની માઠક છે, તે બન્ને
 કે અધકારને દૂર કરે છે, છતાં દીપકને વાયુ વગેરેથી ભય હોય
 ને મણિને હોતો નથી. અર્થાત્ ભક્તિને કોઈ પણ જાતનો ભય
 નો, જ્ઞાનને હોય છે. આ ભક્તિ સાધનરૂપા અને સાધ્યરૂપા હોય છે.
 ધનરૂપા એટલે જેને નવધા ભક્તિ કહે છે-શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ,
 હાસ્ય, અર્ચન, વદન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મ નિવેદન, એ નવધા
 ક્રોડ કહેવાય છે. ત્યાર પછીથી સાધ્યરૂપા જગત્ર પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ
 ય છે. તેની ૧૦ રિચિત્રો હોય છે, દગ્ધિ, સ્મૃતિ, અભિક્ષાયા,
 ને હિદ્વેગ, એ ચાર રનેહની રિચિત્રો છે. વ્યાધિ-પ્રલાપ અને
 માદ એ ત્રણ આસક્તિની છે, જડતા અને મૂર્છના એ બે વ્યસ-
 ના અને તન-મયતા એ છેલ્લી. આ રીતે જ્યારે તે પ્રેમ અતિમ
 માને પહોંચે છે, ત્યારે ભગવદપ્રાપ્તિ થાય છે. ભક્તિભાવ વધાર-

૩૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીનન.

વાને વૈષ્ણવે દૈન્ય રાખવું જોઈએ. ડ્રમાદિ રિપુને જીતવા જોઈએ. સત્પુ રૂપોનો (વૈષ્ણવોનો) સંગ કરવો જોઈએ. ગુરુ ઉપર પણ સદ્ભાવ રાખવો જોઈએ, પ્રભુ જે કરે છે તે સાફ કરે છે એમ સમજીને આપણું કાર્ય કર્યા કરવું જોઈએ.

હરિ જત્રી તુ જત્ર છે, તે વાળે વગડે જેમ
કાષ્ટ પુતળી નૃત્ય કરે સૂત્રધાર નચાવે તેમ.

આ લઘુ ગ્રંથ ધણો મુદર છે અને વૈષ્ણવોમાં ધણોજ પ્રિય થઈ પડ્યો છે, આમાંના એક એક ચંદ્રાવળા સાગ્ગના સિધ્ધાન્ત પરત્વે દક્ષિણથી તથા રહસ્યથી પૂર્ણ છે. પોતેજ આ ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન નીચે પ્રમાણે કહે છે.

મહા મંદમતિ છવ કળિના, સર્વ શાસ્ત્ર ક્યાં ખોળે;
માટે સકળ સિધ્ધાન્ત સાર, શોધી કાઢ્યા છે ટોળે.
ટોળે કરાવ્યો પ્રભુ મતીદીધી, નિજ જન જાણીને કરેણા કાધી;
ભક્તિપોષણ ધર્મ ગ્રંથનું નામ, કથે સુણે સરે સર્વના કામ.

એકસોને એક ચંદ્રાવળા, એ ગ્રંથ તણો છે સાર;
પ્રતિપદ શુભ સિદ્ધાન્ત બહુ છે, વાંચીને કરજો વિચાર;
વિચારતાં વલ્લભ હરિ થાશે, સર્વે કલેશ સમૂળા નાશે,
આચરણ કરતાં આનંદની હેલી, ભક્તિ શ્રીકૃષ્ણની કરજો બ્હેલી.

ભક્તિપોષણ ૧૦૦

“રૂકિમણી વિવાહ” નામનું આખ્યાન શ્રીભાગવતના દશમ સ્કંધમાંના ૫૩ મા અધ્યાયનો અનુવાદ છે. આ એક પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની માફકનું આખ્યાન છે પણ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાન અતિ દીર્ઘ હોય છે, ન્યારે આ આખ્યાન ટૂંકું પણ રસ યુક્ત છે.

“સત્યભામા વિવાહ” આપણુ ભાગવતના ૫૬ મા અધ્યાયની કથા છે, આમા સ્વયમન્તક મણિનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, તથા ભગવાને સત્યભામાની સાથે લગ્ન કેવી રીતે કર્યું તેનું પણ વર્ણન છે. “નામજીતી વિવાહ” નામના આખ્યાનાત્મક કાવ્યમા કૃષ્ણનો નમ્ન જીત રાજાની કન્યા સાથેનો વિવાહ વર્ણવ્યો છે. નમ્નજીત રાજાએ પોતાની પુત્રીને પરણાવવાને સાત સાંઠ તૈયાર કર્યા અને એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે જે કાષ્ટ આ સાંઠને એકી સાથે નાથ ધાલે તેમને મારી પુત્રી પરણાવુ. કાષ્ટ પણ રાજા નાથ ધાલી શક્યા નહિ, ફક્ત કૃષ્ણે જ તે કામ કર્યું. આથી તે કન્યા કૃષ્ણને પરણાવી પાંચ મીઠામાં આ આખું આખ્યાન સમાપ્ત કર્યું છે.

બ્રમરસ ગીતા એ ભાગવતના બ્રમર ગીતનો અનુવાદ છે. કૃષ્ણ દ્વારકાં ગયા પછી ઉદ્ધવ ગોકુળ નદાદિને સંદેશો મોકલાવે છે, ગોપિકાઓને પણ બ્રમર પડે છે કે ઉદ્ધવ દ્વારકાથી આવ્યા છે, એટલે તેઓ બધા એકઠા થઈ જાય છે, અને ઉદ્ધવને કૃષ્ણની કુશળતાનો પ્રશ્ન પૂછે છે અને પછી કૃષ્ણ ક્યારે ગોકુળમા ફરીથી પધારશે એવી અંતરની જીજ્ઞાસાનો પ્રશ્ન કરે છે અને આક્રંદ કરે છે. ઉદ્ધવ તેમને સાત પાંડે છે કે કૃષ્ણ ભગવાન તો સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે તમે તેનું ધ્યાન કરો. એ તમારાથી દૂર નથી. જ્યાં કાપાત કરી નહિ “ પણ ઉદ્ધવજીનો આ ઉપદેશ ગોપિકાઓને રચતો નથી. તેઓ તો કૃષ્ણ એજ પરચ્છા છે. વ્યાપક રૂપે નહિ. તેથી તેમનું ચિત્ત ધ્યાનાદિમા ઝિંકુલ ચોટતું નથી એ સમયે એક બ્રમર ઉડતો ઉડતો ત્યાં આવે છે. બ્રમરનો રંગ કૃષ્ણના સ્વામ રંગને મળતો હોવાથી ગોપીઓ રાવમાં તેને કહે છે.

અહ્યા મધુપ અડમા આમે રહે ધતમાર તારો ન આણીયે,
 તુ ઝાળો છે તે હોય કપટી, વિત્યુ માટે જાણીયે
 તે જગાડ્યા મહુ કમળ, ભમરા પ્રીત કરી પ્રીમળ ગયો,
 કરી નીરસ નવિન સવળા, ગજ સરી ઉડી ગયો
 તહાઈ અપે ચિત્ત માન્યુ નહિ, પેના અકુસાથી મન દ્યું.
 દયાના પ્રભુ પ્રાણ વચ્ચે તહારી પેઠે સહુ કર્યું

અહ્યા તુ તો મથુરામા અહોનિદ ભમતોજી, શોકવના દુઃખર ૨મતોજી
 કુમતુમ વેપેલી પ્રસાદી પુષ્પની માળાજી, સુગંધી છે તે મધુકર ઝાલાજી
 હમને ન ભાવે અહ્યા કુની તું અગચીજી, તેનું કુમકુમ તારી મૂકે વળચુજી
 મધુપને મિથે કહી કહી મર્મની વાણીજી, સમજાવ્યા ઉદ્ધવને વાત વખાણીજી

આ રીતે ભમર પ્રતિ પોતાનો અતર્ગત રોષ પ્રગટ કરે છે
 આમા યોગ અને પ્રેમનો ભેદ બહુ સરળ રીતે સમજાવ્યો છે

એ ઝીટા સરખા જોગને શુ પાથરીએ કે જોહીએ

પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ, પત્યરમા શીર ફોહીએ

કુ-મા “ઝેર સરખું” સ્નેહ પાળે, સ્નેહ તે અમૃત ખર ” એ
 પક્તિમા આખી પ્રેમરસ ગીતાનું રહસ્ય વિ જણાવે છે પ્રેમાનંદની
 ભમર પચીસીની સાથે આનું થયું સામ્ય છે પણ પ્રેમાનંદમાં કવિત્વ
 વિશેષ ઝળકે છે, ત્યારે દયારામમા ભક્તત્વ પ્રગથી રહ્યું છે

“ મીરાં ચરિત્ર ” મા ભક્ત મીરાબાઈના જીવનનો ઇતિહાસ
 દયારામભાઈએ લખ્યો છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ આખ્યાન ૧૫૪
 ઉપયોગી ■ પ્રેમપરીક્ષામાં પણ ઉદ્ધવ અને ગોપીઓનો મવાદ કે
 આ કાવ્યની યશસ્વિતા નીચેની લીગોઓથી થાય છે.

આપવજી છે અગમીરે વાત એક પ્રેમ તણી,
 કોઈ અનુભવી જાણેરે કહતા તો નાવે મણી

પછી ચક્રાર, દાદુર, મત્સ્ય, મધુકર વગેરેના દષ્ટાંતો ઉત્તમ પ્રેમ સમન્વવવાને આપે છે. સાચી પ્રીતિ અને જૂઠી પ્રીતિ જ્યાં તો તેનો ભેદ નીચેની પંક્તિઓમા આપે છે,

સાચી પ્રીત તે પ્રાણુ લેરે સાધારણુ થાય પરી
દાદુર જળ વીણુ જીવેરે માછનડા તો જાય મરી
પછી છેવટે ઉદ્ધવજીને કહે છે

છે અગમ પય રનેહનોરે, ઓધવજીએ નથી દીઠો,
ત્યા કશી જાન ગોઠે રે, જોગ પશુ છે મીઠો. ૨૩

જોગ તો તેને જોષએ રે, જેતુ મન જગમા ભમે,
તે તો અચળ હમારે રે, ચિત્ત રસિયામાં રમ. ૨૪

જેતુ મન માને રે, જોગ સુખેથી મહો,
અમો તો એહે માથુ રે, પ્રીતમજીયુ પ્રીત રહો ૨૫

તમારા તો દરી સધળે રે, અમારા તો એક સ્થળે,
તમે રીજો ચાદરણે રે, અમો રીજુ મદ્ર મળે

છંદુને અવલોકી રે, ચક્રાગ્નુ ચિત્ત કરે,
તે પ્રકાશને પેળી રે, કહો યુ સતોય ધરે.

ગોપીઓના સુખથી ઉદ્ધવજીની આંતિ દૂર થઈ અને ભગવાન માટે રનેહ થયા.

હેવાં વચન સુણીનેરે ઉદ્ધવજીની આંતિ દળી
જોગ જળજળ છુપ્યારે ગયુ મન રનેહમા ગળી
અભિમાન મૂકીનેરે ઉદ્ધવ ગોપી પાય પડયા
જહું દયાના પ્રીતમજીરે નિએ એક તમને જડયા

“ચારારી વૈષ્ણવ” ગ્રંથમા પુણિ સપ્રદાયમા શ્રીમદ્ભાગવતજીના ૮૪ મહાનુભાવી વૈષ્ણવોના નામનુ સ્મરણ કવિએ કરાવ્યુ છે.

૪૨   લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

‘ચેતવણીમાં’ પોતાના ચિત્તને ચેતવણી આપે છે કે આ સંસારમાં કશું પણ સ્થાયી નથી તો વૃથા મંસારના વિષયમાં આસક્ત રહેવાથી મનુષ્યનું અશ્વત્થાણુ થાય છે માટે પ્રભુનું સ્મરણ દરેકે કરવું જોઈએ.

ચેત ચેત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની હે.

આ જૂઠી બાજી જગત તણી છે તેથી મમતા તજની હે—ચેત૦

‘ચાતુરી’ ના ગરબામાં પણ મનને ઉપદેશ આપ્યો છે. સંસારના વ્યવહારમાં મનુષ્યે કેવી નીતિ તથા સદાયરણુ રાખવા જોઈએ તેના કવિએ આમાં બોધ આપ્યો છે. સર્વનો સાર ટુંકામાં કહીએ તો કવિ એવું કહેવા માગે છે કે—

સર્વે કામ છોડીને પ્રથમ શુદ્ધ ગોવિન્દને ભજીએજી

સદ્ગ કામના જેથી સિદ્ધિ વારે તેને તજીએ—શિક્ષા શાણીને

* * * * *

આપ વખાણુ અવરની નિંદા પર પત્નીશુ હાસ્યજી

અતિ બાપણુ કદુ જીવ ચલાવે મહોટમપણાનો નાશ—શિક્ષા શાણીને

“મનપ્રયોધ” માં પણ મનને આ ક્ષાની સંસારમાં સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે માટે પ્રભુની લક્ષિત કરવાથી જ જીવની કૃતાર્થતા છે એમ પોતે કહે છે. આ પરમ ઉપદેશ ઠંકડાના એકે એક અક્ષરને લઈને આપવામાં આવ્યો છે જેમકે.

કકડા કાટિ કારજ છોડીનેરે ભજીલો શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ

નહિ તોં પાછળ પસ્તાવો યશેરે આવી જશે અચાનક કાળ

આ કાળના અન્તમાં પોતે લખે છે.

કકડા અલૌકિક મન પ્રયોધનોરે જે કાઈ ધીજે સાબજીને ગાય
કહે દ્યો વાસ શ્રીવત્સભદ્રેનોરે તેહનાં સદુ કારજ સિદ્ધ થાય.

“પંદર તિથિઓ” તથા “બહુલાશ્વિના મહિના” નાં કાવ્યમાં ગોપીઓના વિપ્રયોગ પ્રેમને પ્રકટ કર્યો છે.

“હનુમાન ગરૂડ સંવાદ”માં પ્રથમ રામ મોટા કે કૃષ્ણ એ સંબંધી વિવાદ થાય છે અને એક ખીજની નિન્દા ચાલે છે પણ તે દ્વંદ્વ અન્તે કવિ નીચેની લીટીમાં મટાડે છે.

એજ કૃષ્ણ શ્રીરામ યહ માર્યો લંકા બૂપ.

જુમલ નામ પણ જોતાં દીસે ઉભય એક રૂપ.

આથી કહે છે “હવ્યા મળ્યા હનુમાન ગરૂડ સંદેહ સહુના ટળિયા, કાષ્ટને એમ શંકા થાય કે ક્યારામે આ કાવ્યમાં રામની નિન્દા કરી હશે તો પોતેજ તે શંકાનો નિરાસ કરે છે.

એ વાણી વિલાસ કર્યો નથી નિન્દા ઉચારી

જર અવળું બાસે અંતર જોતા છે સ્તુતિ બારી

ઉપાસનાની ટેક બતાવી નથી માયુ અવળું

બક્ત યસક્ષનો ભેદ સમજશે તે લહેશે સવળું.

શ્રીશેષસાધના ધોળમા શ્રીનર્મદાજીના તટ ઉપર ચાર્યશ્રી ગ્રામમાં (ચાદોદ) ના પવિત્ર તીર્થ સ્થળમા શ્રીશેષસાધ નારાયણજી મંદિર છે તેનું ધોળ કવિએ ગાયુ છે

શ્રીનાથજીના વર્ણુનમાં શ્રીનાથજીના સર્વ અમતા અલંકારનું વર્ણુન કર્યું છે અને સ્વરૂપલીલાનું અનુસધાન કરનારને માટે એ બધું ઉપયોગી કાવ્ય છે.

સરસૈયા નામનું મોટું કાવ્ય હિંદુસ્થાનીમાં છે આમા લક્ષ્મી માર્ગના સિદ્ધાંત તથા પ્રેમ લક્ષણા બક્તિના પ્રકાર તેમજ ભગવદ્ બક્તો કેવા પ્રકારની નીતિ રાખવી જોઈએ તે મર્વ બહુજ સુંદર

મનોહર શૈલીમાં લખ્યું છે. રસશાસ્ત્ર અગર કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી-
ઓને જુદી જુદી નાયકાનું વર્ણન બાજુવાનું આ સારું સાધન છે.
કવિ માને છે કે.

રતિ બિન રસ સોરસ હિસેં રતિ બિન જનન સુજન

રતિ બિન મિત્ર મુમિત્ર સેં રતિ બિન સગ શગ માન

રનેદ વિના અન્ય રસો ઝેર સમાન છે. તે વિનાનું સુજન
તે હાનિરૂપ છે. તે સિવાય સન્મિત્ર પણ મિત્ર કહેતાં અગ્નિ સમાન
છે અને સર્વ કંઈ શય સમાન છે. પ્રેમ એજ જીવનનો ખરો મંત્ર
છે પણ તે પ્રેમ લૌકિક વિષયનો નહિ પણ પ્રભુ તરફનો હોવો
જોઈએ. આમાં શિક્ષા વિવેકના પણ ધણા ફુલા છે. ખરેખર એક
ગુર્જર કવિ અન્ય ભાષામાં આવી સુંદર રીતે કહ્યું વિષય ઉપર
લખી શકે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવાં કાવ્યો લખવામાં કોઈ પણ
બીજો કવિ દયારામના પેંગણમાં પગ મૂકે એવો થયો નથી.

“વસ્તુ વૃંદ દીપિકા” આ લાંબા કાવ્યમાં એટલી અનુક્રમે
એકસોતે આઠ વસ્તુઓના વૃંદનું વર્ણન કયું છે. પુરાણ, રસશાસ્ત્ર
કાવ્યશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ વિષયના કોઈ પણ ઉદ્દેશો જોઈતા
હોય તો તેમાંથી મળી આવે છે. અમરકોપની ભાષક સાહિત્યની
દૃષ્ટિએ આ ધણો અગત્યનો ગ્રંથ છે. કોઈ પણ વિષયની આપણી
શંકાનો ખુલાસો એમાંથી મળી આવશે.

“વૃદાવન વિલાસ” માં રાધા અને કૃષ્ણના વિદાર કટિબંધ
છંદમાં વર્ણવ્યા છે. એમાંથી સંગીતની ઝોર લિખિત મળી શકે છે.

કમળ લીલામાં કૃષ્ણ શ્રીમદ્ગુનાજીમાં નંદના કહેવાથી કમળ
લેવા ભય છે તે વિષયનું વર્ણન છે. નંદરાયજીને માટે કૃષ્ણને કમળની

ખાતર યમુનામાં રહેતા કાલીય નાગને નાયવો પડ્યો ગ્રેમાનદે નાગ-
કમલુ લખ્યું છે. પણ તેમાં કમળની વાત નથી.

“ પત્ર લીલા ” ‘નામના બીજા ત્રયમાં કૃષ્ણ રાધાનું માન
ત્યગ્તવવાને રામ-દામ-દડ અને બેદ એમ ચારે ઉપાયો યોગ્ય છે,
આમાં કૃષ્ણ રાધાને અનેક યુક્તિઓથી વિવિધાર્થ પત્ર મોકલે છે
અને રાધા પણ તેવાજ પ્રત્યુત્તર આપે છે. આખરે ગધાનો રોપ
ઉતરી નવ્ય છે, જે ગધાએ પ્રથમ કૃષ્ણની દાસી આગળ નીચેના
શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા—

જા જાળને તું કેજે વિટવને, ગધી હવે નહિ આવે,
મન તણો મર્મ ન આપે કોઇને, તુજ મળે પ્રીતિ નભાવે

તેજ રાંનાને કૃષ્ણનો નીચેનો પત્ર મળ્યો. તેને પોતે લલિતા
પાસેથી લીધી અને વાચવા માડ્યો—

લલિતા પાસથી પત્રજ લેઇ, વાચતી ગધા રામ,
મધન કુજમાં સ્થામ વિપરીત, આવો વેદા અભિરામ
માતંગ મત થયો મહિષા એક દુમકુજ સરની માય,
કરિણી કામણુગારી જે તો, તું અકુશે બધાઇ ક્યાવ ? લલિતા ૨
જમર કમળ માહી પેઠો આશે પ્રભાકર ન પ્રભા દર્શાવે
આનદ ધન વર્ષે પરિપૂર્ણ, જે સાધે દય દાવ લલિતા ૩
દિવસે રમણુ રચિત ન હોસે, ચક્ર ચક્રવાકી ભાવ,
દય કર કમળમા કમળકોશ નહિ માયાળેતો મેઠો માવ લલિતા ૪

૧૩ પ્રા. ૧ મા. ૫ ૩૩-૩૪

પણ હજી રાધાએ કૃષ્ણની કુજમાં જવાની હા પાડી નહિ.
સુદામા તથા અન્ય દ્વંત દ્વંતીઓના પ્રયાસો વ્યર્થ ગયા તેમની સાથે.

જી જાણે કોઈ જનનીએ, પય પાધને ઉછેરીછ;
 'તેની માતા નદીએ જેવી શું. વાંકડે વધેરીછ, મારે.
 પ્રકૃત્સ્થિત પદમ મિપથી જાણે, રોમાંચિત થાં દીસેછ;
 અન્ય વંશ હરખાયે જાણે, વંશમાં હરિજન હીસેછ. મારે.
 તે વળી આનંદ અશ્રુ મૂકે, શું કહીએ કીર્તિ તેનીછ;
 મહરંદ ધારતું મિપ કરે સખી, માતું આંસુની ધારા એનીછ મારે.
 આવો તર્ક વિતર્ક કરે જડ, એના પુણ્ય તણો શો પારછ,
 મુજથી વધુ જાય ન વેંલું, વાંસળી વેરણ અપારછ. મારે,
 એની તું કેશે કે ખાર સો એવડો, એના ઉપર કરતીછ;
 માર મુઆ એને સ્વરે નાચે, જાણે મેઘની ધારા પડતીછ. મારે.
 મેઘને કાળો કપટી માતું, જે મોરલી નાદે ભૂધવેછ;
 પણ વાંસલડી પાંસલડી કોરી, પણ પતીને દૂધવેછ; મારે,
 પર્વત શિખર ઉપરનાં પક્ષી, એના સ્વર સુણી નાચેછ,
 ગાંડાં ઘેલાં થાય તે મુજથાં, રમત કરતાં રાચેછ. મારે,
 મૃગલીએને હું કેવી માતું, મૂર્ખમાં મૂર્ખ એ ભાખુંછ;
 તો મુજ જેવો મોહ તેને લાગે, દષ્ટાંતે કેમ દાખુંછ. મારે.
 વેણુ નાદ સ્નેહાળી માતું તો, તો શોધ્ય તણું સાલ લાગેછ;
 મન મારૂં માને નહિ કેષ પેરે, કોઈ કષ્ટ કૂંડું નવ લાગેછ. મારે,
 એ દષ્ટાંતમાં એક અઘોષીક, તે તુજને મારે કેવુંછ;
 વેણુનાદ સુણી હરણી લોભાએ, એમાં જાણવાતું એક એવુંછ. મારે.
 એનો પતિ પાસે ઉભોરે, તે પણ જોવા લાગેછ,
 ગોવાળીઆ શો તે નહિ ઘેલો, જડુવર બેઠ જવાળા લાગેછ. મારે.
 જેમ વેણુ ડાગિયર જૂલાવે, તેમ એપને નવ કરતોછ;
 ખાર ધરે આપણ પર એનો, નર નારી નામે શું નડતોછ. મારે.

એમ હોય તો નારી કહીએ, પછે કરે ન કરેછ;
 ૧૫ મટ એને તો કેવો, જલા આપણી કરેછ. મારે.
 ઘ સખી આરે હું સાથે, જઈને યામલગાડુંછ,
 હાપાનું વેર તો આજે, લુગ જાણે જગાડુંછ. મારે.
 ૨૧ આખા નાખતો ગોડી, જોઈએ એનાથી શું થાયેછ;
 મ દયાનો પ્રીતમ પાધરા, યાગે તો દુ.ખ જાયેછ. મારે.

પ્રા. કા. મા. પુ ૧૦૧

આ કાવ્યમાં એકંદરે પાંચ ગરબીઓ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ
 ૧ કાવ્ય ધણુ મુન્દર છે. એની એક એક કડીમાં રમણીયતા ઝગડી
 ૬ છે.

“પ્રજા મહિમા” કાવ્યમાં કન્દલોક, લલલોક અને ઝેલાસ કરતા
 ય મગની જમિનો વંશન અધિક છે એમ કવિ જણાવે છે.
 વે તેમા આરો પ્રજા પૂછે છે કે—

કર્મ થકી બધાયો છવ તે કર્મે કયમ મુકાય,
 પક લેધુ અગ તે કયમ પક થકી ધોવાય,
 તો ઉત્તર નીચેની પક્ષિઓમા આખો છે—

જોક વાર શ્રી કૃષ્ણ નામ કાષ્ઠ પ્રાણી વદન આશાપે,
 તો તેને રવને પણ ચમચર કાન ન દર્શન આપે
 જહા તહા નામ નાનયણ જે કાષ્ઠ કરે ઉચ્ચાર,
 તો પણ મહેજે સઘ ક્રેવ પામે લયવામે નિર્ધાર

૬ ૬ મહિમાળા ભા ૩

આ રીતે આ આખ્યાનમાં લગનનામનુ માહાત્મ્ય વર્ણવ્યુ છે
 “ચિંતા ચૂલિકા” કાવ્ય ચિંતા નિરૂત્તિના માધન તરીકે
 ૧૫ ઉપયોગી છે. તેનાથી માનનાગની કાષ્ઠ પણ જાતની ચિંતા

૪૮ લોકત કવિશ્રી દયાગમલાઈનું આન્તર જીવન.

કૃત એવો ઉત્તર આપતાં કે ‘વિનતાની તરત નુતિ મન લાવું’ તથા નર્થ આદિનું કૃષ્ણ તમનવું અર્થાત્ હે કૃષ્ણને તું વિનતાની શ્રીની વિનતિ તરત મનમા લાવું તોજ કૃ વિનતા, તરત અને નુતિ એ નહીં વર્થના આદિ અક્ષરનું (વિનનું=કામ) કૃષ્ણ દ્વરે કરે. કૃષ્ણ વિદ્યાખાના આગ્રહથી રાધાની ચરતને કળૂણ કરે છે અને પછીથી બીજો પણ લખે છે

કૃપિકાર એક વિશ્વાસ ધરી રે, આસ પૂરે ધનસ્યામ,
તેવી આરા પ્રિય પૂરવી ન્હારે, એમ લખે ધનસ્યામ,
પણુ આમાં ગધાને વિશ્વાસ આવતો નથી, દારણુ ગધાનું
કહેવું એટલું હતું કે આ કૃષ્ણ કપટી છે તેથી તેમના શબ્દમાં થી રીતે વિશ્વાસ રખાય ? આથી દ્વિતીયે પોતે કહે છે.

જા અવિ કહે જામ કામ ન થાય,
બેઠ પ્રત્યય પરા કરો તો કરજા કેમ પેગ કગાય.
વિશ્વાસ વસ્તુ દેવને આપ્યો, કહો તેવો વિશ્વાસ અપાય.
નદ યશોદાને ન્યમ આપ્યો, તેવો આપો અમને મજરાય
ઉચ્ચે કૃષ્ણ કળુલાલ આપે છે, અને રાધા કૃષ્ણની કુજમા
પધારે છે.

“રૂપ લીલા કાવ્ય” એ વિનોદ સુકત કાવ્ય છે. કૃષ્ણના અનેક રૂપ બોધને રાધાને વિસ્મય થાય છે તે આ કાવ્યમાં જણાવ્યું છે

મુરલી લીલામાં શ્રીમદ્ભાગવતના વેણુનાદનોજ વિષય છે
શ્રીગોપીજનોની પ્રપચની વિસ્મૃતિ પૂર્વક નિરોધ દદ દરવાને
કૃષ્ણ વેણુનાદ કરે છે. વેણુના સાત રાગમાં એક ધર્મી સ્વરૂપ અને
શૈશવ્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ છ ધર્મરૂપ છે તેમાં

પ્રભુની નથુ પ્રકાગ્ની સ્વભોગ્યા, દેવભોગ્યા અને સર્વભોગ્યા
સુધાને પૂરે છે અને તેનું કર્ણુ દ્વારા ગોપીજન પાન કરે છે. આ સુધાને
અલ્પનાદરૂપી વેણુમા પૂરે છે વેણુનો અર્થ વ=અલ્પનાદ અને ફ=
કામસુખ તે પશુ જોની આગળ અણુ તુચ્છ છે તે વેણુ કહેવાય છે
અર્થાત્ કામસુખ તથા અલ્પનાદના સુખ કરતા પશુ અધિક સુખ
ગોપીઓને આપનારે ભગવાન વેણુનાદ કરે છે ભાગવતમાં 'યુગન
ગીતમા' પશુ તેનું પુન વર્ણન છે, પશુ તે વર્ણન ક્ષણ પ્રકરણીય
છે તેમાં વેણુના નાદથી દેવતા, નદીઓ, પશુઓ, પક્ષિઓ વગેરે
ઉપર કેવા અનુભવો થયા તેનું વર્ણન કર્યું છે. દયારામભાષ્યની
મુરલી લીલામાં કૃષ્ણ મુરલી વગાડે છે, અને રાધા તેનું શ્રવણ કરે
છે, આથી રાધાજીને ધર્મા ધાય છે કારણ કે કૃષ્ણના અધર રસના
પાનને લીધે વાસના આખા વનને બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો પશુ
લનિતાદિ સખીઓના ઉપદેશથી તે વિચાર દૂર થાય છે

રાધિકા કહે આજે જાણુ વનમાં મારે બેનીજ,
વશ તણુ વન મળગાવી દેવ, કોઈ ખોડું કેતો કેનીજ મારે.
કાંઈ કેસો કરો કેમ એવું તેને દેશુ જખાપજ
શુ હરિ અધરામૃત નથને કાજે, ઉછેરી ગયો એનો બાપજ. મારે
દધિ નવનીતને પય પાયા છે, અધરામૃતને કાજેજ,
તે અધરામૃત લૂટી જાયે, આશી વૃથા અમને વાજેજ મારે
જગતમાંહી મનાયુ એવું, અધરામૃત આગતું નારજ,
કોઈક દહે ગોપીઓનું આગતું ત્યા વેણુ વાગે શુ તારજ, મારે.
ભોગ્ય ભોગી છીએ એણીપેરે, શુ ભોગી વિભોગી જ્યા આવેજ
પાનો નાશ કરવા ભેડી, શુ વાસનડી વેર ભાવેજ મારે.

આપો આપ નિરૂપ સાગ છે. જે વાંચુને આ મંદદાની રીતિ
અનુસાર મૂલ્ય સંબંધે પ્રાપ્ત થયો છે તેને ચિંતા કરવાનું પ્રયોગ
નથી. જેટલો દરજ્જો ચિન્તાનું પ્રમાણ વધે તેટલો દરજ્જો પ્રયુક્ત
વિષય આજે એમ સમજાવું જોઈએ. તેમાંથી નીચેની લીટીઓનું
અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે.

આદિતી તે અંત જની પ્રખ્યાતી મુક્યું છે તારું. ચિંતા ન કર.
તેજ રીતે સહેજે પણ થશે નિઃશ્વેનરતું કે સારું. ચિંતા ન કર.
ભાવિ મટે જન વિવેકથી તો પડિત સદુ દોષ મુખિયા;
અથા ઘેલાનું પ્રમાણ કયાં જશે મુખી અને દુઃખીયા. ચિંતા ન કર.
ત્યમ રાખે ત્યમ રહી ના હરિ નું કંતાંપણું હરીને;
પુષ્ટિ થયક પ્રભુ જુ કું નહિ કરે કદાપિ નિગ્નનો કરીને. ચિંતા ન કર.
ચિંતા કરીશ તદ્દપિ ઉચકી આપું વગુ મું થાશે ?
મુખ દુઃખ શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં કલપે લગ્ન જૂવાશે. ચિંતા ન કર.

૬. કૃત મણિમાળા ભા. ૧ છંદાદિઃ—

શ્રી હરશમ રકથ દીક્ષાનુકંભણિકા—આમાં શ્રીમદ્ ભાગવતનાં
આર રકથ ધણાજ સંલેપમાં વર્ણવ્યા છે. કુંકમાં ભાગવતની કથાનું
આ સાંકળીયું છે.

રસિકરંજન—આ ગ્રંથ હિંદુસ્થાની ભાષામાં છે. આ ગ્રંથ
“ રસિક વલ્લભ ” ની માફક રસિકના ચિત્તને રંજન કરે એવો હોવાથી
તેનું નામ ‘ રસિક રંજન ’ આપ્યું છે. એમાં એકંદરે ૧૭ પ્રકરણો છે.
દરેકમાં કુંડલીઆ, મતગયંદ તથા કવિતા છે. આ ગ્રંથમાં અનન્યતા,
ભગવદાશ્રય, દીનતા, કૃપા, ભગવદ્દિશ્ઠા, વિશ્વમિ, હરિનામોત્કર્ષ
ચિન્તાત્યાગ, ભક્ત્યુત્કર્ષ, માયામતખંડન છંદાદિ વિષયોનું સુંદર

શૈલીમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. રસિકવલ્લભ અંધ શાસ્ત્રીય બનેલો છે. અને વેદાન્ત વિચારક છે, પણ આ અંધ તો પલ્લો વ્યાવહારિક છે.

શ્રીકૃષ્ણ અકળ ચરિત્ર ચંદ્રિકા—આમાં કૃષ્ણની અકળ ક્ષીલાનું ખ્યાન કર્યું છે. કૃષ્ણની ક્ષીલાઓ નેમના પગમખત પણ બાણી શકતા નથી, તો મામાન્ય માણસને તો તે ની રીતે ગમ્ય બને / કવિ કહે છે.

વિરૂદ્ધ ધર્માત્રય ચરિત્ર, શ્રી કૃષ્ણચંદ્રકે દેવીયે:

હું હું ન કહત 'પને હૃથરકો મેર મેર શિરનૈયે.

કૃષ્ણની અકળક્ષીલા સમગ્રવચાને અનેક પૌગણિક દૃષ્ટાન્તો કનિષ્ઠે આપ્યા છે.

“ કાળ જ્ઞાન સારાંશ ” આ અધ્યાય મનુષ્યનું મરણ ક્યારે આવશે, તેનું જ્ઞાન પોતે કળાવડાવ્યું છે. જો કે આધુનિક સમયે કવિએ કહ્યું તે પ્રમાણે કાળજ્ઞાન થવું અશક્ય છે, પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે જો કોઈ ધનિષ્ઠપણુ ઈશન કરીને નિયત પૂર્વક જીવન ગાળે તો પોતાના આયુષ્યની મર્યાદા મામાન્ય માણસો કરતાં વધારે જાંબારી શકે એમ કવિ કહે છે. આખા અધ્યયન પ્રયોજન નથા માગ નીચેની પકિતઓ ઉપરથી મમજી લોકો.

દુર્બલ મનુષ્ય કંદ છે, આવ કોઈ એક વાગ, ૨

તે પામ્યાનો જ્ઞાન એ બજવા નંદુમાગ.

જનન્યુ તેને મગ્નુ નો જ્યારે ત્યારે થાય;

પણ તેને ધન્ય જોદનો દરિ બજતા દિન જાય,

x x x x x

આધુન્ય એજે સુદુ નયુ બજતા ન કૃષ્ણ ભગવત

તેનું પણ કલ્યાણ છે જો મમરે દરિ અંત

૫૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“મન મતિ સંવાદ” આ કાવ્ય પણ મન અને મતિના સંવાદ રૂપે છે. આને દયારામ નાટક કહે છે.

“દયારામ નાટક રચ્યું, લવ દુઃખ થવા લાગ” પણ તે વસ્તુના નાટકની સંજ્ઞાને પાત્ર નથી. આ કાવ્યનું પ્રયોજન કવિ આરંભમાં જોઈ છે—

‘પ્રયોગ થવા મનને, રચ્યું મન મતિ સંવાદ,
નન ગારો દુઃખ મનનું, મતિશુભ મતિ ઉત્તાદ.

મન મતિને (જુદાં) પ્રશ્ન કરે છે કે હરિનું ભજન શી રીતે થઈ શકે ?

મન કહે છે સુખ સુમતિ નારે દુઃખ છે મોહું,
સમજી છું હરિભજન વિના વિપયસુખ જોહું;
પણ નિશ્ચય જાનતું નથી કામ દામ, મન જાય,

કદ યદ્વા તદ્વા જાને, કેમ રીજે પ્રજરાય ? મતિ કહે કેમ કરું ? ૨
મતિ તેના ઉત્તર આપે છે.—

રે મન હું સમજી, તુ દુઃખીયો માટે રોય,
પણ એનો કયા પાર, જન્મ સહુ એમાં જોય,
હજી તૃપ્તિ નથી તટતી, ક્યારે ગોવિંદ ગામલ ?

ભાણે ભર્યો ન તોખિઓ કર આટે શું મરાઈશ ? વિચારી જો ઉદે. ૩

આખા ગ્રંથનું રહસ્ય મતિના નીચેના ઉત્તરોમાં છે—

મતિ—લાખ વાતની વાત કરું, મન સાંભળ સાચી;

મૃત્યુનામ રટન અચળ, વાત મહુ જાણી કાચી,
ગિત ચંચળ, ધન, મદન, દુઃખ આદિ જોય થઈ ધીર;
સહજે સર્વ સુખ થઈ જશે જશે દુઃખ અચિર કાળ પણ કંપશે. ૨૦

હરિ ભજતાં હર અમળ, કદી ને થાય ન તાર્ક;
 તે પછી એનું એ કરજે, માનીશ ન માર્ક,
 સિદ્ધ વરયો જે વનમાં, ત્યાં ક્યમ વમે શિયાળ ?
 વિવચ અરૂપ સુખ, દુઃખ ઘણું. સુખનિધિ, લગ્ન ગોપાળ.

હોય હરિ પામવા—૨૧

મતિ રસિકવર જેવો, ઉપાય સુધુ તે પૂછ્યો મૂળને,
 ઉપનિષત સિદ્ધાન્ત કહું, થોડામાં ગુજરને;
 અનાયાસ મન વશ રહે, પ્રપંચ પ્રીતિ જાય.
 પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ દદ, શ્રી હરિની મધ યાય; સાંગ અનપાયિની. ૩૧
 સરણાગતિ શ્રીકૃષ્ણનામ, હરિ ચરિત્ર ગાવું,
 બની આવે તે ટેહેલ, કૃષ્ણજન જ્યાં ત્યાં ધાવું;
 હરિ પ્રમાદ હરિ પદામૃત, તે પશુ અન્ય ન ભોમ;
 બહુ કરવું દુઃખગથી, મઘટળે ભવ રોગ, દયા પ્રીતમ મળે ૩૨

દ. કૃત મણિમાળા ભાગ ૪

પ્રયોધ આવનીમાં દયારામજાણએ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના ભક્તિ
 સિદ્ધાન્તોને સમજાવવાને આવન કહેવતોનો ઉપયોગ કર્યો છે, આવી રીતે
 કહેવતો દ્વારા ભક્તિ માર્ગના સિદ્ધાન્તો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ
 ઉતારનાર દયારામજાણ છે. ‘ તરસ્યો ખેડે કૃષ્ણજી પ્રકટ પીએ
 નહી ગંગ ’ ‘ જતું ન જાણ્યુ નાગરી મુશળ પલ્લભાધિ ’ ‘ પારતમણિને
 વાટકે બટણ માગે ભીખ ’ ‘ મથાણુ મોદકમાં કપહા છલાછવીનો
 સ્વાદ ’ ‘ વિવેકથી જન્મે રહે દોંલુને વગી દુધ ’ ‘ કૃષ્ણપડે મસાલથી
 સહુનું ટાળે તમ ’ ‘ રાગપાકુતો રોકકુ એવાતન ઉધાર ’ ‘ દળ-
 નારીના ટિકરા ગુલાબરાચનામ ’ ‘ ઘણા વરનો પાહણ્યે બૂખ્યો. ૧૦

૫૪ ભક્ત કવિત્રી દયારામશાસ્ત્રીનું આન્તર જીવન.

રહે નિદાન ” “ જુલે અધવચ સુમતા નદિ દિંદુ નદિ તર્ક ” છંદપાદિ પર કહેવતોથી આ કાવ્ય ભરપૂર છે, અને દરેક કહેવતને ભક્તિના સિદ્ધાંત સમજાવવાને ઉપયોગમાં લીધી છે. જેમકે.

“ કદા બાપના આપને રડતાં ન આવે પાર ”

રડતાં ન આવે પાર ફટકા સહુ અલગી ઠેલી;
દયા સંમર શ્રી મૃગ્યુ સદા જે સાચો બેલી,
જેથી સહુ દુઃખ જાણ સકલ સુખ જેથી મુક્ત.
બગડ્યું સુધરી જાય, દામના ઠરી ન દુર્લભ
દુર્લભ મનુષ્યા દેહ છે, રત નરવર નિર્ધાર,

“ કદા બાપના આપને રડતાં ન આવે પાર.

“ કાદા મારે ખાજમાં રહે ઉઘાડાં દાર, ”

ગહે ઉઘાડાં દાર, ખરચ કોડી પાલુ લેખે;
આવરદા વહી જાય, અમૃત્ય તે નવ દેખે,
દળે મળે બહુવાર. દામ મનશું કલ્યાણે;
સ્વામ શ્વેત બે ચાર, ચારશે તે નહિ આવે;
આવે નહિ સંભાળતેરે જડ ? દયા ગમાર;

“ કાદા મારે ખાજમાં રહે ઉઘાડાં દાર ”. ૧૦

દ. કૃત મણિમાલા ભા. ૩

‘પ્રમુક્ત વર્ણન કાવ્યમાં’ રાધાજીની વિપ્રયોગ અવસ્થાનું વર્ણન છે. કાલીદાસના ઋતુસંહારને મળતું આ કાવ્ય છે, પાલુ આમાં મુખ્ય રસ અસૌકિય રીતે વ્યક્ત છે. વિપ્રયોગ સૃંગારનું વર્ણન કાવ્ય સરસ કર્યું છે. આ કાવ્યનું બીજા નીચેના શ્લોકમાં છે—

અમૃત ઉદયિ અનાંત વાણી નાખું રસ પ્રેમ ઉપર આપુ,

અનુભવી વેદ અવેદ સર્વ કોઈને દુર્દર્શ વસ્તુ અતિ,

અહાનદ યદી અહુજ અધિકા નિ સ્વાર્થ મ્નેડ દુખલુ શુ.
પ્રાણુ યદી પ્રિયરૂપ અનુપ આનંદ મન વાણીથી વેગજો

“શ્રીહરિભક્તચરિત્ર” કાવ્ય લલિત પોપલુને મળતુ છે. ઉલ્લસ કાવ્યમા લલિત લાવતી વૃદ્ધિ શી રીતે થાય એ કવિએ વર્ણવ્યુ છે. આ ઉપરાંત વૈષ્ણવોએ સામાન્ય નીતિનુ કેની રીતે પાતન કર્વું તે પણ જણાવ્યુ છે

૬. કૃત મહિમાયા ભાગ ૫

આ ત્રયો ઉપરાત દ્વારામની ગરબીઓનો જથ્થો ઘણોજ મોટો છે તેમની થોડીજ હજુ પ્રકટ થઇ છે. આ ગરબીઓમા આપણે લકેતોનુ જીવન કેલુ નિર્મુલુ અગર પ્રેમસક્ષણુ લલિતમય હોવુ જોઇએ તે નર્મીવચાનો કવિએ પ્રયાગ કર્યો છે.

આ મર્વ કાવ્યોના વિહંગાવલોકનથી જોઇ શકાશે કે કવિએ પોતાના અનેક ન્હાના મોટા કાવ્યોમા પ્રભુ સિવાય બીજુ કંઈ પલુ ગાયું નથી હરિની નામસ્તીજા અને રૂપસ્તીજામાજ પોતે આસક્ત હતા. એ તેમની અનુભવ મંજરી ઉપરથી પણ અપટ થાય છે, હરિ એજ કનિનું સર્વસ્વ હતું અને તેમની પ્રાપ્તિ ભક્તિધીજ કરી શકાય છે. અન્ય કોઈ પણ સાધનાથી નહિ એ એમના જીવનનું દૃષ્ટિબિન્દુ હતું એમના મર્વ વિચારો પ્રભુમય હતા. તા પછી તેમના મ્થૂલ જીવનને જે શોક એમના કાવ્ય ઉપરથી પણ કલ્પિત કરવા માગે છે, તેઓ કેની વિચિત્ર કલ્પનાઓ દોડાવીને આવુ અનુમાન કરે છે તે આ ઉપરથી મમજાગે

૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

જેઓએ સ્થૂન જીવનને સેરા કહેતા તેમની પામે તેમના કથનને પુષ્ટિ આપનાર કાઈપણુ વિશ્વામનીય પ્રમાણો નહોતા પણ હવે તે સિધ્ધે સિદ્ધાન્તોના વિચારો મનાય છે તેથી હવે અહિં આ તેનો ઉત્તરોપદ્રવ્યાની જરૂર નથી આ પ્રજાપુમા તો એટલુ જ જાણુ છું કે તેમના જુદા જુદા કાવ્યોમા એજ વિચાર અનેક રૂપે દેખાય છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એજ એમના જીવનનો પ્રાપ્ત હતો અને તેમનું આન્તરજીવન તે ભક્તિમય હતું.

જે ના. શાહ.

પ્રકરણ ૨ જી.

દયારામભાઈના કાવ્યનું તત્ત્વચિંતન.

(૧)

ઈશ્વર ભાવના

દયારામભાઈની માનસિક સૃષ્ટિના વિવિધ વિચાર મનોનું મધ્ય આકૃતિ પહેતા, તે વિચારોનો કેટલા પ્રમાણના છે, તેનું ચર્ચિત્ત અભિધાન નાચક દૃષ્ટિને ધરાવતી જરૂર છે આ સ્થળે આપણે કવિની ઈશ્વર પંતની ભાવના કેવી હતી, તેનું અવલોકન કરીએ

શ્રીમદ્ભગવાદગીતાની પ્રથમ અગર ઈશ્વરભાવના દયારામભાઈના કાવ્યોમા સુર ગીતે આલેખાયેલી છે, કાગણુ કે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો તેઓશ્રીના ગો ગામા અપૂર્ણ ગીતે ઉત્તરી ગયા હતા

પરમતત્ત્વભાવના

પરબ્રહ્મના નવ, પણ ચર્ચાન, કવિ પુનિઃપ્રદાય મિદા-તાતુમા
પોતાના “ગમિકન-ત્ત્વ” તથા અન્ય કાવ્યોમા હશે છે.

“ગમિકન-ત્ત્વ” ના ૫-૧૩મા નીચેની પદ્ધતિઓ આવે છે
આદ્ય નવમ્ય આત્મારામણ, મૂળ પુરુષ જે પૂરણ કામણ,
પ્રધાન પુરુષેશ્વર પરબ્રહ્મણ, નેતિ નેતિ હંદે નિગમણ. ૧
પર અશ્વરથી ત્રિગુણાતીતણ, જમ્ય ન મન ગો અકલ અણતણ
જે થકી કંપે નાયા કાગણ, એહવું અખિલનુ રૂપ રમાણણ ૨
(૬ વ ૫૫ ૧૨, ૧-૨)

આ કલને કવિ મર્યાદી આદિ માને છે (પરાસ્પરમ્) તે
નવમ્ય છે મર્યાદાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી છે, પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ
અન્ય કરાવી નથી માટે તે નવમ્ય છે તે આત્મામા ગમણ હર-
નાગ છે માટે આત્મારામ વિશેષણનો ઉપેખ ક્યો છે રૈમે મ
ભગવાંસ્તાભિરાત્મારામોપિ હીલયા ॥ (ભા ૧૦-૩૦-૨૦)
રૈમેતયાચાત્મરત આત્મારામોપ્યલ્લખિત ॥ (ભા ૧૦-૨૭-૩૪)
બ્રહ્મ નસ્તુત આત્માગમ છે જતા પણ લકનોના મનોગ્ધ મિદ
હવાને માટે પોતે ગમણ હર જે એમ કહેવાનો આશય આ ભાન-
તત્ત્વી પદ્ધતિથી સિદ્ધ થાય છે તથા તે જગ પુરુષ છે તેમજ આત્મ
કામ છે ચૌકિકાની માફક એમને કાદ પણ કામનાઓ મિદ્ધ હરગની
હોતી નથી માખ્યોની માફક મા બ્રહ્મ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ન્યાને
નથી પણ તેથી પણ એ જ છે પ્રકૃતિ અને પુરુષના પણ હથગ નિવાન
છે માટે તેને પુરુષોત્તમ કહે છે વેદાદિ પણ તેમનો પાર પામી નહ્યા
નથી, તેથી જેની સચાઓ પણ નેતિ નેતિ કહીને વિગની નવ

છે અક્ષરો ને પાંચ બાલનીતામાં અક્ષરાદયિ ચોત્તમ
 અને પાંચમાં અક્ષરામ્પૂર્ણ પરપુરુષાદ્ય પર કિંચિત્ સા
 કાષ્ટા સા પરાગતિ એ શ્રુતિ અને પ્રમાણ છે નર, ન
 અને તમ એ પાંચ પુત્રી અતીત છે, તેમજ મન અને દનિયોનો
 તે આજ્ઞા છે 'યતા યાચા નિયત્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્'
 એ અને પ્રમાણપ છે અર્હિયા દયાનંદનાથ જલને અખિન
 તત્ત્વ ૧, ૧૬ દયાનંદનાથ આ સર્વે તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે જ્યા
 આજ્ઞાની રાત તા એ છે કે સર્વત માહર શીશર્ધનનનાતાથ
 દયાનંદના અક્ષરે હેલુમાં પૂર પૂર મા 'રમિકર નજ ની આ પમિત
 એવું મતરણ કરીને નીચ પ્રમાણેની દીકા કર છે 'સપ્રદારમા
 એને વલ્લભ સપ્રદાયમા વર્ણવના, અક્ષર જલ અથવા મર્ધાદા પુરો
 તમ તે પરોક્ષ જ્ઞાનથી પ્રમેય છે અને પુષ્ટિ પુરોત્તમ અપરોક્ષાનુ-
 ભવથી માધ્ય છે એવું કહેતા એ બેના વિશેષ સ્પષ્ટતા થાય છે એ
 ઉક્તિ મગી માન એકે જલના મે સ્પષ્ટ છે અને એ બેના સંવાગને
 દયાનંદ અખિન" મજાથી એજમે છે એ સર્ધનગમલાહના
 આ થનમા અગાપુપો નદાન્તિકે પૂન ન્હી છે છે

પ્રથમ વૃક્ષ તો ના છે સપ્રદારના અક્ષર જલને કદી
 પાપ મર્ધાદા પુરોત્તમ જાપુસના આજ્ઞા નથી, અક્ષરજલ અને
 મર્ધાદાપુરોત્તમ અલિન્ન નથી શીગમવદ્રનો આન્તર ને મર્ધાદા
 પુરોત્તમ મનાય છે, એટલે મર્ધાદા પુરોત્તમથી શીગમવદ્ર ભગવાન
 મમત્વ છે મર્ધાદા પુરોત્તમ કહેવાનું કારણ એક કે તેઓ પરોક્ષ રીતિ
 પ્રમાણે માધન અનુસાર દલ આપે છે પણ પુષ્ટિ પુરોત્તમ તો
 કદા પ્રદાનમા સાધનની અક્ષા ગણતા નથી રક્ત એ અનુમલ-

વીજ ન પ્રાપ્ત કરે છે. મહાશ્વર્યને ગણિતાનદ જે પુરોષો
 તમ ગણિતાનદ છે. અક્ષર્યે પ્રભુ આ મનાઈ પુરોષોત્તમનું ધામ છે.
 તે સાપિ રૈડુડ પાપ કહેવાય છે. પુષ્ટિ પુરોષોત્તમનું ધામ શામદ
 ગો, ન છે. તે પત્રી દવાગમે 'મહાશ્વર્ય અવના મવાઈ પુરોષોત્તમ
 તથા પુષ્ટિ પુરોષોત્તમના મગનાગા કંગીડ અખિનનું ચપુન કરું છે. એ
 નાકુ-રીનો તડ શી ગીતે ધીકાર્ય ધાર? મવાઈ પુરોષોત્તમ
 અને પુષ્ટિ પુરોષોત્તમ ઉભય એક જી નથી નિરક્ષપુ અને ભિત છે,
 એટલુંજ નહિ પણ પુષ્ટિ પુરોષોત્તમ એ અક્ષર્ય પગ તથા અધિક
 છે (તૂઓ લગન-ગીતામા અક્ષરાદપિ ચોત્તમ) તે પત્રી પન્
 પ્રભુ પ અખિનના વર્ણનમા અક્ષર્યે અનુ વર્ણન શી ગીતે રંગી
 રાગ તે સમજાતું નથી. દવાગમનાઈ પોતેજ આ પદમા
 આ અખિનને અક્ષર્યે 'પ' એમ કહે છે. પદના અતિમ
 અપુના આ અખિનને આત્મકે જા છે રસો વૈસ્ટ એ ક્રુતિમા
 પ્રતિપાદન કરેતું પરશ્વર્યે આત્મક રસપ તે મવાઈ પુરોષોત્તમ
 આ અક્ષર્યે પ્રભુમા ધારી ન નકાન જેઓ મવાઈની પ્રભુભાવનાથી
 સુનિદિત છે, તેઓ જરૂર કહી નાગે કે આ વર્ણન ત આનંદન
 પુષ્ટિ પુરોષોત્તમનું છે, તેના મનાઈ પુ રાગમના ર્ણનની ગંધ
 મગના પાપ નથી આથી અર્થિઆ મ પ્રભુનો મગના પાપ નથી

દવાગમલાઈના માકા- મળ મગના નિવાન કેરા છે તેનો
 ભવ આપણે નિશ્ચય કરીએ

શીમ-નલાયાએ પ્રભુમગના અપ્યાય નીગ્નના પાદ દિતીયાના
 સુન નાવીશ ઉપના પોતાના લાઈથી આ વિશ્વ મારી ગીતે સ્થુટ

કો છે પ્રાકૃતૈતાયત્તર દિ પ્રતિષેધતિ તત્તો મ્મયીતિ ચ દ્યુષ્ઠ
અદિ એ છે કે જલ પ્રાકૃત ધર્મ આ આમરથી સિન્દિત
છે આથી મિદ્ધ છે કે ત્યા ત્યા શ્રુતિઓમા આમગ્નો નિરોધ યો
દોર ત્યા પ્રાકૃત આમગ્નો નિરોધ છે એન મમ્યક પ્રમારે મન ત્યુ
જોઈએ આપણે કિંઈ જોઈ ગયા છીએ કે નસ સ્વરૂપે જલ સામ-
છે એક પદના નાગમનાઈ આ સિચારાને મરામત પકિત નહ
પ્રતિપાદન કરે છે

૧૧ મેની

✓	હન મામત ઉપામીવે, મન જોડુને બારીવે	૭૬
	કિંધો તુમ અર્દત જલ કહેા નિગકાગ મુન હીને	
	મેમી નકા પથ નદી દન ગુહ્તાની તુમ ચિન્હે	૬૧૦
	x x x x x	
	તરીત ત્રિનમી હેન શાકે નમત નાય હમારે	
	નિર્ગુન જન મો ધાનહે ઉનમ મમુગત મનજન સારે	૬૧૦
	જલ પોર નર મ્મન તા હન મન મ્મરારે	
	એમો નાન બમન કિ હિય મ્મુ ચુન નદિ સારે	૬૧૦
	ત્ય તાક રૂપ નદિ ના જા મ્મદાતે આપા	
	મગ્ન દેમા પ્રગત ન ન ન્યાર નાજમે ાયા	૬૧૦
	નિગકાગ કહે રૂ નિવાની નિમ્મ અવતન રૂપે	
	ને નેનય સવિ જાત દન પકિ, અરગતપ કોરે રેમે	૬૧૦
	અપ બિના મ્મતરન મને નદિ દિ ન રૂપ શ્રુતિ ગાય	
	મ મુખ બિન ચા મમી મગાઈ પાઉબિન ક્યો મનધાય દન	

તુમ ને જુદે નહિ જાણતે, ઐ જાણાનદ ભોગી
ભોગ્ય ભોગતા નહિ તુમરે મન, તમ ભોગી ક્યા રોગી ૬મ૦
ઐશ્વર્યાદિ ખટગુન સયુત, નિર્ગુન ડેમે દહિયે,
અગ્ન ત્રિગુનપદ શુભસત્ત્વ હરિ, નિગ્મત સમસુખ લહિયે ૬મ૦
લકત નેત્ર ભૂશણ માહા ગધાવર શ્રીકૃષ્ણભિહારી
લસ દયાકે પ્રાણજનન ધન, શ્રીગોવર્ધન ધારી ૬મ૦

આ પકિતઓમા નીચેની દહિલો રાજની મીતિ પ્રમાણે મુખ્યત્વે
કવિશ્રી મૂકે છે

૧ ને માયાનાદીઓ એમ કહેતા હોય કે જેવી મીતે દર્પણમા
પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેમ માયામા જાણતું પ્રતિબિમ્બ પડવાથી જાણતું
શુદ્ધ નિર્ગુણ નિરાકાર સ્વરૂપ આચ્છાદિત થાય છે અને તે સગુણ
અગર આકારરૂપે જાણાય છે પણ તે સાકારરૂપ મિથ્યા છે-આના
ઉત્તરમા કવિ એમ જાણાવે છે કે ને જાણમા જ્ઞાન રૂપ ન હોય તો
દર્પણ સ્થાનીય માયામા તેનું પ્રતિબિમ્બ શી રીતે પડે ? એટલે જાણમા
સ્વતંત્ર રૂપ છે તે નિગાકાર જાણતે માનનારઓએ પણ સ્વીકારવું
પડશે જ વગી પ્રતિપક્ષીના મતે માયાતો મનીન છે તો પછી તેમણે
માનેના રૂપ રૂદિત જાણતું પ્રતિબિમ્બ શી રીતે તેમા પડે તે પણ
સંભવતું નથી ? માટે જાણ માકાર છે એમ સ્વીકારવું જ નોંધવું

૨ ને જાણ માકાર નહોત્ય-રૂપગતિત દોય તો પછી જગત્ ને
જાણની કૃતિ છે તેમા તે રૂપ પ્રાપ્તિ આગ્રુ ' જાણ એ જગત્તું
આકાર દૃશ્યમાન થાય છે નામરૂપે વ્યાકરવાણિ એ નુતિથી
સિદ્ધ થાય છે કે પાંચજા પોતાનું રૂપ જોઈને આ જગત્
નિમાણુ કર્યું

✓ ૩. વિશ્વતઃપ્રભુર્વિશ્વનોમુલોવિશ્વતોવાહુરુતવિશ્વતસ્પા
પાત્ એ શ્રુતિમાં પ્રભને પ્રભુ, મુખ, જાણ તથા પદ સર્વત્ર છે એમ
કહેલું છે. આથી પણ પ્રભની સાકારતાનો નિષેધ થતો નથી.

તથા ડિ વ્રહ્મણોર્નારૂપત્વેન પ્રતિવિમ્બસ્યાધયસ્યાજ્ઞાના
સ્ય પ્રસ્થચ્છુત્યેન કવ કસ્ય પ્રતિવિમ્બઃ સ્યાત્ ? રૂપવત્ત્વે
પ્રતિવિમ્બનિયમાત્. દૃષ્ટાનુસારિણી હિ કલ્પનોચિતા, અન્યથા
વાયુદારુણોરપિ વિમ્બત્વપ્રતિવિમ્બાધયત્વધ્વજાત્ ॥

આ ઉપરાંત પણ કેટલીક યુક્તિઓનો આશય દર્શને દર્શિ
નરીકેની પ્રભની સાકારતાનો સિદ્ધાન્ત પોને ચર્ચે છે. આ પદ્ધતિ એટલું
તો સિદ્ધ જ છે કે દયારામભાષ્યને સાંકર તત્ત્વમાં મનાવું છતાં તેજ
પ્રભુ તથા જીવ પ્રભનું કૈક્ય અબીદ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એ
મત સ્વીકારનારા પોને ગમે તે માને અને ગમે તે કહે પરંતુ દયા-
રામભાષ્યના મતે તો જેમના કદ્યમાં એવું જ્ઞાન છે તે લોકો કદાપિ
કદ્યાણુ પ્રાપ્ત કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ.

દયારામભાષ્યનું પરમતત્ત્વ સાકાર છે, જગત્કર્તા છે, કારણકે
રૂપ વિના કર્તાત્વ મંભવતું નથી. પરમતત્ત્વ અમર્ય, વીર્ય, વશઃ મી.
જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ પદ્યુણુ યુક્ત છે. તે યુણુ શ્રુત્ય કેમ કદી સંકાય ?
પ્રકૃતિના મત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ યુણુથી એ ત્રણ ગદિત છે.
શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ અતીત છે અને તે સપાવર શ્રીકુંજવિહારી છે. નિર્ગુણ
પ્રભ જેનું શ્રુતિમાં નકારથી વર્ણન કરેલું છે તે કુંજવિહારી શ્રી
કૃષ્ણનું ચરણ સ્થાનીય ધામરૂપ છે. અર્થાત્ નિર્ગુણ પ્રભનો અમારા
લલિતત્રિભંગી હાંકડા છેલ્લ નટવરનાથના ધામરૂપ છે. કાટિ અનન

સહ્યાંદ એન. પ્રતિરોમમાં બ્રમણ કરે છે મહેશ, વેદ, સુર, મુનિ,
જન એમને વદે છે. એવા લલિતત્રિભંગી નટવરનાગર મદનમોહન
વજ્રગજ છે જેના શુભ્રાનુ ગાન મને (દયાગમભાષને) રોમ રોમ
પ્રતિ પ્રભુએ શુદ્ધ આપી હોય તો પણ થઈ શકે નહિ. અર્વાત
વજ્રગજજી દયાગમભાષનું પરમતત્વ અનંત અનંતશુભ્ર વિશિષ્ટ
છે, એ પ્રભુ અનતરૂપ ધારણ કરે છે. મહાઅંતક પશુ પોતે જ છે.
ત્રિશુલાત્મક પ્રકૃતિ પણ પોતે જ છે. મત્વ, રજ તમ. એ ત્રિશુભ્ર
પણ પોતે જ છે વાસુદેવ, સંકર્ષણ પ્રભુમ, ન અને અનિર્દેહ એ
ચતુરચ્છદ પણ પોતેજ છે. અક્ષર અને પુરુષોત્તમ એમ યુગલ પુરુષ
પોતે છે. અને પરમરૂપ પણ પોતે જ છે. અક્ષરરૂપે, ક્ષારરૂપે,
વિભતિરૂપે પોતે સદ્ગુણ છે. પોતે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે-સર્વેશ્વર
છે, સર્વાત્મા (સર્વના આત્મારૂપ) છે અને રતિરમ પણ પોતે છે
અર્થાત્ પ્રેમ સ્વરૂપ પણ પોતેજ છે બ્રહ્મ સખધીના આ વિચારો
નાએની પંક્તિઓમા પોને વ્યક્ત કયા છે.

‘કોટિ અનંત સહ્યાંદગદ્ગદ, બ્રમણ કરે પ્રતિરોમ,
જેવ મહેપ બેદબિધિ સુરમુનિ, બદ્ધબલિ મુરસોમ હો
એસે શ્રી ગિરવરધરજ્ઞાલોકો, મદા વ્યો ન લાગે યુન નાય હો. ૮
લલિતત્રિભંગી નટવર નાગર, મદનમોહન બ્રજરાય;
રોમરોમ પ્રતિ રસ ન હોયતલ, નકિ ન ગદ્ગદ શુભ્રગાય હો. એસે ૯
મહાઅંતક અન્ન ત્રિશુભ્ર ચતુરચ્છદ, યુગલ પુરુષપરરૂપ;
અંશકયા આવિર્ભૂતિ, જ્ઞાતે મકલ સ્વરૂપ હો, એસે ૧૦
પૂરણ પુરુષોત્તમ મર્વેશ્વર, અર્વાત્મા રતિરાસ;

આમ જાહેરે સાકર રૂપે માનીને પોતે તેની લક્ષિત કરવાનું કહે
છે અને તેમના પ્રકટદર્શનને ફન માને છે

નદનદન એમનુંજ પ્રકટ દર્શન કરતું જોઈએ પોતાની મત
ને જાહેર માનનાથી વા તેના જ્ઞાન માનથી કેઈ દહાડે વળતો નથી

“નદનદન પ્રકટ સ્વામી મમજ્યા વિના,
જ્ઞાન નિજ માને મુખ શુ વિચારે ?

x x x

પ્રગટ અનુભવ વિના મુખ શુ દૃષ્ટિ ? નદનદન

x x x

ગોનારાણા નામ લાટતું રાયજી,
નારિ પારેજી વતુર જન જહાવે,
આકેડો સૂર્ય જેમ જાકરાને અજ જહે,

મદ્દપાણુ જન તેણુ શોભાવે નદનદન

x x x

દ કૃત મણિમાતા લા ૨ પૃ ૨૮૨

આ દુકમા દયારામભાઈ કૃત સકરમતનો ઉપહાસ ૨૫૪ જ
કે પ્રમુખ અનંતગુણ નિશ્ચિત દયારામભાઈ નીચના સમ્બંધમાં
પ્રતિપાદન કરે છે

“શુભગત આપના ગણી નાં વાણુ અહો મમર્થદેવ સુરારિ
ગણિતારે ગણ્યા માનુ પ્રમુ ૧૮૭૫ પૃથ્વી કેસ,
હીમડી ગડી ન વાળી કાઈ, ગણી તારા મારા ફરા
નક્ષત્રાદિની કીરણોના જે પરનાપુઓ ગાડી લાખે,
તેવા તે હરિગુન ન ગણાએ, અનંત ગુણ હરિ દાખે

એણે ૩૫ રમિયાનું ખેઈ, નમન ઘટે નિરધાર,
દાન દયાને આપો પુરી, પ્રેમલક્ષણ આ વાર
પ્રા ૩૧ ભા ૧૩ પૃ ૮૩

શુદ્ધાદૈત મત પ્રમાણે મર્વજ ગુહ ષઠ છે એટલે આ જગત
પણ ષઠમ એ. ૨૧૫ છે તેથી મેને એમ માનતા કે આ જગત દ્વિત્રીય
છ અને એનું પ્રા. ૮૧ પણ લગાને ૪ ક્યું છે જગત પણ બન
વાનથી અભિનન છે અને મેની ન્યેની ભિન્નતા મુદમતિ પુરૂષો જ
જુએ છે

“હરિ જગત તમારે છે, ૩૫ પ્રગટ્ય પુરૂષોત્તમ ભૂપે,
જગત જગજીવન ડેરી એકી, મૂઢ મતિ બાણે બેમા બેડી
સુસ જાણે છે સાચેસાચુ, હરિનર જગત ૩૫ હુ તો રાચુ
મર્વના આત્મા પરમાત્મા પોતે, ત્યાવજ્જ ગમ દીપદીપ જ્યોતે”
પ્રા ૩૧ ભા ૧૩ પૃ ૮૫

શુદ્ધાદૈત મપ્રત્યની એ નિરક્ષણના વિરુદ્ધમાશ્રયના
મિદ્ધાન્તમા છે નકગચાર્યને નની શ્રુતિઓ વગેરેના અર્થ
મમ નનતા પગપગ શ્રુતિઓનો નિરાધ દેખાશે ત્યાં તેમનાથી તે
વિરોધનો ઉકેલ કાઢ પણ ઉપાયથી ન થઈ નરો ત્યારે તેમણે
માના આગ અવિદ્યાતત્ત્વને આગ ક્યું પણ શીવલક્ષ્યાધીગે એ
વિરોધની ચાત્ર પગપગના વિરુદ્ધ રમાશ્રયત્વમા દીગી દયાનામબાધએ,
આનો પણ ઉત્તેજ પોતાના જાવ્યમા બહુ માગીગીતે કરી બતનાયો છે
દયાગમબાધ શ્રીકૃષ્ણને પગમત્ત મમજે છે અને તેનું
નિરુદ્ધમાશ્રય નીચે પ્રમાણે પ્રતિપા ન રે છે

“કેના કહીને તમને રૂપુરૂ નજમતિ, કાઈ રહેતા સભરુ નથી
હે શ્રી નાયજ

વિરૂધ્ધ ધર્માશ્રય રૂપ અકલિત ગતિ, સહુ વાતે ઐશ્ય છેા સર્વથી હે.
જીવ આજી માત્ર અંતર વસેા અતિ, આજી મોહું તનુ કાટિ બહાંડથી હે.
આત્માદિત કાટિ માયા થકી અતિ, ધણા પ્રકાશક અતિ માર્તંડથી હે.

+

+

+

+

કાટિ અવગુણ ગણેા ગુણ અધિક નિજ નમે, કાટિ ગુણ દોષ નિજ જનદમે.
વેદ તપ દાન પૂજન કરે તે અનન્ય ભક્તિ આધિન છેા.
કાલ માયા કંપે બ્રહ્માદિક ભયધરે, તે ગોપીજન આમલ દીન છેા હે.
જગત્ દુલ્લભ ધણા તે મુલભ ભક્તને, પ્રેમ વશ ન કરવાનું કરો. હે.
અકથ અપરાધ અતિ બાધ માનો નહિ, વિનતિ વણુ કલેશ કાટિક હરો હે.
શ્રીવદ્ભલ શરણુ સંબધે મુને શ્રીહરિ, ભક્ત સાચો કરો સર્વદા હે.
કુબ્ધ સંગતિ કુર્મતિ રતિ પાપમાં, કહે દયો આપશો માં કદા. હે.

+

+

+

દ. કા. મણિમાલા ભાગ ૨ પૃ. ૨૬૧.

ભગવાનના એ વિરૂદ્ધ ધર્મોના પરિહાર યુક્તિનો આશ્રય લઇને
કરવામાં આવે તો તેમાં શ્રીત મિહાંતનો નિશ્ચય ત્યાગજ થાય છે.
પ્રભુમાં જે વિરૂદ્ધ ધર્મો લાસે છે તે પ્રભુના સામર્થ્ય વિરોધથી. પ્રત્યક્ષ
વિરોધને વિરોધાભાસ કરે છે. વસ્તુતઃ એ ધર્મોમાં પ્રભુમાં વિરૂદ્ધ
નથી. પ્રભુનું આથી અન્ય પ્રકારે ગુણગાન ભક્તને રૂચતુ નથી. એટ-
લુંજ નહિ પણ બીજી રીતે વર્ણન કરવું સંભવતું પણ નથી અને
તેથીજ દયારામભાઈ જણાવે છે કે " કાંઈ કહેતાં સંભવતું નથી. "
એનું પ્રભુનું અગાધ માહાત્મ્ય છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. પ્રભુનું ગુણ
ગાન વિરૂદ્ધ ધર્મોના પ્રતિપાદન દ્વારા કરે છે.

કાટિ ગુણ નિજજનને દોષ કરતાં પણ વધારે દમે છે. પ્રભુ યદ્યપિ વેદ, દાન, તપ, પૂજાથી પ્રાપ્ત થતા નથી. છતાં પણ અનન્ય ભક્તિને આધીન છે. યદ્યપિ કાલમાયા બ્રહ્માદિ એમનાથી કપે છે. છતાં એજ પ્રભુ ગોપીજન સમીપ દીન છે. આખા જગતને પોતે દુર્લભ છે છતાં ભક્તને સુલભ છે અને પ્રેમ વશ યદ્યપિ અકબલીય પણ કરે છે.

શ્રુતિમાં આ વિરુદ્ધ ધર્માશયત્વ સિદ્ધ કરનારાં અનેક પ્રમાણ વચ્ચે મળી આવે છે. અને તદનુસાર ગ્રીમહા પ્રભુજીએ સિદ્ધાંત તારવી દાઢ્યો છે અને આપણા ભક્ત કવિએ તે બુદ્ધિને દુર્ગમ સિદ્ધાન્તોને વ્યાવહારિક, દૃષ્ટાન્તોથી સુમેય બનાવ્યો છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર પણ આ સિદ્ધાન્ત મમ-ભવવાને, અલિકુલગણતું દૃષ્ટાંત આપે છે. સર્પ બ્યારે ગતિ કરે છે ત્યારે તે સીધો જણાય છે પણ તે એક સ્થળે ખેડેલો હોય છતાં વકાકાર થઈ જાય છે, એટલે વક્તા તથા સમતા જે પરસ્પર વિરોધી ગુણ છે તે એક સર્પમાં સ્થિતિ કરે છે. તેવીજ રીતે બ્રહ્મમાં પણ વિરુદ્ધ ધર્મો હોય છે. કવિજીએ આ મિદ્ધાન્ત સુંદર મનોહર રીતીમાં સમજાવ્યો છે.

હવે આપણે સાક્ષરવર્ધ ગોવર્ધનરામભાષના "અક્ષર દેહ" તરફ દૃષ્ટિ પાત કરીએ. ૫૨૦ ઉપર સાક્ષરવર્ધ નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચારતું રૂપકીકરણ કરે છે.

"વેદાન્તમાં બ્રહ્મને સ્વિચ્છાદન-સ્વરૂપ કહે છે. સંપ્રદાય ગ્રંથો તે જણને બ્રહ્મના ગુણ ગણે છે.

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થજી, એમ કયો મહામતિ સમર્થજી; પ્રકૃત ગુણ નહિ જેમા લેશજી, અપ્રાકૃત ગુણ ભર્યા અશોષજી, ૧

સત્ ચિદ્, આનંદ, આદિ અનંતજી, ઐશ્વર્યાદિ સહ ભગવંતજી;
અગુણ સગુણ એ પ્રજ્ઞા વિચારજી, કેવળ નિર્ગુણ કહે ગંભીરજી

૨. ૧. પદ. ૪૫; ૧-૨

એ સદ્, ચિદ્, આનંદ વિષે કવિ કહે છે કે—

સરસ્વ સમજ વિગટ, અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ કહે જન્દ

છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ.

૨. ૧. પદ. ૮૦; ૬.

આચાર સુધીના આપણા દૃષ્ટાંતોથી સમજાય છે કે વર્ગીકરણ
સુદ્ધિને માટે કવિને ઝાઝો આદર નથી જે મદ્, ચિદ્ આનંદને
ઉપર એક સ્થાને કવિએ બ્રહ્મના ગુણ ગણ્યા છે તેનેજ આ સ્થાને
બ્રહ્મનાં રૂપ ગણ્યા છે. તે રૂપ હો કે ગુણ હો, પણ વિરાટ અથવા
વિશ્વરૂપ તે સદ્, અક્ષર બ્રહ્મ તે ચિદ્ અને નારાયણ અને કૃષ્ણ એ ઉભય
આનંદ એટલું દક્ષિત અપેક્ષ ધાય છે, 'આ દીકામા વર્ગીકરણ સુદ્ધિને માટે
કવિને ઝાઝો આદર નથી એમ જે જણે છે તેમાં સાક્ષરવર્ષ જૂલ કરે છે.
કારણ કે વેદાન્તમા બ્રહ્મના ગુણ અને ગુણી બ્રહ્મને બિન્ન ગણવામા આવતા
નથી જે કે નૈવાર્થિકાના મત પ્રમાણે ગુણી તથા ગુણો એ જૂદા છે.
આથીજ દયારામભાઈ એક સ્થળે સત્, ચિત્ અને આનંદને બ્રહ્મના ગુણ
કહે છે. અને અન્યત્ર તેમને બ્રહ્મનાં રૂપ કહે છે, તે વાસ્તવિક છે. આ
વર્ણનમા કવિથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધાભાસનો દોષ થતો નથી.
વળી નારાયણને જેમ અર્હિઆં આનંદ કહ્યા છે તેમ કૃષ્ણને પણ
આનંદ સ્વરૂપ કહ્યા છે, તેથી પણ કવિના વર્ગીકરણમાં કોઈ પણ
પ્રકારની અસુદ્ધિનો સંભવ નથી, કારણ કે નારાયણને જે આનંદ
મય કહ્યા છે તે 'ગંગિતાનંદ' એવા ઉદ્દેશથીજ છે. નારાયણ અને કૃષ્ણમાં

દિ એટલો ભેદ માને છે કે નારાયણ ગણિતાનંદ છે, જ્યારે કૃષ્ણ અગ-
ણિતાનંદ છે. કવિના આ વિચારને નીચલા પદ્યથી વધારે પુષ્ટિ મળે છે.
દ્વંદ્વ લગી છે ગણિતાનંદજી, તો યું લેખું સુર સુખ મંદજી;
દેશે ગણિત શી રીતે જાણુંજી, સુણ તે સ્તુતિનો અર્થ વખાણુંજી. ૧
જેટલો આનંદ દેશાધિપજી, શતગુણ તેથી નાયકદ્રીપજી,
અર્થવર્તિને શતગુણ લાભિયેજી, શતગુણ તેથી સુરપતિ કહીયેજી. ૨

હાળ.

હાલી ક્રમે શતગણું સુખ મહર્જન તપ વિમિ શિવલોક;
તે થકી છે શતગણો મોક્ષાનંદ અક્ષર ઓક ૩
ગેણના થઈ તે માટે ગણિતાનંદ કૃષ્ણ સદન:
એ આધ્યાત્મિક શ્રીસ્વરૂપ છે. જ્યાં દીન મહામુનિજન. ૪
છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ જ્યાં આદિ વૃંદાવન;
ક્ષીણ અમલના પિહારી જ્યાં ગમ્ય નહિ ગો મન. ૫

૨. વ. પદ. ૮૧

શુદ્ધાદૈત તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવો સિદ્ધાન્ત છે કે જ્યારે પરબ્રહ્મની
સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની દૃષ્ટિ થઈ ત્યારે પોતાના સત્, ચિત્ અને
આનંદ નામના ત્રણ ગુણોમાંથી આવિર્ભાવ તિરોલાવ સક્તિદ્વારા ચિત્
અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત્-જગત્ ઉત્પન્ન થયું, અને અપ-
રિચ્છિન્ન આનંદમાંથી પણ આનંદનો તિરોધાન થવાથી પરિચ્છિન્ન
આનંદ રૂપે ગણિતાનંદ અતર્યામિ થયા આ અતર્યામી કવિ નારાયણ
નરીકે ઓળખે છે. “ નિત્ય કિંગ્મર કેદવ ” પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તો
પરાતપર અવિચ્છિન્ન આનંદજન અને રમ્યચુર છે.

આ પગ્મ પુરપતે ગહેનાનું સ્થાન, કવિ કહે છે કે, જુદાવન છે.
 છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ જ્યહા આદિ જુદાવન
 લીના અચવના વિહારી જ્યહા મમ્મ નહિ ગોમન.

૨ વ પદ ૮૧

આ પ કિતઓ ઉપર ટીકા કરતા, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના રમિક
 વચન 'નામના મથમા સદ્ગત શાસ્ત્રી નાથાશકર એવો અર્થ કરે છે
 'આદિ જુદાવન કહેવાનો ભાનાર્થ એવો છે કે તે પહેલાંમા પહેલું,
 તુલસીનું વન હતું" આ અર્થ તદ્દન અત્યાનુમત છે શ્રીકૃષ્ણોપ
 નિરમા આ જુદાવન શબ્દનો અર્થ આપ્યો છે. યુદ્ધા ભક્તિ સર્વ-
 જન્તુમકાશિની તસ્માન્ન મિત્ર નામિન્ન । તામિમન્નો ન વૈ
 હરિ મદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈ પપુ આ શબ્દમા ગહેલું પગ્મ રહસ્યવધાર્થ
 સમજી રાક્ષા હોય એમ જણાવું નથી કાગલુ કે તેઓ કે પના કરે
 છે કે [શ્રીકૃષ્ણનો સ્થૂલ દેહ આ પૃથ્વીના પરમાપ્તઓ ભેગો થઈ
 ગયો છે જે ગોકુળ અને જુદાવન તેમના વિહાર સ્થાન હતા તે
 નામના સ્થાન હજી પણ છે પણ જે અનિત્ય પૃથ્વી ઉપર તેઓ
 હતા છે તે પૃથ્વીની અનિત્યતામાથી એ સ્થાન ઉગરે એમ નથી,
 જે ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ત્યાં હતા તે પપુ સ્થૂન પત્યર્થ માત્રની
 અનિત્યતાને વશ થઈ ગયા છે, અને તે સર્વની આવી અનિત્ય
 ઐતિહાસિક મતા-અસત્તામા શ્રદ્ધા રાખી કવિ શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ,
 જુદાવન, ગોકુળ, અને રાસ કીડાની અન્ય નિત્ય નિત્ય સ્થિતિ દેખે
 છે (૫ ૨૧-૨૨ દ્યારામનો અક્ષરદેહ)

આ ટીકામા આક્ષરથી શ્રીકૃષ્ણની લીનાવું નિરપપુ
 ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વર્ણના જાય છે અને તેથી તેમના

મન્ત્રબોધા કૃતલાકે બ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કૃષ્ણ તે કાષ સામાન્ય મનુષ્ય વ્યક્તિ નહોતી, કે જેથી કરીને તેમની લીલાઓમા ઐતિહાસિક માધ આવે એ તો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સંવિદાનદાત્મક છે પોતે આનંદરૂપે સાકાર જ છે જેમ માકરના નક્કર પુતળામા અનંત ડચ પશુ મળવે નહિ. તેમ તેમના વિગ્રહમા આનંદ મિવાય અન્ય કંઈ પણ હોઈ શકે જ નહિ જે પથ મહાશૂતાના શરીરો છે તેમના ન્યૂન શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર એવા વિભાગ બની શકે પણ પર્ણુ બ્રહ્મના એના વિભાગ થઈ શકે જ નહિ ભગવદ્ગીતામા પણ કહ્યું છે કે અવજાનન્તિ મા મૂઢા માનુર્ષી તનુમાશ્રિતમ્ જે લોકો મને ફક્ત મનુષ્યદેહ ધારી સમજે છે તેઓ મૂર્ખજ છે આ વચ નોથી શ્રીકૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે માટે શ્રીકૃષ્ણના દેહના મૂલ અને સૂક્ષ્મ એવા વિભાગો પાડના તે અતિ સબ્રમાત્મક છે પ્રભુના નિહારસ્થળો પણ આનંદમય હોનાથી ભગવદ્રૂપ છે, અને આથી પગ્મ ભખોને તો તે સ્થળોમા પ્રભુની નિત્ય નૌતમ નીનાના માક્ષાત્ દર્શન પણ થાય છે માન જેઓના ચર્મચક્ષુની આલુનાલુ માયાની અધેરી હોય એવા તથા જેમની બુદ્ધિ નિતેજ બની ગઈ હોય એવા પ્રાકૃત જનોને તો તે " નિત્ય જ્ઞાનન અનિત્યજ દેખાવાના ખાખગની ખાલોડી માકરનો ગ્રાહ ન સમજી શકે તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત જનો પ્રભુના વિદ્યાર સ્થળને અનિત્ય ગણ તેમા કાઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી નોડન જ્ઞાવનની ભુમિનો ઉલ્લેખ નરૂમહિતામાથી પણ મળી આવે છે આ માટે નીચેનો મન શ્રીનિરૂલેસજીએ આપુલાખ્યમા ટાકરો છે તા યા ઘાસ્ત્રન્યુષ્મસિ ગમખ્યૈ યત્ર ગાવો મૃરિશૃમા અયાસ ।

અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણ પરમ પદમવમાતિ મૂરિ ॥
 શબ્દાર્થે ત્તા તે સા ગદ્યા અને માવન, અગર જગવાન અને લકતો
 તેમના અતરંગ લકાની, વાસ્તુનિ વસ્તુઓ સ્થળો, ઉદ્દમસિ અમે
 હૃદયીએ હીએ ગમચ્ચે પ્રાપ્ત કરવાને, ઘણ જ્યા એટલે શ્રીગોડુ
 જમા, કેવુ જોડુજો તો કહે છે મૂરિશૃંગા જડુ મીંગડાનાળી રુ રુએરે
 ગાયો, અવાસઃ ગુભાવહ ઉરુગાયસ્ય જેની કીર્તિ વિશેષ ગીતે
 ગવાય છે તેમનું, વૃષ્ણ કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર પરમાત્માનું પદ
 મળ્યુમિ અવમાતિ પ્રકાને છે. મૂરિશૃંગ પ્રકારે એટલે ચમુના
 પુલિન, નન, ઉપનન, નિરુજ ગોવર્ધનગિરિ શિખર રુએરે રૂપે
 શ્રુતિ કહે છે કે જ્યા જડુ તૃગવાળી શુભારહ રુ નામની ગાયો
 રુએ છે તે શ્રીગોડુજમા, હે પ્રભુ! આપના અને આપના અતરંગ
 લકતોની જુરી જુરી લીનાઓના સ્થળો અગર વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કર્યા
 અમે હૃદયીએ હીએ અરેરે ખરેખર! તે મર્મ કામપ્રદ શ્રુતકીર્તિ શ્રી
 મૃદુચ્ચદ્રનું પરમ લીલા સ્થળ જડુ પ્રકારે પ્રકાને છે આ પ્રમાણેનો
 અર્થ શ્રીમદ્ભગવાનપ્રમા તથા નિદ્ધમકનમા નિન્તાગથી આપ્યો
 કે આ શ્રુતિમા શ્રીમજ્જમિનો ઉત્તેજ છે, અને તે સ્થાન નિત્ય
 છે એમ અવમાતિ પદથી સ્પષ્ટ થાય છે જે લકતોના હૃદયો અનિ
 શુદ્ધ થયા છે, તેમને તો અત્યારે પણ નજના તૃણોના દગેક પર્ણમા
 વેપ્પધારીના દર્શન જરૂર ચાર છે આ જ દાવનની નિત્યતા તથા
 મર્મોત્કૃષ્ટતા ક્રિ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે

જે યદી શ્રેષ્ઠ ન કયુ, આપિ વૈદુર વખ્તિ વોક?

જ્યા યદી પુનગરતિ નદિ, નદિ જ્યા નાપ્તામા ગાક,
 દગદિગ્ધમખાદિક ન ગતિ જ્યા મકન નુદ્દી મામ,

છે દયાપ્રીતમ પુરુષોત્તમ પુરુષૈક પૂર્ણકામ.
કાવ્યોભાં જહ્યાધ આવતા પરબ્રહ્મ પ્રત્યેના વિચારો.

દયારામભાઈ એક ચુસ્ત બ્રહ્મવાદી હતા. બ્રહ્મવાદના દૃષ્ટિ
બિન્દુથી એમણે અનેક કાવ્યો ચોળ્યા છે. જેમા બ્રહ્મ પરત્વેની એમની
માન્યતા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મ પરત્વેના એમના વિચારો અનેક
કાવ્યોમા છૂટા છવાયા વિખરાયલા છે તે વિચાર જરાજરા સમજાય માટે
તેમાંથી થોડાક નીચેના અવતરણો અર્ધિઆ આપીશુ એ ઉપરથી તે
ઈશ્વરને કેવી રીતે જાણ્યો છે એ મમળાશે.

નહિ કાંઈ જેહેની મમોવડી, કાંઈ ધધ નહિ જેને શીશ,
મર્વ પરતુ જે થકી ધધ, એકેકો કહારે સર્વના અધીશ
મર્વ અધીશ વન્દે મહુ જેને, નિગમ નેતિ નેતિ કહે તેને
ગેય મહેપ વિધીશ્રી અગમ, તેને કહીએ પૂર્ણ ભક્તિ પોપણુ પુરુષોત્તમ ૩.

* * * *

લુઓ અવસાવ શીકુંણુનો, અવશુણુને શુણુ જાણે,
અવણુ પડે અન્ય દેવને, મામુ દે દુ ખ શત્રુ પ્રમાણે
પ્રમાણુ નહિ દુખ દે નોએ જાણે, દરિયુ આપુ કહી નારા ન થાણે,

* * * *

મત્ર આધિન સદુ દેવતા, યોગે વિરાટ પણુ વગ ધાય,
જાની અક્ષરને જમ મળે પુરુષોત્તમ પ્રેમે પમાય.
પ્રેમ ભક્તિવશ પૂર્ણાનંદ, એ ન જડે અન્ય ગાધન ક
શ્રી મુખે આપુ શ્રીગીતા માદ ના માનો તો જો જોત્યાદમેનો ૧૦

* * * *

લોકત મનોરથ પુરે પ્રજા, કઠિણ, સરળ, યુર, નાદાના.

* * * *
કર્તું અકર્તું. અન્યથા કર્તું, સમર્થ શ્રીહરિ રાય;
ના થાવાનો પદાર્થ કરે, થાવાનો મટી જાય.

* * * *
પણ માગે એ આપે સદુ સ્વામી, નથી અભણ્યા અંતર જામી.

* * * *
અન્ય પદોમાં પણ હરિ વિશે કવિ કહે છે:-

* * * *
શ્રી જોવાર્ધન લાડીલોરે, સજે સ્વામા પ્યારી,
જીગલ સ્વરૂપ આ જોજને, ઠરે આંખડી મ્હારી.
અન્તરે અન્ય જાણુ આપના, મધજે તેજ તમારે,
પણ આ રંગીલી જોડી વિના, મન માને ના મ્હારે/
દીપ જ્યોત એક અગ્નિધી, સધજે જીઓ જાગે,
તદપિ ચક્રાર મુખા જીઓ, એક અગ્નિધી જાગે.
આગળ જીતિ હતી, જાગે પર પતિવત દ્વેડે,
દાવાં થાઉં કુવપતની, ચિત્ત હોણું ના ડેડે.
થાનાર તેવેથી ચળે. અપુ જાગડી રે જાગે;
પણ દયાની એ દપની વિના, મતિ ક્યાંહી ન લોખાળે.

પ્રજાની વિવિધ લીલાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે —

વારી જાઉરે નાગર નટવા, ધરે વિવિધના વંચ,
કગા રૂપે અમ કીડ કરે, ન્યારો નાયક રૂપે ગદે કંલ

વારી જાઉરે નાગર નટવા ૨૬.

બાછગર બાછ સંભારની. તેં લલી રચી છે લાષ,
મોહન મોર વળાડી મોહની, છુલ્લી સહુ નયુ મ્હોવાષ.

વારી જાઉં નાગર નડવા.

x x x x x

કહાડ્યા મુખ થકી ત્રણ દોરડા, રંગ કાળો, ધોળો ને લાલ,
તેહેનો પાર ન આવે ખેચતાં, તે ત્રણેના જૂજવા ખ્યાલ

વારી જાઉં નાગર નડવા.

તે ત્રણ ગુણના ત્રણ પુરૂષ થયા, એક જાહાજ મોની ગૃહસ્થ;
જાહાજ મોની તો બગીચા ઘણા, તેથી ગૃહસ્થનો અધિક દસ્ત-

વારી જાઉં નાગર નડવા.

ધુલે ત્રિણે રચ્યાં બહુ પૂતળા પૂર્યા મૃદ-થે મન અભીજાપ,
જોગીએ અગ્નિ જ્વાળો આખધી, મહુ જાગીને કીડુ બાપ

વારી જાઉં નાગર નડવા.

તાહરી મરજી જોઇ મન વાગીઆ. વળી રૂંડે એવું રમ્મં,
ચુટકી માહે કર્યો ચટુક્લો, ચયુ હવુ તમનુ તમ

વારી જાઉં નાગર નડવા.

તાહરી અકળ કળા ગોડીયા, રચી વિલા ઇન્દ્રગજ
મો મોહવાષ પડયુ ને કદમા. વૃદ્ધ મોન ને વળી બાળ

વારી જાઉં નાગર નડવા

તાહરે મત્ર રીખન તુ ગુજને, દૃષ્ટો તારંગ થાઉ,
એટલી જડી જુટી મુને આપ્ય તુ જે તાહરી નટલીથી ન મોહવાઉં.

વારી જાઉં નાગર નડવા

૭૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

સરણુ જતાં આપી ભક્તિ જડી, દીધો મંત્ર હરિ નિજ નામ,
એ માથે માયાથી મ્હોવાશ નહિ, એમ કહે દયારામ.

વારી જાઉં નાગર નદવા.

દ. દૃ. કાવ્ય મંજિમાલા ભાગ ૧ પૃ. ૨૩૭

બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:—

બ્રહ્મ શુદ્ધ માહાર ઇક, સોષ કૃષ્ણ લે' જાને;
નિત્ય પરમ આનંદ નિધિ, શ્રુતિ સ્મૃતિ કરત બખાન,
અંશ કલા આવેશ કણુ, નિજ જનહિત અવતાર;
કૃષ્ણ નૃસિ સખ જગત કે, ક્રીડા કરત અપાર.

* * * *

કમળ કૃષ્ણ હૃદય ખિના, રોલે નહિ ઇકપાત.
એકી દ્રઢ ચિત્ત રાખિયો, સદૃષ આતકી બાત.

* * * *

જેહની ન કોઈ બરાબરી તો અધિક ક્યાં થકી દોષ ?
જન દયા પ્રીતમ તેજ પરમેશ્વર ન ખીલે કોઈ.

ક * * *

મર્વંત સ્વામી મકગના મર્વના અંતર્યામી;
મમતા ન જેહની કોઈ નહિ કો, શિષ જેહને સ્વામી.
આત્મારામ ને આત્મ યોગિ સર્વોત્તમા સદુ ૨૫;

મર્વ કરે ને નહિ અહંકારજી, ગંબીરતાનો નહિ મજ પારજી,
નિત્ય પરિપૂર્ણ અતિ નોપજી, ગુનુકર માને જનના દોષજી.

આણું સેવા માને અતુલિતજી, એક રસ નિભવે નિત્યે પ્રીત્યજી;
 શરણાંગત થઈ થાય વિમુખજી, ફરી ચિત્તે તો પ્રકૃત્સ્થિત મુખજી.
 પ્રકૃત્સ્થિત મુખ શ્રી નાથજી સમરે ન પહેલા દોષ;
 દુષ્ટો ન પ્રત્યુપકાર સદૃજ હિદાર સદૃજુણુ કોપ.
 ભય દ્વેષ હિત વા કામના કોઈ ભાવકો સ્મરણુ કરે;
 હરિ તેને પણ ફળ મોક્ષ દે મોટાઈ નિજ અતર ધરે.
 દ. ફ. મણિમાલા ભાગ ૨ પૃ. ૩૧-૩૨ ૨. વ. ૫૬. ૧૮

* * * *

અવળું ન અર્ચનમાં પડે, નિષ્કંટક જેનો પંથ
 અભય અચળ દાતા હરિ એકજી, એ ગળ ન મળે દેવ અનેકજી;
 ફળજી તમારો કહે એકે વારજી, સદૃજ હરિ દે સુખ ભંડારજી.
 ૨. વ. ૫૬. ૧૯

* * * * *

તજિ સુદર શ્રીહરિની સેવાજી, કરે હિયાસન દેવી દેવાજી,
 તે નયમ તરસ્યો ગંગ અનુપજી, તજીને તીરે ખોદે કૂપજી.
 ૨. વ. ૫૬. ૨૧

* * *

અરૂપ અગુણુ તુ કહે છે બ્રહ્મજી, તેથી પર છે પુરુષોત્તમજી,
 દિવ્ય જન્મ ને કર્મ જેહનાજી, પ્રાકૃત કહે કૂટયાં કર્મ તેહનાંજી.
 મન વાણીથી પર અતિ ગૂઢજી, તેહને સુ જાણે જન મૂઢજી;
 રૂપ વિના કાઈ નહિ સુખકાગીજી, શાણા સમજે હૃદયે વિચારીજી
 ૨. વ. ૫૬. ૩૩

+ + +

નિપુણ મણુણ શ્રુતિનો અર્થજી, એમ કયો મહામત્ય મમર્થજી,
પ્રાકૃત ગુણ નહિ જેમા લેસજી, અપ્રાકૃત ગુણ લયો અગેપજી.
મત્ નિત્ આનંદ આદિ અનંતજી, એશ્વર્યાદિ મહ લગવતજી,
અગ્રુ મણુણ એ પ્રભ વિચારજી, કેન નિર્ગુણ કહે ગમાગજી.

ગ. વ. પદ. ૪૬

+

+

+

છેન જામીના નદનગવાનજી, નુદર નવવનસ્યામતમાવજી,
નલિનત્રિભગી મદનગોપાવજી, ત્રિભુવનમગન રૂપરસાનજી
મદનમનોહર નખશિખ ગોલાજી, નરનારી સકુ જગમન લોલાજી,
અમિતમાધુરી છે પ્રતિઅગજી, જેપર વાર અનંત અનગજી

ગ. વ. પદ. ૬૨

મદરૂપ મમજ નિગટ અક્ષગપ્રભ ચિદ કહે જદ,
છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ
મન્વિદાનંદ રનરૂપ તે મમજવુ એણી રીત,
છે સદાનંદ શ્રીરાધિકાવર તે શુ કગરી પ્રીત.
નાકૃત સકલ સુર મૂહર્દ ગગિતાનંદ ભાષ્યુ પ્રભ,
જન દયાનીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પુરોષમ

ગ. વ. પદ. ૮૧

ગાનુના યદ્ય માટે ગગિતાનંદ કૃષ્ણ મદન,
એ આખ્યાત્રિમક ત્રી સ્વરૂપ છે ન્યદાં લીન મહામુનિજન
છે તેથી પર ત્રીપુરોષોત્તમ ન્યદાં આદિ વૃન્દાવન
લીલા અચવના વિદાનો ન્યદાં ગમ્ય નહિ ગોમન

શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ જ્યાં આમથી સહુ નિજ રૂપ;
આનંદમય ત્યાં અખિલ ક્રીડા નિત્ય અતિ અનુપ.
જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કયું વ્યાપિવૈકુંઠે વેદિત લોક;
જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વભામાં શોક.
હરહિરપ્રયગભાદિક ન ગતિ, જ્યાં મક્કલ મુંઢરી આમ;
છે દયાપ્રિતમ પુરુષોત્તમ, પુરુષૈક પૂરણકામ.

૨. વ. ૧૬. ૮૨

+

+

+

સુખ દુઃખ કર્તા સધળું કાનજી, પૂજ્યું તે કહો કયા પ્રમાણજી,
સર્વે કર્તા હરિ સમર્થજી; પ્રીત્ત કર્તા કહે સહુ બર્થજી.

૨. વ. ૧૬. ૬૭

શ્રી કૃષ્ણ ઇશ્વર પૂર્ણ નહિ વશ યત્ન તપ શ્રુતિ મંત્ર;
કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ સ્વતંત્ર.

૨. વ. ૧૬. ૧૦૨

ઉપર્યુક્ત પદોમાં કવિશ્રીની ઇશ્વર મંબધી ભાવનાઓ પ્રતિપદે
ઝળકે છે. બ્રહ્મવાદાનુસાર કવિશ્રી ઇશ્વરનું વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ, મર્વભરત
આમર્થ્ય, સર્વશક્તિમૂલ્ય, સર્વકર્તૃત્વ, મર્વપ્રેરકત્વ, મર્વતાત્વ, વગેરે અનેક
ગુણયુક્ત પ્રભુનું યરોગાન ગાય છે. કવિશ્રીના બ્રહ્મ સ્વરૂપનો વિશેષ
ખ્યાલ વાચકને એમના આવા અનેક કાવ્યો સિવાય બીજી શી રીતે
આપી શકાય ?

(૨)

જગત વિષે વિચાર

દયારામભાઈની ધર વિષેની ભાવનાનો દુકમા નિચા કર્યા પછી આપણે હવે જગત વિષે તેમની કેવી માન્યતા છે તે વિચારીએ, જગતના સ્વરૂપનો એક ખ્યાન આપણને નીચેના શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકમાથી મળી આવે છે

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્યયાદિતરત અર્થેષ્વાભિજ્ઞઃ સ્વરાદ્ર
તેજે બ્રહ્મ હૃદા ય આદિકલ્પયે મુદ્યન્તિ યત્ત્વરયઃ ।
તેજોવારિમૃદા યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગા મૃપા
ધામ્ના સ્વેન નિરસ્તકુદ્ધક સત્ય પર ધીમહિ ॥

અર્થ—જે પરમસત્ય શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ આ જગતમા જન્મ વગેરે થાય છે, જે સત્ય આ જગતના ઉપાદાન અને નિમિત્ત બને ગાળુ રૂપ છે, જે મત્ત્ય સર્વ જીવોના મર્ત પુરુષાર્થ સિદ્ધિ ગ્રામા અતુર છે જે મત્ત્યના પ્રકાશ છે અથવા પોતાના આત્મામા રમણ કરનાર છે, જે સત્તે (પુરુષોત્તમે) આદિકલ્પિ બ્રહ્મજ્ઞને માટે નિદાનોને પણ મોહ પમાડે એના વેદનો હૃદયપૂર્વક પુગણો સહિત વિસ્તાર કર્યો તેજ, જનબી નૃત્તિકા એ ત્રણેને એકબીજામા જોવા તે જેમ મિથ્યા અથવા જોનાર ॥ દૃષ્ટિપથી કનિપત છે, તેમ જે સત્યમા નાનું ગુણુ મત્ત્ય, રજસ, અગ્નિ તમસના કાર્યો દેહ, ઇન્દ્રિય અને નત ક-
નાનું મિથ્યા કનિપત છે જે સત્ય પોતાના સ્વરૂપની સ્મૃતિથી સર્વદા દેહે દ્રિયાદિમા આત્મભાનાદિ રૂપ કપટને દૂર કરે છે તે પરમમત્ત્યનું અમે ખ્યાન કરીએ છીએ -

શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રારંભમાં ભાગવતકાર આ શ્લોકથી પ્રહાની
સ્તુતિ કરે છે અને તેમાં ઘણને જગતના કર્તા જણાવે છે. જગતનું
અસ્તિત્વ પ્રહાથી જ છે. જીવ અને પરમાત્માનો જેવો અંશાંશી
સંબંધ છે તેવો જગત્ અને પ્રહા વચ્ચે છે. ભગવાને ક્રીડા કર-
વાને પોતે ક્રીડાના અધિષ્ઠાન જગતને રમ્યું અને તેમાં પોતાના અશ-
રૂપ જીવોને ઉપરિચિત કર્યાં. જગતનું અસ્તિત્વ એજ ધર્મની શ્રદ્ધાને
જગત્ રાખે છે એમ કહેવું એ ખોટું નથી. પ્રાતઃકાલમાં ઉપા
અને સૂર્યોદયનો પ્રકાશ, મધ્યાહ્નકાળે સૂર્યનો પ્રખર તેજઃપુંજ,
સાયંકાલે મધુર શાન્તિ, અને મન્દમન્દ પવનની ગતિ, તથા
સૂર્યાસ્તના રમણીય નીલાકાશની સુરખી, રજની કાલમાં રતનવત્
તારકમણ્ડળથી વિભૂષિત નભઃપ્રદેશમાં ચંદ્રવિહાર, ભવ્ય
ગિરિવૃક્ષો અને તેમાંથી વહતા સન્નિપ્રવાહો, નાનાવિધ કુસુમોદ્ગમ
તથા હ્રસ્વાધિક્યથી વિભૂષિત વૃક્ષરાજીથી અલંકૃત વનસ્પતીઓ, સીધાં
તુલાઝાદિત શાદલો, સરોવર-સમુદ્ર આદિ જળ સ્થાનોથી
ભરપૂર આ વિશ્વને જોઈને કયા પુરુષને વિસ્મય તથા આશ્ચર્ય થતું
નથી ? આ વિશ્વમા ગ્રહેલી એક જાતની નિયમિતતાએ કયા તત્ત્વ
ચિન્તકના ચિત્તને આકર્ષ્યું નથી ? કયા ખરા કવિઓએ આ વિશ્વમાં
વેરાયલા પરમાત્માના સૌન્દર્યનું વર્ણન પોતાના કાવ્યોમા કર્યું નથી ?
ઋગ્વેદ કાળથી અઘ પર્વન્ત સર્વ કોઇ કવિએ આ વિશ્વની ચમ-
ત્કૃતિ, ભવ્યતા અને સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બનીને, તેનું નિરૂપણ પોતાના
કાવ્યોમાં કર્યું છે. અનેક તત્ત્વવેત્તાઓએ તેને માટે સ્વતંત્ર ગ્રંથો
રચ્યા છે. દ્યારામભાષ્યએ પણ આ વિશ્વરૂપ નિહાળીને, તે ગ્રંથથી
પોતાના વિચારો જૂઠાં જૂઠાં કાવ્યોમાં પ્રકટ કર્યા છે. એક રથને
જગતના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તેઓ કહે છે.

૮૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“વિશ્વ સકલ છે હરિનું રૂપજી,
એક અંશે વ્યાપક મજ ભૂપજી.

આ પંક્તિમાં જેમ “પુરુષઃ યઃ” પાદોડસ્ય
વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ” શ્રુતિમાં આ સર્વ
જગતને પુરુષરૂપ કહીને તેના એક અંશ માત્રને આ અખિલ
જગત કહ્યું છે. તેમ અત્ર દયારામભાઈ વિશ્વને હરિનું રૂપ કહે છે.
અને એકાંશથી મજભૂપ તેમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ જણાવે છે.
“હરિ જગત તમારે છે રૂપે, સહુ પ્રગટ્યું પુરુષોત્તમ ભૂપે;
જગત જગજીવન કેરી એકી, મૂઢમતિ બાણે બેમાં બેકી.
સુર જાણે છે સાચે સાચું, હરિવર જગતરૂપે હું તો રાચું.
સર્વના આત્મા પરમાત્મા પોતે, કથાવર જંગમ દીપ જ્યોતે.

આ. કા. મા. પૃ. ૬૪-૬૫
હિ હરિ પંચભૂતે તમ વાસ, સર્વત્ર વસિયા છે અવિનાશ;
જો હરિ થય પંચભૂતનો નાશ; તો પણ આપ રહો અવિનાશ.
આ. કા. મા. પૃ. ૬૧

અત્ર પણ દયારામભાઈ દર્શાવે છે કે જગત પુરુષોત્તમ
રૂપ છે. પુરુષોત્તમેજ તેનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે. જગત અને જગજીવનની
અર્થાત્ પુરુષોત્તમ એ બેની એકી છે અર્થાત્ એ બે અખિલ છે.
અતન્ન છે. અને જે બેદ દેખાય છે તે અજ્ઞાનઅન્ન છે.
આ જગત સાચું છે. જગત હરિરૂપ હોવાથી જેમ જમવાન સત્ય
છે તેમ જગત પણ સત્ય છે. જેમ જ્યોતિઃ પ્રતિ દીપ ગિરાજે

એ તેમ ભગવાન જગત્મા મર્ત્ય જિગજે છે અત્ર દ્વાગમભાષ
 “પતવાત્મ્યમિદ સર્વમ્” શ્રુતિનો અનુવાદ કરે છે

પોતેજ રચના રૂપ હરિ, જોય અનૂપ,

ચિત્ત શુદ્ધથી નિરખતા, ભાસે વિલામ છે તદ્દુપ

જગત્તુ શુ સ્વરૂપ છે તે અત્ર બહુ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે રચના
 એજને જગત્ હરિ પાતેજ છે શુદ્ધ ચિત્તથી નિરખતા આ સકલ
 જગત્ વિનામરૂપ છે, ભગવાનની લીનારૂપ છે, ભગવદ્રૂપ છે આ
 પ્રકારે દ્વાગમભાષ અખિન જગત્ને ભગવદ્રૂપ અને ભગવાનને
 અભિન્ન માને છે પ્રાપ્તે શક્ય થાય કે જગત્ ભગવાનતુ રૂપ હોય
 તો પછી શા માટે તે ભક્તિ અગર ઉપાસનાનો વિષય થતો નથી,
 તો તેનો ઉત્તર નીચેની પદ્ધતિઓમા આપે છે

લૌતિક આધ્યાત્મી, ને આધિદૈવિક હરિ ત્રિરૂપ,

જ્યમ ગગાવાગી તીર્થ દેવી, કમ વિવેક અનૂપ,

એ રૂપ ત્રણે મુરગી બાવહાર બુદ્ધો ૦ ૧મ,

જગ જગત્ તીર્થ અતજ્યામી દૈવી પુરુષોત્તમ

૭ ૫ ૫૬ ૩૬ મુ ૭ ૮.

અર્થાત્ જગત્ એ ભગવાનતુ આધિલૌતિક રસરૂપ છે અને
 નેથી તે ભગવાનથી અભિન્ન થવા છતાં પણ ઉપાસનાનો વિષય થતુ
 નથી ઉપાસનાનો વિષય નો જેમ ગગાજના મંદિરમા ગગા આધિ રિક
 દેવી છે તેમ અત્ર જગત્મા અનુસૂત આધિ વિક પુરુષોત્તમ છે જગત્
 માત્ર કાર્ય હોવાથી એની ઉપાસના થાય નહિ પરતુ મગ પુરુષો
 ત્તમની ઉપાસના થાય છે આમ હોવા છતાં પણ જગત્તુ બ્રહ્મથી

૮૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રાપ્ત થયેલું સત્યત્વ કદાપિ મિથ્યા થતું નથી. ખલ સત્ય અને જગત્ અસત્ય એમ માત્ર વિનામતિના કાણા લોક કહે છે.

પડ કાળાં અળગાં નહિ કોયછ, પણ સિંચન તે થંડને હોયછ;
ખલ સત્ય ને જગત્ અસત્યછ, એમ કહે કાણા વિષુ મત્યછ

૨. ૧. ૫૬. ૩૭

શુંકાદૈત દર્શન પ્રમાણે જગત્ સત્ય છે. માયાવાદી તેને મસત્ય અગર મિથ્યા માને છે. જગત્નું સમવાયિકારણ ખલ છે તેમજ તેનું નિમિત્ત કારણ પણ ખલ છે. તત્ત્વદીપનિગ્રંથમાં શ્રીમદ્વાચાર્યે ૧૨જે એક સ્થળે આ જગત્નું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે અને ત્યાં હતું છે કાર્યસ્ય વ્રહ્મરૂપસ્ય વ્રહ્મૈવ સ્યાન્નુ કારણમ્ । ખલ કારણ છે અને જગત્ કાર્ય છે. જો ખલ સત્ય હોય તો જગત્ને પણ સત્ય વીકારવુંજ પડશે. જગત્ના કર્તા-સદા ખલ છે એવું ખલવાદમાં નામ છે. જો કે આ સિદ્ધાંત માયાવાદીઓને સંમત નથી, છતાં જ્યુ શ્રુતિના શબ્દોને બરાબર અવલોકવાથી આ ખલવાદનો સિદ્ધાંત ના સત્ય સ્વરૂપે જણાય છેજ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં ૧૨જુ પોતાના ૫ ભૂગુને કહે છે યતો યા इमानि भूतानि जायन्ते, येन तातानि जीवन्ति यम्प्रयग्त्यभिसंचिञ्चन्ति तद्वद्वेति चिजि तत्सत्य । આ શ્રુતિમાં ૨૫૪ કહ્યું છે કે જગત્ની ઉત્પત્તિ ખલમાંથી છે. શ્વેતકેતુને પણ ઉપદેશ આપતાં તેના પિતાએ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું.—यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विशातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येष सत्यम् । सोम्य, मृत्तिज्ञाने नम एके पिंडे जलुवाथी मृत्तिज्ञाना तमाम पदार्थे जलुवाय છે, તેમ એક ખલ જલુવાથી ખલમાંથી યથેવ સર્વ વસ્તુનું

જ્ઞાન થાય છે. ઘટના દૃષ્ટાન્તમાં ઘટમાં સાંકડાઈ, પહોળાઈના વિકારો વાણીથી કહેવાય છે. પરતુતઃ તો ઘટની અવસ્થામાં પણ મૃતિકાજ છે માટે મૃન્મય ઘટાદિકાર્ય સત્ય છે. આ શ્રુતિથી પણ જગત્ સત્ય છે એમ જણાય છે. બ્રહ્મનું લક્ષણ બ્રહ્મસૂત્રમાં સૂત્રકાર આપતાં કહે છે જન્માદયસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ આ જગત્ની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી છે, એમ ત્યાં કહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં પણ તે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે, તેજ એ પ્રમાણે સૂત્રકાર કહે છે. તત્તુ સમન્વયાત્ એ સૂત્રથી જગત્નું સમ-વાયિકાગણ બ્રહ્મને કહ્યું છે. માટે જગત્ને અસત્ય કહી શકાય નહિ બ. ગીતામાં પણ જગત્ને અસત્ય કહેનારાઓને અમુર કહ્યા છે. અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદ્માહુરનીશ્વરમ્. અસત્ય અને ઇશ્વર વગરનું જગત્ જો કહે છે તે અમુર છે. શાસ્ત્રમાં કેટલીક જગ્યાએ જગત્ને માયિક કહ્યું છે તે માત્ર જીવમાં વૈરાગ્યનો બોધ થાય તેટલા માટેજ છે. માયિકત્વં પુરાણેષુ વૈરાગ્યાર્થમુદીર્યતે । નિબંધમાં તેથીજ માયા અથવા જીવના કર્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે. માયાદીર્ઘાં કર્તૃત્વં શ્રુતિદ્વવ્રભિવિચોદ્યતે, નેતરોક્તુપપત્તેઃ તથા કામાન્નાનુમાનાપેક્ષા આ બે સૂત્ર અનુક્રમે જીવ અને પ્રકૃતિના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે. આ શુદ્ધાદ્રીતના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને દ્યારામલાઈ જગત્ને સત્ય કહે છે. પણ સંસારનું વર્ણન કરતાં તેને મિથ્યા કહે છે. કારણ કે સંસાર એ જગત્ નથી જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, જ્યારે સંસાર જીવકૃતિ છે-જીવના આહ કારાદિથી ઉત્પન્ન થયો છે. માટે સંસાર મિથ્યા છે.

જીવની પંચપવો અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં સંસારનો નાશ થાય છે, પણ જગત્નો નાશ થતો નથી. જગત્નો લય થાય છે, પણ તે

બ્રહ્મને અધીન છે. જેમ જગતનો આવિર્ભાવ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન હોય છે, તેમ જગતનો લય પણ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન છે. લય એટલે તેનું તિરોધાન કરોળીઓ જેમ રેન્ડાએ પોતાની સાળ બહાર કાઢે છે, અને પછી તેને પોતાનામાં સકલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ નિઃક્રીડા ભાવરૂપ જગતનો આવિર્ભાવ કરે છે અને તેનું તિરોધાન પણ કરે છે. શુદ્ધાર્થ દર્શનમાં જગત એ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી સત્ય મનાય છે અને તેથી દયારામભાઈ પણ તેને સત્ય મને છે. 'રસિક વદનભ'માં તેમણે યુક્તિ પ્રયુક્તિ તથા અનુમાન તેમજ સમ્મ પ્રમાણથી આ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અત્રે સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ 'દયારામના અક્ષર કેહું' ના પૃષ્ઠ ૨૬ ઉપર પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સર્વેશ્વરવાદનો (Pantheism) દયારામના શુદ્ધાર્થ સિદ્ધાન્ત સાથે સંબંધ દર્શાવતાં જે લખ્યું છે તે વિશે અત્યંત વિચારને અવકાશ રહે છે. ત્યાં તેઓ કહે છે કે 'નિયન્તાનું જ્ઞાન અને ભક્તિદારા પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમાં monotheism અથવા એકેશ્વરવાદ નામે ઓળખાય છે, સંપ્રદાયમાં પણ હિન્દુ અને જીવો બેઠે સેવ્ય સેવક સંબંધ ગણી આરોજ વાદ માન્યો છે; પરંતુ તેમાં જીવને હિન્દુનો અંશ મળેલો છે અને જગત અને બ્રહ્મનું એક જ નણું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાવેશ થાય છે "ગોવર્ધનરામભાઈના આ વિચારમાં જે મમગ્નૂતિ થયેલી છે સંપ્રદાયના જગત પરત્વેના સિદ્ધાન્તનો આ અર્થ થી રીને તેમણે ઉપગતી કાઢ્યો તે મમગ્નૂતિ નથી. ડૉ. બાણરકરે Vaishnavism Versus Shaivism નામના પુસ્તકના પૃ. ૧૫૮/૧૬૧ માં ઉપનિષદના સર્વેશ્વરવાદ અને સ્પીનોઝાના મર્વેશ્વરવાદનું તારતમ્ય નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે.

" Brahman is not exhausted in the world but it exists separately also. But the objection to this view is that Brahman, being of the nature of spirit, is not like the body divisible into parts, so that one may become developed into the world and another remain outside..... This inconsistency is removed by Badarayan in Brahmanasutras (21-6-27). The argument is that though the Upanishads state that the constituent cause of the world is Brahman, they at the same time affirm the existence of Brahman separately from the world. (ch. u. III, 12, 6, & VI 3, 2). The two are inconsistent on the theory that Brahman is a spirit and not divisible into parts. Though they are thus inconsistent, they must both be accepted on the authority of the sacred texts, since the true nature of Brahman and the world is beyond the reach of human intellect. This solution of the difficulty is inadmissible to non-believers in the sacred texts, but it shows that Badarayan does not agree with the latter part of Spinoza's definition of Pantheism i.e. according to him the sacred texts do not affirm that God exists only as realised in the cosmos, the cosmos

exists only as a manifestation of God". The inconsistency pointed out by him is based on the impossible conception of Brahman's being divisible into parts. But it will not arise if, instead of bringing in this conception, we suppose that in one aspect Brahman is the material or constituent cause of the world or realised in the world, and from another point of view it remains pure and becomes the object of contemplation and devotion. Whatever it may be, Badarayana's view appears to me to be correct, and the Pantheism of the Upanishads is not exactly the same as that formulated by Spinoza.

આમા ડો. લાપ્લાગરે અપ્પ રીતે જણાવ્યું છે કે ઓપનિષદ સર્વેશ્વરવાદ અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વીકારાયેલા મર્ત્યેશ્વરવાદમાં મહદ્ અન્તર છે પાશ્ચાત્ય મર્ત્યેશ્વરવાદ જગત્ એજ ઇશ્વર છે એમ માને છે એટલે ઇશ્વરની પ્રતીતિ જગત્માંજ થઈ રહે જગત્થી પર ઇશ્વર નથી જે જગત્ દેખાય છે તે ઇશ્વર છે એથી જગત્ રૂપી ઇશ્વરનું અર્થાત્ પ્રકૃતિનું નિત-શ્રવે જગત્ કરવું જોઈએ આ સિદ્ધાન્તને અનુમગીને વર્ડ્ઝવર્થ આદિ અનેક મર્ત્યેશ્વરવાદના અનુયાયી આજના મિશિઓના કાન્સમાં પ્રકૃતિની સ્તુતિના કાન્સો જગત્ રૂપે પ્રેરાયા છે તેમને ઇશ્વરની પ્રકૃતિ પ્રકૃતિમાંજ થાય છે, પ્રકૃતિથી પર તે ઇશ્વર નથી આથી તે મતમાં ઇશ્વરનું અવરૂપ પગિડિજન બને છે.

વસ્તુતઃ જે પરમ તત્ત્વ તરીકે મનાય છે તેનો અમેય અને અપરિ-
ચિન્ન હોવું જોઈએ.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં ડેકાર્ટે પ્રથમ આત્મા અને અનાત્મા
યાને ચિત્ અને જડ એવા બે સ્વતંત્ર અત્યન્ત ભિન્ન પદાર્થો માન્યા.
પણ તે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ શું છે તે એ જરાજર મમજવી
શક્યો નહિ. પણ સ્પીનોઝાએ ડેકાર્ટે ચલાવેલા વિચારને આગળ
વધાર્યો, અને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે આત્મા અને અના-
ત્મા—ચિત્ અને જડ, એ બે સ્વતંત્ર અત્યન્ત ભિન્ન પદાર્થો નથી;
પણ બન્ને એકજ સામાન્ય સત્ છે, પણ એ સામાન્ય સત્માંથી
ચિત્ અને જડનો ઉદ્ભવ શી રીતે થયો તે સમજવામાં તેના પ્રયત્ન
બર્થ ગયા છે. અને તેથી તેનો સર્વેશ્વરવાદ પણ ભારતવાર્ષના તત્ત્વ
જ્ઞાનીઓને અપ્રાપ્ય બન્યો છે. કારણ આપનિપદ સર્વેશ્વરવાદમાં જગત્
એ બ્રહ્મનું કાર્ય મનાય છે. જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન દેખાય છે, પણ તે
બ્રહ્મરૂપ છે. શંકરાચાર્યના મતે બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી
જગત્ થયું છે માટે તે મિથ્યા છે, પણ વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મ જ સત્ય છે.
રામાનુજના મતે જગત્ એ બ્રહ્મનું વિશેષણ છે. ચિત્ની માફક અચિત્
સત્થી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ છે, શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે બ્રહ્મના સત્, ચિત્,
અને આનંદ અશ્વમાધી ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત્,
જગત્ રૂપ થયું છે. અર્થાત્ જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય છે. પણ તેથી
જગત્જ બ્રહ્મ છે, અને જગત્થી પર બ્રહ્મ નથી એવો જે સ્પીનોઝાનો
સર્વેશ્વરવાદ છે તે સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જગત્ગા હોવા છતાં પણ
તેથી તે પર છે એના આપનિપદ સર્વેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત ફક્ત થાય
છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિભૂતિયોગ નામના ૧૦ મા અધ્યાયમાં આ
બાબત સમજાવી છે. ત્યાં કૃષ્ણને પાર્ય કહે છે—

એકદા શ્રીનંદ પુરુષોત્તમને ઇચ્છા ઉપની એકરી,
 વિસ્તાર જગમા યાત્રા જઈને, કૃતિ કરી તેહરી. ૫
 એમ ધારી મુદ્રિત ભગથી, ઉપજારી સૃષ્ટિ માર
 બ્રહ્માડ બન્ય વિચિત્ર નાના, લોક દરને ચાર. ૬
 મહી મન નર ખડાદિ ગ્યના, રમત માનમા કીધી,
 ભુગ પ્રકારે ગ્યી સૃષ્ટિ કરવા નિર્જગ પ્રમિદિ ૭
 એક ની બીજી આસુરી, ઉપજારિ આગે આપ,
 જન દયાપ્રીતમ મક્કા, સકિત પ્રતિ અતુલ પ્રતાપ ૮

૨ વ ૫૬-૨૫ મું

આ વિચારા મહાનુભાવિગોપાનદાગબાહના ૪ તમાખ્યાનની
 માથે પ્રેતુ માન્ય ધગરે છે તે નીચેની '૪૪લાખ્યાનની' પકિતઓ
 ઉપગથી મમજી રાકાગે

તે પ્રભુને મન ઇચ્છા ઉપની, જસથાના વિસ્તાર
 અધિકારી પાપે એ વાધી, નહિ કોને ઉચ્ચાર
 બ્રૂલગેથી સૃષ્ટિ નીપની અતિ મુલ્તર બ્રહ્માડ,
 સૌદ લોક નાના વૈચિત્ર, જૂમડન નર ખડ
 પર પોતાની નમિત કરરી, સૃષ્ટિ તે દ્વિધા પ્રકાર
 ની આસુરી બે ઉપજારી, પ્રભુ મન કરી વિચાર

x

x

■

૪૪લાખ્યાન

આ વિચારના પડ્યા આપણને “યકોદ્ વહુસ્યામ્”
 “સોડકામયત” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના સખ્તમા સંભળાય છે એવેજા
 શીજ બહે પોતાથકી સજન કાર્યનો આરભ કર્યો આ સૃષ્ટિ બે

પ્રકારની થઇ. એક નિજ એટલે દૈવી સૃષ્ટિ બીજી પર એટલે આસુરી સૃષ્ટિ. સૃષ્ટિનો એક પ્રસાર આ રીતે દ્વારારામભાઈ-વલ્લભાખ્યા-
નને અનુસરીતે વહે છે. “સારાવલ્લિ” માં એ પ્રકાર સહજ વિસ્તારથી
કથ્યો છે. આ વર્ણન નિમ્ન લિખિત પકિતઓમાં આપ્યું છે.

“ગોપી મંડલ મધ્ય વિરાજે, હરિ નિશદ્દિન કરે વિહાર ૪

રમણ કરતા હૃદયે આબ્યો, કરવા સૃષ્ટિ વિસ્તાર;

આપો આપે પ્રગટ કર્યો છે, હરિ પુરુષ અવતાર ૫

ક્ષોભ માયાએ કર્યો બહુ વિધિ, કાળ પુરુષને અગ,

૧ રાજસ તામસ સાત્વિક ત્રૈગુણ્ય, ૪ પ્રકૃતિ પુરુષનો સગ. ૬

કર્યાં તત્ત્વ ઉદ્ભવ થાતા, સરવે અઢાવીસ,

હરિજન નામ કહે છે તેના નિરગુણના જે ઇશ.

૧ પૃથિવી, ૨ અપ, ૩ તેજ, ૪ વાયુ, ૫ નભ, ૬ સમા, ૭ રાજ્દ, ૮ સ્પર્શ નં ગર્ભ,

૯ રસ, ૧૦ રૂપ, ૧૧ મન, ૧૨ બુદ્ધિ છે, ૧૩ ચિત્ત અહ કાર મતિઅધ, ૮

૧૫ પ્રાણ અપાન ૧૬ વ્યાન ઉદાન જે. ૧૭ કેવા પ્રાણ સમાન; ૧૮

૨૦ તક્ષક ધનંજય, ૨૧ પુનિ દેવદત્ત, ૨૨ ને પૌન્દ્રક શખ હુમાન. ૯

૨૪ રાજસ તામસ સાત્વિક ત્રણ, ૨૫ જીવ બ્રહ્મ સુખધામ,

અઢાવીસ તત્ત્વ એ કહ્યા, દાસ દયે અભિરામ ૧૦

મા કા. ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૧૪૮

સાખ્યની ગણના પ્રમાણે પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહ કાર, યંચબૂત
પાય ત-માત્રા, પાય કર્મેન્દ્રિયો, પાય જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન અને પુરુષ
એમ પચીસ તત્ત્વ છે. પણ અહિં આ અઢાવીસ સખ્યા કહી છે.

यद् यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमद्वर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशेषममम्

अथवा यहुनંतेन किं तेन तवार्जुन

धिष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाશેन स्थितो जगत् ॥

આમા કહે છે કે જે જે સત્ પદાર્થ છે તે સર્વ બ્રહ્મના તેજના અણભાથી ઉત્પન્ન થયા છે આ જગત્ પણ બ્રહ્મનો એક અણ છે

Thus most of these schools avoid the Pantheism of Spinoza and the incompatibility between God's development into the world and his transcendency by holding that the rudiments of the material and the spiritual world associated with God as his characteristics or as his body or as his power, only underwent development, he himself remaining pure Vishnuswamin and Vallabha, admitting as they do, the development of Purushottam into the world and at the same time his transcendency follow Badarayan The mysterious power which causes the differences by rendering certain qualities imperceptible may be compared to the self determining power of God in Spinoza's statement,

૧ રામાનુજ ૨ નિંબાર્ક ૩ ભાસ્કર ૪ આચાર્યાચ તિરોભાચી શક્તી વદ્ધણ Pantheism વિશે વિશેષ સમજાવા માટે સારો

શંકર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક અને ભાસ્કર તે સર્વે પાશ્ચાત્ય સર્વેશ્વર-વાદથી વિરુદ્ધ છે. એટલુજ નહિ પણ વિષ્ણુસ્વામી અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ વિરુદ્ધ છે. દયારામભાઈના 'રસિકવલ્લભ' માં જે જગત્ વિષયના વિચારો છે તે શ્રીવલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતનાજ છે. તે પછી દયારામભાઈને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો સર્વેશ્વરવાદ સંમત હતો એવી વિચિત્ર કલ્પના સાક્ષરવર્ષે ક્યા આધારથી કરી છે તે સમજાતું નથી. આ પ્રકરણમાં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે જગત્ એ બ્રહ્મનું અધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, પણ તેથી સર્વેશ્વરવાદ આમાં દક્ષિત થતો નથી. દયારામભાઈને જે સર્વેશ્વરવાદ સંમત છે તે ઔપનિષદ સર્વેશ્વરવાદ છે, આ વાતને દયારામભાઈ ર. વ. ના ૨૨ મા પદમાં જણાવે છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે કવિએ પોતાના વિચારો નિચે પ્રમાણે રસિકવલ્લભમાં જણાવ્યા છે.

રા. તેશીવાલા ફત How far Shankar does represent the views of Badarayana નામનું પુસ્તક. સાહિત્ય પરિપક્વના પાંચમ અધિવેશન સમયે " પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો " એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેમાં તે નિબંધ લેખકે સ્વ. ગોવર્ધનભાઈના " અક્ષર દેહના " આધારે દયારામભાઈ સળધી નીચેનું કથન કર્યું હતું " શુદ્ધાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન તેની વાલીમા સ્થળે સ્થળે છે તોપણ કેટલીક વખત એકેશ્વરવાદ પાશ્ચાત્ય Monotheism પણ તેમાં નથી તેમ નથી. સંપ્રદાયને ભગવાં એનાં પદોમાં સર્વેશ્વરવાદ તથા અસાક્ષીવાદ ઉપરની દૃષ્ટિને કેવળ દૂર કરી દઈ માત્ર એકેશ્વરવાદના બહુવિધ પ્રતીક રૂપેજ તે ઉદ્ઘાર કરે છે..... અને જગત્ અને બ્રહ્મનું એકજ ત્રણેકું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આવેલા સમાવેશ થાય છે " આ મતનું ખણ્ણન પણ થઈ જાય છે. માટે તેને પૃથક્ આપવાની જરૂર અમે જોવા નથી.

જે. ગો. શાહ

૯૪ ભાકૃત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“વસ્તુવૃંદ દીપિકામાં” અઠાવીસ તત્ત્વ સદેજ ભિન્નતાથી ગણાવે છે.

“પૃથ્વી અપ તેજવાયુ, ઝ્યોમ સખ્દ સ્પર્શ રૂપ,
ગ્નેયગંધ, શ્રોત્ર ત્વચા, ચક્ષુ નાસ માનીયે,
જીહ્વા બન્ધ હસ્ત લોગ, પાદ ગુદ મહતત્ત્વ
અહકાર મત્ત્વ રજોતમો, ગ્રાણ્ય જાનીએ;
મન અકરે જ્ઞાતમા, તકિપતી અઠાઈસ
તત્ત્વ નામ એહો પદ્ધિયાનીયે

X

X

X

મૂળ એક તત્ત્વ તે અઠાવીસ તત્ત્વરૂપે અવિકૃત રહીને પરિણામ પામીને આ જડ જ્ઞાતમક પ્રપચ સૃષ્ટિને વિસ્તારે છે સૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવનું કારણ જગવદ્દરમણુદ્ભાવિના અન્ય કવિશ્રી આપતા નથી. ૨૮ તત્ત્વરૂપ પણ જગનાન પેતિજ છે એટલે અદ્વૈતભગ પણ થતો નથી

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આ અઠાવીસ તત્ત્વદીપ નિમધમા નીચે પ્રકારે ગણાવે છે

તત્ત્વ દી.-સત્ત્વ રજસ્તમઐવ પુરુષ. પ્રકૃતિર્મહાન્ ॥

અહકાર પચમાત્રા શબ્દસ્પર્શકૃતો રસ. ॥

॥૧૪॥૧૨

ગધો ભૂતાનિ પૈવેવ રથં વાયુર્જ્યોતિરપ્ક્ષિતિઃ ॥૬

ક્રિયામયાનોંદ્રિયાણિ વાગ્દોર્મેત્રાંઘ્રિપાયચઃ ॥૬

ધોત્રં ત્વક્ષ્ણાણનેત્રજિન્દ્રામનઃ પદ્ધૈતિભેદત ॥૧૫॥૬

આ પ્રકારે મૂળનું એક તત્ત્વ એવેઅથી અઠાવીસ તત્ત્વરૂપે પરિણમે છે. મૂળ તત્ત્વ પરણ્ણએન્નાએ કરીને જગત્ત્વરૂપમાં પરિણમે

છે અને સૂચન કર્યું કરે છે નટપટ્ટાદિ જે ભેદ જણાય છે તે વસ્તુતઃ
 અભિજ્ઞ છે, અને તેની ઇચ્છાથી આ પરિણામ થયું છે જોકે અભિજ્ઞ
 આ રીતે પરિણામ થાય છે તોપણ આ પરિણામ વિદ્યાગી નથી
 વિકારયુક્ત નથી સામાન્ય રીતે પર્ણિણામ બે પ્રકારના છે જેમ
 વિકારયુક્ત પરિણામ હોય છે તેમ વિકારરહિત પણ હોય છે પ્રથમ
 પરિણામનું ઉદાહરણ દ્વિધિ છે દ્વિધિમાંથી નવનીત તથા નૂત પરિણામ
 થાય છે, પણ તે પર્ણિણામ મૂળ રૂપમાં પાછું ફેરવી શકાય નથી.
 માટે આ પરિણામ વિકારયુક્ત છે. તેમાં જે વિકૃતિ થઈ છે તે
 વિકૃતિ મૂળ રૂપમાં કદીપણ રૂપાન્તર પામી શકશે નહિ પણ સુવર્ણ-
 માથી જોકે અનેક પ્રકારના અવકાશો બનાવવામાં આવે છે, છતાં
 પણ તે તેના મૂળ રૂપ સુવર્ણરૂપમાં ફેરવી શકાય છે અવકાશ
 વસ્તુતઃ સુવર્ણજ છે માત્ર અવકાશ નામને પામ્યા છે તોપણ
 તે પર્ણિણામ સર્વથા વિકારી નથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે અવકાશનું
 સુવર્ણ થઈ શકે છે. આ ઉદાહરણ વિકારરહિત પરિણામનું
 છે સામ્યતાએ વિકૃત પરિણામવાદનો આશ્રય લઈને સૃષ્ટિની
 ઉત્પત્તિને સમજાવે છે, પણ અભિવાદમાં તો અવિકૃત પરિણામવાદને
 અગીકાર કરવામાં આવ્યો છે આથી જોકે અભિજ્ઞ પોતે જીવ તથા
 જગત્ રૂપે પર્ણિણામે છે છતાં પણ અભિજ્ઞની અભિજ્ઞતામાં કોઈ પ્રકારની
 ક્ષતિ થતી નથી—અભિજ્ઞની અદૈતતામાં કોઈ પણ ગીતનો બાધ આવતો
 નથી. દ્યારામબાધએ આ અવિકૃતપરિણામવાદને ઉપગની પકિત-
 એમાં મમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

૧. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સબધિ સુખ્ય ત્રણ વાદ અસ્તિત્વમાં છે
 ૨. આરભવાદ, વિવર્તવાદ અને પર્ણિણામવાદ આરભવાદનો સ્વીકાર

તાર્કિકાએ કરેનો છે તેઓ એમ માને છે કે પગમાણથી દ્વયપુકા દિનો આગ લ થાય છે પગમાણના મયોગથી દ્વયપુક ઉત્પન્ન થાય છે નહીં દ્વયપુકના મયોગથી અપુક થાય છે આમ તેઓ આરભ માને છે એને જગતના ઉપાલન કારણને પગમાણ ગણે છે અને ઇશ્વરને નિમિત્તકાગણ ગણે છે

વિવર્તવાદ માયાવાદીઓનો છે તેઓ માયાને ઉપાલન માગણ માને છે ઉપાલન ગણને માટે જીને શબ્દ મમવાયી કારણ પશુ છે જેમ કે જામામુરપુડોર છે તથા ધ્યામા મુક્તિકા કોય છે તેમ મર્પ જગતમા કારણ (માયા) છે આ વાદનુ જીજ્ઞુ નામ ધ્વનવાદ પશુ છે નિર્ગુણ બ્રહ્મ અનિદાના મળધે મગીને જગત્કરે વિવર્ત પામે છે એવે જેમ રજજીમા મર્પની બ્રાન્તિ થાય છે તેમ બ્રહ્મા માયાએ કરીને જગત્તી બ્રાન્તિ થાય છે માટે જગત્ મિથ્યા છે આવે સિદ્ધાન્ત માયાવાદી ઓનો છે પણ શુદ્ધાદૈત મતમા તેમ નથી તેમા તે જગત્ એ બ્રહ્માના સ્વધર્મરૂપ છે તમા બ્રહ્મા ચિદ અને આનંદ અગો ગુપ્ત છે રૂક્ત સત્ ધર્મરૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે આ રીતે તે બ્રહ્માના સત્ ધર્મના અનિલાન રૂપે તે હોનાથી તે સત્પજ છે તેનુ ઉપાલન મારણુ પશુ બ્રહ્મ છે જગત્ એ બ્રહ્માનુ આધિબૌતિક સ્વરૂપ છે

પરિણામવાદના નિકૃત પરિણામવાદ અને અવિકૃત પરિણામવાદ એમ બે પક્ષનુ ઉપર જે કથન કર્યુ તેમાનો અવિકૃત પરિણામવાદ એજ શુદ્ધાદૈત દર્શનને સમત છે બ્રહ્મ એજ જાતે નિમિત્ત કારણ છે અને સમવાયિ કાગણુ પશુ છે દયાગમભાષ્યએ આ સિદ્ધાન્તને મારી રીતે પ્રતિપાન કર્યા છે આ સ્વ જરાગર મમજરાની ઇચ્છાનાળાઓએ કવિનો મસિન્નવૃક્ષ ખાસ વામનો બેઠએ અત્ર જગત્ જાળધી

કવિતા વિચારે કેવા છે તે સમજાવવાને આટલું જમ છે, દુઃકમાં જગત્ અને સંસારનો બેઠ 'શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત પ્રદીપમાં' જે આપવામાં આવ્યો છે તે અતિ આપીને આ પ્રકરણને અમાત્ર કરીશું.

“ જગત્ ભગવત્કાર્ય છે; ભગવદ્રૂપ છે, પણ સમાર અહંતા મમતાત્મક છે, તે છવે અવિદ્યાથી કલ્પ્યો છે. સંસારનો નારા જ્ઞાનથી થાય છે. દ્રાટિશ: જ્ઞાનીઓનો પરમ મોક્ષ થાય તથાપિ જગત્ તેો તદ્દ વરથજ રહે છે. જગત્નો સર્વ સુખાવહ વ્ય તો આત્મ રમણજ્ઞાથી ભગવાન કરે ત્યારેજ થઈ શકે છે. દૈવ અવિદ્યાનું કાર્ય નથી પણ દૈતજ્ઞાન અવિદ્યાનું કાર્ય છે. દૈત-જગત્-બ્રહ્મ કાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે. પરંતુ દૈતજ્ઞાન (આ પૃથક્ એવી શુદ્ધિ) અવિદ્યાનું કાર્ય છે. એ અવિદ્યા વડે બ્રહ્મ નહિ પણ છવજ બ્રહ્મ થાય છે. ” x

શુ. સિ. પ્ર. પૂ. ૩૦

—o—

જે. ગો. શાહ

x જૂઓ તત્ત્વદીપ નિબંધ.

જગતઃ સમયાયિ સ્યાત્તદેવ ચ નિમિત્તકમ્ ।

કદાચિદ્રમતૈ સ્વસ્મિન્પ્રપંચેઽપિ ક્વચિત્ સુખમ્ ॥૬૮॥

પ્રપંચો ભગવત્કાયસ્તદ્રૂપો માયયાઽભવત્ ।

તચ્છક્તયાઽવિદ્યાયા ત્વસ્ય જીવસંસાર ઉચ્યતે ॥૨૩॥

સંસારસ્ય લયો મુક્તી ન પ્રપન્નસ્ય કઠિંચિત્ ।

કૃઽણસ્યાઽઽત્મરત્નો ત્વસ્ય લયઃ સર્વસુખાવહઃ ।

પંચપર્વા ત્વવિદ્યા હિ જીવગા માયયા કૃતા ॥૨૪॥

—o—

આસુર સપત્તિવાળા હોય છે. કેટલાક ભગવાનના શ્રીઅંગમાથી પ્રકટ થયેલા છે, કેટલાક વાણીથી પ્રકટ થયેલા અને કેટલાક હસ્તથી પ્રકટ થયેલા છે જ્યોના જુદા જુદા પ્રકાર છે પ્રથમ કોટિના જીવો પુષ્ટિ સૃષ્ટિના છે, બીજા માયાંદિક સૃષ્ટિના છે અને ત્રીજા પ્રવાહી સૃષ્ટિના છે. પ્રથમના જે દેવી સપત્તિના કહેવાય છે અને પ્રવાહી સૃષ્ટિ આસુરી કહેવાય છે

૬ મણિમાયા ભા. ૨ રસિકવલ્લભ પા. ૧૭૫

"એ પુષ્ટિ મૃષ્ટિ સર્વની, શ્રીઅંગથી ઉત્પત્ત;

જન કયાપ્રીતમ કૃષ્ણરૂપ, રિના કરે નહી મત્ત. ૮

+

+

+

મયાંદા સૃષ્ટિ જે વખાણીજી, તેની હેતુ હરિની વાણીજી,
મનથકી ઉપન્યોસૃષ્ટિ પ્રવાહજી, મહુનુ કારણ ગદાનાથજી ૧
પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સહુથી શ્રેષ્ઠજી, શ્રીપુરુષોત્તમ જેના હૃદયજી,

૨. વ. પદ ૮૪

*

*

*

આ પ્રકારે જીવના ત્રણ વિભાગ દ્વારામલાઇ પાડે છે પરંતુ એ સર્વનું કારણ ભગવાન છે જીવ ભગવાનના અંશ અને ભગવાન અંશ છે તેથી જીવ અને કૃષ્ણરૂપ અંશ અંશા અંશી જાન દ્વારામલાઇ મૂલ્ય છે કનચિત્ દ્વારામલાઇનું મત એવું પણ હોવાનો મહત્ત્વ છે કે જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજે અથવા શિવ, ગણપતિ દેવી કન્યાદિના ભક્તો તેમનું ભજન કરતા તેનાથી આજ્ઞાત ભગવાનના એ અંશ કહેવાય નહિ પરંતુ જે દેવની તે ઉપા અંત ક્રતા હોય તે દેવના તે કહેવાય અને તે દેવ પણ ભગવાનનું

(૩) જીવવિચાર

પર અચિતનો વિચાર કર્યા પછી આ પ્રકરણમાં
જીવનો વિચાર દયારામભાઈની દૃષ્ટિએ આપણે કરીશું

જીવ તેજ બલ એ મત સ્વીકારનારાઓનું
કલ્યાણજ નથી એનું દયારામભાઈ માનતા હતા

એ ઉપર વર્ણવ્યું છે જીવ વિશે તે કહે છે કે

‘ કૃષ્ણનો અશ દયો કૃષ્ણને સેવે ’

X X X

દ કૃત મ માલા ભાગ ૨ પૃ ૨૭૬

‘ જીવ સરવ હરિઅંશ છે, ત્હેના વિચિત્ર ભાતિ સ્વભાવ
ભક્તિ અશ શ્રીકૃષ્ણ સેવે ને માયિક સરસને ધાય

X X X

ભક્તિ પોતણું ૬૧

‘ જે અંશ જેના હોય તે તેને બળે શ્રુતિખ્યાત ’

X X X

૨ વ ૫૦ ૨૪ ૩

‘ એમ અશ અધી સમજી લડો

* * *

ભક્તિ પોતણું

સત જીવ એ મગનાનના અશ છે અને તે જિન પ્રકારના હોય
એ પ્રકૃતિ ગચિત્વથી કાનાકેરી સપત્તિરાગા હોય છે અને કાવાક

આસુર સંપત્તિવાળા હોય છે. કેટલાક ભગવાનના શ્રીચંગમાંથી પ્રકટ થયેલા છે, કેટલાક વાણીથી પ્રકટ થયેલા અને કેટલાક ધ્વજાથી પ્રકટ થયેલા છે. જીવોના જુદા જુદા પ્રકાર છે પ્રથમ કોટિના જીવો પુષ્ટિ સૃષ્ટિના છે, બીજા માર્યાદિક સૃષ્ટિના છે અને ત્રીજા પ્રવાહી સૃષ્ટિના છે. પ્રથમના એ દેવી સંપત્તિના કહેવાય છે અને પ્રવાહી સૃષ્ટિ આસુરી કહેવાય છે.

દ. મણિમાલા ભા. ૨ રસિકવલ્લભ પા. ૧૭૫

“એ પુષ્ટિ નૃષ્ટિ મર્વની, શ્રીચંગથી ઉત્પત્ત્ય;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણરૂપ, વિના હરે નહી મત્ય. ૮

+

+

+

મર્યાદા સૃષ્ટિ જે વખાણીજી, તેની હેતુ હરિની વાણીજી,
મનયકી ઉપ-યોગસૃષ્ટિ પ્રવાહજી, મહુનુ કારણ રાધાનાથજી. ૧
પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સહુથી ક્રોધજી, શ્રીપુરપોતમ જેના ધૃષ્ટજી;

૨. વ. ૫૬. ૮૪

*

*

*

આ પ્રકારે જીવના ત્રણ વિભાગ દયારામબાઈ પાડે છે પરંતુ એ સર્વનું કારણ ભગવાન છે જીવ ભગવાનના અંશ અને ભગવાન અંશી છે. તેથી જીવ અને ધ્વજર વચ્ચે અસાચાંશી ભાવ દયારામબાઈ મૂચરે છે કવચિત્ દયારામબાઈનું મત એવું પણ હોવાનો અંભવ છે કે જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજે અર્થાત્ શિવ, ગણપતિ, દેવી કલ્યાદિના ભક્તો તેમનું ભજન કરતા હોવાથી સાક્ષાત્ ભગવાનના એ અંશ કહેવાય નહિ પરંતુ જે દેવની તે ઉપાસના કરતા હોય તે દેવના તે કહેવાય અને તે દેવ પણ ભગવાનનું

ભગ્ન કંઠા દોવાથી તે દેવતા ભગવાનના અંગ કરેનાય છે એટલે મણુપતિ આદિ દેવતાના પુત્રો ભગવાનના સાક્ષાત્ અંશ નથી પણ પરપગથી છે એ નિષ્ઠિને દયાગમભાષ્ય પ્રાનાહિત્ત્વ સ્પષ્ટિ તરીકે ઓળખાવેને કનયિત્ત્વ ધન્યતા દોર એમ જાણે છે અને જેમના હૃદયે પુરુષોત્તમ છે અને જેમની મતિ તૃપ્તિ વિના અન્ય મિત્રાદિ વિનંતિ ઓમા કંઠી નથી તેઓ ભગવાનના સાક્ષાત્ અંગો છે અને તેમનું પ્રાકટ્ય ભગવાનના પ્રીત્યંગમાથી વ્યેકુ જાણીને તેને પુષ્ટિસ્પષ્ટિ કહે છે અને તે સ્પષ્ટિ મર્દના એક છે. માર્યાદિક સ્પષ્ટિ ભગવાનની વાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેની કહીને તેને માર્યાદિક સ્પષ્ટિ કહે છે

જીવને ધર્મિયનો સંખ્યા—જીવને દયાગમભાષ્ય ભગવાનનો અંશ કહે છે અને તેનું મહત્ત્વ દામત્વ સૂચીને ન્યાયી સેનક ભાવ દર્શાવે છે એક રીતે અત્યંત સ્તીકારીને પણ ભગવાનના માહાત્મ્યનું ગાન કરવાને ગ્વામી સેનક ભાવ દર્શાવે છે

શ્રીકૃષ્ણ રાજ્ય મહી મર્દ સમર્થે ભજે પ્રેમ ગુણ ગાય,
દામ ભાવ હરિ ગુરૂ રચ્યુન સન, નિત્ય મત્તમગમા ધામ

દ. કા. મણિમાલા ભા ૨ પૃ ૨૭૮

x x x x

પુરૂષ સંકર દરિદ્રામ મળે, ની સર્વ થને પ્રભુ દાસી,”

દ. મા. મણિમાલા ભા ૨ પૃ ૨૭૮

x x x x

“દાસપણમાં સૌભાગ્ય છે પતિ પુરુષોત્તમ જેને માથે

x x x x

દાસપણે જે આનંદ છે, તે નહિ લાગે જનદીશ”

લલિત યોગલ. ૨૯-૩૦

x x x x

નિત્ય સેવક સ્વામી ભાવ વણ, અન્યથા નથી આનંદ

દ કા માલા મણિ ભા. ૨. ૭ વ ૫ ૧૦૬

x x x

દયારામભાઈ સ્વામીસેવક ભાવને પરમ આનંદનું કાગ્ય માને છે અભેદને નહિ. સિદ્ધાંતથી અભેદ સ્વીકારે છે છતાં નિત્ય સ્વામી સેવક ભાવ એમને હજી છે.

દયારામભાઈ સ્વામી સેવક ભાવને ઈષ્ટ મળે છે અને તેના વિના આનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ દર્શાવે છે, આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ ‘રસિકવલ્લભ’ના પઠ માં પદમા કર્યું છે.

દ ક. મ માલા ભા ૨

જ્ઞાની તે પણ મહા અજ્ઞાનીજી, પ્રભુપાણી પોતે જોરા માનીજી.
ધર્મદાસનો મધજો તાગેજી, તે ક્યમ પરમેશ્વર પ્રિય ભાગેજી ૧
કુ સાગર છુ જોલે વનજીજી, સત્ય કહે તે વાણી કવજીજી,
જીવ કદાપિ જ્ઞાન ન માયજી, નહીં હિલદી વહી મૃગ ન સમાયજી ૨

રાળ

ત્યમ મૃગમા ન સમાય નદી, ત્યમ જીવ મમાય ન જ્ઞાન,
એમ કાર્પ કાગ્ય નિરતર છે મુન્ય ન લહે મર્મ. ૩
હરિ વર્ણી જીવરક્ષા કમ એક કર્મ રૂપે હોય.
ભગી ગયાનો આકાર અથ શિર જીવ સેવક જોય.

સનકાદિ ત્રિપુ વિનોડી કલ્પે 'અધિક સ્વરૂપાનંદ,
અમો બ્રહ્માનંદ પણ અનુભવો છે આ ચક્રી અતિ મદ ૫
શુકદેવજી પણ બ્રહ્માનંદ નિમમ્મ હતા સત્ય
ઉદાર કીધો ત્યાં ચક્રી સ્વરૂપાનંદ અધિકા અત્ય, ૬
જો બિન્ન નહોતા બ્રહ્મચી તો નીકળ્યા કહો મરમ ?
તે માટ્ય માથાફેટ મુકી પૂજ્ય પુરોત્તમ ૭
ભાખિયું ભક્ત્યાચાર્ય માર્ગ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ નગ,
જન દયા પ્રીતમ સેવના તેને નહિ અનુકૂળ ૮

જો લોકે જીવ અને બ્રહ્મનો તાદાત્મ્ય સબધ માને છે તેમને
કવિ આ પદમા ઉત્તર આરો છે કે મીઠાનો કટકો એમ કહે કે
હું માગતું છું તો કોણ કબૂતરો ? તેજ પ્રમાણે જીવ જો બ્રહ્મનો
અશ છે, તે એમ કહે કે હું બ્રહ્મ છું તો તે શી રીતે માની
શકાય ? જેમ નદી પોતાના મૂળ તરફ પાછી વહેતો તેમા તે સમાય નહિ
તેમ જીવ પણ પોતાને બ્રહ્મ માની બેશે તો બ્રહ્મમા સમાય નહિ,
એવી રીતે કાર્યકાળજીનો એક પ્રકારનો વ્યવહાર છે જેનું ગહસ્ય
અજ્ઞો જાણી શકતા નથી. વળી અકાગદિ વણા કહેતા સમસ્ત અક્ષર
રોમા ર નામનો નર્ણ પણ પ્રમાણ જન છે, તે પૃથક્ હોવા છતાં
અક્ષરમા જ છે ર રૂપે તે જુદો છે પણ અક્ષર રૂપે તે અભિન્ન છે
તેજ પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અસાશીનો સબધ છે અને બ્રહ્મ
અશી છે જીવ રક્ષાને સ્થાને છે, બ્રહ્મ મમન્ત અક્ષરને સ્થાને છે,
જીવ પોતાના અશરૂપે જુદો હોના છતાં બ્રહ્મ સાથે ઉપરના દૃષ્ટાત
પ્રમાણે અભિન્ન છે જો કે ર અક્ષરમા ભળેનો ગણાય છે, પણ તે
વસ્તુતઃ અક્ષરોના આધારેજ સ્વ સ્વરૂપે જુદો રહી શકે છે, તેમજ

(૨) જેવો જીવ પણ હરિષ્ઠ અક્ષરમા મળી ગયલો કહેવાય છે, પણ તે સ્વસ્વરૂપે પૃથક્ જ રહે છે વળી ‘ક’ વર્ણમાં ‘ક’ અને ‘રૂ’ બન્ને જોડાયેલા છે છતાં તે એકજ અક્ષર ગણાય છે, તેવીજ રીતે હરિ જે કર્મ કરે છે, તેથી જુદું કર્મ હરિમા લગી ગયલો જીવ કરતો નથી, એજ જીવ અને હરિની એકતા જેમ કાષ્ઠ રાજાના માથે પૂર્ણ છત્ર ધરેલું હોય તથાપિ જે સેવકનો તે છત્ર ધરવામાં રાજા તરફથી વિનિયોગ થયેલો હોય છે, તે સેવક ઉપર પણ તે છત્રનો કાંઈક ભાગ આવે તેમ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા સમજવી જોઈએ.

આ ઉપરથી જીવ અને બ્રહ્મનો મંબધ શો છે તે સમજી શકાશે. જીવ અંશ છે અને બ્રહ્મ અંશી છે તેથીજ જીવ સેવક છે અને બ્રહ્મ સેવ્ય છે, સેવ્યની સેવા કરવામા જ સેવકની કૃતાર્થતા છે. સેવ્ય સેવક ભાવથી બ્રહ્મને ભજનારા અને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહેનારા યાત્રીઓના ફળમા કહેલો બેદ છે તે નીચેના અવતરણ ઉપરથી કવિશ્રી સમજાવે છે.

હાસપણામાં સૌભાગ્ય છે, પતિ પુરષોત્તમ જેને માથે,

ધણી છતે વિધવાપણ, બ્રહ્મયાત્રીના મન માથે,

મન સાથે માન્યુ કું ન બૂપ, જક્ત પૂજે જાણી રાણીનુ રૂપ,

પણ પતિસુખ સ્વપ્ને નહિ એને, એજે એ અથડાયે છે સેને

સેવા શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

દામ પણ જે આનંદ છે તે નહિ બળે જગદીશ.

યાત્રીનું સુખ એવું જાણ્યો, પાગે આગે ઉઠાવે શીશ,

શીશ છેઘા પછી મુગ્ધ કહા ધારે, સહુ મૂરખકો મનમા ન વિચારે,

જળને શો જળપાનનો સ્વાદ, જન જુદો રહી પામે આહ્લાદ.—સેવા. ૩૦

શ્રી ધ્વજ માયે નહિ, ધારે તો ધ્વજાનંદ પ્રાપ્ત,
 જોડતાપણુ જો માનતો, તો શ્રી દહ્મો કહો તાને
 ધારે કહો ત્યારે નથી ધ્વજનાની, પ્રથમ મો પો જનક આયુર્યતા પામી
 જોરે તે ત્રીજે કહેવાવ, ધ્વજ શ્રી કલ નવ યા—સેવો ૩૧

શ્રી અને ધ્વજનો ગ્વામી સેવકનો સંબંધ છે એમ જણાવીને
 ભક્તિભાન વધારે દૃઢ કરાવે, દયાગમભાષ્ય એકબાવથી ભગવાનને
 ભજના જોઈએ એમ કહે છે—

“શ્રી મદારનનીરે કુંજમા ગ્યાદા કરે જુગનકિમોર વિનામ,
 દામ દયાનીરે વિનતિ, મુને દામી કડી રાખો નિજ પાસ’

દ કા મ માયા ૫ ૧૭૦

+ + + +

‘ હરિના મહુ વક્ષ, મુજને કિંકરી કરશે રીતી
 દયા તુ દામી ન્હાગી કહી, કર માદમે શ્રીશ્રી ”

દ કા મ માલા ૫ ૧૫૮

* * * *

‘ એ દંપતિની દામી થનાને, દાસ દ્યો ગુણુ ગાય. ’

દ કા મ માયા ૧૮૦

* * * *

‘ગંગામગ્ધ’મા અને અન્યપદોમા દયાગમભાષ્ય ઇતિશ્રીમા
 પોતાને દાસ કહીને સંબોધે છે અને તે ઉપરથી દયારાગભાષ્ય પોતે
 સ્વામીસેવક ભાવને કેવલે અંશે સ્વીકારતા તે સ્પષ્ટ છે છતાં પણ
 પુરૂષભાર કરતા પ્રેમપરોનિધિતો ૧૨મ અનુભવવાને દામભાર કરતા

પણુ સ્ત્રીભાવજ વિશેષ અનુકૂળ હોવાથી દયારામભાઈ કવચિત્ એ રહસ્ય સ્વ. કાવ્યોના અંતમાં દર્શાવી દે છે.

“ મખી ચમ નૃત્યે જાયે, તે ગોલોકનો વાસી થાયે
કરે સામળીયો વર-સાયે, ગોપી રૂપ ધરે જન જેહ.
ગોપીરૂપ ધરે જન જેહ, તરે મ્મ દેહે નિ સદેહ.

x x x x

પ્રા. દા. ગ્રં. ૧૩ પૃ ૬૭

શ્રીસ્વામિની મદિર ઉરતાહરે શિર કર ધરિ કરી દાસી.

દ. કવ. મ. માલા ભા. ૨ પૃ. ૨૮૧

x x x x

આ પંક્તિ અતિવ અર્થ સૂચક છે. દયારામભાઈને એમના ગુણે આ આશીર્વાદ આપેલો છે, અને તેમા જણાવે છે કે તારું ઉર સ્વામિનીમદિર છે, અર્થાત્ તારું હૃદય સ્ત્રીભાવવાળું અને જેમ સ્વામિનીના મદિરમા પ્રભુ બિગળે છે તેવી રીતે દયારામભાઈનું ઉર પણ તત્સદૃશ હોવાથી પ્રભુને વિરાજવાને યોગ્ય છે. આથી દયારામભાઈના હૃદયની પવિત્રતા પણ સૂચવે છે કાગળ કે અન્યત્ર એ જણાવે છે કે—

મસિન હૃદયમા હરિ ન વિગળે, વૃથા મરે તીહ જુગીરે. ✓

દા હો ભા ૪ પા. ૮૧૧

x x *

અને પ્રભુ હૃદયમા વિગળ્યા છે એટલું જ નહિ પણ એમના શિર પર કર ધરી એટલે અનુગ્રહ કરી નીજ દાસી તરીકે સ્વીકારે છે. વળી તેમના પરચુરણ. પદમા “ મેવાનું રૂળ સેવા એક ” એમ

કડીને સ્વામી મેનક બાર માથે પ્રતિ ઉપકાર રહિત નિષ્કામ સેવાને
કૃતરૂપ મુસરે છે દયારામભાઈ અન્યત્ર ટીનતાનેજ પગમ કૃષ રૂપે
જાણાવે છે

૭૫ એ ભગવદ્વચ હોનાથી વસ્તુત ભગવદ્ભિન્ન હોવાથી
ભિન્નતા વ્યવકે સ્વામી સેવકનો ભાર સંભવી નહિ તેનો પરિકાગ
પણ દયારામભાઈ અનરથા વિગેર અને રૂપ, નામ અને ક્રિયાથી કડીને
સ્વામી સેવક ભાવને સુદૃઢ કરે છે

‘ અમ્યવિત મેવકે સ્વામિ નાતુ, સજારે કપમ એહ ?

જાણ તરમ બેદ નહિજ, કચન કુકગ બેદ ન હોય
એમ શકા કરીને

‘ એક દ્રવ્ય કેરી અવસ્થા સુખ્ય, વિવિધ ભાત્યની થાય
તે માટયે નિશ્ચય કાર્ય કરણુ, વસ્તુ એ કહેવાય.
છે બેદ નામાકાગથી વગી કીવાથી પણ હોય

દ કા મ માના બા ૨ ૨ વ પદ ર૮

x

x

x

શુદ્ધાદૈન તત્ત્વજ્ઞાનમા જીવને ભગવાનનો—મહાનો અશગરોનો
છે મુકોપનિષદની શ્રુતિ આ સિદ્ધાંતને પ્રુષ્ટિ આપે છે યથા મુદોક્તા
ત્પાવકાત્મશુદ્ધા વિસ્ફુર્લિંગા વ્યુચરન્તિ ઇકસ્માદાત્મન.
સર્વે પ્રાણા સર્વે લોકા સર્વે જીવા વ્યુચરન્તિ જેમ સાગી
રીતે પ્રતીત કરેના અગ્નિમાથી હુદ્ર વિસ્ફુર્નિગો વ્યુચરણુ પામે છે તેમ
આ આત્મામાથી મર્ત લોક, પ્રાણુ, જીવ વગેરે વ્યુચરણુ પામે છે
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા ઉર્જુનાભિનુ દષ્ટાત આપ્યુ છે અને ત્યા
કહ્યુ છે કે જેમ ઉર્જુનાભિ (કરોળીઓ) પોતાના અગ્રીરમાથી બાજ

કાઢીને બાહિર્વિન્તાર કરે છે તથા તેને પાછી સકેની લે છે, તેમ બ્રહ્મભાષી મક્કળ જીવો વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે આ જીવનું પરિમાણ પણ નિશ્ચિત ક્ષુદ્ર છે તેને આગમમાત્ર જોડે કાગેરના અગ્નિ જેવડો અર્થાત્ વહોળા આજુ કરેલો છે એતાવતર ઉપનિષદમા તેનું પરિમાણ આપ્યું છે ચાલામશતભાગસ્ય શતધા કલ્પિતસ્ય તુ વાગના અમ્રભાગના મોમા ભાગના ૫૩ શતાશ જેવડો ભાગ જીવ છે એમ જાણવું એમ આ શ્રુતિમા કહ્યું છે અર્થાત્ ૫૧ બ્રહ્મનો અંશ છે અને આજુ છે તે આજુ હોવા છતાં હૃદય પ્રદેશમા સ્થિત રહી તેનું ચૈતન્ય આખા શરીરમા ફેલાવે છે

અવિરોધચ્ચન્દનવત્ ૨-૩-૨૩ મૂળમા બ્રહ્મમૂળકારે જણાવ્યું છે કે જેમ ચદનને દેહના એ- અન્યવમા નજાડયુ હોય, તેથી જેમ આખા શરીરમા સીતગતા વ્યાપે છે, તેમ જીવ હૃદયના એક પ્રદેશમા ગહેવા છતાં પણ પોતાનું ચૈતન્ય સર્વત્ર પ્રસારે છે જીવ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનો અંશ છે, પણ તેનામા બ્રહ્મના આનંદનું તિરોધાન થવાથી તે સસારમા દુઃખાદિને અનુભવી રહ્યો છે માટે જનારે ભક્તિદ્વારા તેનામા આનંદ સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ થાય ત્યાર તેનામા ક્રોધિબ્રહ્માણ્ડ રદુરે છે, એટલે તેને બ્યાપકતાનું જ્ઞાન થાય છે શ્રીમદાચાર્ય ૭ આ આરાધયથી કહે છે કે-આ જીવ નિત્ય છે તેની ઉત્પત્તિ નથી તથા નાશ નથી તેનામા કર્તૃત્વ જોકતૃત્વ છે તેમ જ્ઞાતૃત્વ પણ છે આ પ્રકારે જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધાદૈત તત્ત્વદર્શનમા છે, અને કવિજો બહિ આ તે પ્રમાણે આલેખેલું છે

(૪)

કવિશ્રીનો મોક્ષ વિષે વિચાર.

જાનતા મોક્ષના અનેક પ્રકાર છે સાલોક્ય, સામી-
પ્ય, સાર્વપ્ય, માયુજ્ય અને સાષ્ટિ વાક્યજ્ઞ વેદાન્તમાં
માયુજ્ય મોક્ષનેજ શ્રીમદ્વામા-આવ્યો છે કારણ
કે જીવ અને જ્ઞાતા સંબંધ અસ્ય અને અશીનો
છે અશી જ્ઞાતાની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ

શક્તિથી જીવ ધરેના છે, જ્ઞાતાના મત, ચિત્ત અને આનંદમાંથી
આનંદ ધર્મ તિરોહિત થનાથી તે જીવરૂપ થાય છે. અગ્નિમાંથી
જેમ રુદ્રાગ્નિ નીકળે તેમ જીવો બ્યુચ્ચરણ પામે છે.
આ જીવ ભક્તિમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પરમાત્માનો સંબંધ
પોતે ઓળખી શકે છે ભક્તિ માર્ગની પ્રાણવિકા પ્રમાણે શ્રવણ કીર્તન
વગેરે ભક્તિમાં જ્યારે જીવ ઓતપ્રોત બને છે ત્યારે તે પ્રેમ ભક્તિ તથા
સેવા તત્ત્વ વગે છે, અને પછી ભક્તિનું ક્વ મને છે. આ ક્ષણે
પ્રકાશનું છે એક મોક્ષ એટલે તે જીવનો અદ્વૈતા મમતાત્મક સંસાર
માંથી છૂટકારો સધાને માટે થાય તે આ ક્ષણ માધારણ અધિકારી
માટે છે, પણ ઉત્તમ પ્રકારના ભક્ત જેમકે શ્રીગોપીજીવન, તેમને
આવી પણ અધિક ક્ષણની પ્રાપ્તિ હોય છે અર્હિ-આ મધ્યમ અધિકારી
માટે મોક્ષની વ્યવસ્થા કરી છે

મોક્ષના સંબંધમાં દયાગમભાઈ નીચના પદના બધુ મુદ્દર રીતે
પોતાના વિચારો દર્શાવે છે

નદ નદન પ્રકટ સ્વામી સમજ્યા વિના,
જ્ઞાત નિજમાને મુખ શુ વિચારો

નિરખી નિજરૂપ જેમ દુરખે કાષ કામની,
 તેને સુખ કેતુ હોય મનમા ધાગે. નદ નદન.
 સંભળ નન મમજે આનંદ શો નિહિતે ?
 અન્ન હિપજે નહિ વિના વૃષ્ટિ,
 એમ અતર્યામિ જોળખે સુ સર્વ ?
 પ્રકટ અનુભવ વિના સુખ સુ દષ્ટિ ? નદ નદન.
 નાગ સ્ફુટ નિંદિએ રાકડો પૂજાએ,
 પ્રમન્ન થઈ ફલ કહો કાણુ આપે ?
 ગાય રૂઠી રાણી જગમા પૂજાય પલુ,
 કાત વણુ કામ દુખ કાણુ કાપે ? નદ નદન
 વૃત વિના માખણે ગોદડ ચોળાય નહિ,
 પૂરવા દીપ નન કામ લાગે,
 પુત્ર પ્રકટયા વિના વરા વૃદ્ધિ કયાહા ?
 ઉદર ગર્ભે ન વધતવ લાગે નદ નદન.
 ધ્યાન મોજન કરે જુખ લાગે નહિ
 કાષ્ટ આપે તૂલ ન લાહે લાગે,
 સૂર્ય વૃતવાળા દિન દેખી જમતા નથી,
 અત્રેદુ અકાગ ચિત્ત સુખ ન જાગે નદ નદન
 ગોવારાણા નામ લાટનુ રામજી,
 નાપિક પારેખ ધતુર કનક કાહાવે
 આકડો સૂર્ય જેમ બકગને અજ કહે,
 ખલપણુ જીવ તેલુ શોલાવે નદ નદન.
 ખલયી હિપજો પણુ ખલ યાગે ન જીવ
 મુક્તાશળ જળ કદાપિ ન યાજ,

વસ્ત્ર પાછું કપાસ ન કોટિ પ્રવત્તે,
 ઉત્તરી વહી નદી મૂળમા ન જાય. નદ નદન
 સનકાદિક અહમા લગી પાછા નીકળ્યા,
 પ્રત્યાસી નીકળ્યા પ્રેમ પીવા
 ઉદ્ધવ શુકદેવ શિવ બજનાનદ મોગિયા
 અહમાનદ ત્યાગો ઉતરેલો મીવા નદ નદન
 અસુરને મુક્તિ તેમ જાની પિરાગી મુનિ,
 આપી લેતા નથી સેવક માયા
 સ્વરૂપાનદ રનેદ મુખ મોક્ષમા ના મળે,
 કહે દયો માગે શુદ્ધિના કાયા નદ નદન
 હ કૃત મલિમાના ભાગ ૨ પૃ ૨૬૨

ઉપરના પદમા કહે તે જે અમલાનના આચાર ભક્તો મહિનીની અપેક્ષા

રાખતા નથી. મુક્તિ કે

અભિલાશ તેમને હમેશા

ભગવાનના ભક્તો એ મુક્તિને પ્રેમ-રસાનુભવ કરતા ગુણ ગણે છે
 ભક્તને તો પ્રભુના સાક્ષાત્ અનુભવ વિનાનું ભગવાનનું જ્ઞાન અને
 જ્ઞાન જોરે શુદ્ધ લાગે છે

આત્મનિવેદન દ્વારા ભાવદીપિ થઈને કાગ, કર્મ, સ્વભાવ
 ઇતીને મર્મ માધન કરવા જતા પછુ પ્રભુ સામે ચતા નથી એવું
 મમજ્ઞતા દીન થઈને સકલ પુરુષાર્થમા શિરોમણિ ભગવાનજ છે
 અને આનંદરૂપ એજ છે જેમ નિવસ ઝીને તેની નિગતર તન મન
 ધનથી તથા મન ચાલી નિર્મથી નિર્મલ ૩૧૨૫ મેરા સિદ્ધ થાય
 નાદે તેને ચતુર્વિધ મુક્તિ કરતા પણ ઉત્તમ તેઓ માને છે દૃષ્ટા

રાસોત્સવાદિની દીનદાસી થઈને દર્શન કરવાં અને ભગવાનની કંઠ પછી ટહેલ કરવી એ દ્યારામલાઈના મતે પરમ મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ છે. મોક્ષના સુખ કરતાં ભગવાનના ચરણસરોજની સેવામાં ભક્તને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે માને છે.

“અતિ દુર્લભ છે એની ભક્તિજી, જેની દાસી ચારે મુક્તિજી;
આચરણ વય વિદ્યારૂપ કાયજી, ધન જાતિ બળ હરિ નવ ભોયજી.
રાધાવર ભક્તિરસ બીજેજી, નિર્મળતિ પાખ્યે નવ રીઝેજી.

x

x

x

શ્રીનાથજીની સેવા કરનાર ભક્તની, પરમગતિ થાય છે, અને તે સ્થિતિમાં એ વૃન્દાવનની પવિત્ર લીલાના જુમિમાં સાક્ષીમૂલત બને છે.
“શ્રીજી સેવે પરમગતિ પામેજી, વૃન્દાવન લીલા વિશ્રામેજી.”

x

x

x

વિશ્રામ વૃદાવિપિન જમ્યાહાં, નિત્યે યુગલ રતિરાસ
તે શ્રીવૃન્દાવન ચદ્રમા, અવતાર અખિલ નિવાસ.

x

x

x

૨. વ. ૫૬. ૮૦

બગેરે અનેક કાગ્યોમા આ પ્રમાણેના વિચાર જાણાયા છે. વૃન્દાવનમાં શ્રીકૃષ્ણના ગમેત્તવના પ્રકટ દર્શન થાય તેજ તેમનું પરમ ફળ છે તે વૃન્દાવનના પ્રખટ પ્રભુને મૂકીને ગોપીઓ મોક્ષને ઈચ્છતા નથી માટે એક પદમા કવિ કહે છે—

‘પગ વહાણુરે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું.

નંદકુવડ ક્યાવી લાવું’ ૪૪૮ વહાણુરે.

Prayer is the heart's offering towards God, the soul's sacrifice, the only effectual death of pride and selfishness, the source of humility the breath of piety, and the life of religion.

Edward Irving.

Humility and self-abasement are necessary in the worship of God.

The sincere believer will be conscious of a deep and heart-felt conviction of the weakness of his own moral powers; but he will therefore only the more anxiously endeavour whilst he cries for spiritual assistance to the throne of Grace to use those powers to the utmost in the cause of holiness. He will aim at the attainment of a degree of spiritual perfection, which at the same time he will know to be in this world unattainable, and will therefore combine, with hopes and aspirations, the most unbounded humility, and self-abasement. He will therefore tender the daily offering of his feeble works of imperfect righteousness to his Maker not with the proud, self-satisfied spirit of one who is presenting an adequate sacrifice worthy of the gr-

eat Being to whom it is presented, but with the shrinking shame and diffidence of the poor widow, who followed in the train of the wealthy and powerful to deposit her solitary mite.

Shattleworth.

નહિ સાધનસંપત્ત્યા હરિસ્તુજ્યતિ કસ્યચિત્ ।

મક્તાનાં દૈન્યમેવૈકં હરિતોષણસાધનમ્

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી

સાધન વિચાર

(૧) દીનતા

ઓ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો સમજ્યા છે તેઓ સારી પેઠે જાણી શકશે કે જીવો સાધનથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહિ. જ્યાંમુઘી ભક્તિદીપની જવાલાઓ પ્રકટી નથી ત્યાંમુઘી સ્વરૂપ દર્શન યથાર્થ રીતે થઈ શકતું નથી. પણ ભક્તિભાન વધારવાને માટે જીવોમા અભિલાષાના તનખા ઝૂગવા જોઈએ.

આ તનખાઓ સ્પુરાવવાને વાયુની જરૂર છે અને તે દૈન્ય છે દૈન્યજ એ ભક્તિમાર્ગની સીડી ઉપર ચઢવાનું પ્રથમ પગથીયું છે પુષ્ટિમાર્ગમા સાધનનો અગર પ્રમાણનો અભાવ છે.

પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રમેય રૂપ હોવાથી તે બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતો નથી તો પણ ભક્તજીવોએ પણ ભક્તિના માર્ગમા આગળ વધતાં મર્યાદાની રક્ષા કરવાની જરૂર છે અને તેથી સ્વારામભાઈ

✓ 'રસિકવજ્રભાં' જન્મવાનનુ 'આનંદમય ત્યાં અખિલ ક્રિડા નિત્ય
અતિ અનુપ' એ લીટીથી વર્ણન કર્યું છે અને પછી કહે છે—

'જે થડી કોઈ ન કરુ ગ્યાપિ વૈકુંઠ વેદિત લોક,
જ્યાયકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વમામા નોક'

વળી કહે છે એ જુમિમાં ને ભગવાનનો નિત્ય ગસ ખેલાઈ
રત્યો છે—

નિત્ય નવલ્લ રાનવિક્ષામ રચના કથનમા કપમ આવે;
છે નિત્યવીક્ષા અપ્રાકૃત આનંદમય શ્રુતિ આવે ।

૨. ૧ પદ. ૮૩.

'આવા રાસોત્સવ જેવા પરમ ફક્તની આગળ મુક્તિ હૃદય
છે. ભગવાનના ભકતો, ભગવાન તેમને મોક્ષવૃંદાન કરે છે છતાં તે
લેતા નથી.' 'રસિકવજ્રભાં'માં ભક્તિને ઘેર અને મુક્તિને 'દોકડા'
કહેવ છે અને ત્યાં કવિ જણાવ છે કે ઉત્તમ અધિકારીઓ તે
મુક્તિને હૃદયથી નહિ, પ્રેત જેવા માણસોજ તેનાથી પ્રમત્ત થાય છે.

'દોકડા સરખી મુક્તિથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન, //

જે ભક્તિ ઘેર ભોગીયા તેવું ન માને ચંત' //

વળી જ્ઞાન કરતાં પણ ભક્તિને તે ઉત્તમ ગણે છે, તેથી જ્ઞાનથી
પ્રાપ્ત થનાર મોક્ષ તેમને ફરિયાદ નથી. પ્રેમ ભક્તિની આગળ તત્ત્વજ્ઞ
દુષણ હૃદય લાગે છે.

એ તત્ત્વ દુષણ હૃદય લાગે પ્રેમરસ પીનાર,

હરિ દે નલે જ્ય ક્ષણ સગળી મુક્તિ માને ચાર.

ભક્તિ એ મણિ સમાન છે અને જ્ઞાન એ દીપક સમાન છે.

દીવાને વાયુથી ઝોલવાઈ જવાનો સંભવ છે, ભક્તિ તેની રીતે

ઓલવાઇ જતી નથી તે નિર્ભય છે. માટે ભક્તિનું ફળ પણ જ્ઞાનના ફળ કરતાં અધિક છે. અદિઆં ભક્તિ એટલે પ્રેમ ભક્તિજ સમજવાની છે. આ રીતે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ સાલોક્ય, સાયુજ્ય, સામીપ્ય અને સાર્વિત્ર તે ભગવાન પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના રાસોત્સવનાં દર્શન કરતાં તુચ્છ છે એમ દયારામભાઈ માને છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગની દૃષ્ટિએ ખરો મોક્ષ ભગવાનની લીલાઓનાં દર્શન કરવામાં છે. પરમફલમાં ચેતના રહેવી જોઈએ, નહિતો જે ફલનો અનુભવ કરવાનો છે તે થાય નહિ. મોક્ષમાં એવી ચેતના નથી, માટે તે દયાગમ-ભાઈને ફયતો નથી. જળમાં ભળી ગયેલાને જળનો સ્વાદ થતો નથી તેમ બ્રહ્મમાં ભળી જવાથી બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. તેથી જે મોક્ષમા બ્રહ્માનંદનો અગર રસાનંદનો અનુભવ થાય નહિ તેને કવિ ઇચ્છતા નથી.

પ્રકરણ ૩ જી.

સાધન વિચાર.

Prayer on answer will obtain
Though the Lord awhile delay,
None shall seek His face in vain,
None be empty sent away.

John Newton.

* * * * *
More things are wrought by Prayer
Than this world dreams of.

Shakespeare.

“ જોવાનાં મર્યાદૈય દિત્તકારિણી ” એ સિદ્ધાંતને અનુસરે છે. ભગવાન પોતે વેદાતીત હોવાથી સ્વદૃત નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેમને શ્રીપણુ ૩૫ છે પરન્તુ હવ બે તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે તો એ ભગવદાત્માનું ઉલ્લંઘન હોવાથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી હવે તો પ્રભુએ આજ્ઞા કરેલા પ્રમાણ પંચમાજ અનુમરવું, પરંતુ તે સાધનો ક્યાં છતાં પણ તેનાથી કંઈ પણ પ્રભુ સ્વીકૃત નહાય છે તો તેનું કારણ તે માધન નથી પણ ભગવાન જ સાધન છે એમ સમજીને દીનતા અને ભગવાનની મહત્તા ઉત્તરોત્તર પરસ્પર સ્પુરે તોજ ભગવતપ્રાપ્તિ સ્વયં થતી જાય. આજ કારણથી દયારામભાઈ મુચવે છે કે પ્રભુ મર્વ સમર્થ હોવાથી મર્વના દિત્તકૃત્ સર્વજ સર્વકૃતિના કારણુ અને મર્વ ક્ષણ દાતા હોવાથી સ્વાર્થ માટે વિનતિ કરવી તે પણ નિરર્થક છે. કવચિત્ વિનતિ પ્રભુને શ્રમદાયક હોવાથી ભગવદ્વિમુખતા પ્રાપ્ત કરતી હોવાથી અશ્યથુ ૩૫ પણ છે.

પ્રભુના મળધ માટે એમને વિનતિની અપેક્ષા નથી. વિનતિ વિનાજ નિજ જનનું દિત્ત કરવું એ તેમનો સ્વભાવજ છે. જેમ પારસમણિનો સ્વધર્મજ એવો છે કે નિજ સળધમા આવનાર લોહને કંચન કરી નાખે છે. એને સળધ વિના અન્યની અપેક્ષા નથી તેમ પ્રભુના સળધમાં આવનાર નિજ જનનું કથ્યાણુ કરવામાં પ્રભુને તત્સળધ વિના વિનતિ પ્રાર્થના વગેરે અન્ય સાધનની અપેક્ષા નથી. પ્રભુનો સળધ જ સર્વ પ્રકારે ક્ષપ્રદ છે. તેથીજ દયારામભાઈ વારંવાર પ્રભુને વિનતિ વિના નિજ જનનું દિત્ત કરવા-કહે છે:-

+

+

+

+

‘ વિનતિ વિના નિજ જનના ગ્લક, પ્રદા છે વજરાયરે. ’ કા. દો. ૮૦૩

+ + +

વિનતિ વિના ગ્લક નિજ જનના, અવગુણ હિરમા ન આણરે.

કા. દો. ૮૩૧

અત્ર પ્રભુને નિજ દંષ્ટાણુને વાસ્તે પ્રાર્થના કરવામાં સ્વાર્થ મમાયણો હોવાથી અને એ પ્રભુને શ્રમદાયક હોવાથી અને ઉભય સર્વસ્વ અર્પણરૂપ પ્રેમના નિઃસ્વાર્થતાના નિયમની વિરુદ્ધ હોવાથી અને પ્રભુ સિવાય અન્યમાં આશક્તિરૂપ હોવાથી શુદ્ધ પ્રેમ-માર્ગના સિદ્ધાંતમાં પ્રાર્થના કરવી એ અયુક્તજ છે. આ ગિહ્યા દયા-રામલાઇ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની “ પ્રાર્થિતે યા તત્ત કિં સ્યાત્ સ્વામ્યભિપ્રાયસંશયાત્ ” એ પદ્ધતિને અનુસરે છે અને પાશ્ચાત્ય લોકોના ભક્તિ માર્ગમાં જે વિષયની આવશ્યકતા સ્વીકારાય છે તેનાથી ભૂદા પડે છે.

ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને મર્વ સાધન અમાધન છે. એ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને નવધા ભક્તિ પદ્ધતિ મર્થ નથી કાગ્લુ કે નવધાભક્તિ જીવદૃષ્ટિમાધ્ય હોવાથી અને ભગવાન જીવદૃષ્ટિમાધ્ય નહિ હોવાથી એ નવધાભક્તિના માધનથી ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ભગવત્કૃપા છે, અને એ કૃપાનું કારણ દીનતા છે એ દીનતાની પ્રાપ્તિ પ્રભુ કરે ત્યારેજ થઈ શકે એ દાન પ્રભુ હૃદયને અધીન હોવાથી સર્વના કાગ્લુ ભગવાનનું અગ્લુ નિરતર કરવું તેથી પ્રભુ પ્રમન્ન થાય અતિ દુર્લભ વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત થાય અને કાંટિ

પ્રથમ કરવાથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતી હોય તે પ્રાપ્ત થાય બાકી પ્રત્યુ નો સર્વ સાધનથી અતીત છે. એમની કૃતિ સાધનને અધીન નથી.

પુષ્ટિપ્રવાહમયાંદ્ર અંધમાં પુષ્ટિમાર્ગ ઝેટલે શું તેનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. એ લઘુ અંધે વાંચવાથી પુષ્ટિમાર્ગની મયાંદ્ર માર્ગથી વિલક્ષણના એકદમ સમજી શકાશે. પુષ્ટિમાર્ગનો અર્થ પ્રત્યુના અનુઅહનો માર્ગ એવો થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પોષર્ણ તદ્દનુમદ્દ એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જે માર્ગમાં સર્વ આધાર ભગવન્કૃપાપર-ભગવદનુઅહ પર રાખવામાં આવે છે તે માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. શ્રી બલસૂત્રના સાધનાધ્યાયના તૃતીયપાદમાં ૨૬મા સૂત્રના શ્રીમદ્ભાગ્યમાં પુષ્ટિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. કૃતિસાધ્યં સાધન જ્ઞાનમકિરૂપં શાસ્ત્રેણ બોધ્યતે તામ્યાં વિદિતામ્યાં મુક્તિમયાંદ્રા તદ્રહિતાનામપિ સ્વરૂપવલ્લેન સ્વપ્રાયણં પુષ્ટિરિત્યુચ્યતે । આગળ આજ અધ્યાયના ચતુર્થ ચરણના ૪૬ મા સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીમદ્ધર્માર્થચરણ કહે છે કે મયાંદ્રાપુષ્ટિભેદેન ઘરણ દ્વિધોચ્યતે તત્ર સદ્કાર્યન્તરવિધિસ્તુ મયાંદ્રાપક્ષેણોચ્યતે પુષ્ટો નુ નાન્યાપેક્ષા આમાં પણ સ્પષ્ટ કથન કરેલું છે કે મયાંદ્રા માર્ગમાં સાધન બળથી ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પુષ્ટિ માર્ગમાં સાધનનું દૌર્બલ્ય હોય છે. દ્વિધાધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૧૩ મા સૂત્રના ભાષ્યમાં પણ આ આગતનું પુનઃ કથન કર્યું છે. સાધનં ધિના સ્વસ્ત્રરૂપયલેન કાર્યકરણે દિ પુષ્ટિઃ પચી તથા દ્વિતીય ચરણના ૭ મા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પણ આજ આગત દર્શાવી છે. સાધનવ્રમેણ મોચનેચ્છા દિ મયાંદ્રામાર્ગોયા મયાંદ્રાવિદિત

સાધનં વિનં વ મોચનેચ્છા પુષ્ટિમાર્ગીયા મર્યાદા. ચતુર્થપાદના
 ૬ મા સૂત્રમા તો નિષ્પ્રત્યુદ્ધ આત્મા શ્રીમદ્ભાગ્યકારે કરી છે. પુષ્ટિ
 માર્ગોડનુગ્રહૈકસાધ્ય પ્રમાણમાર્ગોદ્વિલક્ષણઃ માટેજ સર્વ
 સાધનરાહિત્ય ફલાત્મૌ યત્ર સાધનમ્ એવું લક્ષણ પુષ્ટિમાર્ગને
 માટે સપ્રદાયનાં ગ્રંથમાં આપ્યું છે. અર્થિઆ જે સાધનોનો ત્યાગ
 કરવાનું કહ્યું છે તે વેદોક્ત સાધનો છે. પ્રભુપ્રતિ રતિભાવની વૃદ્ધિને
 માટે મંગ્લસીમન્તિની માફક જે સાધનો કરવાં જોઈએ તે આવશ્યક છે.
 આ પ્રેમભાવોત્પાદક સાધનો વેદોક્ત સાધનથી ભિન્ન પ્રકારનાં છે.
 વેદોક્ત સાધનદ્વારા મોક્ષ ફળની અપેક્ષા ગાળવામા આવે છે આમા
 / તો ફક્ત પ્રભુની સેવા એજ ફળની આકાંક્ષા બકતને હોય છે. શ્રી
 મહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે.

તસ્માજીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે ભિન્નાઃ પથ ન સશયઃ

ભગવદ્રૂપસેવાયૈ તત્સૃષ્ટિર્નાન્યથા ભવેત્ ॥

ભગવાનેષ હિ ફલં સ્તઃ યથાચિર્ભવેદ્ ભુવિ ।

ગુણસ્વરૂપભેદેન તથા તેષાં ફલ ભવેત્

માટે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો ભિન્ન હોય છે એમા કોઇ પણ શંકા
 કરવી નહિ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ફક્ત ભગવાનના ફળની સેવા નિમિત્તેજ છે.
 બીજા કોઇ પણ પ્રયોજન માટે તે નથી. ભગવાન ગુણ અને સ્વરૂપથી
 જેની રીતે જૂમિ ઉપર પ્રકટ થાય તેજ તેજુ ફળ છે આવા અનુગ્રહ
 થીજ દ્રવ્ય પુષ્ટિપ્રભુને જે કોઇ સાધનગ્રાપ્ય માને છે તે આ માર્ગની
 સેવા ભાવનાનું પોતામા રહેલું અજ્ઞાનજ જાણાવે છે. શ્રીભાગવતના
 દશમ સ્કંધના ૨૯ મા અધ્યાયની ચર્યાતમા એક કારિકામાં શ્રી

મહાપ્રભુજીએ જણાવ્યું છે કે નહિ સાધનસપત્યા હરિસ્તુષ્યતિ
 કસ્યચિત્ । મક્તાના દૈન્યમેવેક હરિતોષણસાધનમ્ । સાધન
 સપતિથી હરિ પ્રસન્ન થતા નથી, ફક્ત ભક્તોનું દૈન્ય એજ હરિને
 પ્રમન કરવાનું સાધન છે સર્વ સાધન પણ પ્રભુના ચગ્ધમા
 નિરોધ પ્રાપ્ત થયા વિના-ગ્રેમ વિના તુચ્છ છે. સાધન સપતિ ભક્તમા
 ઉત્તમતાનો ગર્વ લાવે છે અને આથી નિરોધ વિના જો કે કલ્યાણ
 થઈ શકે પરંતુ પ્રભુ પ્રાપ્તિ તો નજ થઈ શકે માધન સપતિના
ત્યાગનું ગદસ્ય માધન મપતિમા રહેના ગર્વનો ત્યાગ કરવામા છે,
દૈન્યભાવ વધારવામા છે પ્રભુ પ્રાપ્તિ વાસ્તે દયારામભાઈ જણાવે છે-

✓ સાધન પૂર્ણ રનેહ મહિત, જો બને શ્રીહરિસેવા
 તે અગ્રે મર્વ મદ, દિનઘર ઉદે દીપક જેવા
 સાધન અનર શિવ આપણુ પણ શ્રીજીને શુ સુખ
 શુશ્રૂષામા ઉભય આનંદ, માટે ભગ્ન જ મુખ્ય
 સર્નાત્મભાવે પ્રભુ સુખી કયમ થાયે એજ અભિનાય
 સેવાનુ ફળ સેનાજ છ-છે, સુખ અનર નહિ આશ
 મન લોક વેલી લાજ નહિ એક કૃપણુ પિયુ શુ પ્રેમ
 પતિની પ્રમન્નતા સાધની, અચલિત ઉરએ નેમ
 માનસી સેવા મુખ્ય પણ મન યમન ઉપજે થાય,
 ત્યા માધન બન પોહોચે નહિ, ફન રૂપા જો ગુરગાય '

નિષ્કામ પ્રભુ પ્રીત્યર્થે પ્રભુના સુખને વાસ્તે કાંઈ પણ પ્રત્યુ-
પકારની આશા વિના જેમાં પ્રભુની જ પ્રસન્નતા એજ ફલરૂપ માન-
વામાં આવે છે, એવો ભજનાનંદ, દીનતા અને નિરોધથી પ્રાપ્ત
થતો સાધનરૂપ તેમજ ફલરૂપ પણ છે.

યથાર્થ દૈન્યભાવ ત્યારેજ પ્રકટ થયો ગણાય કે જ્યારે “ સર્વ
સાધનોથી હું રહિત છું, મેં એવું એકે સાધન કર્યું નથી, કે જેને
લઈને પ્રભુ મને ફલદાન કરે. એવી રીતે ચારે તરફથી નિ.સાધનતા
સ્પુરે ત્યારે દીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. વજરત્ન ગોપીઓએ પ્રભુના
અંતર્ધાન પછી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પ્રભુની
લીલાનું અનુકરણ કર્યું પણ જ્યારે એકે પ્રયાસ પ્રભુ સ્વરૂપના સંયોગ
સદૃશ આનંદજનક થયો નહિ, ત્યારે છેવટે પોતાની નિ.સાધનતાની
રક્તિ થઈ અને રોદનરૂપ દૈન્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારેજ પ્રભુ પ્રકટ થયા.
જ્યારે જીવને પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત આર્તિ થાય છે, ત્યારે પ્રભુ
તેનો દૈન્યભાવ જોઈને પોતે તેના ઉપર દયા કરીને સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું
પ્રદાન કરે છે, કારણ કે પ્રભુ એટલા બધા કામલ અને સુકુમાર છે
કે તે ભક્તની આર્તિ બિલકૂલ સહન કરી શકતા નથી.

‘ભક્તિપોષણ’ કાવ્યના ૮૪ માં ચંદ્રાવળામા દીનતાનો મહિમા
વર્ણવતા કહે છે -

કરવા પ્રસન્ન ચાહે દુષ્ણનેતા, અજગુ અભિમાન નાખ્ય;
શીઘ્ર દયા કેસવતણી, ધન્ય છે તો દીનતા ગાખ્ય
- / ગાખ દીનતા એકજ કરીને, કરવા કૃપા મન યાગે હરિને,
જોતેર કાઠિએ ના મર્યું કામ, દીનતા એક બધાયા દામ.

૧૨૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હવન.

દામ હોતા દામોદર તે દક્ષ દીનતાથી ભક્તને તો થાય છે
બીજા કોટિ સાધનો કરે તો પણ તે વૃથા છે એક બીજા પદમા હો છે—
જિગ્મણી માધન દીનતા માચી, દીનતા માચી એક દીનતા માચી।
મહુ માધન બા નન થમી નાસે, આપણની યોજ્યતા નવ ભામે

દ કા મ પૃ ૨૬૬

“નિશ્ચેના મેહોલમાં વસે માગે વાસમો” એ પદમા પણ કવિ
કહે છે કે તમે પ્રભુના મદનમા જ્યારે જવાને ભાનસાગી થાવ ત્યારે
તમે જો પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને કાંઈ પણ ભેટ ધરના માગતા હો
તો તે ભેટ કયા પાત્રમા મૂખી અને કેવી ગીતે આપવી, તેનું કથન
નીચની પંક્તિમા કહે છે—

દીનતા પાત્રમા મનમણિ મુકીરે, ભેટ ભગવતજીને કરજોરે,
“ભાવ પ્રભાવ નોખાવર કરીને, ની જિગિવરધગ તમે વગજોરે
“સતસયાના ૪૦૪ મા હુહામા કવિ દીનનાનો હો નેખ કરે છે.

લુપ્તામે પ્રભુતા બસે, પ્રભુતા લુપ્તા જોન.

✓ દૂનધરે સિગ્વાનવા, તાવ ખગડિ કાન

લુપ્તાથી—નષ્ટતાથી સર્વદા પ્રભુતા પ્રાપ્ત થાય છે પણ જે પુરુષ
પોતાની મેજેજ મોટાઈ નેના જાય છે, તેનામા સર્વદા લુપ્તા-હક્ષકાર
ગહે છે દષ્ટાત તરીકે દુખ કહેતા દરે બંધ હોવા છતાં પણ તેનાથી
મણપતિના ઉપાગ્રેહ પૂજે છે પણ તાડના તો કાંઈ ખગડિ-પગ
ગમા કરીને પણ પહેરવું નથી, કારણ તાડે પોતાની મેજેજ મોટાઈ
માગી લીધી છે માટે પ્રભુ પ્રાપ્તિમા દેન્ય જ એ પરમ સાધન છે

કેટલાક એમ કહે છે કે દેન્ય ગ્રાખનાથી તો હૃદયમા નિર્મળતા વધે
છે આ તેમની માન્યતા ગ્રમાત્મક છે કારણ કે દેન્ય હત્યની

અશુદ્ધિને દૂર કરેછે. જ્યાં સુધી હૃદય મંદિરમાં શુદ્ધિદીપક સજગાવવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી તેના પ્રકાશના અભાવે કામકોધાદિ પડિપુ-
ઓને તેમની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાથી અટકાવી શકાશે નહિ. દૈન્યભાવથી
હૃદય શુદ્ધ થાય તોજ પ્રભુ તેમાં પધારી શકે છે. માટે દૈન્યને પ્રભુ
પ્રાપ્તિનું પરમ સાધન દયારામભાષ્યે કહ્યું છે તે મતાર્થ છે. નીતિ
શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ જે દરેક વ્યક્તિ આ નીતિ અનુસાર પોતાનું
જીવન ચલાવે તો તેથી સમાજમાં યતી અસ્તવ્યસ્તતા પણ એક-
દમ અટકી પડે.

“હરિ કંચુાની હેતુ દીનતા, તે પણ હરી આપી આવેરે:
પ્રભુ પ્રસન્ન સાધને કથન છે, હરિ સ્વતંત્ર કૃતિ ગાવેરે.
તદપિ દાસને શ્રીગુરુઆજ્ઞા, પ્રમાણ પગલું ધરવુંરે:
બુદ્ધિપ્રેરક પ્રીતમ દયાના તેનું સ્મરણ જ કરવુંરે.
અતિ દુર્લાભ વરણ મળે સહેજે, જ્યારે કૃપા શ્રીકૃપારે.
કોટિ પ્રમાણ કરો પણ કંચુા, શ્રમ ફલ અર્થ એક ન મરે;
હરિ પ્રસન્ન તો સહજ સુગમ સદુ, તે પણ શ્રમ સદુ લાકારે.

‘અસાધન સાધનં કરોતિ’ એ સિદ્ધાંતનો દયારામભાષ્ય અનુવાદ
કરે છે અને તેના આધારમાં કેટલાક અર્થ સૂચક દૃષ્ટાંતો પણ એજ પદમાં
આપે છે જે ઉત્તમોત્તમ રસાસ્વાદ શ્રીગોપીજનોએ સાધન વગર સહજ
ભાવથી કર્યો છે તેવો શેષ, સદાશિવ, બ્રહ્માદિ સર્વ સાધન સંપન્નને
પણ પ્રાપ્ત નથી થયો. અત્ર દયારામભાષ્ય નિ સાધનતાને પરમ કૃપાનું
પરમ કારણ સૂચવે છે. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને અતિ સમર્થ સાધન
અસાધનતા વા નિ.સાધનતા છે. અર્થાત્ સર્વ સાધન ભગવાનને પ્રાપ્ત
કરવાને અસમર્થ છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ સ્વત. કૃપા કરે તોજ

તે પ્રાપ્ત થાય માટે પોતે જે જે કૃતિ કરે તે તે કૃતિમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં ભગવાનમાંજ ચિત્તને નિરુદ્ધ કરવું. આમ થાય તોજ એ નિરોધ રૂપી સર્વાત્મભાવે પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય. પરમ પ્રેમરૂપ પ્રભુનું દર્શન થાય.

“નથી કોઈ સાધનનુરે કામ, એક દીનતા માત્ર રાજી છે;
ગરવ ગંજન છેજી ધનસ્થામ, એક દીનતા માત્ર રાજી છે;
રાસ રમતાં ગોપી ગર્વ થયો ત્યારે, હરિ થયા અંતધોન જોઈ જ્યો
શ્રમ કરી થાક્યાં કાંઈ અર્થ સર્થો નહિ, આવી દીનતા મળ્યા ભગવાનરે.”

- | દૈન્ય પુષ્ટિમાર્ગનો મૂલ પાથો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રેમ મુખ્ય છે-એ પ્રેમ માખ્ય, યોગ, જ્ઞાન, નવધાભક્તિ વગેરેના વિવિધ પ્રકારના સાધનો કરતા ઉત્તમ છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમનો બદલો પ્રેમજી હોઈ શકે. તે પ્રેમ ભક્તને પ્રભુ તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ સાધનોમાં પ્રેમ સ્વાર્થ માટે છે. પ્રેમમય સાધનોમાં દીનતા તથા અનન્યત્વ અતરંગ છે. જેમ આજકે માતાને મળવા ઇચ્છુ હોય તો પણ પોતાના પગથી દોડીને મળી શકવું નથી એ વ્યારે નિઃસાધન સ્થિતિમાં રૂબ રૂબ કરે છે ત્યારે માતા જોડી આવીને પોતાના પાગકને મળે છે, તેમ વ્યારે જીવમાં ભગવાનને મળવાને અત્યન્ત આર્તિ થાય છે ત્યારે ભગવાન સ્વયમેવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ આર્તિનું મગ દીનતા છે દયારામભાઈનામાં આ દૈન્ય બાવ કેટલો બધો હતો તે નીચેના પદ ઉપરથી જણાશે.

હરિજી હરે વિચારે રે, પ્રભુજી હરે વિચારે;
મળને તારો જળજસ અતિ, માનો ગુણ મારોરે,

પ્રમાણુ પથે સર્વ વ્યવશે તો, બહેં જુદા હગ્ગો. ૧

પતિતપણુ હુ નહિ પાળુ તો, પાવન કેને કરગો ?

હરિજી હૃદયે વિચારેરે ૧.

હાસ દોષ જોઇ નરક નાંખશે (તો) ક્ષમા ધરી શે કામે,

ન્યાયે જુઓ તો દોષ ભસ્મ સહુ, એક તમારે નામે, હરિજી — ૨

દ૦ કા૦ મ૦ ભા. ૨ પૃ ૩૧૬

આ પદમાં દયારામભાઈની દીનતા પ્રતિષ્ઠા છે. દૈન્ય ભાવથી ભક્ત પોતાના દોષ જોઈ રાકે છે. દયારામભાઈ આ રીતે પોતાના દોષોનો પશુ કરે છે તેથી એવું સમજવાનું નથી કે તેમનામાં દોષ હતા ભક્તોના જીવન તો ઉન્નત હોય છે ખરું. અહીં કારણે તેમના ભક્તિ જીવનમાં પ્રતિબંધરૂપ ન નીવડે તેટલા માટે તેઓ હમેશા દૈન્ય ભાવની નૃત્તિ સતત જારી રહે તેથી સ્વકીય દોષ જુએ છે. જીવન વિકાસની શ્રેણીમાં દૈન્ય પ્રથમ પગથીઈ છે. જેમ ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશથી અંધકાર દૂર કરે છે તેમ દૈન્યનો આવિર્ભાવ હૃદયમાં થતા હૃદયના મળ દૂર થાય છે. અતઃકરણુ ગુહ્ય બને છે. અને મનોવૃત્તિઓ વિપથગામી થતી નથી, તથા ઇદ્રિઓ પાર્થિવ પદાર્થોની ઇષ્ટાથી તે તગ્ધ આકર્ષાતી નથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં દૈવીસ પદ્ધતિ ૨૬ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં દીનતાને પણ સ્થાન આપ્યું છે. દયારામભાઈ પણ દીનતા ગુણ સંપાદન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા જણાવે છે, તે એટલે સુધી કે ખરા ભક્ત તે સિવાય એ ભક્તિમાર્ગમાં વધી શકતા નથી દીનતા ગુણ દૈવીસ પદ્ધતિ અન્યગુણોમાં એક છે માટેજ પોતાના અક્ષર

૧૨૬   ભગત કવિશ્રી કથારામભાઈનું આન્તર શુવન

હો વારામભાઈએ દીનતાના અનકાચી વિભૂષિત ચો છે ભક્તિ
 હો વારામભાઈના અક્ષરેહો આત્મા છે દીનતા તે દેહની
 ભામા રૂઢિ કરે છે

Every house ought to be a temple dedicated
 to God and every master a priest who should offer
 unto God the daily sacrifices of prayers and praises

Hopkins

Go when the morning shineth,
 Go when the moon is bright,
 Go when the day declineth,
 Go in the hush of night.
 Go with pure mind and feeling
 Fling earthly thoughts away
 And in thy chamber kneeling
 Do thou in secret pray

Anonymous

(૨) પૂજા-ઉપાસના

પ્રભુને પ્રમન્ન મગમા કેલોકો મર્મને કેળાકે ગાનને, અને
 લોક પૂજા તથા ઉપાસનાને, સાધન બનાવે છે પણ આ સર્વ
 રતોમા ભક્તિ એ જલિલ સાધન છે એમ મનરાજીમા
 ઉપાદન થયું છે અને એચો નિર્ભૂર શ્રીમદ્વાપ્રભુજીએ ‘તરતીપ
 ભ ૧’ તથા ‘આપુલાબ્ય વગેરેમા આપ્યા છે વ્યારામ
 તુ પણ એજ મન્તાવ્ય છે અને તે મત તેમજો ભક્તિ

પોપલુ” તથા “હરિભક્તિચક્રિકા” ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં દર્શાવ્યો છે. ઉપાસના તથા પૂજનનું બીજું નામ અર્ચન છે. અને તેનો સમાવેશ નવધા ભક્તિમાં છે. તો પૂજ એ ભક્તિ ગણાયકે નહિ એવો પ્રશ્ન મર્વતે સ્વાભાવિક રીતે ધાય. આ ભક્તિ અને પૂજનનું તારતમ્ય સામ્રદાયિક અનેક અથોમાં આપ્યું છે. જે અવણાદિ નવધા પ્રકારની ભક્તિ કહેવાય છે તે જૂદા જૂદા અધિકારીઓ પ્રમાણે કર્મમાર્ગીય, જ્ઞાનમાર્ગીય, ઉપાસના માર્ગીય તથા ભક્તિ માર્ગીય હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતાદિના અવણુ કીર્તનના ફક્ત તરીકે ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એમ ચાર પુરપાર્ય કહેલા છે તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની હિચ્છા કરતા અવણુ તથા કીર્તન કર્મમાર્ગીયજ સમજવા તેમાં પણ દ્રવ્ય વગેરેની હિચ્છાવાળાઓ કરે તો તે અવણુ કીર્તન શાસ્ત્રમાં વિદિત હોવાથી કર્મમાર્ગીય ગણવા બેઠ્યો. વૃત્તિને માટે જો તે કરવામાં આવે તો તે લૌકિક ખેતી જેવા ગણવા. જેમ મુદા ધોવાને ગગાજલનો સ્પર્શ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અધમ ગણાય, તેમ અવણુકીર્તનનો આવો ઉપયોગ અધમજ ગણાય. ગગાજલના આ ઉપયોગથી મહાનિવૃત્તિ સિવાય બીજો ધર્મ થતો નથી પણ ઉવટું નિપિદ્ધ આચગણુથી પાપ લાગે છે. તેમ અવણુ કીર્તનનો આજીવિકા માટે ઉપયોગ કરવાથી પાપ લાગે છે. માટે શાસ્ત્રમાં વિધાન કેવળુ કર્મ ગમે તે પ્રકારે કરવાથી શાસ્ત્રોદિત ફક્ત ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવું જૂલ બરેલું છે. ચતુર્થ મન્યામાશ્રમા જ્ઞાનના ઉદય માટે ચિત્ત મુદ્ધિના હેતુથી કરાવું અવણુકીર્તન જ્ઞાન માર્ગીય મમજવું અને માક્ષાત મોક્ષના માધન તરીકે પંચરાત્રમાં કહેલી દીક્ષાપૂર્વક વિધિ પ્રમાણે કરેલું અવણુ કીર્તન ઉપાસના માર્ગીય સમજવું એટલે પૂજનનું ફળ ફક્ત મોક્ષજ છે. તેથી

૧૨૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

અધિક ફળ તે આપી શકે તેમ નથી. ભક્તિમાર્ગીય આચાર્યે પ્રવતા-
વેદા ભક્તિમ પ્રદાયની દીક્ષાપૂર્વક મોક્ષના સાધન તરીકે કરાતા શ્રવણ
કીર્તન વગેરે પ્રાવાહિની ભક્તિ કહેવાય છે. પ્રેમાત્મક ભક્તિના સાધન
રૂપે કરાતું શ્રવણ કીર્તન ભક્તિ માર્ગમા મર્યાદા ભક્તિ કહેવાય છે. આવા
ભક્તો મુક્તિની પણ ઇચ્છા કરતા નથી માત્ર પ્રભુ પ્રેમનીજ ઇચ્છા
તેઓ કરે છે (જૂઓ ભા ૧૧-૧૯-૨૪, ભા ૯-૪-૬૭ ભા.
૩-૨૫-૩૪)

સામાન્યતઃ પૂજા ઉપાસકને મુક્તિના દ્વાર મુખી લઈ જાય છે,
તેથી કોઈ પણ અધિક ફળ એ પ્રાપ્ત કરી આપતી નથી કાંચુ કે
તે વેદોક્ત કિંમત છે તેમા ભાવનો અભાવ છે 'ભક્તિરોપણ' મા પૂજા
કરતા, સેવાભક્તિનું આધિક્ય સૂચવતા કવિશ્રી કહે છે કે

અન્ય માધન ત્રેય આપણું, પણ શ્રી હરિને શુ મુખ્ય ?

સેવામા આનંદ ઉભયને, માટે ભજનાનંદ તેજ મુખ્ય;

મુખ્ય મેવના તે મુખી પ્રભુ ક'વા, લોડ વેદના ભય ન ધ'વા.

પૂજા તે કહીએ ચાલે શ્રુતિ પ્રમાણ, મેવા તે જ્ઞેસમા સ્નેહ બ'ધાણ

સેવો ધીરૂપ્ય કૃપાળ.

દ. કા. મ. ભા. ૩ પૃ. ૧૧

જીવને ખરો આનંદ ભજનાનંદમાજ છે, અને તે આનંદની
પ્રાપ્તિ મેવાદ્વારાજ ચાય છે વળી કહે છે કે-

સત્યયુગે જે ફળ ધ્યાનથી ચાતુ, એતામા મગ્ધથી જ્ઞેસ.

દ્વાપરે પૂજને પામતા, સદુ કવિ હરિ કીર્તને તેસ.

તેથી અધિક પણ ફળ ગુણ ગાતા, તો શુ થયુ તપ તીર્થ નહાતા
મણિ મળ્યો તે જોધે શીદ કોડી, વિના વિચારે આશે મરે મૂઢ દોડી

સેના શ્રી દૃષ્ટુ કૃપાળ

લક્ષિત પોપણુ ૧૫

પૂજાદિ સાધન કરવા તે મણિ મૂકીને કોડી લેરા દોડના સમાન
છે. માટેજ ભક્તને માટે તો સેનાજ મુખ્ય વસ્તુ છે એ કેવળ ભાવ
વિષય-સ્નેહ વિષય છે જ્યારે પૂજા માત્ર સ્નેહ ગહિત વેદોક્ત ક્રિયાનો
આચાર માન છે

“ સેવા ન ડાંવે સ્નેહ પણ પૂજન ન વેદ પ્રમાણુ.

૨ વ ૮૯

જીવના માધનરે ન જીએ, વાહાલો નિજબલે કરે નિજનદદાન ”

૬ કૃત મણિમાયા ભાગ ૩ પૃ ૧૬૬

પરમદક્ષની પ્રાપ્તિ-નિજનદની પ્રાપ્તિ, તો પ્રભુ નિજમયથી
જરાવે ત્યારેજ થાય સાધનનું એમા બળ નથી, એટલુજ નહિ
પણુ એ સાધન તરફ પ્રભુ દષ્ટિ પણ નાખતા નથી
અર્થાત્ દયારામબાઇ પ્રભુ પ્રેમની પ્રાપ્તિ માટે પૂજા સાધનની આવ
સ્થક્તા સ્તીમાગતા નથી મત્રવત્ પૂજા કરવાથી કોઈ પણ ક્રિય થતુ
નથી માટે ભક્તિભાવની જરૂર છે

ભગવાનની પ્રાપ્તિનું કારણુ પ્રભુ કૃપા છે, અને એ કૃપાથી
(ભગવદ્ભાવ) પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે ભગવદ્ભાવ સિવાય ભગવાનને પ્રાપ્ત
કરવાનો અન્ય ઉપાય નથી ભાવની ઉત્કટતાના પ્રમાણુમા ફળની
ઉત્તમતા હોય છે જ્યા ભગવદ્ભાવ થયો ત્યા ભગવાનજ છે એ
નિશ્ચયજ છે મૂર્તિ સંબધીની વસ્તુ બાહ્યાનુ છે એ મૂર્તિ નથી પણ
ભગવાનજ છે સમસ્ત જગત્ ભગવદ્મૂપ છે તો જ્યા ભગવદ્ભાવનો

નિશ્ચય થાય ત્યા ભગવતપ્રાદ્ય થાય, કારણ કે ત્યાં ભગવદીય ભાવ સિદ્ધ થયો ત્યા વેદવિધિનું પ્રમાણ નથી ભગવાનમા સિદ્ધ થયેલો ભાવ પણ ભગવતમંથી ટોવાથી ભગવાનની મમાનજ દેશરૂપ છે.

નિશ્ચે ભાવ હરિ કરુણાથી આવે, અવર ઉપાય ન કોઈ જેવા ભાવનું બળ તેનું ફળ, દયા તું લેજો ભોઈ, નિલે હૃદિનો ભાવ જ્યા, ત્યાં હરિ આનું મૂર્તિ મળધીની વસ્ત ફલિ જૂત હોય હરિ માન્યાથી, હરિ રૂપ છે જગત્ સમસ્ત. જ્યા ભાવ ભગવદીય ત્યા નહિ વેદવિધિ પ્રમાણ. કા. દો ભા ૪ પા. ૮૨૩.

*

*

*

ભાગવતના ૧૧ મા અધ્યાયના ૧૨ અધ્યાયના ૬ મા શ્લોકમા કહે છે

ય ન યોગેન સાંખ્યેન વાનતપોષ્વરે.

વ્યાખ્યાસ્વાધ્યાયસંન્યાસઃ પ્રાપ્તુયાદત્તવાનપિ ॥

ભગવાન કહે છે મને યોગથી, માખ્યથી, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ વ્યાખ્યાન સ્વાધ્યાય તથા મન્યામથી યત્ન કરનાર, પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી કોઈ પૂરે કે જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહે છે.

કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાઘ સ્વગા મૃગા ।

યેડ્યં મૂઢધિયો નાગા સિદ્ધા મામીશુરજ્ઞસા ॥

કેવલ ભાવ વડેજ ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો અને ખીજા મૂઢ ભુદ્ધિવાળા નાગ અને સિદ્ધો મને મેળવી શક્યા છે. એટલે ભાવ એજ પ્રધાન છે અન્ય માધનો તે માધનાભાગ છે માટે પૂજનદિ માધનોને વર્ણ કરીને કેવલ પ્રભુ મેવામા ચિત્ત પરોવવું એવું દયારામભાઈ કહે છે.

(૩)

અનન્યાશ્રય અને અસમર્પિત વસ્તુત્યાગ

અન્યસ્ય મજનં તથા સ્વતોગમનમેવ ચ ।
પ્રાર્થનાકાર્યમાત્રેપિ તતોન્યત્ર વિવર્જયેત્

અસમર્પિતવસ્તુના તસ્માદ્મજનમાચરેત્

શ્રીમદભાષ્યાય ૯—

પાછના મંડળુ ઉપરથી આપણે મમજનશબ્દા છીએ કે દયાગમ
ભાષ્ય પ્રભુ પ્રસન્ન કરવાને ભાવોત્પત્તિની જરૂર જણાવે છે આ ભાવ
સિદ્ધ થવામા છે હોય છે માટે તેનો ત્યાગ થવા જોઈએ મા મે
હોય તે અન્યાશ્રય અને અસમર્પિતવસ્તુનું મેનન છે આ મે દેવ
મનની ભક્તિપોષણ કાવ્યમા પોને જોડે છે ૧.—

“અન્યાશ્રય અસમર્પિત, એ મે મોટા દુસ્તર રોગ
મન વસ્તુ શ્રીનાથને અપો, ઉન્નિષ્ટ કરના બોલ”

ભક્તિપોષણ

અનન્યાશ્રય એટલે શું તે પોતે નીચે પ્રમાણે મમજનને છે—
અનન્ય દ્રઢ આશ્રય એક હરિનો, તેજ અધિવત્તી આગ.

× × × × ×

ક્રમા દગિમા જ દઢ અશ્રય તેના જોઈએ અન્ય દેવો
આશ્રય કરનાથી એક પ્રકારનો ચલિયાત થાય કે ના માટે અન-
ન્યાશ્રય દગિમા જ હોય જોઈએ તેનું કાર્ય પોને ૮૯ ૬ —
હરિને ભજો વગી અન્ય આગધે, તે અનન્ય ભક્તિ ન કરાવે,

૧૩૨ ભક્ત કવિશ્રી હયારામલાઇનું આન્તર જીવન.

અતે તો સાદાય શ્રીકૃષ્ણ કરે પણ, આગળથી અથડાવેરે ૬ ૧
ભગ્વત ભગવત કાર્ધ ન રહે બાકી મળતું પાણી સવળે પોહોચેરે,

શાખાઓ છાટે તરે વૃક્ષિ ન થાને,

શ્રમ પોહોચે મમળે ત્યારે ગોચેરે. ૬ ૨

ધેર ગોવિંદ નદે અબા આગભનવંત યથા

અમળરે મળીયા પીડા પામ્યારે.

જીવ્યા તો જ્યારે શ્રી કૃષ્ણે છોડાયા,

દેરીથી દુ ખ નવ વામ્યારે ૬ ૩

અભયાનો આશ્રય કીધા અખરીપ ભકતે,

કુર્વામા દાર દુ ખ ત્રીકુરે

ગ્ધણ્ય મુદર્શન રૂપે કૃષ્ણે કર્યું,

પણ ક્ષુધા કષ્ટ વર્ષ એક વેઠ્યુરે. ૬ ૪

પાડાને પેર પ્રભુ પ્રગટ વસ્યા પણ

શીવાદિક સેવ્યાની અદ્ધા મનમારે

કુંતા સખધે કરાન કષ્ટે તો ધાયા,

પણ વિવિધ વિદ્યાભણ પામ્યા વનમારે. ૬ ૫

એવા ઇતિહાસ ઘણા રવતપમા સમજેરે,

અન્યઆશ્રય કીધે એવું થાયરે.

બહુ ધનનો પરોણો જોમ જીખે મરે,

પણ જોળનો કોઇને ના દેરાયરે. ૬ ૬

એક આસક્તિ વિના ચિત્ત ના ચેરાયરે,

સેવે ત્યા લગી સિદ્ધિ જાનીરે.

કૃષ્ણનો અંશ દમો કૃષ્ણને સેવેરે,

જેના બાલકને આશા જોનીરે. ૬ ૭

દ. કૃત ગણિમાલા ભા. ૨ પૃ. ૨૭૬

કવિશ્રીના અન્યાશ્રયના પરિણાગના ઉદ્ધારો 'ગસિકાલ્લભ' 'ભક્તિ પોષણ' તથા 'હરિભક્તિ ચદ્રિન'મા પણ છે

મર્ષ પ્રારના ભક્તિમાર્ગેના અનન્યાશ્રય પ્રાધાન્ય બોગવે જે દયાગમભાર્થ તેજ પ્રમાણે અનન્યાશ્રયનો મિદ્ધાત ગીદારે છે એટલુ નહિ પણ તેલુ દષ્ટાત અને યુક્તિથી પોષણ અનેક સ્થળે સ્વ જાણ્યોમા ઠરે છે કેવળ ઇષ્ટ દેવનો જ આશ્રય અને તેનાથી જૂઠા મર્ષમા ઉભામીનતા એ મિદ્ધાતલુ મુખ્ય વક્ષણ છે એ ઇષ્ટ દેવતા મન ગાગલુરૂપ હોનાથી અને અન્ય સર્વ તેના રૂપાતર વા અવસ્થાન્તર તેનાથી મૂળ કાગલુને આરાધવાથી આમકિત અતિશય દૃઢ થતા તેમા નિગમ મિદ્ધ થાય છે નિરોધ તે ઇષ્ટ દેવતાને અતર બાહ્ય સવન તેની જ નફ તિરૂપ મહાદેવ છે નિરોધ જ મહાદેવરૂપ હોવાથી અને તેની પ્રાપ્તિ અનન્યાશ્રય વિના અશક્ય હોનાથી ભક્તિમાર્ગના મર્ષ આચાર્યોએ અને ખામ દરીને શ્રીમદ્દશભાગ્યાર્થજીએ અનન્યાશ્રયને યશસ્વ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એક જ દેવની પગમ તત્ત્વરૂપ મૂર્તિ થનાથી તેની જ અગમ્ય મર્ષ પ્રમરે આમકિત અને અન્યત્ર મર્ષત્ર અનામમિત ના ઉદ્ધારીનતા ના જયિત્ મદ્દ તિગ્ગદાગ નાણુરૂપ નથી અથવા કેટલાક ડાહ્યા માણુમે કહે છે તેમ એ દેવીત નથી તેમ ચિત વિચારોનુ પરિણામ નથી પગલુ ઉતર દશાનેના મહાસત્ત્વનુ અવન ન છે એમત આમમિત વિના નસ્તુની ઉત્કટ મૂર્તિ યરી એ અગભરિત જ છે માધાગણુ અગમ્યમા પણ એકાત આશ્રય વિના તે વિપવની મૂર્તિ મનાશે થતી નથી તો આ પગમ તત્ત્વની મૂર્તિ યદ્યપિ પગમ તત્ત્વ એક અને અનન્ય હોય તો પણ અનતતાની મૂર્તિ થવાનુ જીવમા સામર્થ્ય નહિ હોવાથી ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ અને

૧૩૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ઉપર ડોળે એકજ રૂપની ઉપામના તા ભક્તિ વા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું
 ઉપ ગેતુ ૫ “તમેકમેવ જાનીય અન્યા વાચો વિમુક્ચય” એ
 વાક્યથી એ-નુ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સ્વયંવતુ ૬ ભગવાન મર્ડે રૂપ દેના
 છતાં પણ દરક રૂપમાં ભગવતપ્રાપ્ત્ય મ મૂર્ત્યુ અગે નથી આમા પ્રાપ્તમા
 કર્તા-પ, પ્રાપ્તમા અશરણે, કાઠમા વિનૃતિરણે કાઠમા આનંદરણે
 કાઠમા પ્રાપ્તિ રણે, તો કાઠમા અન્યરણે ભગવદ્વિના અન્યનું પ્રાકટય
 નથી તથાપિ ભગવાનનું પૂર્ણરતથી પ્રાપ્ત્ય એમાના પ્રાપ્તમા પણ
 નથી તેવી રૂના વિનૃતિ ત્યાદિ દેર દેવતાઓ મર્ડેને પગહરી શ્વગ
 નગ રૂપ રૂપનો જ એકાત આશય ભક્તિમાર્ગને આશયોએ અને
 નમિહ આદિ શુદ્ધ રવિઓએ સર્વે ઉપદેશો છે

‘ગો’ડી ની ડી ગોડનાધિરાની, શરણુ મુપુતા પરમ પ્રેન ગમે

+ + +

ત્રા કહું હતા આરાધના સાધના કાઠ કહું ગજનન અગઅર્થા
 તેને ઠા પુ એકામને નન ગમે, મન રમણ ગોડનાધિગ અગપુ

x + +

પુનપુ પુરુષોત્તમ નવન રંગી ત્યજ, અન્યરણે જોતુ મન મોહે
 ગાદિ ચિનામણી કામવેનુ ત્યજ મહિનીના પુનવુ દુધ દોરે

+ + +

પ્રાપ્ત પાને કરી ભુદ્ધિ પાત્રી કરી, પરહરિ અશુ ગમે વગ-ને

+ + +

દત્તાત્રિમા નગસિદ્ધ પ્રેરેતો અનન્યાશ્રયનો ઉપદેશ નપદ્મજ દર છે
 અને ત્યાગમહાઈ પણ તેરીજ રીતે અનન્યાશ્રયને ઘણુજ પ્રાધાન્ય
 પામે તેને ના ઉપગના પદોમા નાં પુ છે

“આશ્રય અનન્ય અખંડ + + + ત્વ. ૧૧૬
એ સમ્પ્રદાયી દયારામભાઈ અનન્યાશ્રય બોધે છે એટલુજ નહિ પણ
તે અનન્યાશ્રય અમુક પ્રમંગલશાલ નહિ પણ અખંડ નિત્ય
હોવો જોઈએ.

ઉપર દોષોમાં પદોમાં દયારામભાઈ અનન્ય ભક્તિ તથા અનન્ય
આશ્રયને તેરીજ રીતે બોધે છે.

“ભજતાં ગોવિંદ કંઈ ન રહે બાકી, મળતુ પાણી સધળે પોચેરે
શાખાએ છાંડીએ તડ તૃષિ ન પામે, શ્રમ પોચે સમજે ત્યારે ગોચે

આટલુ દર્શાવીને કેટલાક મુદર દષ્ટાંતો આપીને દર્શાવે છે.—

“જોવા ધતિદાસ ધણા સ્વલ્પમા મમજોરે, અન્યાશ્રયતુ કળ એવુરે
ધણા ધરતો પરાણો ભુજે મરે પણ, ઓળખો દાર્ધને ન કહેવાયરે.”

+

x

x

અન્યત્ર કવિ આ અનન્યાશ્રયને ટેકની ભક્તિ કહે છે.

“સધળે સરખી પ્રીત ન સારીજ, ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીજ
અળગા અન્યાશ્રિત લગવતજ, બલિયાગ્નિલીથી પ્રેમ ન કાતજ,
પતિવ્રતા ઉત્તમ જો હોયજ, પતિ પુરુષોત્તમ ત્યા ચિત્ત મોયજ
વણુ સમજે અનન્યાશ્રય જનમાજ, તે પણ ખટકે દરિના મનમાજ.

મનખટકે વ્યમ રજ નેત્રમા, વણુ નીકળે નહિ ચેન,

લમ અન્યાશ્રય વણુ હોડવે, નહી જપ પકજનેન.

(ર. વ. પદ ૨૩)

“ એક આસક્તિ વિના ચિત્ત ન ચોગય મશય ત્યા લગી
સિદ્ધી શાનીરે ” આ પંક્તિઓમા દયાગમભાઈ અનન્યાશ્રયનો

સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. કેવળ થઈની અંદર પાણી સિંચવાથી સર્વ ઝંજોમાં જળ પોહોંચે છે અને તેનું પોપણુ થાય છે. તેવી રીતે એક કૃષ્ણજ પ્રસન્ન થવાથી સર્વ દેવો તદંતરગત હોવાથી પ્રસન્ન થાય છે અને તેમની પૂજા વા ભક્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ શ્રીમદ્ભાગવતવાક્યપ્રતિપાદિતસિદ્ધાંત સ્વીકારીને વિષ્ણુ-કૃષ્ણ વિના-મૃગ વિના અન્યની ઉપાસનાનો નિષેધ કરે છે. અન્ય મતમાં મનાતી પંચાયતન પૂજા આજ કારણથી અનન્યાશ્રયનો ભંગ કરવાવાળી હોવાથી ભક્તિ માર્ગના ઉપદેશાઓએ 'ત્યાગ્ય ગણી છે. ઉક્ત પંચાયતન પૂજા પ્રાયઃ મિથ્યા છે.' છતાં પણ તેને સર્વ દેશીત્વ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી આગળ ધરવામાં આવે છે છતાં તે નિરોધની બાધક છે એવો સ્પષ્ટ જ છે અનન્યાશ્રયથી સર્વદેશાત્મને બાધ આવતો નથી. પરંતુ જેમ એક વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે તેમ ભગવાનના સંતોષથી સર્વ સંતુષ્ઠ થાય છે, એટલે તેમને પૃથક્ સ્વતંત્રતાથી સંતોષવાની અપેક્ષા પડતી નથી. કેશવ કૃષ્ણ એક અને અનંત હોવાથી "સર્વદેવનમસ્કારં વાક્ય અનન્ય ભક્તો માટે નથી.

વળી માણ્ડક્યાદિ ઉપનિષદોમાં જેમ અખિલ વેદ એક ઓમકારની વિકૃતિ છે તેમ અખિલ જગત્ અખિલ દેવ વગેરે ગદ્યા તેજ પરમ તત્ત્વનાં વિકૃતિરૂપ વા અંશરૂપ છે એમ કહ્યું છે. પરમ તત્ત્વ સર્વત્ર અનુસૂત હોવાથી તે પરમ તત્ત્વને નમસ્કાર કરેલો સર્વ દેવને પોહોંચે છે અને ઉલટી રીતે અનુસ્મરણ કરીને તે દેવને કરેલો નમસ્કાર કેશવને પહોંચે તો તે યુક્ત જ છે. કારણકે આ નમસ્કાર તે દેવતાને નહિ પણ કેશવને જ છે. +

નૃ. તેસીવાળા.

■ ભગવાનમાં ભાવ અનન્ય રીતે સિદ્ધ થવાને માટે અનન્યાશ્રયની ખાસ જરૂર બીજી રીતે પણ પ્રતિપાદન કરી શકાય છે. રમશાસ્ત્રની મર્યાદા એવી છે કે જે રમનો અનુભવ કરવો હોય તેનોજ અવિ-ચક્ષ્ણભાવથી મતકાર કરવો. તેમાં અન્યરમનો અનુભવ થાય તો એક પ્રકારનો રસાભાસ થાય છે. રસાભાગ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ મૂળ રસમાં વ્યુત્પત્તિ થાય છે. સૃષ્ટાર રસની મૂર્તિ થવામાં બીર રમના-ભાવથી, અગર રૌદ્રગુણના ભાવથી તેનો અનુભવ કરવામાં આવે તો સૃષ્ટારરસની પ્રતીતિ થતી નથી. સૃષ્ટાર રસના વિરોધી કરણ, બિભક્ષ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક વગેરે છે. હાસ્યના વિરોધી ભયાનક તથા ગરણ, કરુણના વિરોધી હાસ્ય અને સૃષ્ટાર છે. આ રીતે જૂદા જૂદા રસો પરસ્પર એક બીજાના વિરોધી છે. એવું કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. આ ન્યાયથી જો આપણે જોઈશું તો આપણી પ્રતીતિ થશે કે કૃષ્ણ પોતે સૃષ્ટારગુણની મૂર્તિ છે, ગૌર રસના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. કરુણના યમ છે, હાસ્યના પ્રમથ છે, રીંગરસના હન્દ દેવ છે, ભયા-નકના કાલ છે, બિભક્ષના મહાકાલ છે, અદ્ભુતના ગન્ધર્વ છે, શાન્તરસના શ્રીનારાયણ છે. આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા રસના જૂદા જૂદા અધિષ્ઠાતા દેવતા છે જે કે સર્વ સત્ત્વિદં દ્રવ્ય એ શ્રુતિ પ્રમાણે મર્વત્ર સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપ અંશ રૂપે, ઇતારૂપે તથા વિમૂર્તિ રૂપે આપી રહ્યા છે. જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે તે સ્વરૂપ કોઈ શકાય નહિ તો દેવતાઓમાં પણ સ્વરૂપ છેજ, ઇતારૂપે જૂદા જૂદા દેવતા ગમના જૂદા જૂદા સ્વરૂપે જણાય છે. માટે જે સૃષ્ટાર રસનો બોક્તા છે તે તો તેના અધિષ્ઠાતા દેવમાજ પોતાની નિઃસ્વયન વૃત્તિ રાખશે. જે બીર રમનો બોક્તા છે તે તેના અધિષ્ઠાતા દેવમા પોતાની

વૃત્તિ ગાખગે જે જે ભાવથી જે જે ગમતો અનુભવ કરવો હોય, તે તે ભાવથીજ અનન્ય રીતે તે ગમતુ મેવન કરતુ જોઈએ. આમ ન કરે તો ગમ મર્યાદાના ભંગાલુ પડે માટેજ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તોએ કૃષ્ણમાંજ ભાવ ગાખવો. રામના ભક્તોએ રામમા ભાવ ગાખવો, રદ્દના ભક્તોએ રદ્દમા ભાવ રાખવો અને ચણડીના ભક્તોએ ચણડીમા ભાવ ગાખવો. એ સવ દેવતાઓ નૂર્ણ જૂદા ગસનાજ અરૂપ છે. પણ ખરા ભક્તને તો પોતે જે રમને સ્વોકામે છે, તેનાથી જે આનંદ મળે છે, તે બીજાથી મળતો નથી. રસો છે સ. શ્રુતિથી જલ્લ રમાત્મક છે. સર્વ રસોનો રાજ ગૂઘાગ મનાય છે એટલે મર્ફ દેવતાઓમા ગૂઘારસની મુતિ કલિતત્રિભુજી કૃષ્ણચંદ્રની છે. તો તે ગમના ભોક્તાને તો તેમ નાથીજ આનંદ થાય અને તે ગમતુ અનન્યભાવથી ચિન્તન થાય તોજ તે ગમ તેમનામા સિદ્ધ થઈ શકે કૃષ્ણ ફક્ત ગૂઘાગ ગસની મુતિ છેજ એટલુ નહિ પણ રસો છે સ એ શ્રુતિથી મર્વ ગમમય છે, પણ સર્વ રસોનો ગમન ગૂઘાગ તેમનામા પ્રધાન છે, અને અન્ય રસો બૌલુ તરીકે છે એટલે અન્ય દેવની ઉપામના કરવાને બદલે જે કમન કૃષ્ણને ભજવામા આવે તો તેટલાથી કામના સિદ્ધ થાય છેજ

કૃષ્ણ મર્ફ ગસમય છે તેની પ્રતીતિ ભાગવતના નીચેના શ્લોક ઉપરથી થયે

મલ્લાનામશનિર્નૃણાં નરવરો સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તમાન્
ગોપાનાં સ્વજનોઽસતાં ક્ષિતિશુજો શાસ્તા સ્વપિયોઃશિશુ ।
મૃત્યુભોજપતેર્ધિરાઙ્ગિદુષાં તત્ત્વં પર યોગિનાં
વૃષ્ણાનાં પરદેવતેતિ ચિદિતો રંગ ગતઃ સાગ્રજ ॥

દૃષ્ટુ ત્યારે મયુગમા ઝનનૃમિ ઉપર પધાર્યા ત્યાર નર ગનાગ
તરીકે દર્શન કરાવ્યું તેનું રહ્યું નહીં નીનુંકે વ્યુ છે સુનાગમની
અપેક્ષાએ અન્ય મર્મ ગમે ગોણ છે તેથી શ્રીમૃષ્ટુની ભક્તિથી અન્ય
દેવતાઓની ઉપાસના અગર ભક્તિ ગોણ છે ગમામક પ્રતુની ગતિ
થનામા અન્યાયના બાધક છે, માટે ભક્ત કવિ દ્વાગમમાધ આ
અન્યાયના દોષથી મુક્ત થવાને માટે પોતાના કાઓમા ઉપેક્ષા આપે
છે અન્યાયનો ત્યાગ એ પણ ભક્તિમાર્ગમા એક અતરંગ માયન છે
આ માર્ગમા બાહ્ય માધનો વર્ણ છે એમ અનેના વ્યુ છે આ
માગમા જે સાધન એના થોળ છે તે અતરંગ માધન છે અને
અનન્યાય એ એક અતરંગ માધન છે

જે. મા. શાહ.

અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ

અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ એ પણ અનન્યાયનો વિશેષ
પ્રકાર છે જોઈએ શ્રુતિના મમથી આજાર શુદ્ધિને પગ કાઢ્યું
માનેતું છે જેમ આજાર નિહોત તેમ ગુદ્ધિ વિરોધ આજાર એ પ્રાણ
પોત છે અને ભગવાન વિના નિર્દુષ્ટ અન્ય પદાર્થ નહિ હોવાથી,
જે વસ્તુમા ભગવાન પ્રવેશે અને પોતણ કરે તેજ વસ્તુ ઉત્તમ
મપાદન દેવાવાળી અને ભગવાનનાર્થવજનક થાય છે આના
કાઠણથી ભક્તિમાર્ગના આચાર્યએ ભગવાનને સમર્પિત વસ્તુનો
ઉપભોગ કરવાનું વીકારેલું છે આજ કાઠણથી દ્વારામભાર્થ ઉપર
દર્શના પ્રમાણે અસમર્પિત વસ્તુ ભોગને મહારોગ પ પ્રતિધક
૨૫ દર્શાવે છે

ભગવાનને ધગાયા વિનાનું અગ્ર જે ખાચ તેને કવિ જ્ઞાન નિષ્ઠા કહે છે. ઉદરમા ભગવત્પ્રમાદ, હૃદયમા ભગવત્વરૂપ, મન્ત્રક ઉપર ચગલુમૃત, મુખમા શ્રીકૃષ્ણનું નામ જેને ટોચ છે તે-૪ પુરૂષ પ્રભુ તુલ્ય પવિત્રતાનું ધામ છે

જે તાદશી વૈષ્ણવ છે તેટો તો અસ્ય અન્યાશ્રય તથા અમ-
મર્ષિત રંગુનો ત્યાગ કર્યો જોછએ પ્રિયેષમા તેનામા કેવા લક્ષણો
દેવા જોછએ તે નીચેના પંચમા કહે છે.

તાદશી જન તેને જાણીએ, જેમા એના ગુણુ ટોચકે,
નિદા મુતિ ના કરે કાષ્ઠની મરજે સમદષ્ટિ જોયર તાદશી ૧
દર્શન કરતા માનમાટે જનાવે, પ્રપચનુ જાનરે
અર્ધ્ય કર્યો શ્રી કૃષ્ણનું, નમારે અથ અજ્ઞાનરે તાદશી ૨
મકલ ચગચગને નિયેરે, વસ્યા રોએ ભગવાનરે,
ગુલ્મ હ-છે મરં જગતનું, લેસ નહીં અભિમાનરે તાદશી ૩
શુષ્ક ગાનાર ગોર્નિના પુનકિત તનુ ચાપરે
નેરે પ્રનાદ નેહો પ્રેમના, હરજો હ-૪ રથાયરે તાદશી ૪
પર દુઃખે દાઝે વણુરે, કરે કોઈનો ના કોહરે,
હૃદયહત માયા મલ નારે, પામે માયામા મોહરે તાદશી ૫
અ-૫ નીના નદ્યાનનીરે તેમા જ ન જોનુ મનરે,
પ્રીત જનુ પર ઉદારમા સદા પ્રમન્ન રહનરે તાદશી ૬
ન-૬ ઝગકે નેનમારે, કાતિ કલ્યામય ટોચરે,
નાત નાભાન મતોરજ, દોર કોઈનો ના જોયરે તાદશી ૭
વદાના વાગે સેટેરે મરંનરે, અતિ ઉદાર જોનુ ચિતરે
અનન્યભાવે જજો કૃષ્ણને, જેને ચાહાનુ નહીં ચિતરે તાદશી ૮

હરિ ગુરુ વૈષ્ણવને વિષે, જેને સદા અતિ વાહાવરે:
 દદ વિનાસ અતિ દીનતા, જોડે વચન રસાહરે તાદશી. ૯
 સેવા સ્મરણ સત્સંગમારે, જેની આસક્તિ અતિરે;
 કપટનો લેશ નહી રહે, હરિ ચરણે સદા મતિરે તાદશી. ૧૦
 વ્યસનાવસ્થા વિઠ્ઠલેશ્વરે, સદા મુખે કૃષ્ણ નામરે;
 તે ભગવદીય તણા દાસનો, સદા દાસ દયારામરે તાદશી. ૧૧

અન્યાશ્રયને રા. ગોવર્ધનરામ ભક્તના જીવનમાં વિશેષ દોષ
 રૂપે દયારામભાઈના 'અક્ષર દેહ'માં જણાવે છે. +

જેમ અનન્યાશ્રયનો તથા અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની
 વૈષ્ણવને ખાસ જરૂર છે, તેમ તેણે પ્રભુ માટેના પોતાનો ગ્રેમ
 નિશ્ચિત વૃદ્ધિગત થાય તેટલા માટે સત્સંગ કરવાની જરૂર છે.
 મહાનુભાવી વૈષ્ણવોના નિરંતર સગથી હૃદયનું માલિન્ય દૂર થાય
 છે. અને કૃતિ નિર્મળ બને છે. સત્સંગનું માહાત્મ્ય દયારામભાઈએ
 એક પદમાં ગાયું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

સરવનો મિદ્ધાત સત્સંગ છે.

માનોની તમે સરવનો સિદ્ધાત સત્સંગ છે.

૮૬

ધન્ય ભાગ્ય તેનું ત્રિભોવનમાં,

જેને હરિના સંગીતો સગ છે.

માનોની તમે ૧

* બુદ્ધિ દયારામનો 'અક્ષર દેહ' ૫-૪૪-૫૦ નંદે આ પ્રકારમાં
 ગોવર્ધન રામભાઈ સર્વદેવં નમસ્કાર કેશવ પ્રતિગચ્છતિ એ
 શ્લોકનો ઉલ્લેખ કરીને દયારામભાઈ ઉપર આર્મિક આક્ષેપ કરે છે
 એમ જણાય છે. પણ કવિના અનન્યાશ્રયના બોધરૂપી ટેકની ભક્તિ ગર્ભિત
 રીતે રહેલી છે. તેનાએ તેમણે ત્યાં તાર્કિક કરી છે.

નિજ મરખો તે કરે મગતા જ્યમ,	
નીચ મળ્યા જગ મળતા ગગ ઉ	માનોની તમે ૨
એમા મર્ડ જપ નત તીર્થ ધર્મ,	
નેમ યોગ નષ્ટાગ છે	માનોની તમે ૩
અધમ પતિત મહા થાય મર્ગાત્મ	
એનો જેનો સમગ પ્રનગ છે	માનોની તમે ૪
ગોમગીદને નુરાડે પગિન પુષ્પનો,	
એયો પ્રતાપ તુલ્ય ભૂગ છે	માનોની તમે ૫
વણુલુ રમ જપનુ તે પનકમા સુધારે,	
એરી જેની બુદ્ધિઓ ઉત્તગ છે	માનોની તમે ૬
અવગાનુ સનગુ કરી નાખે	
ભાગે અવદુ ખ જે અભગ છે	માનોની તમે ૭
ગતવિસ સત્મગમા ગમે દયા,	
તે મેઘ શ્રીહરિને ઉછગ છે	માનોની તમે ૮
	કાવ્યસુધા પૃ ૮૭

(૪) શરણાગતિ

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેક શરણ વ્રજઃ ।

અહ ત્વા સર્વપાપંથ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ ॥

પદિકે પારલોકિકે સર્વથા શરણ હરિ ।

હુ પદ્માનો તથા લાભે મયે કામાચપૂરજે ॥

મક્તદ્રોહે મત્ત્યભાવે મક્તેશ્વાતિક્રમે વૃત્તે ।

અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણ હરિ ॥

x

o

x

x

અલૌકિકમનસિદ્ધૌ સર્વાર્થે શરણં હરિ :

एवं चित्ते सदा माद्यं वाचा च हरिं कीर्तयेत् ॥

પ્રભુને સર્વ મમર્ષણ કરવું—આત્મનિવેદન કરવું અને તેમજ
શરણગિદ્ધ કરવું એ મંગાર માગરમાંથી તરવાનો ઉત્તમોત્તમ ઉપાય છે.

"હરિગરણા ગતિ દયાબલ મોહું, તેની આગમ માધન મહુ મોહું,
તે અમુર એ વચન જે કહે મોહું.

કા. દો. પા. ૮૨૬

*

*

*

સાધાતર મહુ રહું કરને, મહજ શરણુથી તરમોરે,

કા. દો. પા. ૮૪૩

*

*

*

હીધો શરણુ મને પુષ્ટિ નાથ, તમે સાધન જોવા જાન્યારે

સદાવૃત્ત એ કેવુ માનણુ પાસે પૈમા જાન્યારે.

સરવે મમગ્રી શરણે પડ્યો, જે જુલામ ધગ્નો કહાવ્યો.

તેને જીના ખતખાતા કાઢી, શીદ જોઈએ દયાવ્યો.

કા. દો. પા. ૮૪૪

*

*

*

શરણુ પડ્યોજીરે શ્રીહરિ, નથી મારે અનર આશ વિશ્વાસ,

કા. મ. પા. ૧૨૬

*

*

*

શ્રીહરિ શરણે રહેજો એ! મનના, શ્રીહરિ શરણે રહે જો

કા. મં.

*

*

*

દયાગમભાઈ વરણાગતિનું સ્વરૂપ એવું જાણે છે તે ઉપરની પંક્તિઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અનન્ય આશ્રય વિના વરણાગતિ મિદ્ધ થતી નથી. પ્રભુનો અનન્ય આશ્રય પ્રથમ મિદ્ધ થયો જોઈએ સસારમાં તરવાનો સદજી વરણુ મિનાય અન્ય ઉપાય નથી. પ્રભુના અનન્યાશ્રયથી ઠાગ કર્મ દેવ દેવતાદિ ટાળવું બીજા મેનાપર ચાલવું નથી. અથવા તે એની આમંત્રિ એ કોઈમાં ગહેતી નથી એની આસક્તિ માન કૃષ્ણમાં જ ગહે કે દયાગમભાઈ અનન્ય આશ્રયનો અર્થ જિનકુલ લાક્ષણિક રીતે નહિ લેતા મુખ્યાય નામ જ લેકે કૃષ્ણના અવર અવતારોમાં પણ આમંત્રિ રાખતી તે પણ અનન્યાશ્રયનો ભગ કરવા જોવું છે. પણપિ કૃષ્ણ મર્વરૂપ છે તથાપિ ઉત્તમોત્તમ કૃષ્ણને માટે મિદ્ધ કરવાને કેનગ કૃષ્ણનો જ અનન્યાશ્રય મિદ્ધ કરનાનો છે સર્વ કૃતિ માત્ર ભગવદ્દેશિત થનાથી કર્મ એને બાધ કરતા નથી ભગવાનનો દયારામભાઈને અનન્યાશ્રય કેની રીતે ઉત્તમોત્તમ મિદ્ધ થયો હતો તે તે બધું રમિકતાથી દર્શાવે છે અને તદ્દ્વારા ભગવન્માહાત્મ્યનું સૂચન કરે છે.

‘ગુરુદ્વાગ શ્રીકૃષ્ણની શરણાગતિ મહે દ્રઢ ટેક

તે જીવ માયા બીજી, છુટે ઉપાય જો એક

૨ વ. ૧૦૬

*

*

*

એક અન યાશ્રય નિરતર, શ્રીનંદ સુતરો જાણે
તો માયા બાનાદિ કર્મબળ, કોઈનું નવ ચાને
નહિ દેવ દેની કોઈ હરિ અવતારનો પણ દામ
પતિકયા મિતમ કૃષ્ણ આશા એક દ્રઢ વિશ્વાસ

૨ વ. ૧૦૭

દાળ

કશુ પછી કરવું ન કરવું તેનેજ, આશ્રયે પુરુષોત્તમ એક જેનેજ
 વહે પ્રભુ તેના ચેતન દેમજ, નિજ જાણું દે નિજ પ્રેમજ
 સર્વ સમર્પી થાવું દાસજ, હરિ વણુ આશ અવરન ત્રાસજ
 સમર્થ સ્વામી બધ નિશ્ચતજ, સહુ કરતાં માને ભગવંતજ
 તે માટે મંજ પતિ એક, લજ સમરવા ધરી ટેક-
 સહુ દેવમાં પણ કૃધજુ જાણી, ભજનના ધર્મ વિવેક

*

*

*

અખરિય માટે ચક દમિયાજ, હરિશરણે દુર્વાસા નમિયાજ

- ર. વ. ૫. ૧૦૨

*

*

+

ઉપર જણાવેલા વૈષ્ણવ સપ્રદાયના સિદ્ધાન્તને અનુસરતા વિચારો Frances Cobbe નામનો લેખક નીચેના ફકરામાં જણાવે છે.

“Man owes all to God” It is a common kind of phrase. We rarely pause to consider what it includes. Physically, he owes Him life, here and hereafter, his body and his soul, all his past, present, and future possessions intellectually. He owes Him all he knows, all he can ever know—the mental powers by which he acquires knowledge and the instruction which men, books, and nature have given him. Morally, he owes Him freedom—the vast and wonderful

દયાગમભાષણ સરણાગતિનું ૨૧૫ કેવુ બાવે છે તે ઉપગની પશ્ચિમો ઉપગથી સ્પષ્ટ થાય છે અનન્ય આત્મ વિના સરણાગતિ મિદ્ધ થતી નથી પ્રાપ્તો અનન્ય આત્મ પ્રથમ સિદ્ધ થના બેઠાએ મસારના તરવાનો મહજ સગપુ મિનાય અન્ય ઉપાય નથી પ્રાપ્તો અનન્યા શ્રવથી જાગ કર્મ દેવ દેવતાદિ પ્રાપ્તુ બગ એનાપર ચાલતુ નથી અથવા તો એની આમકિત એ કાષ્ઠમાં ગહેતી નથી એની આમકિત માત્ર રૂપમાત્ર ગહે છે દયાગમભાષણ અનન્ય આત્મપતો અર્થ જિવનના નાક્ષણિક રીતે નહિ લેના મુખ્યાયના ન લેઢે કૃષ્ણના અવર અન તારોમાં પણ આમકિત ગામવી તે પણ અનન્યાશ્રયનો ભગ કરવા જેવુ છે યદ્યપિ કૃષ્ણ સર્વથા છે તથાપિ ઉત્તમોત્તમ કત્યાણુને માટે સિદ્ધ કરવાને કેવળ રૂપનો ન અનન્યાશ્રય મિદ્ધ કરનાનો છે મર્મ કૃતિ માત્ર ભગવત્પરિત થનાથી મર્મ એને બાધ તા નથી ભગવાનનો દયાગમભાષણને અનન્યાશ્રય કેવી રીતે ઉત્તમોત્તમ મિદ્ધ થયો હતો તે તે બહુ રમિ તાથી દર્શાવે છે અને તદ્દ્વારા ભગવન્-માહાત્મ્યનું સૂચન કરે છે

ગુરુદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની શરણાગતિ ગ્રહે દ્રઢ રે
તે જીવ માયા બળથી છુટે ઉપાય ને એ

૨ વ. ૧૦૬

*

*

*

એક અન યાત્રય નિરતર શ્રીનંદ સુતનો જાલે
તો માયા કાતાદિ કર્મગળ કોષનું નવ ચાલે
નહિ દેવ દેવી કોષ હરિ અવતારનો પણ દામ
પતિદયા પ્રિતમ કૃષ્ણ આશા એક દ્રઢ વિશ્વાસ

૨ વ. ૧૦૭

સાધન વિચાર.

દાળ

કશુ પછી જરુ ન કરવુ તેનેજ, આશ્રય પુરુષોત્તમ એક જોનેજ
વહે પ્રભુ તેનો ચોગ ક્ષેમજ, નિજ જાણુ દે નિજ પ્રેમજ
સર્વ સમર્પી થાવુ દામજ, હરિ વણુ આરા અવરન નાસજ
સમર્થ સ્વામી જલ નિચતજ, સહુ કૃતા માને ભગવતજ
તે માટે વ્રજ પતિ એક, લજ સમરવા ધરી ટેક-
સહુ દેનમા પણુ કૃષ્ણ જાણી, લજનના મર્થ વિવેક

*

*

*

અબગિપ માટે ચક દમિયાજ, હરિશરણે દુર્વાસા નમિયાજ

૨. વ ૫ ૧૦૨

*

*

+

ઉપર જણાવેલા વૈષ્ણવ સપ્રદાયના સિદ્ધાન્તને અનુમરતા
વિચારે Frances Cobbe નામનો લેખક ત્રીએના ફકરામા જણાવે છે

“Man owes all to God” It is a common
kind of phrase. We rarely pause to consider
what it includes. Physically, he owes Him life,
here and hereafter, his body and his soul, all
his past, present, and future possessions intelle-
ctually. He owes Him all he knows, all he can
ever know—the mental powers by which he
acquires knowledge and the instruction which
men, books, and nature have given him Morally,
he owes Him freedom—the vast and wonderful

૧૪૬ ભક્ત કૃત્ત
જા કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ગુપ્ત.

power ^{મુભાષ} his own will to choose the right and reject the wrong, and he owes Him the inward grace and outward moral providence by which he is continually assisted in so doing All these are his debt to God in the one character of his creator and a religion of gratitude necessarily finds itself upon them

ભક્તિ.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપ ।
સ્વસ્થાયમેય ધર્મોદિ નાન્ય ક્ષાપિ કદાચન ॥૧॥
પથ સદા સ્મ કર્તવ્યં સ્વયમેય કરિષ્યતિ
પ્રભુ સર્વસમર્થો હિ તત્તો નિશ્ચિન્તતા વ્રજેત્ ॥૨॥
યદ્દિ ધીગોકુલાધોશો ધૃત. સર્વાત્મના હૃદિ ।
તત કિમપરં બ્રૂહિ લોકિકૈર્વદિકૈરપિ ॥૩॥
અત સર્વાત્મના શમ્ભુદગોકુલેશ્વરપાદયો ।
સ્મરણ ભજન ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિ ॥૪॥

શ્રી-નૃસિંહાચાર્ય-ચતુ. ૨૩૯કી.

What then piety at home? It consists not in merely insisting on an attendance on public worship, nor even in the erection of a family altar nor the reproof of open transgression, but in an exhibition of the religious character which speaks to the heart, a luxuriant production of the fruit of the spirit, which is love, joy peace, long suffering, gentleness goodness, faith, meekness, temperance

Alpha

એ તત્ત્વ-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાના વેદાદિમા નિર્દિષ્ટ
કર્મોના કર્મો ગાન અને લક્ષિતા એ મહા મુખ્ય
માધનો છે આ મહા સાધનોમા લક્ષિતા એ સાધન
શિવોમપિ છે એમ શ્રીમદ્ભગવાદ્યાર્ચનું જણેલું છે,
નારાયણ કે તે સાધન પ્રત્યાનંતરુષ્ટીમા બગાડી રીતે વર્ણ્યું છે
વેદ બ્રહ્મચરો ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવત તેમા લક્ષિતાને
પ્રાધાન્ય આપેલું છે વાણિજ્ય લક્ષિત્યુત્તમા લક્ષિતો અર્થ આપેલો
છે કે સા પરાનુરક્તિરોશ્વરે ધ્યારમા મર્વયી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવ
તેનું નામ લક્ષિતા છે નારાયણચરણમા પણ લક્ષિતનું વક્ષણ તદ
નુસાર આપેલું છે ત્યાં કહે છે કે-

માદ્યારમ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદદ સર્વતોઽધિક
સ્નેહો મક્ષિરિતિ પ્રોકસ્તયા મુક્તિનં ચાન્યયા

૧૪૮ લક્ષ્મી ડિવિત્રી દયારામભાઈનું આન્તર ડનન

લક્ષ્મીના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ જ્યારે લક્ષ્મીને લાગતાં માટે થાય છે ત્યારે જ એ ભક્તિ કહેવાય છે અને તે ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે, અન્ય કાષ્ઠ પણ ઉપાયથી નહિ.

આ પ્રમાણે ભક્તિનું લક્ષણ ભક્તિ સપ્રદાયના ત્રયમાં આપ્યું છે અદિઆલભક્તિનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તે સાધનરૂપ ભક્તિનું છે એમને શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ સામાન્ય ગીતે જે લોકો વ્યવહારમાં છે તેનું વર્ણન આ નક્ષત્રમાં છે, પણ પુણ્ય સપ્રદાયમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવનાર તે સાધનરૂપ ભક્તિ નથી પણ માધ્યમરૂપ ભક્તિ છે આ ભક્તિને નિર્ગુણ અગર નમવક્ષણ ભક્તિ કહે છે (આ પ્રકારની ભક્તિ જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે ભક્તને મુક્તિની પણ દગ્ગર મેળવી નથી શીખરભાગવતમાં કલા પ્રમાણે એ ભક્તિ તો મુક્તિ કરેલા પણ અધિક છે સર ભગવતી ભક્તિ સિદ્ધિ ગરીયસી. આ ભક્તિ જે ભક્તમાં સિદ્ધ થાય છે તેનામાં એક પ્રકારનું અનનુ જગ ઉત્પન્ન પામે છે જેમ સૂર્યના પ્રાકાશન પામતાની સાથે અધારના થરા એમએક અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમ આવી ભક્તિના પ્રભાવ આગળ મન કંઈ અદિક અગર આશુભિન્ન બધાદિ સ્વયમેન દૂર થાય છે) //

(જગા નદીનો પ્રવાહ ગમે તેટલા પ્રતિબન્ધો છતાં પણ તે બેદીને આગળ વધે છે તેમ આ ભક્તિ પણ વિધો છતાં આગળ ગતિ કરે છે આવા ભક્તોને ભગવાન મુક્તિ આપે છે છતાં પણ તેઓ તે સ્વીકાર મરતા નથી.) સાલોક્યસાર્થસામીપ્યસારૂપ્યકત્વ મપ્યુત્ત. દીયમાન ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવન જનાં. સાતોમ્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિ તેવા ભક્તોને ભગવાન આપે

છે છતાં પણ તેઓ ભગવાનની મેવા મૂકીને મોક્ષનું સુખ
ધૃષ્ટતા નથી. જેમનામાં ભક્તિ રસ બગાડી સિદ્ધ થયો છે એવા
ભક્તોને તો અમલોડપિ ફલ્યુ. પુનર્જન્મનો અભાવ તે પણ મિથ્યા
લાગે છે માટેજ યથાર્થ વચન છે કે ભગવાન્મજતાં મુકુન્દો
મુક્તિં દદાતિ કદ્દિંચિત્સ્મ ન મક્તિયોગમ્ ચાલતા સુધી
ભગવાન ભક્તને ભક્તિયોગનું દાન કરતા નથી કહેતાનું નાતપર્ય
એ છે કે ભક્તને ભક્તિયોગમાં જે પરમ આદવાન્તો અનુભવ થાય
છે તેની સાથે મુક્તિના સુખની ગુણના થઈ શકે નહિ. માટેજ શ્રી
ગોપીજનો ઉદ્ધરને કહે છે.

નજ વક્ષાશ્ચ રે ટ્રેકુષ્ઠ નથી જાઉં ✓
ત્યા મુજ નદ કુવડ કળાથી લાઉં”

પ્રસન્ન માધનોમાં ભક્તિ એક છે એણે પુષ્ટિ ગપ્રદાયમાં મનાય
છે) કાગળ કે ડર્મ તથા જ્ઞાન અમુક અધિકારીને માટે હોય છે,
ભક્તિનો અધિકાર તો સર્વ કોષને છે કર્મમાર્ગમાં ચર્ચિયિત
સ્થપન થાય તો કર્મ કળનાં હોપભાક થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ
દેશ, કાલ, મત્ર, પ્રજા, યજમાન, અને હોતા વગેરે શુદ્ધ હોય તોજ
કર્મના ફનની મિલ્કિ અછ શકે છે પણ તે ફન કેનું મળે છે ? કર્મ
કળનારની સ્વર્ગલોક મુધી ગતિ થાય છે આ ફળ પણ નિત્ય હોવું
નથી કારણકે કર્મનો મયય ક્ષીણ થાય છે કે પુર્વજ તેની ગતિ
મૃત્યુ લોકમાં પાછી થાય છે, એટલે કર્મનું ફળ નિત્ય નથી જ્ઞાન
માર્ગમાં પણ ગામ જુમિકાઓ હોય છે તે દરેક જુમિકામાં ઉત્તરોત્તર
પ્રવેશ કરે ત્યારે જ્ઞાનમાં વય થાય છે એટલે જ્ઞાનીની ગતિ અક્ષર
જ્ઞાન સુધીજ હોય છે અક્ષરાવપિ ચોત્તમમ્ એ ગીતા વાક્ય અનુ-

૧૫૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ઇવન.

સાગર-પ્રદાન પુરગોતમ તે અક્ષર પ્રદાન કરતા અધિક છે પણ
આ પ્રદાનને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર જ્ઞાનીને નથી. એ તો ભક્તજ
ભક્તિદારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ચહુનામ્ જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્મા
પ્રપચતે પ્રદાન જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ બહુ જન્મના અન્તે થાય છે માટે
ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા. શ્રીભાગવતમા જણાવી છે નાલ દ્વિજત્વ દેવ
ત્વમૃષિત્વ ઘાડસુરાત્મજા. પ્રીણનાય મુકુન્દસ્ય વૃત્ત ન ચહુ
ક્ષતા । ન દાન ન તપો નેજ્યા ન શોચ ન વ્રતાનિ ચ । પ્રાપ્યતેઽ
મલયા ભક્તયા હરિરન્યદ્વિઢમ્બનમ્

(પુષ્ટિ મપ્રદાપમા જે પ્રમાણે ભક્તિનું તાગતમ્ય દર્શાવ્યું છે, તે
પ્રમાણેજ દયારામભાઈ પુષ્ટિ ભક્તિની મર્વોત્કૃષ્ટતા જણાવવાને
પ્રથમ નવધા ભક્તિ ગણાવીને પછી દશમી પ્રેમવદ્ધણા ભક્તિનો ઉત્તેજ
નીચેના "ભક્તિયોગ્ય" કાન્થના ૧૧ માં વ્યક્તિત્વમાં કરે છે

'ત્રવણ કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનું, સ્મરણ સેવન અર્ચન,
વદન દાનન મખ્યતા પગી આત્મ નિવેદન,
આત્મનિવેદન નવધા કહીએ, પ્રેમવદ્ધણ દશમી લહીએ')

આ પ્રકારે ભક્તિના પ્રકારો દર્શાવી ૧૨ માંમા પ્રત્યેક ભક્તિ
કયા ભક્તને પ્રાપ્ત થઈ તે જણાવે છે

'ત્રવણ પરીક્ષિત, શુક કગી કીર્તન મનપુ પ્રહ્લાદ,
શ્રી સેવન, પૂજન પૃથુ, વદન અકુર આ હાદ
આહ્લાદ માન્યો કપીલ કિંકરતા, સખ્ય ભક્તિ સુભદ્રા ભર્તા,
આત્મ નિવેદન બલિએ કીધી, ગોપીજને પ્રેમવદ્ધણ લીધી "

આ ઉપરથી સમજાશે કે ગોપીજનોની ભક્તિ નવધા પ્રકારની
નથી પણ નવધાથી અતીત પ્રેમવદ્ધણની છે આ પ્રેમવદ્ધણની

અવસ્થાઓ પણ કવિ જણાવે છે અને તે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય પ્રોક્ત ત્રણને બદલે ચાર જણાવે છે.

“પ્રેમ આસક્તિ બસન એ, તણે રૂપ સ્નેહનાં લહીયે,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા, તે થકી કામ્ય એ ન દહીયે.

આ પ્રકારે ચાર અવસ્થા વર્ણવી પ્રત્યેકનું લક્ષણ આપે છે.

“કહીએ પ્રેમનું લક્ષણ એહ, ન્યારે મળે ત્યારે તેના તે સ્નેહ.

વિયોગ થાય ત્યારે તપે તન, ત્યાંનું ત્યાં વલગ્યું રહે મન,

એકવાર પણ આખા દિવસમા મલ્યા વિના નવ રહેવાયે,

ને નવ મળે તો વિકલ થાય આસક્તિ એ કહેવાય.

કહેવાયે બસન બાવુ જ્યારે જ્યાંએ, સામા સામી રૂપ આવી ધાયે.

તન્મયતા તે મૃત્યુ સમાન એ ચારે આવે અર્થે હરિ દામ.

પ્રથમની નવધા ભક્તિ જીવમૃતિમાધ્ય સાધનરૂપ છે, જ્યારે પ્રેમ, આસક્તિ, બસન અને તન્મયતા જીવમૃતિ સાધ્ય નથી, પણ પ્રશુદ્ધ છે, દ્વલરૂપ છે. કવિશ્રી અહિં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના ભક્તિ વર્ણિની ગ્રન્થને અનુસરે છે. નવધાભક્તિ માર્યાદિક છે. અને દશમી ભક્તિ અને તદન્તર્ગત પ્રેમ, આસક્તિ, બસન અને તન્મયતા એ પુષ્ટિભક્તિ છે.

પ્રથમ જીવ અવસ્થાદિ નવધા ભક્તિમા પ્રવર્તે છે. તે સિદ્ધ થયા પછી પ્રભુ તેને પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યમનનુ દાન કરે છે આ ઉપરાંત કવિશ્રી તન્મયતા ઉમેરે છે પરંતુ તે વ્યસનનો એક પ્રકારજ છે. મેઘદૂતાદિમા, તથા કાદબરી વગેરેમા દર્શાવેલી ગીતે આ પ્રેમની નવ વા દશ અવસ્થાઓ કવિ જણાવે છે. આ સર્વ અવસ્થાઓ પ્રેમાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીની છે.

૧૫૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

“પ્રેમ લક્ષણા વળી દ્રગદ્રચિ સ્મૃતિ, અભિનાયા ઉદ્વેગ ચાર,
વ્યાધિ પ્રવાપને ઉન્માદ તણે આમકિતના પ્રકાર,
પ્રકાર વ્યસન તણા બે કહીએ, જડતા ને વગી મૂર્છના લહીએ,
તન્મયતાનું લક્ષણ એક, મૃત્યુ મદન પણ મર્ણુ ન છેક”

આની સાથે કવિશ્રીનું રમિકનઘલનું ૫૭ અને ૫૮ મુ ૫૬ સરખાવવું.

શિષ્ય બોલિયો મુણિ શુચિ વાપીજી, ગુરૂ ભક્તિ સકુથી વખાણીજી,
તે ભક્તિનું કહો મુને કેપજી, અગ અધિકારી ભૂપણ અનુપજી ૧
શ્રીગુરૂ બોલ્યા સાબાળ તાતજી, કરૂં પિરતારી પૂછી વાતજી,
પ્રેમ મહિત છે દશધા ભક્તિજી, વ્યસન પછી પહેરી આસક્તિજી ૨

હાજી

આસક્તિ રાખી શ્રવણ કર, છે શ્રવણ પહેલી ભક્તિ,
કીર્તન સ્મરણ પછી પાત્સેવન, અર્ચન વદન વ્યક્તિ ૨
દાસત્વ ભક્તિ સખ્યતા, આત્મ નિવેદન નામ,
તે ઉપર દશમી પ્રેમ ભક્તિ, અતિ પ્રિય ધનસ્થામ ૪
પરીક્ષિત શુક પ્રહલાદ શ્રીપૃથુ અકુરને હનુમાન,
અર્જુન બલિ શ્રીગોપીજીન અનુક્રમે ભક્તિદાન, ૫
તે ઉપર આવે આમકિત, પછી વ્યસનાવસ્થા ચાપ,
તે ઉપર તન્મયતા ખગી, નગતી ન કાઇ કહેવાય. ૬
પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આમકિત નણુ નિરેક,
છે વ્યમનની બે અવસ્થા, પછી તન્મયતાની એક ૭
એ દશ અવસ્થા યદ્ય તેના, પ્રકટ ભાષુ નામ,
જન દયા પ્રીતમ કૃપાદિતુ, ભોગવી છે મનવામ. ૮

દગરૂચિ સ્મૃતિ અભિધાષોદ્ધવેગજી, પ્રેમ અવસ્થાએ યો નેગજી;
આસક્તિ ત્રિવ્યાધિ પ્રધાપજી, ઉન્માદ ત્રીજી આલાપજી. ૧

અસન અવસ્થા જડતા એકજી, અપર મૂર્ચના રહિત વિવેકજી;
તન્મયતાની અવસ્થા એહજી, મૃત્યુ સદશ પણ છટે ન દેહજી. ૨

આ રીતે ભક્તિપોષણ અને રસિકવસ્ત્રભાં કવિએ જણાવેલી
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની અવસ્થાઓની સંખ્યા બસોબર છે અને તે પ્રેમ-
ભક્તિને નવધાભક્તિ કરતાં ઉત્તમ માને છે.

હવે આપણે આ ભક્તિના પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામે આ સંબંધી
જે અનેક તરેહનો ઉદાપોહ 'અક્ષરદેહમાં' કર્યો છે, તે સંબંધી
પ્રાસંગિક વિચાર કરીએ.

નવધાભક્તિનું વર્ણન ભાગવતમાં કરેલું છે, અને નરસિંહ મહેતાએ
પણ તદ્દનુસાર પોતાના કાવ્યમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. છતાં
ગોવર્ધનરામભાઈ 'અક્ષરદેહ'માં કહે છે કે દયાગમભાઈએ નવધાભક્તિ
નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમાંથી લીધી છે. આ ખરૂં નથી.

ગોવર્ધનરામને ભાગવતની ખબર નહિ હોય તેથી એ નવધા
ભક્તિનું મૂળ નરસિંહ મહેતામાં જોઈ અટકે છે.

॥ શ્લોક ॥ શ્રીમદ્ભાગવતે સત્તમસ્કથે પ્રહ્લાદવચનમ્—

“ શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોસ્મરણં ધ્યાનસેવનં
અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સહ્યમાત્મતિવેદનમ્ ”

આ શ્લોકમાં નવધાભક્તિનાં નામો રપષ્ટ જોવામાં આવે છે.
ગોવર્ધનરામે આજ રીતે સર્વાત્મભાવ વિષે ચર્ચા કરવામાં ગોટાળો
કર્યો છે.

સામવેદને ગણ્યો એજ કાગ્લુને વીધે ન્યાસજી વેદાતસૂત્રમા સામે
પનિપદના વાક્યો વિશેષતાથી ટાકે છે ત્યાર પછી વેણુનાદનો પણ
મહાવ કર્યો છે મપ્રદાયમા વેણુનાદ ધત્યાદિનો યોગીની સાથે કોઈ
પણ રીતે મહાવ કરવામા આવ્યો નથી, તેમ દયાગમભાઈએ રોતાના
કાબ્યોમા તે રીતે યોગ્યો હોય એ એ નીમમી મદીની નવી શોધ
ગોવર્ધનભાઈએ કરી હોય એમ લાગે છે ૭૬ મા પેરામા સોદ્ધ ની
ઘર્ષક પ્રાણનાયુ સાથે ધટના કરી છે એ પણ અમને તો કાલ્પનિકજ
લાગે છે

૧૧મા પ્રકરણમા ગોવર્ધનરામ કવિશ્રીની પુષ્ટિભાવનાનું
વર્ણન કરે છે ગોવર્ધનરામનું મન યોગમા એટલું બધું ઘસ્ટ થઈ
ગયું છે કે, જ્યાં આગળ કવિશ્રી મપ્રદાયમાં મનાતા ભાવને પ્રાધાન્ય
આપે છે અને ભાવથીજ નિશ્ચય શ્રીહરિની તદ્દપતા દર્શાવે છે
ત્યાં નિશ્ચય જે અન્ય તરીકે કવિશ્રીએ વાપર્યો છે, ત્યાં તે ફેરફારને
નિશ્ચયને મત્પનિક પ્રાધાન્ય આપીને તેમાથી યોગનો અર્થ કાઢવાને અર્થ

પ્રભુનો ભકત અનુભવ કરે છે. આ યુક્તિથી ૭૮ માં પેરેગ્રાફમાં ભાવ શબ્દને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ ત્યાં પણ સિદ્ધ સાક્ષાત્કારથી યોગ શબ્દથી સંબંધ થયો છે.

૮૦ માં પેરેગ્રાફમાં એક નવો સવાલ ગોવર્ધનરામભાઈ ચર્ચે છે. દયારામભાઈના પુષ્ટિપથરહસ્યમાં એવું સૂચન આવે છે કે, નૃસિંહ મહેતા પોતાના પદમાં વલ્લભને વિકૃત્યું પ્રાકટ્ય ભવિષ્ય વાણી તરીકે દર્શાવે છે. આ પદ ગોવર્ધનરામભાઈને મળ્યું ન હતું, તેથી મેં એવા અનુમાન પર આવ્યા કે સંપ્રદાયમાં કોઈ એવો ઉલ્લેખ 'શી જોનો આધાર દયારામભાઈએ લીધો. નૃસિંહ મહેતાનો શા વાસ્તે નાધાર સંપ્રદાયવાળાઓએ લીધો એવું ખાસ કારણ ગોવર્ધનરામ પ્રાપ્ત નથી; પરંતુ નૃસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો અને સંપ્રદાયનું મંતવ્ય તે ખેમાં સામ્ય એવો પોતે જુએ છે. અહીં વિચારવાનું તો એ છે સંપ્રદાયના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કોઈ પણ જગ્યાએ નૃસિંહ હતાનો ઉલ્લેખ નથી. નૃસિંહ મહેતાનો આશ્રય દુરધર આચાર્યો અને તે પણ ભાગવત, ઉપનિષદ ઉપર લખ્ય કરીને એ માનવું મેં મનાવવા પ્રયાન કર્યો એ પણ એક જગતની ધૃષ્ટતા છે. જે ને આધારે દયારામભાઈએ આવું લખ્યું તે નીચે પ્રમાણે છે.

“ શ્રી વલ્લભ શ્રી વિકૃત્ય ભૂતલે પ્રકટીને

પુષ્ટિ માર્ગ તે વિશદ કરશે.

દૈવી નિજ જીવકો સરખુ જે આવશે,

તેનો વિના સાધનો ઉદ્ધાર કરશે ”

આ આખું પદ ‘ પુષ્ટિલક્ષિત સુધા ’ ના ચોથા વર્ણના પહેલા માં ૭૫૫ છે; અને તે અમને દયારામભાઈના શિષ્ય જોશી ઇગ-

૧૫૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

નવધાભક્તિને વાસ્તે ગોવર્ધનરામભાઈ બહુ ભ્રમણમા પડ્યા છે અને એ ભ્રમણને વીધે જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં એમને વિરોધનું દર્શન થયું છે અક્ષરદેહના ૬૬ માં પેરેગ્રાફમા જે એમણે વખ્યું છે, તે સર્વ આન્તિમૂલક છે. નવધાભક્તિ એ અધ કક્ષાની છે એ નવધા-ભક્તિ પૈકી ૮ પ્રકારની સખ્યત્વ ભક્તિ પર્વન્તની પ્રાપ્તિ થયા પછી ૬ મી આત્મનિવેદન થાય તો તે પછી દશમી પ્રેમ ભક્તિનો અધિકાર થાય છે પ્રેમ પછી આમકિત આસક્તિ પછી વ્યસન અને વ્યસન પછી તન્મયતા એ ઉત્તરોત્તર ભક્તિના પ્રકારો કવિશ્રી જણાવે છે. નવધાભક્તિ સાધનરૂપ છે અને આસક્તિ વ્યસન અને તન્મયતા એ ફલરૂપ છે એમ કહીને ત્યાર પછીના પદમા કવિશ્રી પ્રેમની ચાર અવસ્થા દર્શાવે છે આમકિતની ત્રણ, વ્યમનના બે, અને તન્મયતાની એક આ દશ અવસ્થા વિરલ અવસ્થાની દશ અવસ્થાઓને મળતી છે કાગળકે જ્યારથી ભક્તને પ્રેમાવસ્થા થાય છે ત્યારથી એને પ્રભુનો નિરલ થાય છે અત્ર કહેવું જોઈએ કે કવિશ્રીએ આ દશ અવસ્થાઓ જે ગણાવી છે તેમા અત એટલે મરણ એ દશમી અવસ્થા ગણાવી નથી પણ એને મૃત્યુમાદસ્ય કહી છે જે અવસ્થામા ભક્ત બાહ્ય પદાર્થના કર્ષણ અનુભવાન વિના અતરમા મિરાજતા પ્રભુથી જીવન પામે છે તે આ અવસ્થા છે આ દશ દશાઓ કવિશ્રીએ ગણાવી છે. એના નામ બહુ ચોક્કસ રીતે દર્શાના નથી તેનું કારણ કવચિત્ એમના એવા શ્રાપ અને સમજણને આભારી હશે, પરંતુ નામ બેઠ આપણે ટાળી દઈએ તો એજ દશ બેઠને કવિશ્રી અહીં આ વર્ણવે છે આમાની નવ અવસ્થાનું વર્ણન જી હૃદયત કવિ કાલીદાસ મેઘદૂતમા કરે છે અને જેનું વિરેચન મલ્લનાથ સુનિપુણ્ણતાથી કરે છે .

દશમા પ્રકરણમાં લક્ષિતયોગ અને યોગના અન્ય પ્રકાર વર્ણવે છે. પાતંજલયોગની તરફ કવિશ્રીનું કેવુ વલ્લભ છે તે એમનાં જ વાક્યો દાંકી દર્શાવ્યું છે છતાં આ પ્રકરણમાં લક્ષિતયોગના યોગ શબ્દથી બ્રમ પામીને કેટલીક જગ્યાએ કવિશ્રીએ યોગ શબ્દનો યોગિક અર્થ કર્યો છે તે જગ્યાએ પાતંજલયોગના પોતાના અભ્યાસને લીધે આ-
 રોપણ થયું છે. આ યોગના પ્રકારનું વર્ણન અકાંડતાંડવ જેવું છે એટલે તેના પર કાલક્ષેપ કરવાની આપણને જરૂર નથી. એ પ્રકરણમાં સ્વરૂપ પ્રાકટ્ય શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત પ્રદીપકારે દર્શાવેલું દાંક્યુ છે અને તેનો પાતંજલયોગ સૂત્રના તૃતીય વિભૂતિ પાદની સમાધિમાં જે સિદ્ધિ-
 ઓ થાય છે તેની જોડે સંબ્રમ કર્યો છે. ભક્તને જે સ્વરૂપ પ્રાગટ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, સમાધિમાં અનુભવેલો નથી. એટલે તે સ્વરૂપ પ્રાકટ્યનો આ સૂત્રોમાં દર્શાવેલો સિદ્ધ સાક્ષાત્કાર જોડે સંબ્રમ કરવો અયુક્ત છે. પાતંજલયોગ સૂત્રમાં જે સાક્ષાત્કાર દર્શાવેલો છે તે પ્રભુ બહારથી અંતર્ધાન થઇ એમના હૃદયમાં બિરાજીને એમનું જીવન સંપાદન કરતા હતા તે સ્વરૂપનો છે. આ સ્વરૂપ અત્યંત પ્રેમના આવેશમાં બાહ્ય પ્રકટ થાય છે. આને લીધે જ, જેનો સ્થૂલ દેહ, મથુરામાં હતો તેથી કૃષ્ણના દેહનો સિદ્ધ સાક્ષાત્કાર ગોપિકાઓને થયો અને તેમણે ઉદ્ધવજીને કહ્યો એ લખવું કેવળ લક્ષિત માર્ગનું અને દયારામભાર્ગના હાઈનુ તદ્દન અજ્ઞાન સિવાય ખીજું શું કહેવાય ? લક્ષિતમાર્ગમાં કૃષ્ણ અને ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ગણાતાજ નથી. છતાં ગોવર્ધનરાગે તે રીતે ગણવામાં મોટી ભૂલ કરી છે તેમજ કેટલીક ગરબીઓની ટીકામાંથી યોગનો અર્થ તેમણે ઉપગ્રવી કાઢ્યો છે. અને ‘શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતના પ્રદીપ કર્તા’ ના

જેમ ઉપર દીકા કરી નાખવાનું ધાર્દન કરે છે શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતના અદોષ મ્તાંએ એકનાએ નહિ પણ ભાગવતકારે અને ભાગવતના સર્વ દીકાકારોએ અને દયારામભાઈ વગેરે મર્વેએ ગસનીનાને રૂપક માની નથી તે ગોવર્ધનગમભાઈ કેમ બૂલી જાય કે? ગમનીવામા વૌકિક શૃંગાર નથી જ જેમ અનૌકિક શૃંગાર ગમ સદા નિર્દોષજ છે, તેમ લૌકિક શૃંગાર ગસ પણ અત કુષ્ટ નથી. પત્નીના અથવા નાનના નાચિમના નિર્દોષ પ્રેમ અને તે પ્રેમના વર્ણનમા પ્રકટ થતો શૃંગાર કુષ્ટ છે એમ કેવળ અગસિક કહી રોકે ત્યારે અહિ આકૃત તાત્પર્ય અન્ય અવૌકિક શૃંગાર અકુષ્ટ હોય તેમા શી નવાઈ? અને તેનો ગાનાર અને તેનો ગાઈને અનુભવ કરનાર અકુષ્ટ હોય જ એમા મોઢ પણ મસય નથી.

અચિત્તમા મનિનતા હોય ત્યારેજ શૃંગારના શબ્દોમાથી અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે વળી ગસનીનામા બલિઆર વર્ણુ યો નથી નહિ તો જેની રીતે કોઈ સ્ત્રીનો પગડીન પુર જોડે મનઘ તે શૃંગાર નહિ કહેવાતા ગસાભામ કહેવાન તેનીજ રીતે આ પણ રમાભામ કહેવાય ગોપિનાંઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાનાતો રૂ પણ કહેવાતા સર્વ પતિ માનના પણ પતિ તરીકે માનતા હતા અને તેથીજ તેમના મર્તામભાવથી અને સર્વરન અર્પણથી ઉત્તમોત્તમ પ્રેમ અને નૃપારનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે એ ઉત્તમોત્તમ ગમને પોતાના શુદ્ધિદોષથી ગસાભાસ ગણીને દોષ દેનારાઓની શુદ્ધિની વિપરીતતાને ધન્ય છે જેની ગીત નાગક આગળ તેની અલ્પ ત નિર્દોષતાને લીધે તેને શૃંગારના શબ્દોમાથી રડુગુ તાત્પર્ય રડુગુ નથી તેરીજ રીતે નિર્દુષ્ટ અત કરણનાગા લગન્દગમ પીનારા લક્તજનોને તેજ શબ્દોમાથી (શૃંગારના શબ્દોમાથી) વિવધતા નથી રડુગુતી પણ

મ્રણુ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ (સૃષ્ટા સ્વરૂપ-સ્વ સ્વરૂપ) હૃદયમાં સ્ફુરે છે અને એ સ્ફુરવાથી મર્વત્ર આનંદ પ્રસરી રહે છે, અને એ આનંદ અપારે હવડાય છે, ત્યારે તેને કવિત્વશક્તિનાગા ભક્તો કાવ્યરૂપે વર્ણવે છે અને તેથીજ એમાં વિષયવામનાની ગમ હોય એમ કહેવું વાજબી નથી આથીજ ગોવર્ધનગમભાષનો એ કવિના સૃષ્ટાર રમપર કરેલો નિર્ણય કેવળ શૂલ ભરેલો છે

યોગીને સમાધિમાં અનુભવાતો સાક્ષાત્કાર છે તેને ભક્તના સ્વરૂપ પ્રાકટ્યના અનુભવ જોડે કમપણ સંબધ નથી, વળી ભક્તને જે સ્વરૂપ પ્રાકટ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે સ્થૂલ અને સુક્ષ્મ દેહના તિરોધાન થયા પછી અભ્યાસમાંથી ઉદ્ધાગ પામેલા અને ત્યાર પછી લીનાવિગ્રહ મ્રણુના કૃપાતિલયથી પ્રાપ્ત કરેલા ભક્તના સંબધમાં છે. એટલે ભક્તની વિગ્રહાદિ સર્વ સામગ્રી મ્રણુરૂપ હોવાથી તેને સ્વરૂપ પ્રાકટ્યનો અનુભવ કરવામાં યોગીના ચિત્ત સવલનની કદ અપેક્ષા નથી.

૭૫ મા પેરામાં એક અગ્નયત્રી ભરેલી રૂપના કરેલી છે. “વેદાનામ્ સામવેદોહ” “સ્ત્રી સામવેદોહ” એમ નહિ તેનો અર્થ કેનજ સ્વચ્છતાથી કર્યો છે સામવેદમાં ગાયોને એકી કરવાને સામમત્રો છે તે મત્રોમાં જે ગાયોને એકી કરવાનું વર્ણન છે તે ધ્વજો રૂપ ગાયો હતી એમનું જો વેદના મત્રનું પણ અગાન મુચ્ચ ઈ અને તેનો સંબધ ‘વેદના સામવેદો સ્ત્રી જોડે બોધવો એ છે “વેદાનામ્ સામવેદોસ્મિ” મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે વિભૂતિઓ ગણાવ છે તેમાં સામવેદ પણ ૬ છુ એમલુ દર્શાવ છે મહાભારત કાળમાં અને વ્યાસજીના મમયમાં પણ કાષ્ઠક સામવેદનું પ્રાધાન્ય વિશેષ દર્શાવેલું છે એથી ભગવાને પોતાની વિભૂતિમાં

સામવેદને ગણ્યો એજ કારણને નીચે આમજી વેદાતસૂત્રમા મામે પનિવદના વાક્યો વિશેનતાથી ટાકે છે ત્યાગ પત્રી વેણુનાદનો પણ સહન કર્યો છે સપ્રદાયમા વેણુનાદ છત્યાદિનો યોગીની સાથે કાઠ પણ રીતે સહન કરવામા આગ્યો નથી, તેમ દયાગમભાઈએ પોતાના કાવ્યોમા તે રીતે યોગ્યો હોય એ એ પીમમી મદીની નરી શોધ ગોવર્ધનભાઈએ કરી હોય એમ લાગે છે ૭૬ મા પેગમા સ્તોત્ર ની 'કાર્ધક પ્રાશ્નનાયુ સાથે ધટના કરી છે એ પણ અમને તે કાલ્પનિકજ લાગે છે

૧૧મા પ્રકરણમા ગોવર્ધનરામ કવિશ્રીની પુષ્ટિભારનાયુ વર્ણન કરે છે ગોવર્ધનરામનુ મન યોગમા એટલુ બધુ ગ્રસ્ત થઈ ગયુ છે કે, ન્યા આગળ કવિશ્રી મપ્રદાયમા મનાતા ભારને પ્રાધાન્ય આપે છે અને ભાવથીજ નિશ્ચય શ્રીહરિની તદ્દપતા દર્શાવે છે ત્યા નિશ્ચય જે અન્યય તરીકે કવિશ્રીએ વાપર્યો છે ત્યા તે ફેરની નિશ્ચયને કાલ્પનિક પ્રાધાન્ય આપીને તેમાથી યોગનો અર્થ કાઢવાને બ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે સપ્રદાયમા જે સ્વરૂપની મેંસ થાય છે તેમા કેનગ મનેના ઉચ્ચાગ્રથી પ્રભુનુ પ્રાકર્ય થતુ માનનામા આવતુ નથી પરતુ પ્રભુ સર વાપડ છે અને તે સર્વ વાપડ પ્રભુ લક્ષ્મીના કેનગ ભારથી એટલે પ્રેમથી તે સ્વરૂપ ધારણ કરીને પોતાના સર્વ વાપડેત્વનુ તિરો ધાન કરીને પણ તેનુ કલ્યાણ કરવાને નિશ્ચય પ્રકટ દર્શન તો આપે છે આનાજ હેતુથી મપ્રદાયમા મૂર્તિ રાજ નહિ વપરાતા સ્વરૂપ શબ્દ વપરાય છે અને તે સ્વરૂપના પ્રકટ દર્શન ચનામા જ કવિશ્રી અને છતર પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્મી પોતાની કૃતકૃત્યતા માને છે, અને તે સ્વરૂપ ન્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે આનંદ અનુભવ કરતો રસ સ્વરૂપ

પ્રભુનો ભક્ત અનુભવ કરે છે. આ યુક્તિથી ૭૮ મા પેરેગ્રાફમાં ભાવ રાખીને ગ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ ત્યાં પણ સિદ્ધ સાક્ષાત્કારરૂપી યોગ રાખી સંપ્રમ કર્યો છે.

૮૦ મા પેરેગ્રાફમાં એક નવો સવાલ ગોવર્ધનરામભાઈ એવો છે. દયારામભાઈના પુષ્ટિપથરહસ્યમાં એવું સૂચન આવે છે કે નૃસિંહ મેહેતા પોતાના પદમાં વસ્તુભને વિદ્યુત્તનું પ્રાકટ્ય ભવિષ્ય વાણી તરીકે દર્શાવે છે. આ પદ ગોવર્ધનરામભાઈને મળ્યું ન હતું, તેથી એઓ એવા અનુમાન પર આવ્યા કે સંપ્રદાયમાં કોઈ એવો ઉલ્લેખ હશે જેનો આધાર દયારામભાઈએ લીધો. નૃસિંહ મેહેતાનો શા વાસ્તે આધાર સંપ્રદાયવાળાઓએ લીધો એવું ખાસ કારણ ગોવર્ધનરામ આપતા નથી; પરંતુ નૃસિંહ મેહેતાનાં કાવ્યો અને સંપ્રદાયનું મંતવ્ય એ બેમાં સામ્ય એઓ પોતે જુએ છે. અહીં વિચારવાનું તો એ છે કે સંપ્રદાયના પ્રાચીન સંસ્કૃત મથોમા કોઈ પણ જગ્યાએ નૃસિંહ મેહેતાનો ઉલ્લેખ નથી. નૃસિંહ મેહેતાનો આશ્રય ધુરધર આચાર્યો લે અને તે પણ ભાગવત, ઉપનિષદ્દ ઉપર ભાષ્ય કરીને એ માનવું અને મનાવવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ એક જાતની ધૂષ્ટતા છે. જે પદો આધારે દયારામભાઈએ આવું લખ્યું તે નીચે પ્રમાણે છે.

“ શ્રી વરલલ શ્રી ત્રિકૃત ભૂતલે પ્રકટીને
પુષ્ટિ માર્ગે તે વિશદ કરશે.
દેવી નિજ જીવકો રરણ જે આવશે,
તેનો વિના સાધનો ઉદ્ધાર કરશે ”

આ આખું પદ ‘ પુષ્ટિભક્તિ સુખા ’ ના ચોથા વર્ણના પહેલા અકમા જણાય છે, અને તે અમને દયારામભાઈના શિષ્ય જોશી જન-

નલાલલાઇ તરફથી મોકલવામા આવ્યુ હતું. ગોવર્ધનરામ આટલુ
 તો ખરુ જુએ છે કે જુગિહ મેહેતાના કાન્ધોમાથી પ્રકટ થતો સિદ્ધાત
 તે સપ્રદાય સિદ્ધાતને બહુધા મળતો આવે છે. તે ઉપરથી એમ અનુ-
 માન કાઢવામા આવે છે કે જે વખતે શ્રીમદ્વાયાર્થજીનુ, પ્રાકટય
 થયુ તે સમયમા સર્વત્ર આવી જતનુ ભક્તિનુ સ્વરૂપ હવામા ઉડતુ
 હશે અને સદગત ઇન્ધરામને વાસ્તે કંઈ કહેવુ પ્રાપ્ત થાય છે એ
 મને પોતાને જુસિહ મેહેતાની ભક્તિમા અને પુષ્ટિ ભક્તિમા જઈ
 પણ મામ્યતા દેખાતી નથી. આને તે અમારે કેવા પ્રકારની ભૂલ
 કહેવી તેનો ન્યાય કવવાનો આ જન્મેના પ્રથોના વિમળ બુદ્ધિથી
 અભ્યાસ કરનારાઓને સોંપીશુ

આજ ફરેમા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના સ્વરૂપ વાખતે કંઈક
 દસારો કર્યો છે અને તે સપ્રદાયના સિદ્ધાતમા જેમણે તથ સ્પર્શ
 કર્યો છે તેમનાથી સમજી શકાય એમ છે, બીજાનો અન અધિકાર
 નહિ હોવાથી એનુ વિવચન કરવુ આવશ્યક નથી હુકમા એટલુજ
 જણાવીને નિરંતર (શુ)કે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની કર્મચિત્ત રૂપુ રૂપે તો
 ક્વચિત્ અમિરૂપે કવચિત્ સ્વામિનીશ્વરૂપે, તો કવચિત્ રાખનાર રૂપે
 એમ અનેક એમના ભક્તોએ એઓશ્રીને વાસ્તે લાવનારો પોતાના
 સ્તોત્રોમા તથા કીર્તનોમા અને પદોમા કરેલી છે નારાગમભાઈ આ
 સર્વ નાતે વિજ્ઞાન હોવાથી યથારૂચિ પોને વર્ણવે છે, કાગ્યુકે દયારામ-
 લાઇનો ઉદ્દેશ ન્યમ થોમા સપ્રદાયના સિદ્ધાતોનો ઉપદેશ કરવાનો હતો.

બારમા પ્રકરણમા ગોવર્ધનગમલાઈ કવિરીના તુગાર નસ તરફ
 દષ્ટિ નાખે છે ૮૫ મા ફરમા (પેગમા) ૬૨ થી તે ૭૩ ફરમા
 સુધી જે પોને વ્હી ગયા છે તેનો મમત્ર માગ આવે છે, પરંતુ તે

ફકરાની સમાલોચનામાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તેમ અહિં પણ તેવોજ ગોઠાણો ચાલુ છે. નવધા લક્ષિતએ સર્વ પ્રકારની લક્ષિત, પ્રેમ આસક્તિ ને વ્યસન પહેલાંની છે. અને તેનો પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન જોડે સંશ્રમ કરવો એ અંશકારના આશયને અન્યાય કરવા જેવું છે. જે ભક્તોએ પ્રાકૃત તનુનો ત્યાગ કરીને અદૌકિક તતુ પ્રભુદ્વારા જેમણે સંપાદન કરેલું છે, જેમના અનુભવાત્મા પણ પ્રભુ સ્વયં થયા છે તેવા પ્રભુથી અભિજ્ઞ ભક્તોનું પ્રભુ સાથે નિત્ય રમણુ તે રાસલીલા કહેવાય છે. આ રાસલીલાનું વર્ણન કરતી વખતે રસરૂપ પ્રભુનું વર્ણન આદરે છે.

દયારામ કાવ્ય સમ્રાટમાં આપેલી ૩૩ મી ગરબી ટાંકીને (પા. ૧૮૦ માં) તેમાંથી પાતંજલયોગ સમજાવવાને અને પોતાની કલ્પના સુદૃઢ કરવાને ગોવર્ધનરામભાષ્યએ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગોવર્ધનન, રામભાષ્યએ જે ભાગવત વાંચવાનો પરિશ્રમ લીધો હોત તો એમને, આ ગરબીનું મૂળ રૂપ જણાવું હોત આ પ્રસંગ ગોપિકાઓ અને ઉદ્ધવ વચ્ચેનો છે. જે સમયે કૃષ્ણ પોતે મથુરાજીમાં બિરાજે છે અને ગોપિકાઓ જેઓ સર્વ કૃષ્ણને આર્ધપુત્ર તરીકે સંબોધે છે તે સર્વ સ્વામિનીજીઓ છે. આ ગોપિકાઓને પ્રભુનો વિરહ અને પ્રભુ પ્રતિ એમનો કેવો લાવ છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવાને શ્રીકૃષ્ણ લગવાને પોતાના દાની ભક્ત ઉદ્ધવને ગોપિકાઓને ઉપદેશ આપવાના મિમે તેમની પાસે મોકલ્યા છે. ઉદ્ધવજી ત્યાં આવીને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ગોપિકાઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ જોઈને તેઓ ગર્વ રહિત થઈ જાય છે અને પછી જે વચન ઉચ્ચારે છે તે દયારામભાષ્યના દીકાકારે ધ્યાનમાં લીધો હોત તો તેમણે કરેલું અનુમાન તેઓ કરત નહિ.

આ ઉપરથી સમજશે કે ગોપિનજ્ઞાને શ્રીકૃષ્ણનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પાતંજલયોગ સૂત્રનો નથી પરંતુ વિરહ અવસ્થામાં જે ભજાને થાય છે તેવા ■ આથી ગોવર્ધનરામભાઈએ અક્ષરદેહમાં દયારામભાઈની દષ્ટિ સમજાવવામાં મોટી ચલાટ ખાધી છે

તેરમા પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ નૃસિંહ મહેતા અને દયારામભાઈને સરખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પ્રથમ કેટલોક પ્રાસંગિક મહીને નૃસિંહ મહેતાના સુરત સત્રામનો માર આપીને છેલ્લે ઘનકુળમાં જન્મ કૃષ્ણ રાધા રાસ રમે છે એનું રહસ્ય સમજાવતા રમૂલ શૃંગા રની ભાષાને આદિ કવિ માત્ર પરિભાષા રૂપેજ વાપરે છે એવા નિર્ણય પર આવે છે સુરત સત્રામમાં ભક્તોના જે બે વિભાગ પાડ્યા છે, તેમાં યાની ભક્ત તરીકે જયદેવ છે અને કેવળ પ્રેમી ભક્તના વર્ગમાં નૃસિંહ મહેતા પોતે છે આ વાત જે લોકો નૃસિંહ મહેતાને યાની ભક્ત ગણીને એના કાવ્યમાંથી ભગવત્પ્રીલના યાન સિવાય યાનના કુસકા કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમને એ ખામ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે

૮૮ માં પેરામાં ગોવર્ધનરામ એ નવી કલ્પના કરે છે દયા રામના કાવ્યનું બીજરૂપ મૂળ નૃસિંહ મહેતાનું કાવ્ય નથી પરંતુ સુરદામાદિ અષ્ટ સખા, ગોપાળદામજી અને સાપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો જેવા કે શૃંગારરસમંજન વગેરે કવિશ્રી આ લોકોનો ઉપકાર ગ્રંથોના આરભમાં વારંવાર જણાવે છે (નૃસિંહ મહેતાના કાવ્યમાં અને દયારામભાઈના કાવ્યમાં સામ્ય છે, પરંતુ દયારામભાઈએ પોતાના કાવ્યો નૃસિંહ મહેતાના કાવ્યો ઉપરથી રચ્યા નથી. કેટલીક જગ્યાએ જે સામ્ય જોવામાં આવે છે તે સામ્ય દયારામભાઈએ

નૃસિંહ મેહેતામાંથી લીધું એમ નથી પરંતુ બન્નેએ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી અચરતરણુ કરેલું છે.) નવધાભક્તિનો પ્રકાર જેનું મૂળ રા. ગોવર્ધનરામ, નૃસિંહ મેહેતામાં લુએ છે તે (નવધા ભક્તિનું) ખરૂં મૂળ શ્રીમદ્ભાગવત છે.

૧૦૩ મા ફકરામાં ગોવર્ધનરામભાષને પાછું યોગશાસ્ત્રનું આવરણુ કાઢે છે અને તેને લીધે દ્યારામભાષનું હાર્દ અવળું ઉતારે છે. જે ગોવર્ધનરામભાષાએ રામપદ્મધ્યાત્રી વાચી હોત તો આલુ અનિષ્ટ અનુમાન દોરત નહિ. અક્ષરબ્રહ્મ અને રાધાક્રાન્ત (શ્રીકૃષ્ણ) ના સ્વરૂપમા પોતાના કલ્પિત અર્થથી જે ગોચરુ ખાધુ છે તેનો અંતઃસુધી કાયમ રહેશે. વળી એ ફકરામાં પોતે જણાવે છે કે ઇશ્વરવાચક શબ્દ વાપરતા કવિ આંખાં વિવેક કરવા જૂલી જાય છે; પરંતુ ગોવર્ધનરામની સમજાવેલી ઇશ્વરભાવના કેટલી બધી આનંદમૂલક છે તે દર્શાવું છે અને સત્ય શુ છે તે પણ દર્શાવ્યું છે અને તે પ્રમાણે યોજના કરવાથી વિરોધનો અવકાશ રહેતો નથી.

૧૦૪ મા પેરામાં પણ શુદ્ધદૈત પ્રદીપકારનો અર્થ વાચ્યા છતાં તેનો આશય સમજવાથી અથવા તે સમજેલા છતાં વિસ્મરવાથી કવિશ્રીના કાવ્યમા જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં વિરોધ લુએ છે. (દ્યારામભાષા ગોપીઓના પ્રેમને વિકારોથી રૂઢિત કહે છે. પ્રાકૃત ગોપીઓનો પ્રેમમાં પ્રાકૃત વિકારો નથી અને જ્યાં આગળ કૃષ્ણને રૂપવાળા નહોતા છે ત્યાં આગળ કૃષ્ણમા જે રૂપાદિ છે તે લોકિક નથી પણ અલોકિક છે.) ઇશ્વરમાં (જ્યાં) મનાવું વિરૂદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વ જે સપ્રદાય પ્રમાણે દ્યારામભાષા માને છે તે ખાસ પ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ, દ્યારામભાષાનાં કાવ્ય સમજાવવાને યોગ્ય બહુ મિશ્રણ

કરે છે દયારામભાઈના જે પદો એમણે લાક્યા છે તેમાંથી કેવળ પ્રેમની જાણના સિવાય અમને તો કંઈ સ્ફુરતું નહિ હોવાથી હસવું આવે છે અને મનુષ્ય પોતાના વિચારો કેટલે દરજ્જે સુધી મૂળવિના સામા માણુમ પર આરોપે તે જોઈ ઈશ્વરની વિચિત્ર લીલાનો કંઈક અનુભવ થાય છે,

કવિધીનો સુગાર રસ સમજવતા ગોવર્ધનરામ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે દયારામભાઈએ રસસાત્ત, યોગસાત્ત અને પ્રેમભક્તિ સાત્ત એ ત્રણેની મેળવણી કરી એક નવું સાત્ત ઉત્પન્ન કર્યું છે આ કહેવું અમને કવિના હાર્દથી વિપરીત લાગે છે દયારામભાઈને પોતાને યોગ સમાધિનો પ્રયોગ અભિષ્ટ ન હતો એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમભક્તિ એજ પ્રાધાન્ય રીતે તેમને માન્ય હતી “ યોગસમાધિરે ના ગમે પડી મુને પ્રેમ ભક્તિમા ગમ્ય, દર્શન ઘોનીરે દાસને, મહારા ગુણુનિધિ ગીરધરલાલ ” દયારામભાઈએ એમના જન્મભાસા યોગસાત્ત વાચ્યુ ન હતું કે જેનો પોતે ઉપયોગ કરે રસસાત્ત અને પ્રેમભક્તિ સાત્ત એ તેમને મન જૂદા નહોતા. અનૌદિક રસ અને પ્રેમમા ઝાઝું તાગતમ્ય નથી કવચિત્ પ્રેમ રસથી જોગખાય છે એટલે એ જે શાત્તમા ભિન્નતા ક્યાથી આવી તે સમજવું નથી વળી પુષ્ટિમાર્ગના મથોને વાસ્તે પોતે લખે છે કે તે મથો પ્રસિદ્ધ થયા નથી ને સોધાયા નથી, પરંતુ જો ગોવર્ધનરામ ભાઈએ સહેજ તપાસ કરી હોત તો એમને માલમ પડ્યું હોત કે કાશીમા રતનગોપાળભટ્ટજીએ અને મુંબઈમા પડિત મદ્દલાલે અને મન્નલાલ શાસ્ત્રીએ દયારામભાઈને સમજવા જેટલા મથો શોધીને પ્રગટ કર્યાજ હતા અને તેનાપર દષ્ટિ નાખવાનો પરિશ્રમ ગોવર્ધનરામે લીધો હોત તો આવું વિચિત્ર અનુમાન ન કાઢત

૧૧૧મા શ્લોકમાં ગોવર્ધનરામ પોતે લખે છે કે અંતિમ કવિનું પ્રેમસમાધિના વિષયમાં અવગાહન ઉપર ઉપરનું છે અને આદિ કવિ નૃસિંહ મેહેતાનું તે વિષેના મર્મ લાગતે પોહોંચે છે એવું સચ્ચે છે. આમાં કેટલું તથ્ય છે તે દયારામને ને નૃસિંહમેહેતાને સરખાવી જોતાં જણાશે. અમને તો આ અભિપ્રાયમાં આદિ કવિને વાસ્તે કંઈક પૂછપોત જણાય છે. આદિ કવિ સ્વતંત્ર વિચારક હોવાથી એમના વિચારો બહુ નિયમિત નથી અને જ્યારે અંતિમ કવિ સંપ્રદાયની પદ્ધતિને અનુસરનારા હોવાથી એમના વર્ણનમાં અમુક નિયમ જળવાય છે. એટલુંજ માત્ર જોની વચ્ચે તારતમ્ય અમને લાગે છે.

૧૧૪મા શ્લોકમાં પોતે જણાવે છે કે કૃષ્ણની સાથે ભક્તો સક્ષમ દેહથી વિહાર કરે છે આ પણ એક આન્તિ છે. શ્રીકૃષ્ણની સાથે જે જીવો વિહાર કરે છે તે જીવો ભગવાન કનેથી અલૌકિક દેહ સંપાદન કરે છે અને તેમના અનુભવાત્મા પણ પોતે થાય છે.

અંતમાં રાસલીલાની ભાવનાને ગોવર્ધનરામ ધ્રુવ પ્રદેશના ધ્રુવના તારાની આસપાસ ફરતા તારાઓની સાથે સરખાવે છે. આ તે દયારામભાઈ સમજ્યા તે રાસલીલા કહેવાય કે દયારામભાઈના કાવ્યો ઉપર અધ્યારોપિત કરેલી પોતાની કલ્પના કહેવાય ?

આ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામકૃત અક્ષરદેહ ગ્રંથ તપાસવાથી હ્રદિ-માન વાચકને માધુમ પડશે કે આ ગ્રંથમાં પણ દયારામભાઈને કેટલો બધો અન્યાય મળ્યો છે. ગોવર્ધનરામના પિતાશ્રી દૃઢ વૈષ્ણવ હોવા છતાં તેમની વૈષ્ણવતાના સંસ્કારો એમના ઉપર નહિ પડેલા હોવાથી અને તેને બદલે મનઃસુખરામના માયાવાદની અસલ છાંય એમના

૧૬૬ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

મગજ પર બેઠેલી હોવાથી દયાગમભાઈના સત્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરી શક્યા નથી ત્રસિદ્ધમેહેતા બેઠેલી દયાગમની મગજામણીમા કવિશ્રીને આદિ કવિ (ત્રસિદ્ધમેહેતા)ના શિષ્ય સ્થાને બેસના યોગ્ય ગદ્યા તે મહાન અન્યાય કર્યો છે

આ ઉપરથી અક્ષરદેહમા દયાગમભાઈ વિશે જે વિવેચન પ્રકટ થયું છે તે કેટલું મત્ત છે તેનો નિર્ણય વાચક આ ઉપરથી કરી શકશે.
શ્રી હુ તેલીવાળા.

પ્રકરણ ૪ થું.

કવિશ્રીના શૃંગાર રસ

માયૈરકુરિત મહીમૃગદશામાકલ્પમાસિચિતમ્
પ્રેમ્ણા કદલિત મનોરથમયૈ શાસ્ત્રાશતૈ સંભૃતમ્ ।
લોલ્ય પલ્લવિત મુદા કુલુમિત પ્રત્યાશયા પુષ્પિતં
લીલાભિ ફલિત ભજે વ્રજવનીશૃંગારકલ્પદ્રુમમ્ ॥

શ્રીવિકૃતનાથજી.

તદ્માદ્યા પતસ્માદ્વિજ્ઞાનમયાત્ અન્યોન્તર આત્માનન્દમય ।
તેનેષ પૂર્ણ । સ વા યથ પુરુષવિધ યથ । તસ્ય પુરુષવિધતામ્ ।
અન્વય પુરુષવિધ । તસ્ય પ્રિયમેષ શિરઃ । મોદો દક્ષિણ
પક્ષ । પ્રમોદઃ ઉત્તર. પક્ષ. । આનન્દ આત્મા । વ્રજ પુલ્ક
પ્રતિષ્ઠા ॥ તત્તિરીયોપનિષદ્-વ્રજાનંદવહ્ની

એ એ કવિઓના (નરસિંહ અને દયારામ) અનુભવ, એ બેનાં હૃદય, એ બેની જવાબાઓ, જ્યાં સુધી લોક લક્ષિત ગસના આસ્વાદ કરતા ત્યાં સુધી પૂજતા અને તેમના કીર્તિદેહ પુરુષોને તેમ સ્ત્રીઓને, પદ્ધતિને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય સાગતા. એ કીર્તિદેહના અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજક-ર્ગને સ્વાસ્થીય, પથ્ય અને શ્રેયસ્કર લાગતા માતાપિતાના અને સ્વામીઓના દેખતા તેમના શૃંગાર પરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કાંઈને એ સ્ત્રીઓના ગાવાના પદાર્થોમાં કાંઈ શબ્દ વર્ણ લાગતો ન હતો અને કાંઈના શ્રવણમાં કે હૃદયમાં અપવિત્રતા જેમતી નહીં.

ગોવર્ધનગમનો અક્ષરદેહ પૃ. ૬૬

ભાવિક નિયમ છે કે કાંઈપણ અથકારનો આશય સમજવો હોય તો જે દષ્ટિબિન્દુથી તે અથકારે લખ્યું હોય તે દષ્ટિબિન્દુથી જો આપણે જોતાં સ્ત્રીઓએ તોજ આપણે તે અથકારનો આશય

સમજી શકીએ. એ અથકારના આશય સમજ્યા વિના કંઈપણ અભિપ્રાય આપવો અથવા તેના મત સમજી લેખની પ્રવૃત્તિ કરવા સાહસ કરવું તેમાં અથકારને પ્રાય અન્યાય કરવા જેવું છે જે લકતોએ પ્રાકૃત તનુનો ત્યાગ કરીને અતૌકિક તનુ, સપાદન કરેલ છે, જેમના અનુભવાત્મા પણ પ્રભુ સ્વયં થયા છે, તેવા પ્રભુથી અભિન્ન લકતોનું પ્રભુ સહ નિત્ય નૂતન રમણ તે રાસ સ્ત્રીના કહેવાય છે દયારામલાઇ જાતે હૃદયથી એવું માનતા કે પોતે

પણ અગીકૃત જીવ છે, અને પ્રભુનો પોતાને જે વિરહ થયેલો છે તે વિરહ દુ ખ પ્રભુના ગુણગાન કરીને જદ્દર કરી રહે જેમ વિરહિણી સ્ત્રી પોતાના પતિના વિયોગમાં તે પતિના ગુણગાન સ્મરણ કરવામાં કૃતાર્થતા માને છે તેવીજ રીતે દયારામભાઈ જે રસેશ પ્રભુથી પોતાને વિયોગ થયેલો છે તે પ્રભુની અનેક પ્રકારની રાસાદિ બીબાનુ મુક્ત કંઠે બહુજ બાનથી ગાન કરી નિરોધરૂપ પરમફલનો અનુભવ કરવામાં કૃતાર્થતા માને છે. એ નિરોધનું જોટને અંશે દયારામભાઈના વાચકોમાં પ્રાકટ્ય થાય તેટલે અગે દયારામભાઈનું હાર્દ વિરોધ મમજ્જવ. દયારામભાઈ રાસ લીતાનું વર્ણન કરતી વખતે રસરૂપ પ્રભુનું વર્ણન કરે છે રસો વે સઃ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ રસરૂપ છે અને રમશાસ્ત્રનો પ્રથમ વિનિયોગ પ્રજુમાં જ થયો જોછએ તેથી અને સર્વ રસોમાં શૃંગાર શ્રીઅંગે (અહ) હોવાથી કવિશ્રીએ પ્રાચીન સુપ્રદાયને અનુસરીને રસરૂપ પ્રભુના નિરુપધિ અને નિરવધિ રસેશ આનંદમયના રાસોત્સવનું નિર્મલ અત કરણથી અને શુદ્ધ પ્રેમ લક્ષિતભાવથી ગાન કરવામાં કૃતકૃત્યતા માની છે દયારામભાઈની પૂર્વે જ્યારેવ કવિએ આજ પ્રમાણે ગીતગોવિન્દમાં કૃષ્ણરાધાના વસંતોત્સવનું ગુણગાન કર્યું છે ત્યારે મહેતા અને મીરાબાઈએ પણ તેમ કર્યું છે મુગ્ધાસ નંદલમ, કૃષ્ણદાસ વગેરે ત્રજ્જાપાના પુરંધર કવિઓએ આજની રીતે પ્રભુની લીલાનું ગુણગાન કર્યું છે પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓએ અને મન્મૃત ભાષાના કવિ જ્યારેવે શ્રીમદ્દ લાગવતના દયમસ્કંધને અનુસરીને સ્વકાવ્યો યોગ્યા છે દયમસ્કંધની ટીકાઓમાં શ્રીધર, મધુસૂદન જીવગોસ્વામી શુકદેવ વિજયધ્વજ અને શ્રીમદ્વચાર્પજી વગેરે સર્વે ટીકાકારોએ બહુ વિસ્તાર પૂર્વક આ વિષય અર્થાને કૃષ્ણનું અને રાસોત્સવનું નિર્દેશત્વ અને પૂર્ણાનંદત્વ અને તેના ગાનથી જીવની મુક્તતા અને કૃતાર્થતા

મુક્ત કંઠે ગીછ છે. આવાજ કાંઈક કારણને લીધે કેટલાક મહા-
વિચારકો કાલીદાસ, ભવભૂતિ વગેરે કરતાં જ્યેષ્ઠવાદિની કક્ષા ઉત્તમ
ગણે છે, અને ખેદ દેખાડે છે કે આવી ઉત્તમ શક્તિઓનું દાન કાલીદા-
સાદિ કવિઓને થયેલું હોવા છતાં તે શક્તિઓનો વિનિયોગ પ્રભુ
શુણ્ણગાનમાં ન કરતાં માત્ર પ્રાકૃત વિષયમાં કર્યો. સંપ્રદાયમાં શ્રીમ-
દાચાર્યજીનાં શ્રીસુબોધનીદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની અને રાસોત્સવની ઉત્તમ
ભાવનાઓ ભક્ત હૃદયોમાં સ્ફુરી હતી. શુર્જર કવિઓમાં દયારામ-
ભાષના હૃદયમાં એ ભાવનાઓનું સુદૃઢ ખીજ આશુભાષ્યનો પ્રદીપ
ટીકાકૃત, શ્રીકાકારવાલા ઇન્દુજીએ રોપ્યું હતું અને તે
ખીજ વૃક્ષરૂપે ફેલાતાં કવિશ્રીનાં કાવ્યોમાં પ્રકટ થાય છે. પ્રથમ તો
કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો કેવલ લૌકિક શૃંગાર જોડે સંપ્રસન્ન કરવો એ
કવિશ્રીના હાર્દનું અત્યંત અગ્રાણ સૂચક છે. અને તેથી કવિશ્રીના
કાવ્યોમાં ભક્તિશૃંગાર અને કેવલ શૃંગાર એમ વર્ગીકરણ કરવું એ
સર્વથા અયોગ્ય છે. દયારામભાષાનો શૃંગારરસ એજ વિરોધાભાસ
જેવું છે. દયારામભાષાએ વળી કયા લૌકિક નાયકના ભાવો ચિતર્યા
છે ? જેને લોકો શૃંગાર કહે છે તે તો દયારામભાષના કાવ્યોમાં
અભાવ રૂપેજ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, ત્યારે શું દયારામભાષના કાવ્યોમાં
શૃંગાર રસજ નથી ? દયારામભાષના સર્વપરિત ટીકાકારો શુ
બ્રાન્ત હતા ? ના, ના, એમતો નહોતું. દયારામભાષનાં કાવ્યોમાં
શૃંગારરસ તો છેજ, પરન્તુ એ શૃંગાર લૌકિક વિષયક નથી પણ
ભગવદ્વિષયક છે. કવિશ્રીએ બાયરન કે કલાપિની માફક કોઈ
લૌકિક પ્રાકૃત જનોનો શૃંગાર ગાયો હોય એવું એક પણ એમનું કાવ્ય
નથી. કવિશ્રીનો શૃંગાર તો કૃષ્ણગોપી વિષયક છે, કૃષ્ણગોપીનો અલૌકિક
રસાનન્દ કવિશ્રીની માફક નહિ સમજીને દયારામભાષના ટીકાકારો ભ્રમણ-

અન્દ્ર બન્યા અનેક મનમાનતા ગાન્ધર્વનગરમા વિહાર કરવા લાગ્યા
 દેવની વિપરીતતા પણ એવી કે જે કા યોથી દયાગમભાઈએ, આલોક
 અને પગલોકની તૃપ્તિ છોડીને, ભજનાનન્દ પ્રાપ્ત કરી સ્વકૃતાર્થતા
 માની, તેજ બા-યોથી દયારામભાઈના નિર્મુખ ટીકાકારોએ એમને
 વિચાર લપટ ઠરાવ્યા ? દયાગમભાઈની કવિતાનો એક મહાન ભાગ
 ભગવાનની લીના વિચયક છે એ કા યોમા કૃષ્ણ અને ગોપીઓના
 અનેક પ્રકારના રમણનું કવિશ્રીએ બહુજ ભક્તિભાવથી વર્ણન કર્યું છે
 દયારામભાઈના કાવ્યોનું જે વર્ગીકરણ કરવું હોય તે એક ભગવત્-લીના
 વિચયક અને દ્વિતીય ઉપદેશાત્મક માત્ર એમ કરવું જે જે કાવ્યો દયારામ
 ભાઈએ ઉપદેશ કરવાને લખ્યા છે તે કાવ્યોમા દયારામભાઈના કદ્દ
 શનુને પણ કુધમાથી પોરા કાઢવાની માફક સૂક્ષ્મદર્શક યન લખને ખેરો
 તો પણ કાંઈ પ્રકારનો દોષ જડી શકે એમ નથી

ભગવત્-લીનાવિષયક કાવ્યોમા કેટલાક આખ્યાનો જેના કે
 રૂકિમણી વિનાહ, સત્યભામા વિવાહ, અષ્ટપદરાણીવિવાહ ઇત્યાદિ
 કાવ્યોમા માત્ર કથાઓનો અનુવાદ કર્યો છે કેટલાક કાવ્યો સ્તુતિ
 વિષયક છે અને બાકીના જે ભગવત્-લીના વિષયક કાવ્યો રહ્યાં તેમાં
 પ્રભુના અને રાસોત્સવના પ્રસંગો રાસપચાધ્યાયી અને સૂરદાસાદિ
 કનિકુળજૂથ અષ્ટસખાઓના કીર્તનાને અનુભરીને કવિશ્રીએ ગાયા
 છે (એ પદો અને ગરબીઓમા જે ઉત્તમ શૃંગાર રસ વહે તે
 રસમા પણ બાલિયાગ અથવા તો બનીતિ નથીજ

૧) રૂપાળી રાધા તાર તનરે સેહેજે તે સુદરતાનું ભર્યું છે,

વિનાઅજન દિસે આખલડી આજરે, સતુણી સ્યામા

ગ્યાવિના રક્ત દસન વમનરે, કૃષ્ણિન સુધામાનનું ભર્યું

વિના સુગંધ જહેકે શ્રીઅંગ તારે, સત્કુણી સ્યામા;
 વિના સકળ ગુણ રૂપ નિધાનરે, અનુપમ્ય કાંઈ ચિત્તકુ ક્યું,
 વિના અગરગ દીસે કનક લતા સુરે, સત્કુણી સ્યામા;
 વિના મહાવરચરણ અરણરે, બિન્દુ કપાલે અનન્ય કર્યું;
 દયાનો પ્રિતમ પ્યારો વિશ્વનું મોહનરે સત્કુણી સ્યામા;
 તે મોહ્યો મોહ્યો મદન ગોપાળરે, લલ્લુ કરીને મનકું ક્યું;

x

x

x

કાનુડો કામલુગારેરે, સાહેલી આતો કાનુડો કામલુગારેરે. ૮૬
 કાનુડો કામલુગારે, રસભર્યો ને રૂપાળો;
 આ શુ આખડલીનો આળેરે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૧
 રમ રાતો મદમાતો, વાસજડીમા ગીત ગાતો;
 નેણારુ કરે છે વાતોરે; સાહેલી આતો કાનુડો. ૨
 ભરવા હુ ગાઇ પાણી, પ્રેમ પીડા ભરી આણી
 ઘેલી ધણ હુ આવી સાણીરે; સાહેલી આતો કાનુડો. ૩
 તે કહ્યું તે મેં નહિ માન્યું, આળે મારી જાતે નાપ્યું
 આવડુ મેં નોણું જાણ્યુરે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૪
 જેની તારે પાયે લાગું જ્ઞાલા વિના ઘેલુ લાગુ,
 દયાનો પ્રીતમ માણુરે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૫

આવા કાવ્યોમા દોષ દષ્ટિબેદથીજ જોવાય છે. એ કાવ્યો
 માવાનો અધિકાર લક્ષિતમાર્ગ પ્રમાણે અને દયારામભાષના મત
 માણે પણ તેમનેજ હોષ રહે કે જેમને પ્રભુના પરમ નિર્દોષત્વ અને
 રમ ફલત્વ અને રસરૂપતા સ્પુરી હોય અથવા તો તે સ્પુરે
 તેની અભિલાષા હોય. તેવાઓનાંજ હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજતા

હોવાથી પ્રત્યેક શબ્દો તેના મૂળ અર્થમાં ભક્તને સ્ફુરે છે. પ્રત્યેક શબ્દ મૂળમાં ભગવદ્વાચક હોવાથી તેમાંથી જે ભગવદ્ વાચકત્વ તિરોબાવ પામીને લૌકિકાર્થનું પ્રાકટ્ય થયેલું છે તે લૌકિકાર્થ તે શબ્દોમાંથી નિષ્ક્ર પામીને ભગવદ્વાચક થાય છે તેથી જ્યારે આવો ભક્ત આના શબ્દથી પ્રભુની લીનાનું ગુણ ગાન કરે છે તે સમયે તેનો લૌકિકાર્થ તરત નષ્ટ થાય છે વળી કૃષ્ણ ગોપીના પ્રસંગમાંથી સ્ફુરતું પ્રેમનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ એટલે કે ગોપીઓનું શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું અને તે પણ કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થ નિતાનું-તન મન અને ધનથી, તેમજ મન, કર્મ અને વાણીથી અને સસારમાંથી અનાસક્તિ અને કૃષ્ણમાં પરમ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું સમર્પણ જ્યારે ભક્ત કરે છે ત્યારે ગોપીઓની માફક રમાનન્દને તે અનુભવે છે દયારામભાઈ કૃષ્ણગોપીના સબધને પ્રેમનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ માને છે જે જુલુને ઉદેશીને દયારામભાઈએ પોતાના રસિક પદો ગાયા છે તે કૃષ્ણ મનુષ્ય નથી પણ આનંદમય નિત્ય નવનકિરોર છે પ્રેમ પણ નિત્ય વસ્તુ માજી શોભે પ્રભુની જોડે પ્રેમનો અનુભવ કરનામાં ભક્તને પ્રભુ આસક્તિ વિના બીજું શું ફળ મળી શકે ? નહીં ઉત્તમ ગસના દર્શાવે તરીકે પણ દયારામભાઈના કા પો હોવાથી મુશ્તજ છે જે યુગમાં ગસનું એ પદોમાં નિર્પૂન થયેલું છે તેના શિષ્ટ મર્યાદાનું ઉત્સાહન કોઈ પણ જગ્યાએ દયાગભાઈના કા પોમાં દર્શિતોચ્ચ થતું નથી. અન્ય કવિઓના મળોમાં જે મર્યાદાનું ઉત્સાહન કરચિત્ અશ્લીલ વર્ણનોથી થાય છે તેનું દયારામભાઈના કાવ્યમાં તો કોઈપણ સ્થાને નથી ત્યાં રામભાઈ ભક્ત છે ભક્તલોકનું કર્તવ્ય પોતાના ભગ્નનીય પરમતત્ત્વનું ગુણગાન કરવાનું છે સૃષ્ટિમાં પરમતત્ત્વની ત્રણ રીતે ભાવના

થાય છે. કેટલાક પરમતત્ત્વને પુરુષ તરીકે માને છે કેટલાક દેવતા તરીકે સ્વીકારી શ્રી રૂપે તેને બળે છે તો કેટલાક પરમતત્ત્વને બ્રહ્મરૂપ માની નપુસક લિંગથી સ્વીકારી તે રૂપે બળે છે બહુ લોકોએ સામાન્ય રીતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન કર્યું નથી બહુઓમાં કેટલાક પરમ તત્ત્વને સ્ત્રીરૂપે બળે છે તેમાં પણ બે ભેદ છે કેટલાક માતૃભાવથી બળે છે તો કેટલાક સ્ત્રી ભાવથી બળે છે ભારતવર્ષના શાકત લોકો પરમતત્ત્વને માતૃભાવથી બળે છે કેટલાકો પ્રિયા તરીકે, માશુક તરીકે, પરમતત્ત્વને બળે છે તે મત મુદ્રીવાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ભારતવર્ષમાં તેનો પ્રચાર નથી તથાપિ જે પરિભાષાથી અને અલંકારોથી અને ભાવોથી સ્વ હૃદયની લાગણીઓ તેઓ દર્શાવે છે તેનું સામ્ય ભારતવર્ષમાં ગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણરે સ્ત્રી ભાવથી તેને (પરમતત્ત્વને) પતિ રૂપે માની ભજનાગઓના કીર્તનમાં દષ્ટિગોચર થાય છે પરમતત્ત્વને પુરુષ રૂપે માની તેને ભજનારાઓમાં પણ બે વિભાગ છે કેટલાક પરમતત્ત્વને પિતૃભાવથી બળે છે તો કેટલાક પતિભાવથી બળે છે પ્રથમ પક્ષમાં નારદાદિ છે, દ્વિતીયમાં વ્રજવધૂઓ છે નારદાદિની ભક્તિને શિવલ ભક્તિ કહે છે અને વ્રજવધૂની ભક્તિને ઉજ્જ્વલ ભક્તિ કહે છે પ્રથમ ભાવથી ભજનારાઓને પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય છે અને પ્રભુના માહાત્મ્યનીજ સ્તુતિ રસાંકરે છે દ્વિતીય ભાવમાં પ્રભુમાં સૌન્દર્યનીજ ભાવના સ્પુરે છે પ્રથમમાં પિતાપુત્રનો સંબંધ હોવાથી જે સમઘ બધાય છે તે પતિપત્નીના સંબંધના જેવો ગાઢ હોતો નથી તેમ તેના જેવી ઉજ્જ્વલતા પણ તેમાં હોતી નથી આ પ્રકારે દયારામલાલ વ્રજવધૂના ભાવથી કૃષ્ણને ભજતા અને પોતે કૃષ્ણના વિયોગમાં છે તેમ પોતે મનતા બે આ માન્યતા

અમાણે પોતે પોતાના પ્રાણપ્રેમ કૃષ્ણ અને તદ્વૃપ નજલકતોની અનેક રાસલીલાદિ કીડનોનું વર્ણન કરે તો તેમા દયારામભાઈએ શે અપરાધ કર્યો છે તે સમજાવુ નથી

ભાવનાત્મક પદોને ભાવનાથી નહિ ગાનામા આવતા આવુ ગમાભાસ પરિભાષા આવ્યુ છે અને તેની પરિભાષામા પણ તેથીજ દોષારોપણ કરવામા આવ્યુ છે તેમા દોષ કવિને નહિ પણ તે પદો ગાનારાનો છે શ્રુતિમા ભગવાનને રસો વૈ સઃ એમ વર્ણવી પ્રભુની પરમ રસરૂપતા શૃંગારરસના અધિકાતા તરીકે વર્ણવેલ છે તો તે શૃંગારરસના અધિકાતાને કાંઈ બી ભાવથી ભજવા નીકળે તો તેના હૃદયના ભાવો ગમે એટલા ઉચ્ચ અને અતૌકિક હોય તોજી લોકમા પ્રચલિત પરિભાષા સિવાય બીજી કયી પ્રભિભાષામા તે દર્શાવી શકાય ? વળી તમામ શબ્દો જાતે દોષથી મુક્ત છે ગમે તેવો કહેવાતો બિભત્સ શબ્દ તે શબ્દના ગૂઢ વગરના આગળ ઉચ્ચારવામા આવે તો તેની બિભત્સતા તેને રુદ્રતી નથી તેમ રાસલીલાના પરિભાષા પણ ભગવાનને અને તેની રસરૂપતાને નિર્દોષ સ્વીકારનાર ભક્તોને લૌકિક કામોદ્યોધક થતી નથી એટલુજ નહિ પણ કામ નિરોધક થાય છે અને તેથીજ શુક્રમુનિએ રાસલીલાના શ્રવણુતુ ફલ કામરૂપી હૃદય રોગનો નાશ વર્ણવ્યો છે

આ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈએ જે કાનો લખ્યા તે કંઈ લૌકિક નાયકનાયિકાના રસાભાસ, ક્ષણિક ભાવોનાં નથી પરન્તુ તે આવેનો વિનિયોગ પરમ રસો વૈ સઃ આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણમ જ તેમણે કર્યો છે. કૃષ્ણના જે જે ભાવો એમને રુદ્ધાં તે તમામને તેમણે પરમ ભક્તિ ભાવથી ગાયા અને તેને લીધેજ અઘાપિ પર્યન્ત કૃષ્ણમય ભક્તોએ તેવીજ રીતે તેનુ શુણ્ગાન કરવામા કૃતાર્થતા માની છે. તે કવિશ્રીના કાવ્યોની

ઔકિક શૃંગારથી વિભિન્નતા અને નિર્દુષ્ટતા દર્શાવે છે. જે લોક પ્રભુને રસરૂપે, શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા રૂપે, સમજતા ન હોય તેમને દયારામભાષના મત પ્રમાણે એ ભગવત્લીલા વિષયક કાવ્યો પ્રતિદષ્ટિ કરવાનો પણ અધિકાર હોય એ અસંભવિતજ છે. તે લોકોએ તો દયારામભાષના રસિકવસ્ત્રભ ભક્તિપોષણ ધર્યાદિ ત્રયો વાંચવામાં કૃતાર્થતા માનવી યોગ્ય છે. ત્યાં સુધી દયારામભાષનું હૃદય સ્વહૃદયમાં સ્ફુરે નહિ ત્યાં સુધી દયારામ-ભાષાએ જે કાવ્યો લખ્યાં છે, તેનો શુદ્ધભાવ સ્વહૃદયમાં સ્ફુરે એ અસંભવિત છે. અને એ ભાવ સ્ફુર્યા વિના એ કાવ્યો વાંચે અને તેમાં ઔકિક કામ એણેઓનું દર્શન થાય તેમાં દોષ દયારામભાષનો નથી પરન્તુ એ દોષ દર્શાવી દર્શિતો છે એમ શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશ છે.

વસ્તુતઃ આ પ્રકારે જે શૃંગાર રસ સ્વતઃ નિર્દુષ્ટ છે, કારણ કે તેનો વિનિયોગ શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા રસરૂપ કૃષ્ણમાંજ છે; તો હવે આ પ્રકારની જે સ્ફુર્તિ કાષ્ટને થાય અને તે સ્ફુર્તિ ઉત્કટ થતાં હૃદય બહાર, વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય તો તે કયી ભાષામાં પ્રકટ થાય ? પ્રભુને પ્રેમપુંજ માનતો અને રાસલીલાની સર્વ સામગ્રીને પણ તદ્દપ માનતો કવિ શૃંગાર રસની પરિભાષા ન સ્વીકારે તો ખીજ કયી સ્વીકારે ? વસ્તુતઃ કવિશ્રીની આ પરિભાષામાં દોષ જોવો એ છિદ્રાન્વે-ષણજ છે. ભક્તિપ્રધાન શૃંગાર રમનાં કાવ્યો વાંચવાનો અધિકાર શુદ્ધ હૃદયવાળાઓનોજ છે, અને તેવાઓને માટેજ ભકતોએ તે વાણી ગાઇ છે. જેઓના હૃદયના મલો દૂર થયા નથી તથા ભક્તિના સંસ્કારને માટે હૃદય શુદ્ધ થયું નથી તેઓને માટેજ ભક્ત કવિઓની ભજનાનંદના રસથી ભરપૂર કવિતા તેમને હિતાવહ થશે નહિ. શ્રીમદ્ વિઠ્ઠલનાથજી (ગુસાંધજી) એ સ્વવિરચિત ‘શૃંગારસ મંડન’ નામના કાવ્યમાં કહ્યું છે કે—

પ્રાર્થયે રસિન્કા સ્વૈર પર્યન્તિવદમહર્નિશમ્ ।

પત્રસ્તાનભિજ્ઞ માત્રાક્ષોદપિ વૈષ્ણવઃ ॥

જેમના હૃદય રસિક છે, અને જેઓ એમ જાણે છે કે ભગવાન રસ સ્વરૂપ છે, અને તે રસથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેણેજ આ પ્રયત્ન અવલોકન કરવું પણ જેઓએ રસથી અનલિપ્ત છે, તે વૈષ્ણવ હોય તો પણ તેણે તે અવલોકવું જોઈએ નહિ વૈષ્ણવ હોના છતાં પણ જો તે અરસિક હોય તો તેને પણ ભક્તિ પ્રધાન શૃંગાર રસમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી તો પછી જેમના હૃદય કુતર્ક પંકાકીર્ણ છે, તેમને તો ક્યાથીજ હોય ?

દરેક મહાનુભાવી ભક્તકવિઓએ રસાત્મક પ્રભુની શૃંગાર લીનાનું વર્ણન કર્યું છે સ્વામિનારાયણસપ્રદાયના સાધુઓએ પણ આ શૃંગારનું વર્ણન કર્યું છે તો પછી જે સપ્રદાયમાં ભગવાન રસાત્મક સ્વરૂપે સેવાય છે તે સપ્રદાયના અનુયાયિ તરીકે આ કવિ તે રસ સ્વરૂપનું વર્ણન પોતાની કાવ્ય કૃતિઓમાં કરે તો તેથી શા માટે શુર્જર સાહિત્યના કેટલાક સાક્ષરોએ આ કવિને દોષયુક્ત ગણવો જોઈએ ? નરસિંહ મહેતાનો સુરતસગ્રામ' જેમણે વાઓ હશે તે નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકશે કે ત્યાં કવિએ શૃંગાર ગ્ધના વર્ણનમાં મર્યાદાનું અતિશય ઉત્પાદન કર્યું છે દિલ્લી લાગના કવિઓ સુરદાસ આદિ અષ્ટ મખા પણ આજ શૈલીથી પરમાત્માના રમ સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે આ રસની પરિભાષાથી અપરિચિત નોકો તેને અધમ શૃંગાર જૂનથી માની લે છે અવગત એશૃંગારરમના વર્ણનોમાં શૃંગારરસ છે પણ તે ભક્તિ પ્રધાન હોવાથી એનો સમાવેશ ભક્તિરસ અગર મધુરરસમાં થઈ શકે તેને લૌકિક

જેને કામ કહે છે. તેની સાથે જ કરો. પણ સંબંધ નથી. લૌકિક કામ જનક કાવ્યો વાંચવાથી મનુષ્ય સંસારના વિષયો તરફ ઘસડાતો જાય છે. અને પોતાના આત્માને દુષ્ટ કર્મોથી કલંકિત કરે છે. પણ પ્રભુના વિષયનાં શૃંગારનાં પદો વાંચવાથી કદી પણ મલિન ભાવો હૃદયમાં જાગતા નથી. હિસદું ચિત્તવૃત્તિઓને સાંસારિક વિષયોમાંથી ખેંચીને ભગવાનની સાથે જોડે છે, અને તે ભક્તના આત્માને ભગવાનના રસમાં મગ્ન કરી દે છે. આ રીતે આ શૃંગાર રસનાં કાવ્યો લૌકિક શૃંગાર તુલ્ય નથી; માટેજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ ‘ભક્તિરમ્ય અગર મધુર રસ’ ના નામે ઓળખાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ એ રસરૂપે અને તેમાં વળી શૃંગાર રસ રૂપે મુખ્ય વર્ણવેલું છે, કારણ કે શૃંગાર રસ એ સર્વ રસોનો રાજા મનાય છે. ભરત મુનિએ પણ કહ્યું છે કે શૃંગાર પદ સર્વે રસાઃ સ્યુઃ શૃંગારમાં સર્વ રસો છે. શૃંગં માધાકુંરો ગૂઢઃ આરસ્તુ તવગતો રસઃ । સ્યુઃ શૃંગારે સંવલિતા રસા દાસ્યા વયો યદિ શૃંગ, કહેવાં ગૂઢ ભાવાદૂર અને ‘આર’ એટલે તેમાં આવેલો દાસ્ય વચેરે રસો શૃંગારથી મુક્ત છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય સર્વ રસોનો રાજા શૃંગાર છે. આ શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા વિષય છે, એમ સાહિત્યકારો કહે છે. (શૃંગારો વિષ્ણુદેવસ્તુ) તેનો વર્ણુ સ્થામ છે એમ કહ્યું છે. (દયામો ભવતિ શૃંગારઃ) આ ઉપરથી સંપ્રદાયમાં પરમતત્ત્વરૂપે મનાએલા શ્રીકૃષ્ણને પણ ભાગવતકારે શૃંગારસની મૂર્તિ અને મેઘસ્થામ કહ્યા છે. પરશ્વજના સ્વરૂપને ભાગવતકારે આ રીતે વર્ણવવામાં જૂઠા કરી છે, એમ આધુનિકોએ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જો કે ઉપનિષદોમાં જ્ઞાના વ્યાપક સ્વરૂપનું અનેકવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, છતાં પરશ્વજની ભાવના એટલામાંજ પીરમી જતી નથી તે તૈતિરીય ઉપનિષદ તેમજ ઝાદોઅ

હિપનિપદ અવલોકતા સ્પષ્ટ યશોજ. તતિરીયમા ધ્વજની અમ્રમય, પ્રાણ-
મય, મનોમય, અતે વિજ્ઞાનમય એ ચાર વિભૂતિઓ વર્ણવી છે, અને
તેમના અતરાત્મા તરીકે આનંદમય ધ્વજને જણાવવામા આવ્યા છે.
આ આનંદમય ધ્વજના બીજા કોઈ અતરાત્મા નથી તેથી તેજ પર-
ધ્વજ કહી શકાય. આ પર ધ્વજનું સ્વરૂપ સમજવાને ઉપનિષદકાર તેને
પક્ષીની કલ્પના આપે છે. અર્થાત્ આ આનંદમય પરધ્વજ તેને એક
પક્ષી સમજો પ્રેમને એનું મસ્તક સમજો. સયોગ દશાની સ્થિતિ અને
તેનાથી થતો મોદ તે એનું જમણું અંગ છે અને વિપ્રયોગ અવસ્થામા
થતો પ્રમોદ તે એનું ડાણું અંગ છે, અને અક્ષર ધ્વજ એ એના
પુચ્છના સ્થાને છે આ રીતે પક્ષી તરીકે આનંદમયનું વર્ણન કરીને
શ્રુતિ તેનું વિશેષજ્ઞાન કરાવવાને માટે એમ કહે છે કે તે આનંદમય
રસજ છે. (રસો ષ્ઠે સઃ રસં દ્વિ પથ અયં લઙ્કા આનવી ભવતિ)
તે રસરૂપ છે, અને તે રસનેજ મેગવીને આ આનંદવૃણો થાય છે,
હાલોગ્ય ઉપનિષદમા એને જૂમા તરીકે વર્ણવે છે, અને ત્યાં કહે છે
કે આત્મરતિઃ આત્મક્રીડઃ આત્મમિથુનઃ સ સ્વરાદ્ ભવતિ
સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ આમા તે રસરૂપ આત્માની સાથે
રતિ ક્રીડા કરવાને સુચન કરેલું છે જે એ પ્રમાણે ગ્રસમગ્ન બને
છે તેની દશા અતિ ઉત્તમ થાય છે, તે તમામ લોકોમા પોતાના મનો-
રથો સિદ્ધ કરે છે આ રીતે ઉપનિષદનાં શ્રુતિ વાક્યો અલોકીએ તો
ત્યાં પણ પરમાત્માને રસ રૂપે વર્ણવ્યા છે. પુરાણકારોએ આ ઉપ-
નિષદની ભાષાનેજ લોક ભાષામા અદ્વૈત કરીને રજુ કરી છે, તેઓએ
ધ્વજની રમાત્મક સ્વરૂપે કહેલી ભાષના તે નવીન નથી પણ વેદના
શ્રુતિ કલાપમાથી એવેલી છે માત્ર ફેર એટલોજ કે વેદમા જે તત્ત્વ
સદ્દેશ રીતે જણાવેલું હોય તે પુરાણોમા સન્નિવર જણાવ્યું છે. ૫૫૧

વેદ એ સર્વભોજ્ય નહિ પણ અમુક વર્ગને માટેજ નિર્માણેલા હતા; તેથી જ મંદુશુદ્ધિવાળા અથવા બાધ્યાદિ દોષયુક્ત આત્માઓ તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વને ગ્રહણ કરી ન શકે. તેથીજ સમગ્ર લોકના કલ્યાણને માટેજ પુરાણકારોએ એ તત્ત્વને લોકભોજ્ય બતાવ્યું છે. પુરાણમૂત્ર એ વેદના ઉપબૃંહણ રૂપે છે. તેથી વેદમાં જે આલેખેલું છે તેજ તેઓ, વર્ણવે છે જ. આથી વેદમાં કહેલા રસ અથવા આનંદમય ધ્વજ તે દૃશ્યરૂપે જણાવીને તેની સાથે રસની પ્રાપ્તિ થવી એ પરમફલ છે એમ તેઓ ઉપદેશ છે. પુરાણકારની આ ભાવના શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ઉતરી અને તેથીજ જયદેવ આદિએ જ શૃંગારની પરિભાષામાં રસ સ્વરૂપ પરમાત્માની લીલાઓનું વર્ણન કર્યું છે અને તેનું અનુકરણ ભક્તિ સંપ્રદાયોના ઉદય પછી સુરદાસ વગેરે ભારતવર્ષના સમર્થ કવિઓએ કર્યું છે, અને તેજ ભાવનાને નરસિંહથી માંડીને દયારામ મુધીના જુના ગુજરાતી ભાષાના કવિઓએ કર્યું છે એ શૃંગારરસનાં વર્ણનો નરસિંહ મહેતા કે દયારામે ગનસ્વી ગ્રમાણે ઉપભવી કાઢેલાં નથી. તે ભાવના બીજરૂપે વેદમાં હતી અને રકષરૂપે પુરાણકાળમાં સમૃદ્ધ થઇ. શિષ્ટ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત સાહિત્યકાળમાં અનેક શાખા પ્રસા-
 ખાઓથી તે સર્વત્ર વિસ્તરી. આથી દયારામની કવિતામાં દેખાતા શૃંગાર તે એ મહાન વૃક્ષની એક શાખા ગણી શકાય. પરમાત્મા પ્રતિ શૃંગારરસની ભાવના કરવી તે નિંદાની ભાવના નથી પણ ઉલટું પ્રશંસાનેપાત્ર બનેલી છે, અને તેથીજ પુરાણની અંદર પરમાત્માને આ રીતે ચાહવા, ભક્તની પરમ પ્રીતિના વિષય બનાવવા તેજ ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે અને તે ફલની અપેક્ષાએ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ પણ ગુચ્છ છે એમ ત્યાં જણાવ્યું છે.

આ પ્રકારે પરમ તત્ત્વને ઉત્તમોત્તમ શૃંગાર રસના અધિકારતા હોય અને તેનીજ પ્રાપ્તિ પરમ સુખનું કાંગણ હોય તેા તે શૃંગારરસ રૂપ પરમ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ કેમ થાય ? અનુભવ કેમ થાય ? આને માટે ભરત, વાલ્મીયન, વગેરે મુનિવરોની પ્રવૃત્તિ છે કામ સૂત્રકાર વાલ્મીયન કહે છે કે કામસૂત્રોના અધ્યયનનું સાધ્વ્ય ત્યારેજ થાય કે ત્યારે એનો વિનિયોગ લૌકિક નિયમપરત્વે નહિ પણ પ્રેમપુજ રૂપ રસેશ પ્રભુમા થાય માટે તે ત્યા જણાવે છે કે -

વિહિતં લોકયાત્રાર્થં ન રાગાર્થેઽસ્ય સંવિધિ ।

અસ્ય શાસ્ત્રસ્ય તત્ત્વજ્ઞો ભવત્યેવ જિતેન્દ્રિય ॥

કામસૂત્રના જ્ઞાનથી મનુષ્ય જીતેન્દ્રિય થાય છે અને જીતેન્દ્રિય થયા પછી રસાત્મક પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે વળી આ સૂત્રના સાપ્રયોગ અધિકરણુમા કહ્યું છે-ઋષા દશતયાના ચતુ.પષ્ટિ સંક્ષિતત્ત્વાદિદ્વાપિ તદર્થ સવન્ધાત્પાઞ્ચાલસવન્ધાચ બહુવૃદ્ધે-
રેષા પૂજાર્થ સંજ્ઞામવર્તિતેત્યેકે આમા રપદ્ધ કહ્યું છે કે સપ્ર-
યોગના અગરૂપ સુખનાદિ તે રૂપેદના અર્થ તરીકે છે. પણ “વેદૈ-
શ્ચ સર્વેરહમેષ વેદ.” “સર્વે વેદા” યત્પદમનન્તિ એ ગીતાના વાક્યો ઉપરથી વેદનો અર્થ ભગવાન છે એમ ફલિત થાય છે. તે પછી કામસાત્મકાર પણ પરોક્ષ રીતે લીતા સહિત ભગવત્ત્વરૂપનું, રસેશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ માનવું જ જોઈએ વાલ્મીયનનો આશય લોકાર્થ નથી એમ એ યોતે પણ સ્વ ગ્રંથની સમાપ્તિમા કહે છે નાટ્ય શાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક આજ્ઞનેય હનુમાન છે. હનુમાન, જનક તનવાના પ્રાણનાય શ્રીરામચદ્રજ્ઞા પરમ ભક્ત છે, એમનો પ્રયાસ પણ ભક્તને રસેશ પ્રભુનો અનુભવ કેમ થાય તે માટે છે.

આ શાસ્ત્રનો વિસ્તાર અને સંગ્રહ ભરતમુનિએ કર્યો છે. તેનો ઉલ્લેખ હિપર ગ્રંથમાં થયેલો છે.

ગાંધર્વ વેદનો આશય પણ ભગવદ્ગ્રંથપાદક છે. ભગવાનનું ગાન કરનાર વેદનો ઉપવેદ ભગવાનસિવાય અન્યનું ગાન નજા ક્ષી શકે. દુઃકમાં ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર તથા સંગીતશાસ્ત્ર એટલુંજ નહિ પણ જોડલી વિદ્યાઓ છે તેનો યથાર્થ વિનિયોગ ત્યારેજ થયો. કહેવાય કે જ્યારે શૃંગાર રસરૂપ પરમ તત્ત્વની લીલાનું વર્ણન કરવામાં થાય ત્યારેજ આમ માનવાનું અન્ય પણ એક કારણ છે અને તે એ છે કે આ શાસ્ત્રોના પ્રવર્તકો મુનિઓ કહેવાતા. તેઓ લૌકિક વિષયમાં અનાસક્ત અને કેવલ પ્રભુમાંજ આસક્ત હોઈ શકે, માટે તેમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક વિષયમાં આસક્તિ વધારાવવાને માટે કદી પણ હોઈ શકે નહિ. માટેજ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરે આ સર્વ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જ્ઞામાં છે તે નીચેની પકિતમાં જણાવે છે.

લોકિકપુતિ નાર્યા ઘા તદાભાસો રસશાસ્ત્રે નિરુન્યતે
તદ્વૃષ્ટાન્તેન ભગવદ્ભાષવદ્ભક્તરોતિભાષનાર્થં નતુ શ્રૂષીણાં
લૌકિકે તાત્પર્યં ભવિતુમર્હતિ । અર્થાત્ મુનિવરૈશ્ચ તાત્પર્ય
બોધાને વ્યામોહ દરીતે લૌકિક વિષયમાં આસક્ત બનાવવાનું કદી
પણ હોઈ શકે નહિ.

આ હિપરથી શ્રીમદ્ગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણની પરમ હિપા-
ર્યતા, પરમ આદરણીયતા, પ્રેમનિષ્ઠતા આચાર્યોએ કેમ સ્વીકારી એ,
સ્પષ્ટ સમજાશે. બંગાળના ગૌડસપ્રદાયના રૂપગોસ્વામીએ અલંકાર
શાસ્ત્રને કૃતાર્થ કરવાને તત્ત્વાન્ન પ્રતિપાદક ‘ઉજ્જવલનીલમણિ’ નામક

૧૮૨ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

અનકાર અથ શ્રીકૃષ્ણના વિનિવેજ્યો 'નાગરસમુચ્ચય' નામનો મજા લાપાનો અથ પણ રસશાસ્ત્ર ઉપરનો આ દષ્ટિમિન્દુને 'લક્ષ્યમા ગામીને જ નાગરીદાસે રચ્યો છે સુરદાસાદિ મહાલક્ષ્મીએ પણ ચોતાની કાવ્ય શક્તિને, રસેશ પ્રભુની રસનીનાનું વર્ણન કરવામાં કૃતાર્થ કરી છે

જે પરમ પ્રેમપુજ્ય શ્રીકૃષ્ણને આચાર્યો તથા ભક્તો સેવ્ય માને છે, તે જીવ રૂપે નહિ, પણ આજ દષ્ટિમિન્દુથી. તે શ્રીમદ્ગોપીજનોના હૃદયમાં અને બહાર નિરતર અનુભવાતા પ્રેમ-ભાવ પુજની મૂર્તિ છે જેમને સગીતનું જ્ઞાન હોય છે તેઓને તો ખબર હશે કે જ્યારે સારંગ વિલાસ છત્વાદિ કાષ્ઠ પણ રાગનુ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તદ્ભિન્નો કહે છે કે તે રાગનુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ખડુ થાય છે તદ્ભિન્નને તો રામ અમરજી જણાશે તેવીજ રીતે પરમ પ્રેમરૂપ આનંદરૂપ શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતાને સાક્ષાત્કાર પાડું તદ્ભિન્નને જ થાય છે તેવા તદ્ભિન્ન અગર તનિષ્ઠાવાનનેજ રસિપદ્માધ્યાયી, કે જ્યદેવનું શ્રીતગોવિન્દ અગર એનું ગચ્છમાહિત્ય પરમ જ્ઞેય નીવડે છે

ભાગવતકાર અગર જ્યદેવ અગર સુરદાસાદિ પરમ ભક્તોની શૃંગારરસની પરિલાપમાં જે આપણને હોય જણાય છે, તે આપણા હૃદયનું મારિત્ય અગર અજ્ઞાન સચવે છે ઉપર્યુક્ત દષ્ટિથી જો તેમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો તેની નિર્દુષ્ટતા આપણને જણાયા વગર રહેશે નહિ પરિભાષાનું દુષ્ટત્વ અગર નિર્દુષ્ટત્વ એ વાચ્યના હૃદય વિકાસને અધીન છે

જે સપ્રદાયોમા ગોપીજનવલ્લભને પરમ પ્રેમરૂપ માનીને તેનું
પરમ ઉપાસ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે તે લેકિઓ કામરૂપી દોષોનો સ્વીકાર
કરવાને નહિ પરંતુ કામરૂપ હૃદય રોગમાયા પોતાને મુક્ત થવાને વાસ્તેજ
આજ કારણથી શ્રીમુકુંદેવજી 'રાસપદ્યાધ્યાયી' ને અતે જણાવે છે

વિક્રીદિત વ્રજવધૂભિરિદં ચ ચિપ્તો
મદ્દાન્વિતોઽનુશ્રુણુયાદયર્ણયેષ્ઠ ।

મક્તિ પરા મગચતિ પ્રતિલભ્ય કામં
દ્વપ્રોગમાશ્વપચિનોત્પચિરેણ ધીર. ॥

અર્થાત્ વિષ્ણુનુ રસાત્મક પુરુષોત્તમનુ વ્રજવધૂ સાથેના રમણનુ
શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ વા વર્ણન એ કામરૂપી હૃદયરોગના નાશનુ
કારણ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પરમસુખ પરમ પ્રેમનુ નિધાન,
પરમ આસક્તિનુ નિધાન, અને પરમ ન્યસનનુ નિધાન એ પ્રેમપુજા
રસાત્મક શ્રીમદ્ગોપીજન વલ્લભ છે એમ સ્તુરતા લૌકિકે કામવાસના
એવા મહાનુભાવીઓના હૃદયમા ક્યાથી રહે તે સમજી શકાતુ નથી.
આવા મહાનુભાવીઓને કેવળ હરિજન-ગોપીજન વલ્લભજ રસોદ્યોધ
કરી શકે છે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વેણુગીતના શ્રીમુખોધિનીજના
આરભમા રખેટ રીતે આઘા કરે છે આસક્તિ-પ્રેમપૂર્વેષ પ્રેમાપિ
હરિણા કૃતમ્ । ઉદ્બોધકં ચ હરિણા કૃત નાન્યેન કેનચિત્ ॥
આ કારિકામા લીલાસ્થ લયવદીયોને પણ જ્યા પ્રેમના ઉદ્યોધક
માન્યા નથી ત્યા લૌકિક પુરુષ વા જી આ શ્રીગોપીજનવલ્લભના
૪મ માર્ગમા, પરમરમણીય, વરણીય માર્ગમા, કોઇ પણ રીતે
ઉદ્યોધક કેમ થઇ શકે ? ભગવદ્લીલાના દૃષ્ટાંતથી લોકોમા તેવી

દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરનાર કરાવનાર તો પરમ નિંદ્ય હોવાથી ત્યાજ્યજ છે. લૌકિકભોગ સ્વરૂપ અને વાતક હોવાથી સર્વથા સર્વદા ત્યાજ્યજ છે. (ભુઓ શૃગારરસમણ્ડનનો ઉપોદ્ધાત.)

દયારામભાઈએ જે શૃગારરસનું વર્ણન કર્યું છે તે જોને લૌકિકો કામ અર્થમાં મમજે છે તે નથી, પણ ઉપર્યુક્ત રસાત્મક પરમ-તત્ત્વજ છે. તેમણે પણ આ પરમ અલૌકિક રસનો લૌકિક પુરૂષો ભોગ કરી શકે તેટલા માટે ભાગવતકારની તથા જયદેવની પરિભાષા સ્વીકારી છે. આથી તેમની પરિભાષામાં કોઈ પણ ગીતના દોષનું આરોપણ કરવું તે ઉન્નિત નથી. કવિ પોતે “મતસૈવાના” કહ મા દુહામાં આ વિષયની આપણી રાકાને દૂર કરે છે. ત્યાં પોતે જણાવે છે.

નરવિહાર વરનન અથ્રે, સો સ્વસ્તિદ શ્રીરમ;

ભુરિધૃત ત્રિવહિ જિમિઅમી, દોષ ભુરાંકુસ સગ.

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કવિએ અકસ્માત્તુ થાય છે, પણ શ્રીહરિના વિહારવર્ણનમાં તે પ્રકાશની હીતિ રાખવી નહિ. કારણકે તે નિર્મળ છે અને શુભ કરનાર છે. જેમ કોઈ માણસ જ્વરથી પીડિત હોય તેને ક્ષી આપ્યું હોય તો તે તેને વિગરપ નીવડે છે. પણ જો જ્વરાદુરની ગોળી સાથે આપ્યું હોય તો તે અમૃતસમ બને છે. માટે વિહાર વર્ણન હરિના સબધે કસ્માત્તુરૂપ થાય છે.

આશ્વર્યની વાત તો એ છે કે કાવીઘસાદિ કવિઓએ લૌકિક વિષયક કામનું આગેહજ વર્ણન હોયેક કર્યું છે, છતાં આધુનિક વિદ્વાનો તે કવિઓની કવિત્વ શક્તિની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે, અને તેને ઉત્તમ કવિ લેખે છે. ત્યારે દયારામે પોતાની મર્વ કૃતિઓમાં ભગવાનના જ્વર, શુભ અને લીલાના વર્ણન કર્યાં છે, ત્યારે તેમને મદોષ ઠરાવે છે!

કાલીદાસાદિની કૃતિઓ ચિત્તમાં કામને ઉત્પન્ન કરીને તેને વિક્ષિપ્ત કરે છે, ચિત્તની શાન્તિને હરી લે છે. જોકે કાવ્યતરીકે આનંદ આપે છે, પણ એ આનંદ લૌકિક નિપયક હોવાથી માત્ર આનંદભાસજ છે, પણ જ્યેષ્ઠની ગીતગોવિંદ અગર નગર્મિહ, દયારામ વગેરેનાં ભક્તિ પ્રધાન નૃગારના વર્ણનો કામને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરે છે. આ ભક્ત કવિઓના શૃંગાર રસનું પ્રયોજન ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભક્તિ ભાવને પોપણ કરવાનુંજ છે. આથી આ રમના વર્ણનથી ચિત્તમાં કોઈ પણ સમયે વિકાર થતો નથી, જેમ મોઢા મૂલ્યનો હિરો મર્કંડ પાસે જાય તો તેને જેમ તેની કિંમત નથી, તેમ જે અરમિક અને ભગવદ્ભયથી વિચુપ્ત છે, તેઓ આ રસના વર્ણનની ઉલ્લેખતાને મમજી શકતા નથી. જે લોકો માત્ર નીતિનો ડોળ ધાલીને દયારામના આ નિર્દોષ શૃંગાર રસને કામ સજા આપીને નિંદા કરતા હોય તો તે ભલે તે પ્રમાણે કરો, પણ તેથી દયારામભાષનો પવિત્ર સ્થૂળ દેહ અગર અક્ષર દેહ કોઈ પણ રીતે દૂષિત છે, તેમ જી શકારો નહિ. જે અક્ષર દેહ એ સૂક્ષ્મ દેહની માત્ર છાયા જ છે, અને સૂક્ષ્મ દેહ સ્થૂળ દેહની ક્રિયાઓથી ઘડાય છે, એવા સિદ્ધાન્તમાં કોઈ પણ તથ્ય હોય તો દયારામભાષના અક્ષર દેહ ઉપરથી તેમનો સ્થૂળ દેહ પણ કેવો નિષ્કલક હતો તે મર્વ કોઈ સમજી શકશે. દયાગમ પોતેજ કહે છે કે દુનિઆમાં મોટામાં મોટો શત્રુ કામ છે, માટે તેને પ્રથમ જીતવો જોઈએ. ત્યાં સુધી તેને જીત્યો નથી ત્યાં સુધી કદી પણ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકશે નહિ. ભક્તિ નગરીનો જગરજસ્ત ભૂટારો તે કામ છે. આ કામને પ્રથમ જીતવો જોઈએ. કામને જીતવો એટલે કંઈ એને બાળીને ભસ્મ કરવાનો નથી, પણ જેમ પારમ-

૧૮૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

જિના સ્પર્શથી લોહનું સુવર્ણ થઈ જાય છે, તેમ આ કામને ભગવ-
દ્ભાવના સ્પર્શથી નિર્દુષ્ટ રસરૂપ બનાવવો જોઈએ, નહિ તો કામાદિ
જીતવાનું વિશેષ પ્રયોજન નથી. માટે જ એક ગરબીમાં કહે છે

જીવ ભણીલે, જીર પ્રીત જીગદીય વિના નવ સારી.

દુનિઆમાં જેને જીરપ્રીત કહેવામાં આવે છે તેના પ્રતિ તેમનો
તિગ્રહકાર હતો તે આ પકિત ઉપરથી જણાય છે. જે જીર પ્રીતિ રાખવી
હોય તો તે પ્રજુ પ્રતિજ રાખો, પણ કવિનો ભાવાર્થ આટલામાં જ
સમાતો નથી. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે,

કામ ક્રોધ મપ્ય સ્નેહમૈવ્ય સૌહૃદમેષ વા ।

નિત્ય દુરો વિવિધતો યાન્તિ તન્મયતાં દિ તે ॥

(૧૦-૨૬-૧૫)

કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અગર સૌહૃદભાવ—આમાંથી ગમે
તે ભાવ પ્રભુમાં રાખે તો તે પ્રભુમય બની જાય છે. ક્રોધ ભાવ રાખ-
નારને જે પ્રભુ કૃતાર્થ કરે છે તો પછી પ્રભુમાં કામ કરનારને શા
માટે કૃતાર્થ ન કરે ? તેને પણ કૃતાર્થ કરે છે જ પણ આજ અધ્યાયના
૧૧ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—

તમેષ પરમાત્માનં જારયુદ્ધયાપિ સજ્જતા ।

જહુર્ગુણમયં દેહ સઘં પ્રક્ષીણવન્ધના ॥

તે પરમાત્માનું જેમણે જીરજીવિથી ધ્યાન કર્યું હતું તેમના પણ
બંધનોનો ક્ષય થયો અને પોતાના ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો અર્થાત્
પ્રભુમાં જીર પ્રીતિ રાખનારને પણ પ્રભુ ફળ આપે છે, પણ આ
ફળ તો સાધુબંધ મોક્ષ છે. આથી પરમ રસનો અનુભવ થતો નથી,
માટે જ જે પરમ રસનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો પ્રભુને જીર

બુદ્ધિથી સેવવા નહિ પણ જ્યેમ સત્ત્વી સત્પતિનું સેવન કરે છે તે પ્રમાણે સેવન કરવું જોઈએ. એમાં રસાલાસની લીલિ રહેતી નથી. બાકી ફક્ત કામને જીત્યાથી કંઈ પણ ફળ નથી. તે દયારામલાલ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે—

✓ “કામ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક બ્યંડળ ક્રોધ જીતે વધ્યો વૃક્ષરે;
લોભ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક અમ્બર,
જો હારિ ભાવ નથીરે ભાવ નથી ”

સર્વનું મૂળ ભગવદ્ભાવ છે એમ દયારામલાલ અત્ર નિવેદન કરે છે. પ્રભુમાં રોદ્ધ હોય તો કામાદિનું જીતવું સફળ છે, નહિ તો સર્વ સાધનો એકઠા વિનાના મીઠાં બરાબર છે. દયારામલાલના શૃંગાર રસમાં આ દષ્ટિ બિન્દુ સમાયેલું છે, અને આ સાંપ્રદાયિક પરમ સિદ્ધાન્તને લક્ષ્યમાં રાખીને દયારામનાં કાવ્યો અવલોકવવામાં આવશે તો, જે દીકાકારો તેમાં દોષારોપણ કરે છે, તેઓ તેમ કરી શકશે નહિ.

હવે આપણે દયારામલાલની ગરબીઓમાંથી તેમની શૃંગાર રસની ભાવના પ્રકટ કરતાં કેટલાકે દષ્ટાંતો લઈએ.

૧/આહ કુવાને નવ વાવડીરે લોલ, સોલસે પનિદારની હાર,
માહારા વાલાજી હો, હાવા નહિ જાઉં મહિ વેચવારે લોલ. ટેક
સોના તે કેરે માહારે બેહેડલુરે લોલ, ઉઢેલી રેળ જડાવ, માહારા ૧
કેડ મરડીને ઘડે મેં લગોરે લોલ, તુટયો માહારો નવસર હાર ૨
ગદિ તે ઉભો કાનજીરે લોલ, લાલ મુને ધડલો મ્હાવ. ૩
હું તુને ધડલો જો મ્હાવુરે લોલ, યાવ માહારો ઘર કેરી નાર. ૪
તુજ સરખો ગોવાળિયારે લોલ, તે તો માહારો બાપના ગુલામ, ૫

✓ જુજ મરખી ગોવાલણીરે લોલ, તે તો માહારા પગની પેજર ૬
 દયાના પ્રીતમ પ્રભુ પાતળારે લોલ, તેતો માહારા પ્રાણના આધાર ૭
 આ શૃંગારરસની ગરખીનું પરમ હાર્દ “ સોના તે કેડું માહારું
 બેહેડપુરે ” ઇત્યાદિ પદ્ધિઓથી વિશેષ રીતે સ્ફુટ થાય છે. ગોપી
 જળરસ ભરવાને કુવાને કાંઠે જાય છે. અહિંઆં સંભારને કુવાની ઉપ-
 માથી સમજતાં અર્થ જરાખર સમજાશે. સંસારરૂપી ઉડા કુવામાંથી પ્રભુ
 રસ રૂપી જળ પ્રાપ્ત કરનાર ગોપી-ભક્ત હૃદય કેવું હોવું જોઈએ ? તે
 રસને કેવા પાત્રમાં રાખવો જોઈએ ? તે કહે છે કે “ સોનાના બેહે-
 ડામાં ”—સુવર્ણસમ—વિશુદ્ધ બનેલા હૃદયમાંજ પ્રભુ પ્રેમનો રસ રહી
 શકે માટે ગોપી સોનાનું બેહેડુ લઈને જળ ભરવાને જાય છે. હૃદયની
 શુદ્ધિ ચારિત્ર્યના આધારે ટકી રહે છે, અને તે ચારિત્ર્ય જ્ઞાનથી દીપ્તું
 જોઈએ. જ્ઞાનને શાસ્ત્રમાં જ્યોતિઃ પ્રકાશ કહ્યું છે અને ઉપલક્ષણથી
 જ્યોતિઃ. યુક્ત વસ્તુ અર્થાત્ રત્ન અર્થ કયો છે. માટે અહિંઆં રત્નજરિત
 ઉદેશીને સોનાનું બેહેડું ટકાની રાખવાને અતિ ઉપયોગી છે એમ કહ્યું
 છે. કુવામાંથી જે જળ ખેંચવાનું છે તે પરિશ્રમ કર્યા વગર એકદમ
 મહાર કઢાવું નથી. માટે ગોપી કહે છે કે જળ કઢાવતાં મારી કેડ
 મેં મરડી અર્થાત્ પરિશ્રમ યાતો પ્રયત્ન વગર પ્રભુ પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ
 શકતો નથી કેડ મરડીને જળ બહેડામાં ભરવા જતાં ગોપીની પ્રીતિમાં
 નવસેરનો હાગ હતો, તે એકદમ તૂટી ગયો અહિંઆં નવસેરનો હાર
 એટલે નવધા ભક્તિ સમજવાની છે ત્યારે ભક્તમાં પ્રેમ લક્ષણ
 ભક્તિ હૃદય પામે છે ત્યારે શ્રવણાદિ નવધાભક્તિ આપે આપ
 ખસી જાય છે. નવધા ભક્તિ પ્રતિ ભક્તના ચિત્તની રૂચિ રહેતી
 નથી. માટે અહિંઆં કહે છે કે “ તૂટ્યો મારો નવસરદાર ” આ સમયે

કુવાના કાઠા ઉપર કૃષ્ણ ઉભા હતા, તેમણે જોયું કે આ ગોપી કુવા-
માંથી જળ ખેંચી ગઈ છે તો તેની સાથે હું થોડોક વિનોદ કરું,
તેટલા માટે પોતે તેના બહેન તરફ કાકરી મારે છે. જો બહેન સામાન્ય
માટીનું હશે તો તે પુટી જશે અને બીજી કોઈ પણ ધાતુનું હશે તો
નહિ પુટે. શ્રીકૃષ્ણે કાંકરી મારી તો પણ તે બહેન પુટ્યું નહિ
એટલે તેમની ખાત્રી થઈ કે જળપાત્ર (હૃદય) તો હૃદય છે. એટલે માહિ
સ્થિત જળનું બહિ નિસરણ થશે નહિ અર્થાત્ જ્યારે ભક્ત
નવધા ભક્તિ જે સાધનરૂપ ભક્તિ છે તેનો ત્યાગ કરીને પ્રેમલક્ષ-
ણામા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તેની પાસે આવીને ઉભા ગહે છે.
એટલે તેના ભક્તને પ્રભુ પ્રાપ્ત થતા વધુ વિશ્વળલાગતી નથી જો કે
આ રીતે તે પ્રભુની સમીપ છે અને પ્રભુ પોતે તેને પ્રાપ્ત થવાને ઇચ્છે
છે, છતાં પણ પ્રભુ આ સમયે તેના હૃદયની પરીક્ષા કરે છે. કારણ
કે જો હૃદય શુદ્ધ હશે નહિ તો પછી પ્રભુ પ્રેમનો રમ ત્યા સ્થિત
સ્થિત રહી શકશે નહિ તેથી કાકરી મારીને અર્થાત્ પરીક્ષા કરીને તે
હૃદયની વિશુદ્ધિનો ક્યાસ પોતે કરી લે છે

ભક્ત તો એમ મનને છે કે હૃદયની શુદ્ધિ દેહાવી રાખતી તે
જીવતા સામર્થ્યથી નહિ, પણ પ્રભુની કૃપાથી જ થઈ શકે છે માટે
અહિં આ ‘ખેહેકું’ માથા ઉપર ચડાવના કૃષ્ણને ગોપી વિનંતિ કરે છે
અર્થાત્ રસયુક્તા હૃદય ધારણ કરવાને ભક્ત પ્રભુની સાહાય્ય માંગે
છે. જ્યારે ભક્ત પ્રેમલક્ષણામા આગળ વધે છે ત્યારે પ્રભુ પોતાના
ગૌરવનું ભાન ભૂલી જાય છે અને જીવની સાથે કોઈ પણ જાતના
પ્રતિબંધ સિવાય તેનો પ્રેમભાવ વધારવાને, અગર જો એનું રખણ
થતું હોય તો તેમથી તેને અટકાવવાને, ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે

તેમા કોકજ તેનો અનુભવ કઠી શકે છે સામાન્ય રીતે અખિય સસાર તેથી વિમુખ છે તેઓ તો અગ્નિ જન્ય અને બહુતા મમતાત્મક સસારની રાત્રિમા ગોચા ખાયા કરે છે, પણ પ્રેમ માર્ગના દિવ્ય પથે વિચરનારાઓને પ્રભુની સાથે રસ ફીડાનો અનુભવ કરવાને મુદ્દર અને રમણીય અવસર છે તેથી જ્યારે સસારના લોહિા વિપયામકત બને છે ત્યારે આ ભક્ત ભક્તિના ઉચ્ચ શુભ ઉપર વિદ્વાઁ કરે છે માટે અહિઆ ગોપી કૃષ્ણને અને આવવાને કહે છે ભગવદ્ગીતામા પણ કહ્યું છે કે યા નિશા સર્વભૂતાના યસ્યા જાગર્તિ સંયમી । યસ્યા જાગર્તિ ભૂતાનિ સા નિશા પદ્યતો મુનેઃ જે નિશા સર્વ ભૂતોની છે તેમા સયમી પુરૂષો જાગે છે અને જેમા ભૂત પ્રાણીઓ જાગત રહે છે તે મયમીની નિશા છે તેજ પ્રમાણે ભક્તના જીવન અને સસારીના જીવન સબધી સમજવાનું છે પ્રભુને રાત્રે પધાગવાનું નિમત્રણ ગોપી કરે છે તેનું કારણ એ છે કે તે મમથે જે ગતિ રસનો અનુભવ કરવામા આવે તે સસારના વિપયમા આસક્ત બનેના પામર જીવો તેને સમજ શકશે નહિ, આથી ભક્તના હૃદયમા રહેના શુદ્ધ ભાવનું ગોપન થશે ભક્ત હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ હમેશા ગોપ્ય થવો જોઈએ તેને પ્રકટ કરવાથી રસાભાસ થઈ જાય છે ગોપી કહે છે આપણી રમ ફીડા મુમજ ગદેશે ' તે કાઠના જાણુવામા આનંદ નહિ કારણ કે મારા પાડોશીઓ તે સાધુઓ છે ભક્તો છે તેથી તેઓ બીજની વાતમા માયુ મારતા નથી કાષ્ઠ ભક્તને પ્રભુ પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય તો તેને સસારના લોહાની માફક બહાર ખુલ્લો કરતા નથી આ રીતે ભક્તે પ્રભુ પ્રતિ પોતાનો ભાવ કેવો રાખવો તેનું ઉત્તરરણ આ ગરમીમા આપ્યું છે દયારામકૃત

અવ્યમંત્રદના ગરબી સંત્રદમાંની ગરબી કરમાં ગોપિકા નીચે પ્રમાણે પ્રભુને કહે છે.

“શ્રી જમૂનાતેજના ઘાટમારે લોલ, રાકી રાખી છે મુને વાટમારે લોલ
મારી નથુંદ સંયર સાથમારે લોલ,

તાળી માં દેશા દથી દાયમારે લોલ.

માદારે પાલવ પલુ શું સાલાવહોરે લોલ,

ગલા ધે કાં ધેલા ધાવહોરે લોલ.

વદાલા વાત કુ તે ધરે ધ્યાનમારે લોલ,

મમજી જાગોને પ્રભુ સાનમારે લોલ.

વાટમાં વાત ના કીજીયેરે લોલ, ફરીજન લોકથી બીલીજીયેરે લોલ.

હત્યાદિ.

ગોપી પોતાની મેયરો તથા હતર સંબંધીઓના સાથમાં શ્રી યમુનાજીના ઘાટ ઉપર જાય છે ત્યાં કૃષ્ણ તેના પાલવ તાણે છે તે સમયે તેમ નદિ કરવાને ગોપી કૃષ્ણને વિનવે છે. આ ગરબીમાં એવો ગૃહ્યાર્થ રહેલો છે કે જોગોને ધલ રસની તાલાવેક્ષી લાગી છે અને તે રસમાં મગ્ન થયા હોય છે તેઓ, તે રસને, મંસાર સંબંધી વા હતર મનુષ્યથી ગોપ્ય રાખે છે. તેને તેઓ કદી પણ પ્રકટ કરતા નથી. પ્રભુ માણાત તેમના હૃદયમાં પધારે અને તેમને રસની સ્ફૂર્તિ થા રસાનુલવ થાય તો પણ તેને તેઓ ગુપ્ત રાખે છે.

માણીગર આવો, મ્હારે મોહોલે માણીગર આવો,

લાલ યાને લોચન લલયાવો. માદારે મોહોલે,

ધણા દિવસની ગવાહ હુ ખૂદી, તે આવ લલજે લ્હાવો. માદારે

ના નવ્ય કહેશે ક્યાંકાં કાલો મળશે, ફરી અવસર આહાવો માદારે.

છૂટ લે. છે; કારણકે સ્નેહસાક્ષમાં વિધિનિષેધના નિપમોતું પાંડુન
 થતું નથી. પ્રેમીઓના પ્રેમપન્થો લૌકિકાને વક્ર લાગે છે પણ તેમને
 તો તે ઝલુ હોય છે. માટે અહિં આં કૃષ્ણને ગોપી કહે છે કે જો
 'તું મારા ઘરની નાર થાય તો જ હું તને જોઈશું અદ્ભુત.' અર્થાત્
 સત્પત્ની પોતાના સત્પ્રતિભે જે શુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવથી સેવે છે
 તેજોજ ભાવ જો પ્રભુ પ્રતિ રાખવામાં આવે તો જ રસ યુક્ત
 હૃદયની સ્થિતિનું નિર્વહણ પ્રભુ કરે,

આવો સંદર આશય આ ગરબીમાંથી સમજાય છે. આમાં
 લૌકિક શૃંગારનો છાંટો માત્ર પણ નથી. ફક્ત લૌકિક શૃંગારની પરિ-
 ભાષાથી વર્ણન કર્યું છે, પણ સહૃદય અને વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળાઓતો
 કવિઓના ગૂઢ આશયોને એકદમ સમજી જાય છે.

- ✓ રાધે તું પ્યારીને બીજી અવર નૂં દેઈ,
 જુને જગત મોઢું તે તો તુંને રહો મોહી. રાધે તું. ૧
- ગોકુળની ગોરી સહ એતી પુરૂં લમે છે,
 તેરે વહાલાને ત્હારી માળા ગમે છે. રાધે તું. ૨
- મજવામા સહુને એ નાક બસાવે,
 તેરે વહાલો તાહારે ઘેર વણ તેડયો આવે. રાધે તું. ૩
- હું પણ જાણું એહેનું મળવું ક્યાંથી,
 કણું એક અજગો ન થાય તારે ત્યાંદાંથી. રાધે તું. ૪
- તેં વશ કાધો રાધે દયાનો પ્રબુજ,
 હું નવ જાણું તેં તે કદ જોર પુજ. રાધે તું. ૫
- આમાં રસનીસિદ્ધિ—સિદ્ધિ ચક્રિતરૂપ રાધાને રસ સ્વરૂપ-કૃષ્ણ

વશ યાય છે, પણ ગોખુળની સૌ ગોપીઓ પુકે ભમે છે—સામર્થ્ય શક્તિઓફી ગોપીઓ છતાં પણ તે તેમને વશ થતા નથી.

રસરૂપ ધ્વજ સર્વદા પોતાની સિદ્ધિ શક્તિ સાથે અન્વિતજ છે એવા ગૂઢાર્થ અને, રમણીય અર્થનું સૂચન કવિ પોતાની, બાપામાં કરે છે. હવે આપણે, બીજી, ગરબી લખ્યો,

આવોની માહારે ઘેર માણવા.

હોજી રાજ આવોની માહારે ઘેર માણવા ટેક.
ત્રેમ રસ પ્યાલો તે પીવાને પાવા, જોખન તૂરિને પલાણવા. હો.
પકતી રાતે પધારજો પ્રીતમ, કાઈ નથી બેઠું જાણવા. હો.
માહરી શેરીના છે સંત સાધુ, પરની ન વાત બેશે જાણવા. હો.
પ્રભાતે જતાં કાઈ પૂજશે તો કહીશું, તેડવા તા વલોણું તાણવા હો.
સર્વ તજે પણ સમો સંભાળે, રસિઆ તે પરમાણવા. હો.
રાજની રૂપાળી છેએ ચિત્ત માહારે ચોરું, સમર્થ નથી વખાણવા હો.
ધણા દીની આશા મારા મનમાં દયા પ્રભુ.

મહારે મહોલે એક માર માણવા. હોજીરાજ.

ત્રેમ રસનું પાન પરસ્પર થવું જોઈએ માટે તેનું પાન કરવા તથા કરાવવા લક્ષ્ય (ગોપી) પ્રભુને કૃષ્ણને કેવી રીતે નિમંત્રણ કરે છે તે ભાવ આ ગરબીમાં કવિએ જણાવ્યો છે. ત્રેમ રસનો પ્યાલો જાતે પીવાને તેમજ પાવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ 'જોખન તૂરિને પલાણવાને' પણ આમંત્રણ કરે છે. અર્થાત્ લાવવું ઔકટ્ય હોય તોજ પ્રભુ તે હૃદયમાં આસન કરે છે. પ્રીતિ રસ સર્વતે સુલભ નથી ફક્ત વિરલાઓજ તેને પીજાણી શકે છે અને

૧૬૪ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મન માની મોઝે માણીશે, કરી તો નહિ કવો. માહારે
 જ્યારે ત્યારે પણ હું છું તમારી, બીદને તગસારો. માહારે.
 અધર સુધાગ્રસ સુખનો માગર, આજ પીયોને પાવો. માહારે.
 રસીક રાત્ર્ય હો દયાના પ્રીતમ, માટે માહારો દવો. માહારે.

આમાં લક્ષ્મી હૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક અને ઉત્કટભાવનાયુક્ત છે તેનું દર્શન થઈ શકે છે. હૃદય સ્થિતભાવને પ્રત્યક્ષ કરવાને લક્ષ્મીનાં નેત્ર કેટલા ધતિગ્નર છે તે બીજી પંક્તિમાં સૂચવ્યું છે. લક્ષ્મી કહે છે કે ઘણા દિવસથી હું આપના દર્શનનો ઉત્સુક છું આજે દર્શન મને આપશે, કાલે આપશે એ આશા માને આશામાં હું દિવસ વ્યતીત કરે છું, પણ હજી સુધી આપની કૃપા મારા ઉપર ઉતરી નથી એટલે આપના દર્શનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાને હું હજી પણ પાત્ર બન્યો નથી એ નિયારથી હે પ્રભુ મારું મન મૂકાય છે. હવે હું થું કરે કે જોથી આપના દર્શન કરી શકું એ નિયાર અહોનિશ થાય છે વિચારમાં મારી સુદ્ધિ પણ નબળી પડી ગઈ હૃદય વિરહાગ્નિની જ્વાળાથી અતિ સતમ બન્યું છે. તો આપના વિપ્રયોગનુ-વિગ્ધનુ બસહનીય દુઃખ શાન્ત થાય તેમ આપ હોં કરો. આ રીતે લક્ષ્મીહૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક છે તે આ ગરબીમાં જણાવ્યું છે. આમાં ભાવનાની ઉત્કટતા પહોં છે.

આ રીતે અસન્ત દર્શનોત્સુક અને વિરહાગ્નિ લક્ષ્મીહૃદયને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે કેટલા બધા આનંદમાં આવી તે મરત થઈને કુલે છે તેનું નિરૂપણ નીચેની ગરબીમાં કવિ કહે છે.
 આપ્યા વહાલો ફૂલી અલખેલી, મેહે દુઃખ નાખ્યું છે રેલી.
 આપ્યા વહાલો ફૂલી અલખેલી.

સ્થામ મુંદર વરતું મુખ નીરખીને, ગોપીકા યદ્યથેલી-આવ્યા વહાલો. ૧
અંતર અસિ હોલાયો વિરહ, યદ્યથ આનંદની હેલી-આવ્યા વહાલો. ૨
ત્યમ કુબી ન્યમ પામે રંકે, મહારત્ન મણી થેલી-આવ્યા વહાલો. ૩
શ્રી મહાલક્ષ્મીજી તે દર્શન વસ્તુ, તે પ્રેમે યદ્યથ સેહેલી-આવ્યા વહાલો. ૪
દયાના પ્રીતમજીની મને રમતાં, વાધીન્દાસ તણીવેલી-આવ્યા વહાલો. ૫

ન્યમ રંકને મણીની થેલી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ
થાય છે તેમ ભક્તને પ્રજુના રમતો સાક્ષાત્કાર થતાં થાય છે. આ
ગરબી તથા એરી અન્ય ગરબીઓમાં દયાગમભાઈએ જોયર્ધનરામ
કહે છે તે પ્રમાણે વઢેવી જેવી લોકવાજને ન ગણતી કૃષ્ણ માથે
વ્યભિચાર વાસના ગાખતા ગોપીઓની જનપ્રીતિરૂપ ભક્તયોગનું
વાર્ણન કર્યું નથી તે ઉપરની દૃષ્ટિથી આ ગરબીઓ વાચનાગ્ને
માનુષ્ય પડે. દયારામના દરેક કાવ્યનું મર્મગદ્યાન રસ છે. તે રસ
અગર પ્રેમ લક્ષણભક્તિ એમના અખિય અક્ષરદેહમાં વ્યાપી ગયા છે.
તે રસ દયાગમના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. આત્માથી જ આ
અક્ષરદેહનું ચૈતન્ય તથા ગતિ ઇત્યાદિશર્પ મળવી શકે છે. જો
આ રમરૂપી આત્માનું ચૈતન્ય કવિના અક્ષરદેહમાં ન હોત તો
તે અક્ષરદેહ રાગવત્ નિચેન્દ્ર અને જડરૂપ ગણાત અને તેથી તેનો
પ્રકાશ જે આપણે અઘાપિ ક્રીનીએ હીએ તે ન જીજ્ઞાસ દયારામ-
ભાઈની પ્રેમ લક્ષણ ભક્તિમાં મોતને જે મજમ કંવામાં આરે છે તે
એક મહીર જૂવ છે આ ભેદ દયારામ પોતેજ નીચેની પંક્તિઓમાં
જણાવે છે

જોગતો તેને જોઈએ, જેનું મન જગતમાં ભમે, ✓
તે તો અચળ અમારે, ચિત્ત રંગિયામાં ગમે,

૧૬૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

જેવું મન માને રે, જોગ સુખેથી જીરો,
અમો તો એહ માનુ રે, પ્રીતમજીશુ પ્રીત રહો

વગી—

જાનીની ગતિ નવ પહોચેરે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જેમ દુઃખ મિઠણી ઝરે રે, સિધપુ મુત હોય તોજ ઠરે,
એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે, રખે વિચિત્ર રસ મન આણે
એમા યુક મુનિને શિવ જાનારે તે શુ કામી જન જાણે
જેણે જામને મોહ પમાડ્યોર, તે પ્રભુ કામે વચ ક્યમ થાયે,
એ કૃષ્ણ કીડા રસ ગાતારે, કામ રોગ ઉરથી જાયે

આ પ્રેમ રમને વિચિત્ર તુલ્ય ગણનાર તે પ્રેમ સમજી શકતો
નથી એવું પણ આમા કશું છે યોગ કેવો છે તો તે કહે છે—

અજ્ઞા સગખા જોગને શુ પાથરીએ કે ઝોડીએ ? ૧

પ્રત્યક્ષ પાનક પરહરી, સિદ્ધ ખથરમા શિર ફોડીએ ?

અર્થાત્ દયારામના સિદ્ધાન્તાનુસાર યોગ અને ભક્તિમા ધણોજ
જેદ છે, તો પછી તે ઉભય અભિન છે એમ ક પી લખને તેમની,
રસાતમજ બલના પરમસૌંદર્ય નિરૂપક ગગનીમા યોગ દષ્ટિનો આરોપ
શી રીતે ઘટાની શકાય તે સમજી શકાતું નથી ?

અહિં આપણે નીચેની પંક્તિઓ જેમા ગોવર્ધનરામ યોગદષ્ટિનું
આરોપણ કરે છે તે ઉતારીએ

આપો દધિનું દાણુ નાગરી, એ લાનુ મમ વિત
તમારે કાળે નિત્ય કુ ઉભો અપો તન મન વિત,
જન્દાવનમા ધેનુ ચરાવુ, માયુ ગો સ દાન,
નાના ખેન સખારુગ એનુ પીયૂષ પીકિ નુપ્યાન,

અસિ આસિની ! મદામત વચન એ બોલું કરી વિચાર;
અચળ રાજ્ય ગોવર્ધન મ્હારું, વૃન્દાવન મોઝાર.

* * * *

ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની વળી દધિનવનીત,
સખા વૃન્દ સહિ મિત્ર અમારા, મદારાજ રજનીત.

x x x x

કમળ કોશમાં વસે મધુષ જેમ જુમિ રહે મોરાર
દૂધ દહીનો નાત બનાવે વાત કરે ગોપાળ +

૧૩ પ્રા-શ-મા. પૃ. ૨૩૩

આમાં સાક્ષરવર્ધ કહે છે કે યોગીની એક અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો અંતર્બુક્ત થાય છે તે ઇન્દ્રિયો કૃપ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ પેલુનાદથી અંતર્બુખ કરે છે. એટલે બહાર દોડીજતી અટકાવી તેમને અંતર્બુખ રહી ચરવાની ગાયર જુમિમાં તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુળના ગોવાળો ચરાવે છે * * * એ ગાયર જુમિનો એક ભાગ ગોવર્ધન-ગિરિ (ત્રિદાકાશ) મા છે. એ ગાયોનું (ઇન્દ્રિયોનું) દોહન કરનાર ભક્તો પામે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોગમના અનેલા પદાર્થનું દાણ કૃષ્ણ કુટીને પચુ લે છે. અર્થાત્ અંતર્બુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાથી ધ્યાનના વિષય થયેલા પ્રત્યયો એકાગ્ર વિષયો વગેરે પોતાની ભણી આકર્ષી લે છે. આ રીતનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. અર્થાત્ શ્રીયુત ગોવર્ધન-બાઇ આ ગરબીતું રહસ્ય યોગની પરિભાષામા સમજાવે છે. સંપ્રદાયમાં યોગનું ધ્યાન છે, ખડં પણ ત્યાં યોગને પતંજલી જે

અર્થમાં લે છે તે અર્થમાં નથી ભગવદ્ ભક્તિ જરાબર થઈ રહે તેટલા માટે ચિત્તનો નિગ્રહ કરીને પ્રભુમાં જોડાયામાં યોગ આવશ્યક છે પણ આ યોગ જોવર્ધનભાઈએ જે જે પદજલ્દીની પરિભાષાને અનુસાર સમજાવે છે તેથી ભિન્ન છે ઉપરની ગળી ભક્તિમાર્ગની પરિભાષામાં નીચે પ્રમાણે મમજી શકાય

વૃદાવનભૂમિમાં જોવર્ધન ગિરિના પ્રદેશમાં કૃષ્ણ અને અન્ય જોવાળો ધેનુ ચરાવે છે તે સમયે મગની જોખીઓ દહિ વેચવાને જાય છે ત્યારે રસ્તામાં કૃષ્ણ તેમને અટકાવીને તેમની પાસેથી દાણ માગે છે તે સમયે કૃષ્ણ જોખીને પોતાનો દાણ માગવાનો અધિકાર સાચી છે તે કહે છે

ઉપર ઉપરથી વાચનાર આ ગળીમાંથી આટલુંજ સમજે છે પણ ભક્તિ માર્ગની દૃષ્ટિથી વાચનાથી તેનું પરમ ગહન્ય જુદું થાય છે કૃષ્ણ એટલે આનંદસ્વરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ તે વૃદાવનમાં-જન્મ એટલે ભક્તિ ભક્તિ પ્રદેશમાં વૃદા એટલે જી અર્થાત્ સ્ત્રેણભાવથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનાર-પ્રેમ લક્ષણ ભક્તિના પ્રદેશમાં ગાયોને ચરાવે છે ગાય અગર યેનુંને માટે સર્વત્રમાં ‘જો’ શબ્દ છે જોના અનેક અર્થ થાય છે તેમાંથી અહિં આ ‘વાફ’ અનુકૂળ છે અર્થાત્ શ્રુતિના વચનો તેને પોતે વૃદાવનની ભૂમિમાં ચરાવે છે, એટલે ભક્તિના પ્રદેશમાં શ્રુતિ વિચરે છે શ્રુતિના વચનોનું તારતમ્ય ભક્તિમાં છે એવો અર્થ આમાંથી ફરિત થાય છે બ્રહ્મ વિષયક શ્રુતિઓની ગતિ ભક્તિમાં જ છે તે ભક્તિના પ્રદેશમાં ચરવાથી તેમને પોષણ મળે છે ભક્તિમાં જ શ્રુતિના વચનોની સાર્થકતા છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે વૃદાવનની ભૂમિમાં જોવર્ધન ગિરિની આજુમાજુ આ ગાયો ચરે છે તેથી તેમનું

ચોરી કરાવું કહેવાનું તાત્પર્ય એવુંજ છે કે જે મેનાપરાયણ જીવો છે, તેમનું ચિત્ત સેવા-ાર્થમા એવું પરાવાદ જનું બેઠએ કે જેથી કગીને તેમાથી તે આકર્ષાય નહિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પણ કહે છે કે ચેતસ્તન્પ્રવણ સેવા ચિત્તનું પરાવાનું તેનું નામ મેના કહેવાય છે આ સેનામા ચિત્તની એકાગ્રતા અગર તન્મયતા પ્રભુ રૂપા હોય તોજ બની શકે છે, અન્યથા નહિ, એ ભાવનું મૂલ્યન કવિ એ પશ્તિમા કરે છે

કવિના સગારરમમય કાન્થોનો ભાતિની દૃષ્ટિએ આવો નિર્મળ અને વિશદ અર્થ છે, તેની પ્રતીતિ આક્ષરવર્થ ગોરધનરામને થયેલી, પણ શા મગે તેમણે તે સળધી બહિરભિપ્રાય દર્શાવતા જઈજ સ કામ વૃત્તિ વાપરી છે તે મમજી સહનું નથી Classical Poets of Gujarat મા પોતે દયારામ સળધી નીચનો અભિપ્રાય આપેો હતો—

So far as poetical powers are concerned, he is undoubtedly the greatest genius since the days of Premanand His poems on Krishna and the maids of Gokul are a stream of burning lava of realistic passion and love, and if lewdness of writings do not take away from the merits of a poet, he is a very great poet indeed He, too, no doubt philosophises, and rises to the beautiful and sublime of the Bhaktimarga with equal power, but he is also an open advocate of Vallabha at times, and even the greatest master of advocacy needs must fail in a hopeless cause.

“ આમાં પોતે એવું કહે છે કે પ્રેમાનંદ પછી સૌથી વિચક્ષણ કવિ એ હતો. તેનાં કાવ્યોમાં ઉઘાડે શૃંગાર અને પ્રેમરૂપી ઝળહળતા અગ્નિની ઉભરાતી ધારા જેવો છે. વળી તે વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિ માર્ગનો ખૂલે ખૂલ્લો પથ કરે છે. અને તેથી તેની કીર્તિને હાનિ પહોંચે છે.” આ રીતે ઉપરના શબ્દોમાં પોતે કવિની કાવ્યશક્તિની પ્રશંસા કરે છે, પણ તે વલ્લભ સંપ્રદાયને અનુસરીને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરૂપ શૃંગારરસનું જે વર્ણન કરે છે તેમાં સાક્ષરવર્ષ 1870નાકક વિવેચનાસનાની ગંધ જૂએ છે આ એમનો અભિપ્રાય અપરિપક્વ દર્શાવે છે. તે સમયે પોતે કવિના કાવ્યનો અભ્યાસ જે સક્ષમશુદ્ધિથી કર્યો નોંધએ તે પ્રમાણે તેમણે ક્યોં હોય તેમ જણાવુ નથી. કારણકે એમનો અભિપ્રાય વધુ વખત ટકી શક્યો નહિ; તેમણે જેમ જેમ આ કવિનાં કાવ્યોનો વિશાળ દ્રષ્ટિથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો તેમ તેમ તેમથી અનુપમ વિચાર ગત્તવો પ્રકાશ તેમના ચિત્તકારમાં ઝળકવા લાગ્યો. આને પરિણામે પોતે મરચવતીચંદ્રમાં આ કવિને ન્યાય આપનારો અભિપ્રાય સરચવતીચંદ્રપાત્રદ્વારા કઠાવડાવ્યો. ત્યાં પ્રથમ પોતે નિર્મલ શુદ્ધ હૃદયના ભક્તના મુખથી; શૃંગાર ભક્તિથી ઉભરાતી ગરબી ગવડાવે છે, અને તેમાં મૌલ-ચંની, રસતી, ઝાખી ચતા બોલી ઉઠે છે—

I swear. I swear, there is no lascivious note in these lines of our friend Dayaram inspite of all that libidinous veneer over them which is meant to dazzle and catch into its flame the unlearned worldly sinking soul in order that

she may rise therefrom like phoenix into the heaven of devotion. Is then this a lewd religion as they say ? Is this mere worship of the fetish as they say ? Most certainly not. As I understand and realise the depth of this sweet girl's heart, she is not more distant from the highest purity and the abstractest devotion than Cowper was when he loved and worshipped the Eternal Far in his Olney hymn. The girl's vision is at this moment stretched over the vistas of Infinity, Beauty, and Love far beyond this manufactured idol, far beyond this Temple of clay and stone, exactly like the vision of Byron's Dying Gladiator looking at his distant Dacian dame and children as if they were present before his eyes in the midst of the Roman audience against whom he had closed them. Her ideal is sweet and harmless, and has all the pleasure and sport which they in the west, get from their balls and dances ! If there be no vice in the latter, surely there is none in this—the former. And have my country men a right to object to all this as being a wrong side of religion ? No no—not until the

generation that frowns at this can boast of the birth of a new poet of God whose fervour of soul shall be able to soar as high as does the spirit of this song in this child ! And the christian missionaries—? I think I realise what must always make them fail in a country so rich in the light of the Heart. Their only chance lies in waiting until our people become colour-blind on this their lightsome land. Are they destined to be so blind ! No—this sweet girl says. No ! Keshab Chander's last stage, too, says No ! Evil will be that day for India when these temples of divine raptures will have been turned into the soulless laboratories and work-shops of materialistic ideals ! Science I love but not at the cost of this—the sweet living heaven of the poverty stricken angels of my country. Can't give them up for the highest blessings of the western civilisation ! poor sweet angels, You shall live through the din and the turmoil that the world wakes with !

આ લીટીઓમાં સાક્ષરવર્ધ સરન્વતીચંદ્ર પાનના મુખથી કવિના કવ્યોત્તી અતિશય પ્રશંસા કરતા ઉદ્ઘારો કાઢે છે. પોતાના 'અક્ષર-દેહમાં' પણ એ કવ્યોત્તી ઉત્તમ પ્રશંસા કરી છે, પણ ભક્તિ પ્રધાન

જાંગારસનાં કાઝો અગર ગરબીમાં પોતે યોગદષ્ટિ જુએ છે, તેનું કારણ માન એટલું જ છે કે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય ગોવર્ધનરામભાઈએ બરાબર અવલોકિતું નહિ. આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ તો એ હોય શકે કે પોતે તત્ત્વજ્ઞાનના ચુસ્ત અભ્યાસી અને તેમાં યોગ તરફ તેમને પક્ષપાત હોયો જોઈએ અને તેથીજ એ વિષયની અવગણના કરેલી અગર તે સમયે હોયો જોઈએ સંપ્રદાય તરફથી ગ્રંથ મુદ્રણને માટે નિષેધના જેટલી પ્રવૃત્તિ નહોતી અને તેથી તે સાહિત્ય તેમનામાં જોવામાં આવેલું નહિ હોય.

ગોવર્ધનરામભાઈની આ વિષયમાં ન્યૂનતા ક્ષમ્ય છે પણ તે સિવાયના યીજ સાહિત્ય રસિકો અગર લેખકો જે દયારામભાઈની ગરબીઓ વાંચીને તેમના સંબંધી તર્કકુતર્ક કરે છે તેમના પ્રયાસો દોષપણ રીતે ક્ષમ્ય કરી શકાય નહિ. દોષપણ કવિની કૃતિનું અવલોકન કરતાં પૂર્વે તે જે સંપ્રદાયનો હોય તેનું બરાબર આપણને જ્ઞાન હોવું જોઈએ કારણકે તેના વિચારો કેટલી રીતે અમુક રૂપમાં બધાય છે તે આપણને ખબર પડે. પણ આ લેખકો તો સાંપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાન અગર ભક્તિ વિષયક મર્યાદા મુક્તિ હોવા છતાં તેનો બિલકુલ અભ્યાસ કરવા તરફ કદ્ય આપના નંધી અને એકદમ કવિમાં આ દૂષણ છે એમ કહીને તેની નિંદા કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પંચમ અધિવેશન સમયે રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે તરફથી “પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો” એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેમણે દયારામભાઈ વિષે પણ કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે એ ભાઈએ દયારામ માટેની સર્વ સામગ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના અક્ષર દેહમાંથીજ લીધી છે અને ત્યાં જે દીકાઓ કરેલી તેનોજ

ઉલ્લેખ આ નિબંધમાં કર્યો છે. તેમણે નીચેની ગરબીઓમાં મુગ-
આવે એવો શૃંગાર હોય એમ લાગ્યું છે એટલે ગોવર્ધનરામની યોગ-
દષ્ટિથી સમજાવી શકાય તેમ નથી.

૧ આવોની મારે ઘેર માણવા હોજી, રાજ આવોની

૨ કષ્ટ સગે લપટાણા વાલમજી-કષ્ટ સગે લપટાણા

૩ બળતાં વહાલમારે, નવાબ્યાં, લલચાબ્યાં લોચન

૪ કાચના કાનસમાં દીપક જેવો ચળકે રે

૫ સુંદરોના વેણમાં (નિણમાં) તેવો રતિરસ ઝળકે રે

૬ તમારો તમારો પ્યારી મન માને તે કહોની

૭ મુજને અડસોમાં આધારહો, અલખેલા, છેલા અડસોમાં વગેરે

એ સત્ય છે કે આ અને એવી ખીણ અનેક ગરબીઓ એ
ગોવર્ધનભાઈ સમજાવે છે તેમ યોગની દૃષ્ટિથી સમજાવાય તેમ નથી.
દયારામભાઈનાં કાવ્યો અગર ગરબીઓમાંથી યોગદૃષ્ટિથી શોધવી તે
વેળ પુષ્પ ચુંટવા સમાન પ્રયત્ન છે.

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે તેમાં કેવળ ભક્તિ રસ છે.
ભક્તિ રસથી જ એમના કાવ્યો તરબોળ થયા છે. એ કાવ્ય વાટિકા-
માંથી ભક્તિરસની જ ફારમ નીકળે છે ઉપરની ગરબીઓમાં,
રા મંજુલાલને એ ભક્તિ રસ ન જણાતો હોય તો તેમા દયારામ
ભાઈનો દોષ નથી. ઉપર કેટલીક ગરબીઓના ઉદાહરણો ઉપરથી
તેમાં ભક્તિરસ કવી રીતે વ્યપરેલો છે, તે જાણવાથી મંજુલાલે
આપેલા ઉદાહરણોમાંથી પણ એ રસ નીચોરી શકાશે ઉદાહરણ
પહેલામાં ભક્ત પ્રભુને રસનું દાન આપવાને સ્વયં નિમંત્રણ કરે છે
ખીજામાં ભક્ત હૃદયમા પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થવામા વિશ્વજ.

૨૦૬ ભક્ત ડવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

થનાથી તે હૃદય વાજુ અધીર થઇ જાય છે અને તેથી કલ્પના કરે છે કે જરૂર પ્રભુ અન્ય ભક્ત સમીપ હશે ત્રીજામાં ભક્તની વિષ્રયોગ અવસ્થામાં શીશી ગિયતિ થાય છે તેનું સુચન કરાય છે. ચોથામાં સુદરી કહેતા શ્રુતિ, કાગજુ કે ગોપીજનો તે શ્રુતિનો અવતાર છે એમ ભાગવતના દશમ સ્કંધની રાસ પદ્યાધ્યાયીમાં કહેનું છે, આ અર્થ લેતા શ્રુતિના વચનોનું તાત્પર્ય શૃંગાર રસ છે રસો વૈ સય લલ્લજ્વાનન્દી ભવસિ એ શ્રુતિમાં એ ભાવ ખૂલ્લો પ્રકટ થો છે અન્ય શ્રુતિઓમાં તે ગોપ્ય છે પણ શ્રુતિઓના શબ્દો મિચારતા એજ નિશ્ચાત્મક શુદ્ધિ થઇ શકે છે કે પ્રભુ રમ્યાત્મક છે શૃંગાર રમમય છે તે રસ સંયોગ કહેતા પૂર્વ ત્વાત્મક અને વિષ્રયોગ કહેતા ઉત્તર દનાત્મક છે એ શૃંગાર રમમય પ્રભુનું જ્ઞાન શ્રુતિથી થાય છે એવું એ ગરમી ઉપરથી જણાય છે આ રીતે બાળીના મે ઉદાહરણમાં પણ સમજી લેવું

૧ દયારામની શૃંગાર રસ નધાન ગરબીઓમાં ભક્તિનો ઉત્કૃષ્ટ દેખાય છે પરમ તત્ત્વ યાતો ધ્વજ રસ સ્વરૂપ હોવાથી એ ધ્વજના રસની ચવડા થઈ શકે તેમાજ પગ ભક્તિનો ઉત્કર્ષ છે એવું અનેક શ્રુતિઓના વચન ઉપરથી સ્વલક્ષ્ય થાય છે આનન્દ વ્રદ્ધાનો વિદ્વાન એ શ્રુતિ વચન આ સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ આપે છે જાદોગોપનિના સમમાધ્વાનના રૂપ મા ખણ્ડમા આ મિપચને ડછક વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે જે પ્રપાઠકમાં આ વિવેચન છે તે સનત્કુમાર અને નારદના સવાઈરો છે નારદ અને સનત્કુમાર ઉભરા ભક્ત જનો છે પણ સનત્કુમારને ધ્વજનો સાક્ષાત્કાર થએલો છે નાગદ તેટલા માટે સનત્કુમારની પાસે આવે છે અને વિનંતિ કરે છે

કે અધીદિ મને કહક ઉપદેશ આપે પ્રથમ મનતુમા નારદના
 જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા માટે તેને પૂછે છે કે 'તુ નાહ સીખ્યો છુ' ^(૧)
 ત્યારે પોતે શુ સીખ્યા છે તે ખતનારે છે તેમણે જણાવ્યું કે
 તે મર્વ વિદ્યા સીખ્યા છે ફક્ત આત્માને ઓગળ્યો નથી કહેવાય
 છે કે જે આત્મા તે જાણે છે તે મર્વ શોકને તરી જાય છે પણ
 મારા શોકની નિવૃત્તિ હજુ થઈ નથી માટે મને આત્મવિદ્યા આપે
 આ પ્રમાણે સનતુમારને નિવૃત્તિ કરી ઉપદેશ આપતી વખતે સન
 તુમારે પ્રથમ નામરૂપ ધ્વજની ઉપાસના કરી જોઈએ અને તેના
 ધ્વજની ઉપાસનાનું ફળ શુ હોય છે તે સમજાવે છે સનતુમાર પ્રથ
 મથીજ ગ્સરૂપ આનંદમય પ્રભુના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે તો તે વસ્તુ
 નારદના સમજવામાં એકલમ આવે નહિ તેથી સાક્ષાત્ ધ્વજના તે
 સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાને બદલે ધ્વજની જૂની જૂની વિભૂતિઓને ઉપ
 દેશે છે જૂદી જૂદી વિભૂતિઓના ઉપદેશને અન્તે પરમ રમણીય
 જૂમન ધ્વજનો ઉપદેશ આપે છે અને કહે છે કે શાકની નિવૃત્તિ
 માન આ જૂમનથી જ થઈ શકે છે જૂમન એજ પરમ તત્ત્વ ધ્વજ
 છે એ અનન્ત મુખરૂપ ધ્વજ છે જૂમા એજ પૂર્ણાનંદ રસનિધિ
 સ્વરૂપ છે આ સ્વરૂપને ઓગળવામાંજ મર્વ દુખની નિવૃત્તિ થાય
 છે બકાને માટે નિસીમ પ્રેમનું પાન આ રમાનંદ ધન પ્રચૂર જૂમન
 છે એ સ્વરૂપની માથે જ્યારે રતિ થાય અથવા કીડન થાય અથવા
 મિથુન થાય તો જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ બને છે આ આનંદનો ઉચ્ચ
 થતાની સાથે આત્મનિવૃત્તિ દુખનો ધ્વસ થાય છે આવો અર્થ આ
 શ્રુતિમાં છે

સપ્તઘસ્ટાત્સ ઉપરિષ્ટાત્સ પચાત્સ પુરસ્તાત્સ દક્ષિ
 ણત સઉત્તરત સપ્તેદ્ સર્વમિત્યથાતોઽહદકારાદેશ પવા

૨૦૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

દમેવાધસ્તાદ્દમુપરિષ્ઠાદ્દ પશ્ચાદ્દ દક્ષિણતોઽહમુત્તરતો
દમેવેદ સર્વમિતિ ॥૧॥ અથાત આત્માદેશ ષવાત્માધસ્તા
દાન્મોપરિષ્ઠાદાત્મા પશ્ચાદાત્મા પુરસ્તાદાત્મા દક્ષિણત
આત્મોત્તરત આત્મેવેદ સર્વમિતિ સવા યય યય પશ્યન્નેવ
મન્યાન યય વિજ્ઞાનન્નાત્મરતિરાત્મગ્રીહ આત્મમિથુન આત્મા
નન્દ સસ્થરાઙ્ ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ
અથ ચેઽસ્યથાઽતો વિદુરન્યરાજ્ઞાનસ્તે શ્વચ્ચલોકા ભવન્તિ
તેષા સર્વેષુ લોકેષ્વકામચારો ભવતિ । આ અર્થને સંપૂર્ણ
મનમા ગમ્પવાને શ્રુતિ જૂનાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે

યા ષૈ ભૂમા તત્સુખ નાલ્પ સુક્ષ્મસ્તિ ભૂમૈષ સુખ
ભૂમા ત્વેય વિજિજ્ઞાસિતવ્યં હતિ ભૂમાન ભગવો વિજિજ્ઞાસસ્વ
ભૂમા જ્ઞેજ સુખ છે

અર્થ અત્પમા (સંસારના સુખમા) સુખ નથી એટલે બ્રહ્મજ્ઞ
સુખ-આનન્દથી પૂર્ણ છે આ આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણવું જોઈએ
જ્ઞાનસ્વરૂપ જોઈએ બ્રહ્મને કહે છે તેને જાણવાને શ્રુતિ આગ્રહ કરતી
નથી પણ જે ભક્તિથી ગમ્ય થઈ શકે છે એના આનન્દ સ્વરૂપ
બ્રહ્મને જાણવાનું છે આમ જૂમાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યા પછીથી
ભક્ત સંતક્રુમાન્ આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું રહસ્ય જાણવાને અધિકારી
થોડા ભક્તનારને ઉપર અવતરણ કરેની શ્રુતિદ્વારા ઉપદેશ આપે
છે આ જૂમાની પ્રતિ । સ્વ સ્વરૂપમા યાય છે એટલે અનન્યા
મક્તભક્ત ગર્ભાત્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે તેમાજ જૂમાન પ્રતિષ્ઠા મેળવે
છે ઉત્પત્તિભાગ્યીજ આ જૂમાને ઓળખવાતા છે પિરદાવરથામા
રતિભાગ્યુ ઉદ્દીપનુચાર જે અો તે સમયે ભક્તના હૃદયમા પ્રભુની

સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમયે પ્રભુ સિવાય અન્ય કશાનું રમરણ કે જ્ઞાન તેમને હોતુ નથી. સસારનાં બંધનો આપોઆપ દૂર થઇ જાય છે. પ્રાણુયાનાનો વિચાર પણ તેમને રહેતો નથી, પ્રભુ પ્રતિ રતિભાવ તે સમયે અવધિષ્ટ રહે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ વિરહાવસ્થામાં ઉત્કટ રતિભાવનો અનુભવ કરે છે ત્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે અને ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવા શૃંગારરસની હેલીનો જમાવટ કરે છે. આ સ્થિતિમાં ભક્ત આત્મરતિ, આત્મ ક્રીડા આત્મમિથુન અને આત્માનન્દ અને છે. વળી આ ભક્ત એ સ્થિતિમાં સ્વરાડ્ અને છે; કારણકે ભક્ત પોતેજ એ આનંદનો અનુભવ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રભુને પણ અનુભવ કરાવે છે. આ ભક્તનો કામાચાર સર્વત્ર હોય છે, અર્થાત્ પોતાના સર્વ મનોરથો તે સિદ્ધ કરે છે.

આ પ્રમાણેનો ઉપદેશ સનતકુમાર ભક્તનારદને આપે છે. આમા જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રુતિ ભક્તનો વિજય પરમબ્રહ્મના રસસ્વરૂપમા સયોગ અને વિપ્રયોગરૂપમા લુપ્ત છે. ભક્ત દ્વારામ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તને કવિની વાણીદ્વારા અક્ષકારાદિથી યુક્ત પ્રકટ કરે છે. તે ગરમીઓમા દ્વારામભાષા ચગમ બ્રહ્મનુજ રસસ્વરૂપે વર્ણન કરે છે અને તે રસની પ્રાપ્તિમા પ્રેમસક્ષણભક્તિના માર્ગમા રિચત ભક્તને શા શા અનુભવા થાય છે તેજ માત્ર તેમણે વર્ણવ્યા છે. તેમા કેટલાકોને લૌકિક નાયક નાયિકાના કામોદીપક પ્રેમ પ્રસંગોનું વર્ણન જણાય છે પણ તે વસ્તુતઃ રજ્જુમા સર્પનો ભ્રમ થાય તેવો છે. તેમનુ પરમતત્ત્વનુ ગવેષણુ મનુષ્ય જુદીને અગમ્ય છે તેને ઉપલક્ષણથી ગમ્ય બનાવવાને શાખાચન્દ્રનાયે કવિની વાણીમાં લૌકિક

પ્રેમની પરિભાષા આવી જાય છે, પણ તેથી આ પ્રેમને લૌકિક પ્રેમ સાથે મિલિત કરવાની જૂઠ્ઠા કરવી નહિ.

સીડનખોર્ગના ધર્મ વિચાર વિષે લેખમા ક્વાપીના નીચેના ઉદ્દેશાર દયાગમના સૂચારસના પરીક્ષકે યાદ રાખવા જેવા છે, માટે તે અગ્રે અર્હિઆ આપ્યા છે.

‘ અત્યાર સુધી વણા કાગથી હું તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમા રાખીને જીવ્યો છું ગોપીજ જનના યત્ન કર્યો છે અને તે જ્યારે જોડલું બનાયુ ત્યારે હું તેડલો પરમાત્માની લ્હાણુમા આવ્યો છું ગોપીએ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોઈ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છું. ગોપીએ ભાવનામા રસની વિશાગતાની સ્વાર્પણની પૂર્ણતા સમજાઈ છે તે હજી સુધી તો મને સ્વીડનખોર્ગના પાદરીપણુમા સમજાઈ નથી. [કાશ્મીરના પ્રવાસ અને કેટલાક સવારો]

આ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરતા નીચેનું મનનીય અવતરણુ ત્રીઅર્સનની બિહારિનાવના સતમયાના ઉપોદ્ધાતમાથી અગ્રે આપવામા આવે છે.

Hence the soul's devotion to the Deity is pictured by Radha's self-abandonment to her beloved Krishna and all the hot-blood of oriental passion ■ encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayer to the Infinite creator who wants with loving outstretched ■ arms to receive the worshipper into his bosom and to convey him safely to eternal rest across the

seemingly shoreless Ocean of existence. I am persuaded that no indecent thought entered their minds when they wrote these burning words; and to those, who would protest as I have often heard the protest made, against using, the images of the lubunar in dealing with the most sacred mysteries of the soul, I can only answer:—

Wer den Dichter will verstehen
Muss in Dichters Lande gehen;

Mr. Grierson, the author of the Literature of Hindustan in his Introduction to the Satsaiya of Boiharlal

મૂ. છ. તેલીવાલા અને જે. ગા. શાહ.

પ્રકરણ ૫ મું.

રાધાકૃષ્ણમાં કવિનો રસ વિષય.

રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ માત્ર અમુક છવોને જ 'નિજ' જન ગણી પોતાની સમતા આપે છે. એ 'નિજ' જનમાં "સુન્દરી સ્વામા તણાં બહુ વૃન્દ" છે એટલું જ નહિ પણ જે છે તે 'સકળ' વસ્તી, સુન્દરી ગ્રામ'જ છે. આ સુન્દરીઓ સહ નિરન્તર રામ વિલાસ સર્વદા મચી

રહેનો છે અર્થાત્ મર્વ રસોદ્ભોધક રક્તિના અંશ છે અને તેમા મુખ્ય રામિની રાધા' મુખ્ય છે

સ્વ ગોવર્ધનભાઈ

સમગ્રજીની અગ્રેસરી અને ગણેશરી સ્વામિની રાધા રાધારામ સપ્રદાયમા તથા ચૈતન્ય સપ્રદાયના વૈષ્ણવોમા પ્રધાન ગણાય છે તે રાધાને શ્રીકૃષ્ણની મહાચરિત્રી તરીકે ગુર્જર જિજ્ઞાસામા નરસિંહ તથા દયાગમે ગણ્યા છે તથા આ રાધા અને

શ્રીકૃષ્ણની રસ વિષયક નીનાનું વર્ણન કર્યું છે પણ અહિંજ્યા મર્વ કાંઈતે સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે સાગવતની રાસ પચાધ્યા મીમા તો 'રાધા' ના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઈ પણ સ્થળે નથી તેમ રાધા કૃષ્ણની સાથે પરપના ક્રતા તે પણ હકિકત લાથી ઉપદ્રવ્ય થતી નથી, તો પછી 'વૃષભાન કુસારી' રાધા કૃષ્ણના સ્વામિનીજી શી રીતે ગણાવા લાગ્યા? વૈષ્ણવ સપ્રદાયે આ રાધા નામને નિરર્થક રીતે કૃષ્ણના નામની સાથે યોજ્યું નથી? આવા પ્રશ્નો ધણાને યાય છે સૂરેશ્વર ભટ્ટાચાર્યે કૃષ્ણ ચરિત્ર નામના ગ્રન્થમા રાધા નામનું ઐતિહાસિક ગવેષણ કર્યું છે પણ તેમા જે અન્તિમ અનુમાન ઉપર તેઓ દોરવાયા છે તે સાપ્રદાયિક દષ્ટિથી સ્વીકાર્ય નથી તેમનું એમ માનવું છે કે આ રાધાનું નામ વિષ્ણુપુરાણ, હરિદશ, તથા મહાભારતમા નથી પણ સ્કન્ધવૈવર્તપુરાણમા તો છે જ અમુક પુરાણમા અમુક નામ ન આ સુ તેથી તેની અસ્યતા થઈ શકતી નથી ન ધારો કે કોઈ સ્થળે કોઈ અમુક બનાવ બન્યો હોય અને તંતુ નર્ણન

અમુક અઠવાડિક પત્રમાં આવ્યું હોય પણ અન્ય તે રચનાનાં પત્રોમાં તે ના હોય માટે તે ઉપરથી જે બનાવ બન્યો તે ખોટો છે એમ આપણે કહેવાની કશી પણ હિમત કરી શકીશું નહિ. તેજ રીતે અમુક નામ અમુક પુરાણોમાં હોયું જ લેખએ અને જે તે ન હોય તો તે ખોટું છે એમ જે આપણામાં માન્યતા ઘુસી ગઈ છે તે તદ્દન ભ્રમાત્મક છે. વિષ્ણુપુરાણમાં બ્રહ્મની વિષ્ણુ તરીકેની લીલા અગર કાગો દર્શાવ્યાં છે. ત્યાં રસાત્મક બ્રહ્મની લીલાનું વર્ણન નથી. તેજ પ્રમાણે 'હરિવંશ' માં છે તો પછી ત્યાં રાસલીલા મધ્યવર્તી રસેશ્વરી રાધાનું નામ ત્યાં કેવી રીતે ઉપદ્રવ્ય થાય ? મહા ભારતમાં પણ તે નજ હોઈ શકે; કારણ કે ત્યાં તે વિષેનો વિષયજ નથી. મહાભારત એ ઇતિહાસનો ગ્રંથ છે, એમાં પાપકર્મોનું ઇતિવૃત્ત વર્ણવ્યું છે. પાપકર્મોની આપત્તિમાં તેઓ ધર્મ પક્ષપાતી હોવાથી ભગવાને તેમને કેવી રીતે માદાત્મ્ય આપી એ બાબતનું કથન આ ગ્રંથમાં છે. તો તેમાં પણ રાધાનું નામ શી રીતે હોઈ શકે ? પણ અકિમખાણ કહે છે કે તે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં છે, તો આપણે ત્યાં રાધા સંબંધી કેવી રીતની દ્રષ્ટિકત આપી છે તે પ્રથમ લેખએ. બ્રહ્મવૈવર્ત વિશે વિવ્રસન સાહેબનો એવો મત છે કે મર્વે પુરાણો કરતાં એ કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ છે. તેની રચના ભેતાં તે આજ દાલના કાંઈ બક્ષ્યાર્થે લખ્યું શામે છે. જે યુરોપીય વિદ્વાનો સંસ્કૃત સાહિત્યના અધોની ઐતિહાસિક પ્રમાણુતાથી પરીક્ષા કરે છે, તેઓ કેવી વિચિત્ર રીતે એ કાર્ય કરે છે તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. કાગણ કે અત્યાર સુધીના આપણા અનુભવ ઉપરથી આપણને માલમ પડ્યું છે કે તેમણે જે જે વિચિત્ર કલ્પનાઓ તથા સંશોધનો કર્યાં છે તે બધાં વિપરીત હોવાથી આપણને ભૂલ્યાવામા નાંખનારાં છે. સંસ્કૃત સાહિ-

ત્યનો અભ્યાસ કરવામા તેમનુ મુખ્ય ક્ષેત્ર તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કરતા પૂર્વ દેશની સંસ્કૃતિ કાંઈ પણ ગીતે ચઢિતાતી નહોતી એ જાણવા તમને હોય છે એટલે આપણામા જે કાંઈ સારું હોય તેને વિદેશીય નિદાનો પ્રાપ્ત પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સંદોષ હઠાવે તેમા કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી તો પછી આપણે તેમના અભિપ્રાયને પ્રમાણ નૃત ગણના તે કાંઈ પણ ગીતે હિંતારહ નથી જે પુગણને તે કનિષ્ઠમા કનિષ્ઠ ગણે છે તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ગાઓને કેટલેક અંશે વણે ઉપરોગિ છે, કારણ કે આ સંપ્રદાયમા જે શ્રદ્ધાસ્ત્રી અનન્ય સુદર કુસુમોથી સુગોખિત મની છે તે કેટલેક અંશે આ પુરાણના જળથી સિંચિત બનીને ડુક્કી તથા ફાટી છે તો પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય રીતસર સાહેબના અભિપ્રાયને ઠી રીતે સ્વીકારી શકે ? આ પુરાણમા આપણે વાંચીએ છીએ કે કૃષ્ણ એ વિષ્ણુ કરતા અધિક છે કારણ કે વિષ્ણુ સત્ત્વગુણ પ્રધાન હોવાથી સગ્રાહ છે, જ્યારે કૃષ્ણ નિર્ગુણ છે વિષ્ણુ વૈકુઠમા ગહે છે કૃષ્ણ ગોલોકમા વૃંદાવનની દિવ્ય ભૂમિમા ખિરાળે છે આ ભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી દેરી જે કૃષ્ણની જોડે વિરાસ કરે છે તેનું નામ ગાંધારી છે બગાળ દેશમા આ પુગણની જગર અસર થયેલી છે આ પુરાણમા રાધા વિધિપૂર્વક કૃષ્ણ સાથે પરણ્યા હતા એમ કહ્યું છે રાધા અને કૃષ્ણનો આ પ્રકારનો સંગમ જ્યારેવ પોતાની ગીત । ગોવિંદના પ્રથમ શ્લોકમા જણાવ્યો છે

મેઘર્મેદુરમમ્બર વનમુખ શ્યામાસ્તમાલદ્રુમ

નન્ક મીરુસ્ય ત્વમેવ તદિમ રાધે ગૃહ પ્રાપય ।

इत्य नन्दनिवेशनञ्चलितयो प्रत्यध्वकुञ्जद्रुम

राधामाधवयोजयन्ति यमुनाकूले रद्ध केलय ॥

“ હું રાધા આકાત મેવથી આન્ધરિત થયું છે તમાવ વૃક્ષોથી વનની જમિમઓ પાસુ સ્થામ જણાય છે અત્યારે રાત્રિનો સમય છે, અને આ કૃષ્ણ બીરુ-લાયતીત છે તેથી તું અને ઘેર મૂકી આવ. આ પ્રમાણે નન્દરાયની આગાથી ગ્તા ઉપરના કુળના વૃક્ષોમા થઇ પનાર થતા રાધા અને માધવની એકાતરિઓ (કિડાઓ) યમુનાના તટ ઉપર વિજય પામે છે ’

• આમા જયદેવ કવિ રાધા અને માધવની ગદ્યકવિનો ભેખ કરે છે એને એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે નિવાહિત થયેલા છે, એમ એ એકમ સ્તીકારે છે અર્થાત્ અહનંતર્ત પુગલુમા રાધા અને કૃષ્ણના વિરાહની જે વાત આપી છે, તેમ કવિએ અન લીધી છે આ પુગલુના શ્રીકૃષ્ણજન્મ ખડના ૧૫ મા અધ્યાયમા પણ ગીત ગોવિન્દના શ્લોકનો ભાવાર્થ મહજ વિસ્તારથી વર્ણવે છે પણ કેનાકોતુ એવુ માનવુ છે કે રાધા કૃષ્ણની માથે પરણેના નહિ પણ રાવપુ નામના કોઇ અ ય ગોપની સાથે પગ્નવા હતા આ હકિત કળા આપેની છે તે કોઇ પણ સ્થાને જણાવુ નથી તે કેવન કપોતચ્ચિપત હશે વગી કેટનાકો આ વાતને તદ્દન રૂપ તરીકે જણાવે છે સાખ્ય સાત્તમા જેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિનુ દ્વન્ છે એવાજ વૈષ્ણવ ધર્મમા કૃષ્ણ અને રાધા છે એમ્લે પ્રકૃતિ એજ રાધા અને પુરુષને સ્થાને કૃષ્ણ આ કલ્પના પણ કેળા જ્ઞાન્તિજનક છે સાખ્યનો પુરુ તે પુગલુમારના કૃષ્ણની સાથે સ્ત્રી રીતે મગ્ગાવાય ? પુરુષે તે અનેક છે સાખ્યનો પુરુ તે સામાન્ય ભાષામા જીવ કહી શકાય તેને પરમતત્ત્વની-કૃષ્ણની સાથે સ્ત્રી રીતે સરખાવી શકાય વસ્તુત સાખ્યમા — પરમતત્ત્વ યાતો અહા જેવુ કેઇ પણ નહોતુ તેથીજ પાતજવિએ

૨૧૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ઇવન.

ધર્મર તરવને પ્રકૃતિ તથા પુરુષથી પર છે એમ કહીને તે ઉમેર્યું, એટલે સાંખ્યનો પુરુષ અને વૈષ્ણવોના “કૃષ્ણ” એક છે એમ કહી શકાય નહિ તેનીજ રીતે સાંખ્યની પ્રકૃતિ અને રાધા પણ એક છે તે માન્યતા પણ તદ્દન બૂઘ ભરેલી છે. પ્રકૃતિ તો પુરુષને બમનમાં નાંખનારી છે. માટે તે અનર્થોત્પાદક છે. રાધા તો મુક્તિને આપનારી છે. એવું શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડના ૨૩ મા અધ્યાયમાં રાધા શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં જણાવ્યું છે.

રાકારો દાનવાચકઃ ।

ધા નિર્ધાનશ્ચ તદ્દાગ્રી તેન રાધા પ્રકીર્તિતા ॥

રા નો અર્થ દાન થાય છે અને ધા નો અર્થ મુક્તિ થાય છે. તે બન્નેનો એકત્ર અર્થ ‘મુક્તિ આપનાર’ એવો છે માટે તે રાધા કહેવાય છે. તો સાંખ્યની પ્રકૃતિ અને વૈષ્ણવ ધર્મની ગદા એ બન્નેના સ્વરૂપમાં દેટલી વિશ્વશયુતા છે તે આ ઉપરથી જણાય છે. તે ઉભય એક છે એમ માનવું બૂઘ ભરેલું છે. વાત ખરી છે કે આજ ખવડના ૧૫ મા અધ્યાયના ૬૭ મા શ્લોકમાં રાધાને મૂળ પ્રકૃતિ કહીને કૃષ્ણ બોલાવે છે. મમાર્ધાંશસ્વરૂપા ત્વ મૂળ પ્રકૃતિરોશ્વરી । પણ ત્યાં મૂળ પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ સાંખ્યની પ્રકૃતિ, વેદાન્તીઓની માયાને સ્થાને છે. તે જમ ઉત્પન્ન કરનારી છે અને બ્રહ્મથી પણ અહિંઆ મૂળ પ્રકૃતિ એ બ્રહ્મની શકિત છે અને તેથી બ્રહ્મથી તે અભિન્ન છે.

કૃષ્ણ અને ગદાનો સબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે આ પુરાણમાં દર્શાવ્યો છે.

કૃષ્ણ રાધાપ્રતિ કહે છે.

યથાત્વં ચ તથાહં ચ ભેદો હિ નાવયોદ્ધેષમ્ ॥ ૫૭

યયા ક્ષીરે ચ ધાવલ્યં યથાગ્ની દાહિકા સતિ

યથા પૃથિવ્યાં ગન્ધઃ સથાહં ત્વયિ સન્તતમ્ ॥ ૫૮

ચિના મૃદા ઘટં ફતું ચિના સ્વર્ણેન કુણ્ડલમ્

કુલાર્લઃ સ્વર્ણકારણ નહિ શક્તઃ કદાચન ॥ ૫૯

તથા ત્વયા ચિના સૃષ્ટિ ન ચ ફર્તુમહં ક્ષમઃ

સૃષ્ટેરાધારભૂતા ત્વં ધીજક્ષ્ણોઽહમચ્યુતઃ ॥ ૬૦

+ + + +

કૃષ્ણં ઘદન્તિ માં લોકાસ્થયૈવ રક્ષિતં યદા ।

શ્રીકૃષ્ણ ચ તદા તે હિ ત્વયૈવ સક્ષિત પરમ્ ॥ ૬૨ ।

+ + + +

ત્વં સ્ત્રી પુમાનહં રાધે નેતિ વેદેષુ નિર્ણય ।

ત્વં ચ સર્વસ્વરૂપાસિ સર્વરૂપોઽહમક્ષરે ॥ ૬૪ ।

યદા તેજ સ્વરૂપોઽહ તેજોરૂપાસિ ત્વં તદા

ન શરીરી યદાહ ચ તદાત્મશરીરિણી ॥ ૬૬ ।

સર્વધીજસ્વરૂપોઽહં યથા યોગેન સુન્દરિ ।

ત્વં ચ શક્તિસ્વરૂપાસિ સર્વસ્રીરૂપધારિણી

શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડ ૧૫ ૨૧.

જેમ તુ છે તે પ્રમાણે હું છુ. આપણા બન્નેમા કોઈ પણ ભેદ નથી. જેમ દુધમા ધોળામ છે, તથા અગ્નિમા બાળવાનો શુભ છે, પૃથ્વીમા ગધ છે તેમ હું તમારામા છુ. માટી વગર કુભાર ઘડેા કરી શકતો નથી તથા સોના વગર કુણ્ડળ પણ સોની બનાવી શકતો

૨૧૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હૃદયન.

નથી. તેમ તારા વગર હું સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શકું એમ નથી. તુંજ સૃષ્ટિના આધારભૂત છે. હું અચ્યુત બીજ રૂપે છું.”

+

+

+

તારા વગર હું હોઉં ત્યારે લોકો મને ફક્ત કૃષ્ણજ કહે છે, પણ જો તારી સહિત હોઉં તો મને શ્રીકૃષ્ણજ કહે છે.

હે રાધા ! તું શ્રી કૃષ્ણને હું પુરુષ છું એવો નિર્ણય વેદમાં નથી. તું સર્વરૂપ છે હું પણ હે અક્ષરસ્વરૂપ. સર્વસ્વરૂપ છું. જ્યારે હું તેજ સ્વરૂપ થઉં છું ત્યારે તું તેજોરૂપ બને છે. જ્યારે હું શરીર ધારણ કરતો નથી ત્યારે તું પણ અશરીરિણીજ છે. હે સુંદરિ ! હું જેમ યોગથી સર્વસ્વરૂપ છું તેમ તું પણ સર્વ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરનાર સર્વ શક્તિ સ્વરૂપ છું.”

આ ફકરાઓ ઉપરથી એવું અનુમાન આપણે દોરી શકીએ કે જેઓ રાધાને સાંખ્યની પ્રકૃતિનું રૂપક સમજે છે તેઓની બુદ્ધિમાં તે પ્રકારે સમજવામાં સંશ્રમ થયેલો છે. અર્હિઆં રાધાને આત્માની-બલની શક્તિ કહેલી છે. આ શક્તિ સાંખ્યની પ્રકૃતિ નથી, સાંખ્યની શક્તિ પુરુષથી તદ્દન અલગ છે. તેમ પ્રકૃતિ સાથે પુરુષનો સંબંધ રૂઝાટિક પાત્રમાં જેમ પુષ્પની છાયા હોય તેની સમાન છે. એ સંબંધથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે મિથ્યા છે, અનર્થોત્પાદક છે, આપણને બંધનમાં નાંખનાર છે. અર્હિઆં આત્મા-બલ અને નિરૂપણ કરેલી શક્તિનો સંબંધ આધાર અને આધેય જેવો છે. આધાર અને આધેય બિન્ન હોતાં નથી. તેમ બલ અને તેની શક્તિ એક બીજાથી પૃથક્ નથી. બલનો પોતાની શક્તિ સાથેનો આ પ્રકારનો સંબંધ શ્રી

વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંકના આઠમા અધ્યાયમાં આપ્યો છે વિશેષ જ્ઞાસાવાળાએ ત્યાથી જોઈ લેવો.

આટલી ચર્ચા પછી આપણે એટલું તો મમજી શક્યા કે ગદ્યા તે ઇશ્વરની શક્તિ છે. ગદ્યા અને કૃષ્ણનુ-બ્રહ્મ અને તેની શક્તિનું બ્રહ્મવિધિ પૂર્વક થયેલું છે. તે બ્રહ્મ એટલે એ શક્તિનો આધિભાવ તથા વિહાર છે.

તત્ત્વ નૈષ્ઠ્ય રમે એ કૃતિ અનુસાર જ્યારે બ્રહ્મને નામરૂપાત્મક શીલા કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે પોતાની ઇચ્છાશક્તિદ્વારા એક બ્રહ્મ બે રૂપ મળ્યા એમ નીચેની પંક્તિઓમાં કહ્યું છે.

વર્ધતે સા વ્રજે રાધા શુક્લે ચન્દ્રકલા યથા
ધ્રોઃકૃષ્ણતેજસોઽર્ચેન સા ચ મૂર્તિમતી સતી
एका मूर्तिर्द्विधाभूता भेदो वेदे निरूपित

इयं स्त्री स पुमार्गिका सा चा कान्ता पुमानयम् ।

હવે જે લોકો એમ કહે છે કે રાધાના નામનો ઉત્પ્લેખ અન્યત્ર નથી, તો તત્ત્વજ્ઞિ જણાવવાનું કે આ પણ ચંદ્રપણના અભાવની ખામીજ જણાવે છે. *પદ્મપુગલ, મૃદ્ભગોત્તમીય, તથા ઝાકુ પરિશિષ્ટ વગેરે ઘણા ત્રયોમા તે નામ છે.

“ રાધાયા માધવો દેવો માધવેનૈષ રાધિકા
विभ्राजन्ते जनेष्या ।

ગોપાલોત્તરતાપનીય ઉપનિષદમાં ગદ્યાને માધવી કહી છે. પુરાણ પછીના કાળમાં તથા જયદેવની ગીતગોવિન્દ ગદ્યાય તે પૂર્વે પણ અન્ય ત્રયોમા આ નામ છે

●જુઓ પ્રો જ્ઞાન દશ કર્માઈનો ‘એન્વાણાઓ ક્યાથી પ્રકટી’ નામનો નિબંધ ? વસન્ત માસિકમાં

૨૨૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

સાન્ન મુદ્દ યજ્ઞતુ નન્દકોવ
કુર્વન્નજસ્ય યમુનાપ્રવાહસલીલરાધાસ્મરણ
મુરારે ।

[યમુનાના જળમા રમતી ગધાનું સ્મરણ કરાવતો
(નિકમાડક દેવચરિત । બિલ્હણુ ધ સ ૧૦૭૭

પ્રીત્યૈવ વમ્ભૂષ કૃષ્ણસ્ય શ્યામાનિચયચુમ્બિન
જાતા મધુકરસ્યેવરાધાવાધિકલ્લભા
[કૃષ્ણને ગધાજ સકૃથી વધારે વહાની હતી]

વશાવતાર ચરિત-ક્ષેમેન્દ્ર

ધ સ ૧૦૩૭

પણ કોઇ કહેશે કે ભાગવતમાત્રો ગધાનું નામ બિલ્હણ નથી
તેનું કેમ ? તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપી શકાય કે ત્યાં રાધા
તો છે, પણ તેના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી માન મામાન્ય રીતે
ગોપીજ કહી છે ગધાનું નામ નહિ નખનાનું મરણ એ જ છે એ
ભગવાનના પત્ની હતા અને તેથી પત્નીનું નામ નહિ દેવું જોઈએ
એ જે શિષ્ટાચાર છે તેને અનુમગીને કલય ગોપી ગમ્યું હોય એમ
નહી રાકે છે ગધાનું નામ ભાગવતમા કે નહિ તે માનવના
નિર્ણયમા જ્યાં જાણણે નહિ કરતા રાધા અને કૃષ્ણનો સબધ
વૈષ્ણવ મત્રતયમા કેવા પ્રકારનો છે તે સમજવા માટેજ આપણું
ધ્યાન આપવું તે યુક્ત છે દયારામભાઈ પુષ્ટિ મત્રતયના હતા
તે મત્રતરમા ગધાનું સ્વરૂપ શું છે તેજ આપણે સમજવું યુક્ત
ગણાય આ મત્રતય પ્રમાણે ગ્માત્મક નવુની સિદ્ધિશક્તિ તે

રાધા છે એવું શ્રીહરિરાયજીએ એક મસ્કૃત લેખમાં જણાવ્યું છે. તે મસ્કૃત લેખનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

રાધામાં મૂળ શબ્દ રાધસ્ છે. વેદમાં અનેક ગ્રંથો રાધસ્ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. યત્તે અગ્રે રાધઃ ધૃત્યાદિ વેદ વાક્યોમાં લોમજ્યુતં હાસ્ય રાધઃ ધૃત્યાદિ બ્રાહ્મણ વાક્યોમાં એ શબ્દ વપરાયો છે. ત્યાં તેનો અર્થ સિદ્ધિ થાય છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ રાધાનો અર્થ સિદ્ધિ-ભગવાનની મુખ્ય શક્તિ એમ કહ્યો છે. કૃષ્ણને 'ખડુ વસ્ત્રભ' કહ્યા છે. અન્ય ગોપીઓ પણ ભગવાનની શક્તિઓ છે પણ તે સામર્થ્ય રૂપે છે, સ્વરૂપે નહિ રાધા એજ ભગવાનની સિદ્ધિ શક્તિ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે, અને તેથી અન્ય શક્તિઓ-ગોપીઓ કરતા તેમનું મુખ્ય સ્વામિનીત્વ છે. ગોપીઓ લોકમાં રસાત્મકતા પ્રકટ કરવાને શક્તિ રૂપે છે. રાધા પણ સિદ્ધિરૂપ હોવાથી રસાત્મક સ્વરૂપ જ છે. જેમ આરબેજી ઘટપટ ધૃત્યાદિ કાર્ય જ્યાં સુધી સિદ્ધિ પામ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તે અપૂર્ણ છે. આ ઘટ છે, આ પટ છે ધૃત્યાદિ વ્યવહારનો વિષય તે બનતું નથી તેવીજ રીતે આપણે હમણાં ઉપર જણાવ્યું તે રીતે ભગવાન રસાત્મક જોઈ જીવતા પણ રસ સાહિત્યના અભાવે-એટલે જ્યાં સુધી તેમાં સિદ્ધિ નથી સિદ્ધિ શક્તિથી યુત નથી ત્યાં સુધી તે અપૂર્ણ છે. રસ પદના વ્યવહારમાં આવી શક્તિ નથી જ્યારે સિદ્ધિ સમન્વિત હોય-રાધા સહિત પૂર્ણ હોય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક પ્રભુ બને છે. ગીતગોવિદમાં કૃષ્ણ અને રાધાની સયોગ અને વિપ્રયોગ શૃંગારની લીલાના પર્ણનમાં

જ્યાં લઘુમય સસ્કૃતમાં તથા તેનો ગુર્જરાલાપમાં અનુવાદ 'વિજ્ઞાન' નામના માસિકમાં પ્રકટ થયો છે.

સિદ્ધિ રક્તિ મમન્વિત ગ્યાત્મક પરમતત્ત્વનુજ વર્ણન કર્યું છે. સિદ્ધિ શક્તિથી મમન્વિત હોવાથી તેની સપૂર્ણ રસાત્મકતા વર્ણવી છે. દયારામભાઈના ગદ્યા કૃષ્ણના શૃંગારના વર્ણનો આ દૃષ્ટિથી અવલોકવા જોઈએ

ગદ્યાના સ્વરૂપ વિષે દયારામભાઈ રસિકનસલના ૮૭ માં પદમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે

‘ શ્રીરામિની શુ સ્વરૂપ તે શુષ્ણ કહું સહિત વિવક,
શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામે જે વસ્તુત જોતા એક
જયમ અગ્નિ-જનાળા, ચદ્ર-કૌમુદી સિન્ધુને વગી હોળ,
કહેનાય બિન અભિજ્ઞ બન્ને વસ્તુ એકજ જોળ,
જે ” પદમેષાદ્વિતીય દ્રવ્ય કહ્યું શ્રુતિ જુગ જાણી,
નહી તો થયું ધ્રુવ ઘઘ શબ્દે અદ્વિતીય રીદ વાણી ?
ભાસે જુગન વૈ એક જે મળી, તેજુ એ પુનરુક્તિ
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક જે એ યુક્તિ

આ પદ્ધતિઓમાં દયારામભાઈ કહે છે કે વસ્તુત રાધા અને કૃષ્ણનું સ્વરૂપ એકજ છે, ભક્ત મગાએ કરીને અગર સાબિતક પ્રયોગે કરીનેજ તે બિન્ન દેખાય છે. પણ જે કોઈ એ બન્ને સ્વરૂપને બિન્ન સમજે છે તે મૂર્ખ છે શ્રુતિમાં પાછને એક અને અદ્વિતીય કહ્યું છે તેના આરાય પણ આજ છે એટલે રાધા અને કૃષ્ણ જે દ્વિત દેખાય છે તે અર્થતઃજ છે, નહિ તો મૂળ સરૂતમાં જે ‘ ઘઘ ’ પ્રત્યય શ્રુતિમાં છે તેના અર્થની મુગતિ જગા ર બનતી નથી, એવુંજ નહિ પણ તે પદ તદ્દન નિષ્પ્રોજન થઈ જાય છે કૃષ્ણ અને ગદ્યાની અર્થતતા જાણવાને કવિ કેટલાક દૃષ્ટાંતો આપે છે અગ્નિ અને જનાળાના

દૃષ્ટાન્તમા જનાગાનો આવિનાર અગ્નિચકી-૪ છે અને તે વચ્ચેનો સબધ આધારાધેયનો છે ગાધા અને કૃષ્ણનો સબધ છે તેનો-૪ અન્ય દૃષ્ટાન્તમા ચન્દ્ર, કોમુદી, સિન્ધુ અને તેની હોળગા છે અને તે આ અર્થ સ્ફુગવે છે

હૃદયની અભિન્નતા ગસિકનલ્લ ૫૬ ૮૮ માં પણ પ્રતિપાદન કરી છે.

શ્રીકૃષ્ણ દોષ કહી રાધિકા થઇ જાય ગાધાકૃષ્ણ,
ત્યા કાર્ય કરતુ કથનશુ । પૂરણ ૫૭૨૫૭ તૃષ્ણ
આત્મા વૈ રાધિકા પ્રોક્તા, રેદની શ્રુતિ એક,
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ ગાધા એક નિમદ્ધ.

૬ ૬ મથિમાના ભાગ ૨ નો

આ ૫-મા પુન રેદની શ્રુતિનો ઉત્તરેષ્ઠ કરીને રાધા અને કૃષ્ણની એકતા સિદ્ધ છે કૃષ્ણ રાધિકા થઇ જાય છે અને રાધિકા કૃષ્ણ થઈ જાય છે એ એટલુજ સૂચવે છે કે રમની રસોદ્ભોધક શક્તિદ્વારા સ્ફુર્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં 'ગમ' વસ્તુ સુ અને તેની શક્તિ કથી તે લક્ષ્યમાં આવી શકતુ નથી. આર્થિક પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ગાધારૂપ પણ પોને-૪ થાય છે અને અખંડગમ પ્રવર્તાવે છે. તેને માટે નીચકુ પદ છે—

શ્રીમદ્ રાધિકા શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુ એક છે જો,

દેરા લકતને સુખ યુગન રપુ વિનેક છે જો શ્રીમદ્ ૧

આવે એક રૂપ બ્રહ્મ શ્રુતિ ગાય છે જો,

તે એ જો મગીને એક જોરાય છે જો શ્રીમદ્ ૨

એમાં અનુભવીને તો સુધી મમજશુ પડે જો,

તો પણ અજ્ઞાનને મન આશ્ચર્ય અડે જો શ્રીમદ્ ૩

તે માટે જુદા દૃષ્ટાન્ત યુક્તિ જોડીને જો,

માલજતામાં સદ્ય સશય નાખે તોડીને જો શ્રીમદ્ ૪

- ત્વચાસહ ચણે જ્યમ એક ભાસ્વમાન છે જો,
અંતરમા મમાન દ્વિદલ વિઘ્નમાન છે જો. શ્રીમદ્ ૫
- હાવા કહું પૃથક પ્રકટ થવા તણી વિધિ જો,
ધનસ્યામ થકી સ્યામા આનદના નિધિ જો. શ્રીમદ્. ૬
- શ્રીજી સાગર ને લહેરી ભાનુનદિની જો,
ધંદુ અલખેસો અલખેલી ચાચ્યદિની જો. શ્રીમદ્. ૭
- વિકૃલ વહિને કીર્તિકન્યા જવાલિકા જો,
સૂરજ શ્રીવ્રજેશ કાન્તિ રાધા બાલિકા જો. શ્રીમદ્. ૮
- રૂપ રસિકવર જીવીલી જાયા તે તણી જો,
પુરૂષ પુરૂષોત્તમ રામા રાધિકા જની જો. શ્રીમદ્. ૯
- કૃષ્ણ આતમા રાધા રાધા કૃષ્ણનો સહી જો,
એગા અધિક ન્યૂન કાંઈ કહેવાયે નહિ જો. શ્રીમદ્. ૧૦
- પરસ્પર શોભા એક એકની ભણુ જો,
એકલાં ન શોભે કહું દષ્ટાત તે તણુ જો. શ્રીમદ્. ૧૧
- કેસરી અરણ્ય જેમ ચદ્ર જ્યાં જામિની જો,
શિવકેશ દેહો દેહ મેન દામિની જો. શ્રીમદ્. ૧૨
- પરસ્પર ઉભય એકેકમા બાપી રહ્યા જો,
પ્રિતમ પ્રિયા પ્રિયા પ્રિતમ સભાયે કહ્યાં જો. શ્રીમદ્. ૧૩
- અનંત દહનતા જેમ ઘટા વિષે નાદ છે જો,
સલિય શીતલતા સુખા વિષે સ્વાદ છે જો. શ્રીમદ્. ૧૪
- એ વિને સ્વરૂપ લાવ લાડિલી તણુ જો,
એ જે થકી લીલા સર્વ અપર નહીં આણુ જો. શ્રીમદ્. ૧૫
- સદા રસમય સભોગી રસ રાસના જો,
યુગવરૂપ એ સર્વેશ્વ દયા દાસના જો. શ્રીમદ્ ૧૬

આ પદમા દયારામભાઈ કેવી ગીતનું લીના સૃષ્ટિમાં અદ્વૈત માને છે તે અતિ સુંદર રીતે દર્શાવે છે. ભગવાન અને ભગવાનના ધર્મ અનન્ય છે. ભગવાનના ધર્મ ભગવાનથી જુદા નથી તે દર્શાવવાને સમુદ્ધ તરંગ ચક્ર અને ચાદની અગ્નિ અને જ્વાલા સૂર્ય અને ક્રાંતિ રૂપ અને પ્રતિરૂપના દૃષ્ટાંતો આપે છે. રાધિકા રૂપ જલ ભગવાન પોતે છે છતાં પણ રાધિકા એક એમનો ધર્મ છે. સ્વયંધર્મી છે અને ગાધિકા ધર્મ છે કૃષ્ણ અને રાધા ઉભય ભિન્ન નથી, ઉભયમાં નૂનાધિક કાંઈ નથી. અને પ્રભુનું રમત્વ ઉભયની શોભાથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. કેસરી અરુણમા ચક્ર યામિનીમાં (ગરીમા), શીપ કેશથી, દેહ દેહીથી અને મેઘ દામિની (વિજળી) થી જેમ પરસ્પર એક બીજાની શોભા વધારે છે તેમ ભગવાન આધિર્દેવિક પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ રાધા સંગમાં અધિકતર શોભે છે. કૃષ્ણને રાધા ઉભય એકેકમાં વ્યાપી રહ્યા છે તન્મય થયા ■ તેને માટે દૃષ્ટાંત આપે છે કે અનલ (અગ્નિ) અને દાહકતા ઘટા અને નાદ, સલિય અને રીતક્ષતા સુધા અને સ્વાદ, જેમ પરસ્પર અભિન્ન છે, તદાત્મક છે, તેવી રીતે કાલ કૃષ્ણ અને લાડિલી રાધિકાનું સ્વરૂપ આધિર્દેવિક સમજવું સર્વ લીલા ઉભયનીજ છે, એ સિવાય બીજું કાંઈ નથી અને એ યુગલ સ્વરૂપ રાસમાં સદા રમમય છે, અને એ દાસ દયારામના સર્વસ્વ છે.

આ રમ અને રસશક્તિ ચણાની જે દાળ જેવી હોવાથી જુગલ રૂપે જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે એકજ છે એક ચણો જનમ દ્વિદળ મળીનેજ, રવદ સિદ્ધ રહ્યા મે દળીનેજ, સત્ય ચણો જનમ ભાસે એકજ, દ્વિદગાતરમાં વિરલ વિવેકજ ત્વમ અક્ષર વેદિત જુગરૂપજ અનુભવી જણે વાત અનુપજ એક રૂપથી રમણ ન ચાલજ, બીજું ઇન્દુ સમ મજરાયજ

૨૨૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રભુનાં બે પ્રકારનાં રમણ છે. ૧ આન્તર રમણ અને ૨ બાહ્ય રમણ. બ્યારે બાહ્ય રમણ કરવાની ઈચ્છા પ્રભુ કરે છે ત્યારે પોતાનામાં રહેલું નિત્ય હીલોપયોગિ સર્વસાહિત્ય બહાર પ્રકટ કરે છે. સ્વહૃદયમાં સ્ત્રીભાવ જે ગૂઢ હતો તે અને સર્વ રસોદ્યોષક ઉપસ્કર બહીરમણાર્થ પ્રકટ કરે છે.

પ્રભુ તો શ્રીસ્વામિનીજી સાથે નિત્ય રમણ કરે છે, આપનું રમણ નિત્ય છે. આત્મરતિરાત્મક્રોડઃ આત્મમિથુનઃ છત્યાદિ વેદવચન પ્રભુને આત્મારામ તેમ સત્ય કહે છે. ભાત અને પટાહું, રૂપ અને છાયા, એ બન્ને સાથેજ પ્રકટે છે. તો પણ જેમ એક દીવાળી બીજો દીવો થાય તે પણ તેના જેવોજ થાય, તેમ પ્રભુનાજ સ્વરૂપ માંથી શ્રીસ્વામિનીજીનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયું, તે પણ પ્રભુ સ્વરૂપજ છે એમ સમજવું.

રાસમંડળમાં મુખ્ય રાધા છે; અર્થાત્ રસના આવિર્ભાવમાં સિદ્ધિરૂપા તે મુખ્ય શક્તિ છે પણ અન્ય સુંદરીઓનાં, યુથ તે પણ રસેશ્વરી રાધાના અંશજ છે. એ શક્તિ સામર્થ્યરૂપા છે,

કેટલાકે અમરકોપની રાધા વિશાખા પુષ્પે તુ સિદ્ધિ-
ધર્મૌ પ્રવિષ્ટવા । એ પંક્તિનો આશ્રય લઈને રાધા એટલે વિશાખા નક્ષત્ર એમ કહે છે. કૃતિકાથી વિશાખા ઓદ્યું નક્ષત્ર છે. પ્રથમ કૃતિકા નક્ષત્રથી વર્ષ ગણાવું હતું. આ રીતે જો કૃતિકાથી રાશિઓ ગણવામાં આવે તો વિશાખા અમર રાધા નક્ષત્ર મધ્યમાં આવે છે. તેથી તે રાસમંડળમાં ગણાય છે અર્થાત્ રાસમંડળ તે ફક્ત રાશિમંડળ છે. અને તેની મધ્યમાં રહેલી રાધા તે વિશાખા નક્ષત્ર છે. આ પ્રમાણે જે લોકો માને છે તે ભક્તિમાર્ગના રહસ્યથી તદ્દન અજાત છે. તેઓનો પ્રયત્ન શાસ્ત્રસિદ્ધ વસ્તુને રૂપકનો આકાર સમર્પવાનો જણાય છે અને તેથીજ તે અગ્રાહ્ય છે.

દયારામભાઈની ભાવના શ્રી વલ્લભાચાર્યના શક્તિશ્રવણ અનુસાર છે. તે પ્રમાણે રાધા એટલે રસ સ્વરૂપ પરમાત્માની સિદ્ધિરૂપા શક્તિ છે એમ આપણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. એક ગરબીમાં દયાગમભાઈ કૃષ્ણ પાસે રાધાપ્રતિ નીચે પ્રમાણે ઉદ્ધાર કહાડાવે છે.

સાચું માંનજે, રૂપાળી રસિક રાધિકે જો,
મકળ મરણજનું ધામ રહિત બાધિકે જો. ૧

* * *
પીતલ્લુ તારે માટે પીતાંબર ધરે જો;
શ્યામ ને માટે તુજ અંજનનું ચિત્ત કરે જો. ૭

કમળ ધરે તારે મુખકું થયા ધ્યાનને જો,
રાખું વાંસળી કરવા તારા ગુણમાનને જો. ૮
તારા નેન સમ એ તુને નિરખવાના મુખને જો,
આતુર થયો ધણું મોલો તારા મુખને જો. ૯

મકર કુંડળ ચપળ કાંઈ એક તારાં નેત્રમાં જો,
શંખ ચક્ર ગદા કંક કંકણ કર જસાં જો. ૧૦

એહેનો દુર્લભ છુ હું મળતો નથી કાઢને જો.
તારે આધીન થયો છુ તે હું છું જોઈને જો. ૧૨

દ. કા. સં. ગરબી. ૪ પૃ. ૧૬૬

આ પંક્તિઓમાં કહે છે કે રાસમાં જ્યાં સુધી રાધા ન હોય ત્યાં સુધી રામ સપૂર્ણ બનેજ નહિ માટેજ શ્રી કૃષ્ણ રાસની સિદ્ધિ માટે પોતાની મિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાનો આશ્રય કરે છે. એ સિદ્ધિ શક્તિથીજ પોતે અખિલ રસમય બને છે. રમરવરૂપ કૃષ્ણનાં અલકારાદિ ઉપરકરો પણ સિદ્ધિ શક્તિના વિદારજન્ય મોહને માટે છે. પ્રભુ કહે છે કે હું પોતે જો કે રસાત્મક હોઈને અન્યને દુર્લભ છુ; છતાં ગદા-સિદ્ધિ

શક્તિને અધીન છું. કારણ કે તે શક્તિના અભાવે રસસ્વરૂપની યથાર્થ રસાત્મકતા જ બનતી નથી, માટે પોતે એજ ગરબીમા આગળ કહે છે. “જૂપણ જગતનું હું નું મારો ચણુગાર છે જો”-પ્રભુ અખિલ જગતના જૂપણ છે, પણ તેમનો અલકાર તો ગમ્યા છે અર્થાત્ સિદ્ધિ શક્તિ રૂપ રાધાથીજ પ્રભુની રસાત્મકતા છે. માટેજ રાધા જો રીસાય તો શ્રીકૃષ્ણ તેમને મનાવે છે, જો ન મનાવે તો રસની સ્મૃતિ તથા વિહાર બનેજ નહિ. તેમ જો કૃષ્ણ રિસાય તો રાધા તેમને મનાવે છે કારણ કે પોતે એક શક્તિજ માત્ર છે, અને તે પ્રભુના આશ્રયે રહે છે. પ્રભુ આધાર છે અને પોતે આધેય છે તો પછી જો આધાર દૂર થાય તો આધેય શી રીતે ટકી શકે? માટે કૃષ્ણ રિસાય તો તેથી રાધાને ઉદ્દેગ થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી તેમને મનાવે પણ ખરા આ આશયથી કૃષ્ણ રાધાને માનકાળે ઉપાલભ આપતા કહે છે.

મનમા જાણે છે કે કેના મનાવે છે મુજને જો

એવો રિસાવીશ જો પગે લગાડીત તુજને જો.

દ. કા. સ. ગરબી ૫ પૃ. ૧૬૭-૧૬૮

રાધા પણ પોતાની સ્થિતિ સમજી જાય છે અને તેથી તેપણુ સમય, વર્તીને આગળની બીજી ગરબીમા ઉત્તર આપે છે—

હું પણ જાણુ છું ગિરધારી ગરજી હો ધણુજને,

સ્વાર્થ સાધતા તો રાખતા નથી મણા જો

હું એ રિસાવું પણ મન નથી રીસાવતુ જો

માટે તમો થકી વદતા નથી ફાવતુ જો

આધેય સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને આધાર રસસ્વરૂપ કૃષ્ણની સાથે વદતા ફાવતુ નથી એવું પોતે કબૂલ કરી લે છે, અને તેથીજ તેને કૃષ્ણથી દૂર રહેનાવું રચતુ નથી.

જો ગા. ૨૧૧૬.

પ્રકરણ ૬ હું.

કવિશ્રીના આદર્શ વૈષ્ણવજીવનનાં સૂત્રો.

ધારામલાઇ પોતે વૈષ્ણવધર્મના અતિશય આમહી
અનેક સંકલ્પો પછી યયા છે એવું એમના ગુરુ
શિષ્યસંવાદ તથા રસિકવલ્લભ આદિ ગ્રંથોની
વિચારક્ષા ઉપરથી માયમ પડે છે.

ધર્મ જ્ઞાની ભક્તિવંતજી, વિવિધ મળ્યા મને જેજે સંતજી, ૧
તે મર્વના પૃથક્ વિચારજી, કર્મો ભાષે બહુ પ્રચારજી, ૨
જ્ઞાની ભાષે કર્મનો ત્યાગજી, ભક્તિવત કહે પ્રભુ અનુરાગજી, ૩
રમાર્ત કહે પૂજા પચાગજી, ભક્તાચાર્ય કહે જ્ઞાના તે શ્વાગજી, ૪
કર્મક યોગી યોગને ભાષેજી, શુષ્ક વેદાતી ન જ્ઞાનવીણુ માષેજી, ૫
સેવડા જતીના મલિન વિચારજી, મારણ મોદન બ્રહ્મ વિકારજી, ૬
ચિત્ત ચગડોએ ચઢ્યુ મહુ મારજી, બાળક શુદ્ધિથી હું શુ નિગ્ધારજી

ધ્યાગમલાઇ ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજીના સમાગમમા આવ્યા ત્યારે
તેમણે પોતાની પૂર્વ સ્મિતિનું ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારે વર્ણન કરે છે.
ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજીએ એ મર્મ શકનો પગિહાર કર્યો એમ પણ આપણા
કવિશ્રીજી કહે છે કે.

“સૌ શકનો નિરધાર કીધો, મળ્યા-ભક્તિ નિષ્ઠ
ભટ્ટજી મહારાજ કહાવે, કડિગમીશ જેના ઇષ્ટ”

૨૩૦ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તઃ શ્રવન

આ સમામનનું પગિણામ પાશુ કવિશ્રી જાણે છે કે—

“સર્વાત્મ નિવેદન કર્યું, સર્વે મમર્થ્યું કૃપ્યું,
આ લોકને પગલોકની શ્ટી નહ સૌ તૃપ્યું

+ + + + +

કર્મ જ્ઞાન મહિત લક્ષિત યથાક્રમ મુમાર,
હીત વાતસલ્ય સદિત સેવા એક નદુમાર

+ + + + +

શ્રીમદનમોહન પ્રકટ પ્રભુ, સેવ્ય કરી મુજ માથ
પધરાવીઆ પ્રુષ્ટિ પ્રભુ અનાથ કીધો સનાથ

+ + +

તેણે કરી સદેહ હેદ્યા, ન રહી રાકા લગાર
મોદમોષક લીવા લલિત, પરમ પુરૂષ પર પ્યાગ,
પ્રેમક પૂર્વક શ્રવણ કરતા વાધી પ્રીત અપાર
શ્રવણ કીર્તન જ્ઞાન કરવા, શીખ ગુરુએ દીધી
મે સાદરે તે પ્રમાણી, માથે ચઢાવી લીધી

આ ઉપરથી સમજાય છે કે દયારામભાઈએ અનેક તર્કવિત-
ર્કવાળું શ્રવન આગ્રહી પ્રુષ્ટિમાર્ગીય થતા પહેલાં ન્યતીત કર્યું હશે.
શુદ્ધિપૂર્વક પ્રુષ્ટિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા સ્પુરવાથી કવિશ્રીએ તેનો આગ્રહ
પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો એટલુજ નહીં પરંતુ સકલ શ્રવનપર્યંત તત્ત્વ
તિપાદિત સિદ્ધાંતોનુજ ગ્વ કાવ્યદ્વારા ઉદ્ઘાટન કર્યું, અને તદનુસારી
શૈલીથી કૃષ્ણનીનાનો ગુણાનુવાદ જલ્પ પદોથી અને ગરબીઓથી કર્યો

આ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈએ માત્ર મુખ્યત્વે
કરીને લક્ષિતમાર્ગીય પ્રકારના જ કાવ્યો લખ્યા લૌકિક ઉન્નતિ એમને

સ્વતઃ ઇંદ્ર નદિ હોવાથી વિરલજ પ્રસન્ને લૌકિક બોધ કરે છે. અલૌકિક કાવ્યોમાં બ્રમરદ્વાર અને લીલાનુવાદ કાવ્યોમાં પ્રભુની અનેક લીલાની રાસોત્સવ કલ્પાદિનું વર્ણન કર્યું છે. બ્યારે ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં પુષ્ટિમાર્ગના અને ષડ્બાદના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ પ્રતિપાદન કવિશ્રીએ એટલું તો મચેલ રીતે કર્યું છે કે કવિશ્રીના સકલ જીવનમાં એમનું મન એ સિદ્ધાંતોમાં કેટલું બધું નિમજ્જ હશે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે જ સિદ્ધિતા કવિશ્રીએ પ્રતિપાદન કર્યા છે તે આપણે કવિશ્રીનીજ ઉક્તિના ઉપન્યાસદ્વારા અહિંમાં વિચારીશું.

પ્રથમ કવિશ્રીની લૌકિક બોધવિષયક જે કંઈક વ્યવના છે તે દર્શાવી લઈ પછી અલૌકિક વિષય ઉપર કંઈક કહીશું.

દ્વારામજાહના શુદ્ધ સ્વરૂપનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. કવિશ્રી સ્વતઃ પૂર્ણ નૈતિક જીવનવાળા હતા એટલુંજ નહીં પણ જે બોધ એમણે ઉપદેશ્યા છે તે જો અનુસરવામાં આવે તો જન સમાજનું નૈતિક બળ વધે એ નિઃસંશય છે. શ્રીશુક્રદેવત્ દ્વારામજાહ ઉપદેશે છે કે મહાન પુરુષના વચનને અનુસરવામાં જ કલાણ છે. મહાન પુરુષની કૃતિને અનુસરવું નહિ

“ મહોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીયે
તે કરે ચાહાય લે કામ, આપણુ તો મરીયે,

*

*

*

માટે પ્રમાણુ વાટે ચાલવું, બળ્યા ગિરિવરધારીરે
મહોટાની અતિ મહોટા જાણે, દયા દીનતા સારી.

મહા પુરૂષની કૃતિનું અનુભવ્ય શ્રવામા હાનિ છે મનુષ્યને તો દીનતાજ લાભપ્રદ છે

વિશ્રીને મન વાણી અને કૃતિની એકાર્થતા દૃષ્ટ હતી. મનસિ અન્યત્વચસિ અન્યત્વ કૃત્તો અન્યત્વ ના ન્યાયવાનુ આચર્યુ જે હાસ આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રભુ પ્રીતિ મ પાદન કરવામા અનુ-પયોગી છે પ્રભુ પ્રીતિ તો શુ પગતુ ચિરજીવી લોક પ્રિયતાનુ મ પા ન પશ્ય કહેણી તેવી રહેણી વિના દુર્લભ છે

‘કહેણી તેવી રહેણી મળે નહિ, કેમ ગીતે મજરાય

દયાગમભાઈએ જન સમાજને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે ઉપદેશ પશ્ય તદનુસારી વર્તન કરનારને તાલપ્રદ થાય જ મનુષ્યે સગતિ પશ્ય પ્રથમથીજ મહાન પુરૂષોની સાથે કવ્વી નીચ મગતિનો ત્યાગ કરવો કારણ કે મસારમા તરનાનુ કે મરવાનુ કારણ સગતિ છે

મૂળથી મોટોગી સગત કરીએ નીચ મગત પરહરીએજ મગત તેને વશ મન રહે છે, જેથી તરીએ મરીએ-શિક્ષા

શાણે (નવહાર આતુગી)

‘મા ગૃથ કસ્યચિદ્ ધનમ્’ નો ઉપદેશ પશ્ય દયારામભાઈ આપે છે

‘ખરી મહેનતનુ દ્રવ્ય જોઈએ, નીચ નજર ન કરીએજ” સાહસ કર્મ પશ્ય પ્રભુના અને જગતના લાયથી કરવું નહિ મનુષ્યે સશ્ય શ્રીને નય કરવો નહીં. તેમ દ્રવ્ય હોવા છતા તેને દાટીને દુખ ભોગવવું નહિ પ્રભુએ જે સંપત્તિ આપી હોય તે પ્રમાણે ઉપભોગ રવો લક્ષ્મીનો યથાર્થ સદુપયોગ તો પ્રભુની વિતત્ત મેવામાજ થઇ શકે છે પૂર્વ શત્રુ જોડે મિત્રતા ન કરવી આત્મશુદ્ધિ અને પગર્નિષ

અને પરપત્નીના દાસ્યનો એ સર્વેએ ત્યાગ કરવો. બહુ બોલવાથી અને જીભ કટુ રાખવાથી મોટાદનો નાશ થાય છે. સુખ દુઃખ સમ ગણવા અને ગર્વનો પરિહાર કરવો. આપણાથી અધિકના (મોટાનાં) દષ્ટાંત લેવાં મૂર્ખ મનુષ્યની સાથે વાકુલદત્તનો પ્રસંગ પાડવો નહિ. પ્રભુ અને શુરમાં શ્રદ્ધા રાખવી. ક્યં તો આજે છે અને આવતી કાલે નથી એમ સમજીને વિત્તનો લોભ નહિ કરતાં સમાજમાં કીર્તિનું સંરક્ષણ કરવું. નિશ્ચિત વસ્તુને અનિશ્ચિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને લોભે ત્યજવી નહિ. સર્વ પ્રતિ વિનય રાખવો તેમાંજ પોતાનેજ શોભા મળે છે. ત્યાં પ્રીતિ વિશેષ કરવી હોય ત્યાં ગણુ પાતનો ત્યાગ કરવો. વિવાદ, ઘન, અવહાર, અને ઝી સાથે પરોક્ષ અવહાર. મનુષ્યે પ્રભુ સિવાય કોઈ પણ સ્થળે જાર પ્રીતિ કરવી નહિ. વાઙ્મયવહારમાં મિતાશરતા અને રૂપદતા તે વેઞ્મ્ય મૂલ્યે છે. સમયને અનુસરીને વર્તવું. તન, મન, અને વૃક્ષ સ્વચ્છ રાખવાં. પ્રભુ મિવાય સર્વ વસ્તુને ભુરી ગણવી અને તેમાં સુખ થવું નહિ. દપતી વચ્ચે દૂત થવું નહિ. પોતાના ઉપર જે કોઈ દુઃખ આવી પડે તેને ધેરંથી સહન કરવું. અન્યની પામે તેનું ઉદ્દિષ્ટાટન કરવાથી આપણું કંઈ પણ હિત થશે નહિ. દુર્જન સાથે વિરોધ કરવો નહિ. ચાર આશ્રમમાં શૂદ્રસ્થાશ્રમ મોટો છે કારણ કે તેમાં રહીને પ્રભુની સેવા સારી રીતે યદ્ય શકે. પરંતુ દયારામભાઈ કહે છે કે “ધન્યામાં આવે તે આશ્રમમાં રહો કારણ કે તેમાં મને લેવા દેવા નથી પણ પ્રભુની સેવા કરવી જોઈએ. દરિ, શુદ્ધ અને હરિજનની સેવા અને સ્મરણ કરી સંસારમાંથી મુક્ત થવું. ” આવાં નીતિ વિષયક જીવન સૂત્રોને “વ્યવહાર આતુરી ” નામના કાવ્યમાં દયારામભાઈ જણાવે છે. ભક્તાનું વ્યવહારિક જીવન આદર્શ મય હોવું જોઈએ. જો કે વસ્તુતઃ તેનું પરમ કર્તવ્ય તો પ્રભુ સેવાજ

છે તે સિવાય કંઈ પણ અન્ય કર્તવ્ય તેને નથી જતા તેનું વ્યાવહારિક જીવન નિષ્કલક અને શુદ્ધ હોતું જોઈએ માટે આ જીવન સૂત્રો પોતાના કાન્યોમા જાણ્યા છે આ આખું કાન્ય ઘણું સુદર હોવાથી અમે વાચકોને માટે અહિંઆ આપીએ છીએ તે ઉપરથી દયારામભાઈનું જીવન સામાજિક દૃષ્ટીથી પણ કેટલું બહુ ઉત્તમ અને બ્યવહાર કુશળ હતું તેનો ખ્યાલ કરી ચકારો

(બ્યવહાર ચાતુરીનો, ગરબો)

(રાગ આસાવરી)

“ સરવે કામ છોડીને પ્રથમ, ગુરુ ગોવિંદને ભજીએજી,
સકળ કામના જેથી સીદ્ધિ વારે તેહેને તજીએ, શિક્ષાનાથાને ૧
મુગથી મ્હોટી સગત કરીએ, નીચ મગત પર હરિયેજી,
સગત તેને મન વસ રહે છે, જેથી તરિયે મરિયે,   શિ ૨
શ્વેત સુરૂપ ગગ ગુણ કોમળ સુમધરત કપુરજી,
શ્યામ મરી વણુ તે ઉડી જાયે, માટે ન રાખે દુર.   શિ ૩
સુમધી પુષ્પની રક્ષા કારણુ, કાઠાવાડ જ્યમ કરીએજી,
કેવડા માહે સુમધ રહી છે, કટક જાણી શુ પરદરીયે   શિ ૪
ઉકરડે જો રત્ન હોય તો, દુર્ગંધી પણ સહેનીજી,
વિગાની બાળકની શિક્ષા, શિરપર ધરવા જેવી   શિ ૫
રીતે આવર્તા દુઃખ પડે તો, લલુ સુખ અનીતે કુકુજી,
એસી નાવ જુડે નહીં કહેવત, તરી ઉતરે તો હે જુડે,   શિ ૬
વિના વિચારે કામ કરે તે પાછળથી પસ્તાયેજી,
બગડી જુદ જો હોય ન સુધરે, મળે ન જે તક જાયે   શિ ૭
કરજ કરીને ખરચ ન કરીયે, દાટી ના સહિયે દુઃખજી,
જેવી સપત્ત તેવું ભોજન, સદા પામીયે સુખ,   શિ ૮

- પૂર્વે વૈર તાંહાં સ્નેહનાં કરીયે, પૂર્વે મિત્ર મું વેરછ;
મિત્ર કોક દીન મુંજ પ્રકાશે, ચતુ ના છટે ઝહેર; શિ. ૯
- આપ વખાણ અવરની નિંદા, પર પાનીમું હાસ્યછ;
અતિ લાપણ કદુ જીલ ચલાવે, મ્હોટમપણાનો નાચ; શિ. ૧૦
- મુખ આવે છાકી નવ જઈએ, દુઃખ આવે નવ કરીયેછ;
આપણથી અધિકાને જોઈને, ગરવ કલેશને હરિયે; શિ. ૧૧
- લોભીજન ધન વડે સાધિયે, ગરવી જોડી પાણુછ;
મૂરખનું મન ગમતું કરીયે, પડિત સાચી વાણુ; શિ. ૧૨
- હરિ ગુરુ સાહેબથી સાચા રહીયે, સ્ત્રીમું જુકું કહીયેછ;
મોટાં આગળ કોઈ સમે પણુ, મુખે મ્હોટાં નવ યઈએ; શિ. ૧૩
- રીત નમે નહોં રંદા ફરી, વાંસલે વરવું યાયેછ;
કરવતની કક્ષા મહી રાખો, ઉભય લોક મુખદાયે; શિ. ૧૪
- કેવળ સ્વાસ્થ્ય કૃતિવાંસુધાની, સદુ પરમાસ્થ રહીછ;
કરવત જે પાસે સરખું છેલે, રહે ઘેર રહે હરિખંદો; શિ. ૧૫
- લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખછ;
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સદુ ખાખ; શિ. ૧૬
- મળી રહેજ પેગળી નવ તણએ, દૂર મોદિક અભિક્ષાયેછ,
ઉઠંગ સુત અળજો કેમ કરીયે, હિંદ ગર્ભની આરો; શિ. ૧૭
- સામાને શોભા આપેથી, આપણે શોભા આવેછ;
પતિ મુખ શોભા સ્ત્રીને કરે જોમ, સ્ત્રીને પતિ દર્શાવે; શિ. ૧૮
- જે કરતાં પરિણામે હાનિ, તે કારણ ના કરવુંછ;
આપણી પોંચ પ્રમાણે સધળે, સમજી કાલુ ભરવું; શિ. ૧૯
- જેથી પ્રીત વધ્યાની ઇચ્છા, તે ધર તણથી કરીયેછ,
વિવાદ ધન વેહેવાર પરાક્ષે, વામા વાત ન કરીયે; શિ. ૨૦

- માતા પિતા શુ હેત ધરીયે, કદી ન ધરીયે દોષજી,
નાગર વેલ વણસે જેમ દળ નણસે, જે પોન્નુ સતકાશ, શિ ૨૧
- ભાવ ગહિતનુ અમૃત ભોજન, મુદ્ર કરીને જણોજી,
સ્નેહ સહિતનો સુકો રાટલો, અમૃત મમ પરમાણુ શિ ૨૨
- થોડુ બોલ્યામા મુખ શોભા છે, બહુ બોલે પત જાયેજી,
ચો કાડીતો આતો ભાળે, મતના પાછળ ચાયે શિ ૨૩
- કામ વિવેક કરીયે તદ્દપી, કદ પડ્યુ તે માહેજી,
તો પડી હરિ ઈન્ધ્ર એમ લેહેવુ, હરનડવુ નહી તાહે, શિ ૨૪
- પાણી વાણી ને દષ્ટિ દદ, રાખી સધળે જાણ્યેજી,
મોહોદમ આવે માન પામિયે, કહી દુખિયા નન યદ્યએ, શિ ૨૫
- જે ભાવે પૂજે છે તેને, તેહેવો ઉત્તર દર્શ્યેજી,
જાનણમા ભિતગ્નુ હારદ, સેજે મમજી લક્ષ્યએ, શિ ૨૬
- જે વિના આને ના તેની મરજી રાખી ગહેવુજી,
મમો આપણે સમજી લેવો, બૂદ્ધ્ય જગડ્યુ સેહેવુ, શિ ૨૭
- તન મન વમન મુવિમળ રાખિયે, આજસ કોષ ન કરવોજી,
પરકુન્ધ દેખી પ્રમન્ન ન થાનુ, પાખડ ધર્મ ન ધગવો શિ ૨૮
- મ્હોટા જનની અન્ન રાખની માળને સિસ્યા દેવીજી,
શુદ્ધન મેવા દયા દીનસુ, ઓને નવ કગી લેલી શિ ૨૯
- દિનમે વાત વિચારી કરીયે, નીચા વિવેક જાનીજી,
કોઇ સમે કોઇ કેહેનુ સાબળે ઉપજે મ્હોટી દાની શિ ૩૦
- મ્હોટા સાથે નન મગાનુ, નીચ ભલાઈ ન માગીજી,
નૃપ ચોગીતો નહી આમંગો, ક્ષણમા કરે ખુવારી, શિ ૩૧
- નમી જીત પગનાગા મારી નન હગ્નુ તે દેહજી,
ભવન બુદ્ધ તન કગી પરતાવો, નજ સ્વાગ્ધની ને શિ ૩૨

- બર જુગારી તસકર વ્યમની, વિશ્વાસે નવ રહેવુંછ;
 વહેવારે પેપારે ઘણન, ન ધરવી સ્કુટ કહેવું. શિ. ૩૩
- હરિવિના ક્યહું લુખ્યાઇ ન જાવું, જુહું મર્વ સમજવુંછ;
 કાળ પ્રેટે અચક લાચરે, જગવત ભજન ન તજવું. શિ. ૩૪
- જે જે વાતે મીઠું કહ્યું, આપણને જેમ લાગેછ;
 તેજ પ્રમાણે સમજ લેવું, સહુને સુખ દુઃખ જાગે. શિ. ૩૫
- દેવતા વચ્ચે દૂત ના ચાવું, કુડી સાખ ન બરવીછ;
 ના કરીએ અરિકેરી ચુગલી, અધરમ પક્ષ ન કરવી. શિ. ૩૬
- માણસ જોઇને કામ પાડીયે, મૂરખ મિત્ર ન કરીયેછ;
 હાં ના કરવી ખોટી વાતે, દુર દેવના સ્મરીયે. શિ. ૩૭
- દીન સગાને દર્ધ ન માગવું, દે ધણું માગે વાળીછ;
 દાનો દુસ્મન ગુણે મારીએ, સફ ન ઉંચું જાણી. શિ. ૩૮
- મરમ વચન કાઢને નવ કહિયે, સુણતાં તે સ કાચછ;
 વાટે જતાંનું કષ્ટ કાપીયે, બ્યાહા લગી આપણી પોહોંચ. શિ. ૩૯
- મધુરી વાણી વહીએ સહુથી, ઉદર રાખીએ ઉંડુંછ;
 મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ, કાનું ન કરીયે જૂકું. શિ. ૪૦
- હતિ ઉપકાર ના જુલો જાએ, ગુણ સધજેથી લેવોછ,
 અનદાતાને અધિન રહેવું, લાઘવ દગો ન દેવો, શિ. ૪૧
- મહા મોહાટું કંઇ સકટ આવે, તો ધીહરિ ચરણે જાવુંછ;
 હોમત રાખી ઉપાય કરવો, પ્રાણમુક્ત ના ચાવું. શિ. ૪૨
- મૂરખથી ક્યહું મમત ન કરવો, ગાંઠ ગોદડે દેવીછ;
 અણી સુકાવી કામ કહાડવું, આગળ જાણસે કેવી. શિ. ૪૩
- કદળી દોલ કુટીલજન કાઠી, કોપ્યાવણ કળ નાપેછ,
 દુષ્ટની સામા સધુ ન ચાવું, ચાતા અતિ સંતાપે. શિ. ૪૪

- કામ કપેયું આવે, ત્યારે ધીરાં થાવું જાણીશ;
જલદ થવાથી જોખમ લાગે, પથર હેઠળ પાણી. શિ. ૪૫
- જેવો સમો વિધિ પણ તેવી, કરતાં કારજ થાયશ;
એક રીતે અટકી નવ રહેવું, રોગ પ્રમાણે ઉપાય. શિ. ૪૬
- અગમ વિચારી સરવે કરવું, ગલત કયર્ક ના રહેવુંશ;
સહુનું વચન વિચારો જોવું, રોમ રોમ ચિત્ત દેવું. શિ. ૪૭
- ગુણવંતની ધતરાષ્ટ્ર ના કરવી, વૃદ્ધપણે લાલાઈશ;
શુભાન ગરજ સમે નવ ધરવું, ભાગી જાએ ભલાઈ. શિ. ૪૮
- પર ધર જઈને દુઃખ ના રોવું, કોઈ ન થાયે વિલાગીશ;
પાછળથી પસ્તાવો ઉપજે, ભાર જાય સહુ ભાગી. શિ. ૪૯
- પરધરમાં ન અચાનક જાવું, વાત કરી નવ હસવુંશ;
ગુજ કરતાં હોય બે જણાં ત્યાં, વણુ તેડ્યાં નવ ધસવું. શિ. ૫૦
- કાવતકમ કુમક વણુ સંજીવે, દુરીજન સાથ ન વડવુંશ;
ગજ મહેવાનો સામન લઈને, બકરી બાંધેન ચડવું. શિ. ૫૧
- રીતે પણ મોટાને વાદ ન કરવો જોડા સાથેશ,
ખરાબ કામે પથર નાખી, છંટાવું નિજ હાથે. શિ. ૫૨
- ભાણે બેસીને જૂઓ ઉઠે ચાકર ન રાખે માઝાશ;
અણુ જાણ્યા ઉપર રીસાવે, એ તણે સુખનાં રાજ. શિ. ૫૩
- કલેશની ઉપર કલેશ રાખવો, કોધની ઉપર કોધશ;
મન મોહ મદ મગ્ન ના ધરવો, મનજો કરવો જોધ. શિ. ૫૪
- આ વ્યવહાર ચાતુરી સિદ્ધા, ધરશે ઉરમાં રાખીશ;
ભવ સુખ દરિ ભક્તિ પદ લેહેશે, ઉઠી આજર રાખી. શિ. ૫૫
- પચ્ચીસ પચાસનું ખત ના લખીએ, અતે આવે એકશ;
ગળે પડે કોઈ શુદ્ધાસ માણુમ, હાથિ વિત વિવેક. શિ. ૫૬

સકળ આતુરી એક વચનમાં, કહું છું સદુ સાંભળજોશ;
હરિ ગુરુ હરિજન સેવી સમરી, જનમ મરણ દળજો. શિ. ૫૭
આશ્રમ ચાર વિષે ગૃહસ્થાશ્રમ, એક વાતથી મ્હોટોશ;
શ્રી હરિની સેવા બની આવે, માટે નહિ તે ખોટો. શિ. ૫૮
મત ભાવે આશ્રમ માંડો, મારે નહિ લેવા દેવાશ;
દ્યો કહે મ્હારે તે મ્હોટો, જે કરે કૃષ્ણની સેવા. શિ. ૫૯

મૂ. તુ. તેલીવાળા.

આ પ્રમાણે દયારામભાઈ આદર્શ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત હતા. તદુપરાંત નીતિમાન હતા તેઓનો વ્યવહાર આતુરીનો. ગરબો ઉપગની ખીના સિદ્ધ કરે છે. વળી તેમનું વ્રજભાષામાં સ્વખાલ્ય ‘સતસૈયા’ કાવ્ય તો તેમના જીવનના અરિસા સમાન છે. તેમાં તેમનાં જીવનનાં સર્વ-સૂત્રોનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ જોઈ શકાશે. શુદ્ધ અગર નિર્મળ જીવન કોને કહે તેનો ખુલાસો કરતા તેઓ કહેવું છે

હરિ કષ્ટા કિય અમલ હિર કૃષ્ણનામ નહિ લેત.

ફલ ન કહ્ય જ્યો ખોય ખિન, ઉજે ન સુધર્મો ખેત.

મહા કષ્ટે કરીને નિર્મલ હૃદય કદાપિ કર્યું. અને જો કૃષ્ણનું નામ ના લીધું હ્યારે સમજો લીધેલો. અમ વૃથા છે એમ સમજવું. જેમ ખેતરને સુધારીને એકાંતુ કર્યું હોય પણ જો તેમાં ખી વાવવામાં ન આવે તો સર્વ નિષ્ફળ જાય છે.

તેઓ મારી પેઠે સમજતા હતા કે જર્વ તે ભક્તિવૃક્ષને કાતરી ખાનાર પ્રચ્છ કીડો છે. માટે ભક્તિમય જીવન ગાળનારે આ દોષથી સાવધાન રહેવું.

પ્રજુ તે તો કષ્ટુ કરી કહા, નિપટ ચલે દગમીચ.

અરે નીચ અજિમાન તજ પર્થો રીચ મુખ લીચ.

હે દુષ્ટ જીવ' તુ તદ્દન આખો મીચીને અર્થાત્ કશું પણ વિચાર્યા વગર શું વર્તન કરે છે ? કઈક પ્રભુથી કરીને તો આ નિથ્યા અભિમાન શા માટે તુ કરે છે તે તને હમણાજ કચરી નાખશે આ ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે પોતે પણ ગર્હથી કરીને પોતાનું વર્તન ચનાવતા

હરિ ભક્તનું જીવન નિષ્કપટ હોયુ જોઈએ તે માટે તેઓ કહે છે
ગુન નિકેત, અનદાત રુઝ સહિ કરી પરદુખ નાશ

હાપત હે પરચુલકો શ્રીહરિદાસ કપાસ

હરિભક્તનું જીવન કપાસના જેવું સાદું અને નિષ્કપટ હોય
જેમ કપાસ ખુડાય લોહાય પીળાય કતાય તથા વણાય અને વસ્ત્રરૂપ થાય છે અને અન્યની આખરૂં ઢાંકે છે તેમ હરિભક્ત પોતે દુખ સહન કરીને પણ અન્યની પ્રતિ ઉપકારજ કરે છે

સસારના સુખ દુખથી મનને ખિન્ન કરવું નહિ ચિત્તને સર્વદા પ્રસન્નતામાં રાખવું લૌકિક વસ્તુઓમાં પોતાપણની આસક્તિ રાખવાથીજ દુખ ઉત્પન્ન થાય છે માટે પોતાપણુ જોડવું જોઈએ

સરનિઝ્ન શિર સચિન અતિ તકિા તનકનભાર

અપની કરિષ્ઠક ગગરી લાઇ લગત ગરિષ્ઠ અપાર ૪૧૬

સરોવરમાં ન્યારે ફૂનકી માગીએ છીએ ત્યારે માથા ઉપર હજારો મણુ પાણીનો ભાર હોય જતા પણ તે આપણને લાગતો નથી, પણ જો એક ગાગરનું જેકું માથા ઉપર મૂકયું હોય તો તેનો ભાર આપણને એન્દમ લાગે છે તેનું કારણુ એ છે કે ગાગરને આપણી પોતાની ગણી છે આ નિયમથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે દુનિયામાં જે કંઈ દુખ છે તેનું મૂળ પોતાપણમાં છે- માટે દુખમાંથી મુક્ત થવાને પોતાપણુ જોડી દેવું જોઈએ

વળી તેઓ કહે છે કે કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ ઇત્યાદિક જે દોષો છે તે હ્રુધાની પેઠે ઉદય પામે છે, પણ જ્યારે તેમને સદૃશ મળે છે ત્યારે તે શાન્ત થઈ જાય છે. પણ લોભ એવો છે કે તે આકાશની માફક ધરાતોજ નથી. માટે લોભને સર્વથા ત્યજવો જોઈએ.

કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ સો હ્રુધલોં પ્રકટ રૂ શાંત

કબજ લોભ આકાશલોં, ધાવત મિલે ન અંત.

કવિશ્રીનું જીવન કેવું ઉત્તમ વિચારોથી ઘડાયેલું હતું તે આવાં અનેક જીવનસૂત્રો ઉપરથી જોઈ શકાશે. સ્થળસંકેતોને લીધે એ સર્વની અહિંઆં સમીક્ષા કરી શકાય એમ નથી, આમ છતાં પણ કેટલાકો એમ કહે છે કે જો કવિનું જીવન શુદ્ધ આદર્શમય હોય તો શા માટે તેમણે શૃંગારરસનું વર્ણન કાવ્યોદ્ધારા કર્યું હતું ? આદર્શમય જીવન ગાળનાર તો શૃંગારનો ચર્તિકચિત્ પણ સ્પર્શ થવા દેતો નથી આ શંકાનો ઉત્તર કવિ પોતેજ આપે છે.

નર વિહાર વર્ણુ અઝે, સો સ્વરિતદ શ્રીરંગ;

જુરિ ધૃત ત્રિવલ્લી જામિ અમી, હોધ જુરાંકુસ સંગ.

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે, એટલે ચિત્ત વિપયાસકત બને છે. પણ શ્રી હરિના વિહારનું વર્ણન કરવાય તો કલ્યાણ થાય છે, જેમ જવરથી પીડાતા માણસને ધૂત-ધી આપ્યું હોય તો તેનું અહિત કરે છે, તે વિષ મમાન બને છે પણ જો તેજ ધી જવરાંકુશની ગોળીની સાથે હોય તો તે અમૃત બની જાય છે. માટે આ વિહાર વર્ણન હરિના મંબધી હોવાથી તેમા અકલ્યાણની ખાતિ રહેતી નથી. અર્થાત્ હરિની વિહાર લીલાથી જીવનુ ચારિત્ર્ય મિત્ર બને છે એમ જોઈ શકાય છે તે જોઈ શકાય છે.

૨૪૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

છે કે હરિને ભક્ત ભલે કાંઈ કરણી કરે પણ તેથી તે કરણીને વશ થતો નથી. તેને સરીર ધરતાં અગર ત્યજતાં જન્મ મરણનું કુખ થતું નથી. કારણ કે સરીરોત્પત્તિ ધ્વજેઆએ થાય છે એવી એની માન્યતા હોય છે. (સતસૈયા, ૫૨૮)

ચિત્તના નિરોધ માટે દયારામભાઈને અતિ આદર હતો; તેથી જ્યારે જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ સેવાના કાર્યમાંથી જો અલ્પ સમયને માટે પણ રખલિત થતી ત્યારે ત્યારે તેઓ તે ચિત્તના નિરોધ માટે એકદમ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા. અહિંઆં તે વિષયના આખા પદની જો પંક્તિઓ ઉતારી છે.

“આર દણુકુડું ડોર દણુકેછે સહુ નમ્રમાં, સીમ જેતર ખણું
કાંઈ ન મોકે,
ના જાણું જાણ ત્યાંહાં નાં આણું અણ્ય તે, રખડણું નિત્ય તેહોમાં ન રહિં:
(દ. કા. સં. ૫. ૨૬૦.)

ત્યાં સુધી હૃદયના મળ ગયા નથી ત્યાં સુધી પ્રભુ પ્રસન્ન કરી શકાતા નથી માટે પ્રથમ તો હૃદયમાંથી મળતો ત્યાગ થવો જોઈએ. આ વિષય ઉપર એક આખી ગરખી તેમણે લખી છે, પણ તેમાંથી ફક્ત એકજ દૂક અત્ર આપીએ છીએ—

હરિ તુને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાયે, તાહારા મનનું કપટ ન જાય;
તાહારા દીલનો જળ નવ જાય, પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય.
દ. કા. સં. ૫. ૨૬૩

દયારામભાઈનું જીવન આદર્શમય હતું, અને તે આદર્શમય સૂક્ષ્મ જીવનનું પ્રતિબિંબ તેમના અક્ષરદેહરૂપી અરિમામાં પણું છે જો કે દયારામભાઈ આદર્શમય જીવન માટે નીતિના સૂત્રોનું સંરક્ષણ

ખરાબર રીતે ચલું જોઈએ એમ કહે છે, છતાં ફક્ત નીતિમય જીવનજ
 ભક્તને માટે બસ નથી. કારણ કે નીતિ તો માત્ર, આવહારિક અગર
 સામાજિક જીવનના સંબંધમાં છે. ફક્ત દૈનિક જીવનના ઉત્કર્ષ માટે
 છે, પણ વ્યવૈકિક જીવન માટે તો ભક્તિ છે. ભક્તિ એ મુખ્ય વસ્તુ છે
 અને નીતિ એ ગૌણ છે. નીતિ એ ઉચ્ચ જીવનની સીડીનું પ્રથમ પગથીયું છે.
 ત્યારે ભક્તિ તેનું છેલ્લું પગથીયું છે. આનો અર્થ એવો મમજવાનો
 નથી કે ભક્તોનાં જીવન નીતિથી રમ્ય હોવાં જોઈએ, દ્વારામભાષ્યનું
 કહેવું એવું છે કે અમુક રિચિતિ પછી ત્યારે તે ભક્ત ઉચ્ચ ગાદિમાં
 મૂકાય છે ત્યારે તેને સંસારના વ્યવહારની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી
 તે નીતિશાસ્ત્ર ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. કારણ કે જેમ ઘટનાં
 શ્રુતિકા ઓત પ્રોત રહેલી છે અગર વસ્ત્રમાં તંતુ રહેલા છે, અગર
 પુષ્પમાં સૌરભ રહેલી છે તેમ તે ભક્તના જીવનમાં નીતિ પૂર્વે રીતિ
 ભરાયેલી જ છે. નીતિના સિદ્ધિતો સ્વયમેવ તેની કૃતિમાં, વાણીમાં,
 અને વિચારમાં પ્રકટ થાય છે. આથી તેને નીતિભંગનો દોષ લાગતો
 નથી. ભક્તના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શો છે તે 'નન પ્રબોધ' નામના
 કાવ્યમાં જણાવ્યો છે. આ કાવ્યમાં બાબાક્ષરીના અનુક્રમે બધા વર્ણો
 લખેને, દુહા લખ્યા છે અને તેમાં પોતાના મનને પ્રબોધ આપ્યો
 છે. જેમકે-

કલા કાટિ કારજ છાડીનેરે, ભણસો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ;

નહિ તો પાછગ પસ્તાવોં ધસેરે, આવી જાશે અચાનક કાળ. ૧

ખખખા ખોડું સહુ શ્રીહરિ વિનારે આદે મધ્યે અતે દુઃખડપ,

અનુભવી વાત કહું છું હુ ખરીરે, માટે મમસે સ્વામ સ્વડપ. ૨

દત્તાદિ.

જે. ગા. શાહ.

(૨)

દયારામભાઈનાં કેટલાંક જીવન સૂત્રો.

- ૧ અખંડ ભગવત્પ્રાપ્તિ આચરણ કરવું
- ૨ શ્રીપુરોષોત્તમને અર્પણ કર્યા વગરનું અન્ન જળાદિ કાષ્ટ પણ ખાન પાન ન કરવું.
- ૩ દહ આશ્રય શ્રીપૂર્ણ પુરોષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને ગાખવો
- ૪ સર્વ પ્રાણી માત્રમા પ્રભુ બિરાજે છે, એ મતિથી સર્વેનું બંધિત સન્માન કરવું.
- ૫ પરોપકાર જેવું કંઈ મન્માન નથી અને તહેમા કોઈને પ્રજ્ઞને માર્ગે લગાડવો એ સમાનતો કોઈ પણ ક્રિયા પરોપકાર નથી
- ૬ અભક્ત્ય ભક્ષણ કે અપાન પાન કદી પણ કોઈએ ન કરવું
- ૭ કોઈ પણ પ્રાણીનો આત્મા ન કુખાય એવી રીતે વર્તવું
- ૮ કોઈ પણ નકારતું દુર્વચન ન કરવું.
- ૯ સત્પુરોષોની જ સંગતિ કરવી, અને અસત્પુરોષોથી સદા દૂર રહેવું.
- ૧૦ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખી, અતિથિ સત્કાર મૃદુરથે અનશ્વ યથાશક્તિ કરવો
- ૧૧ શુદ્ધાચાર (સદાચાર વિચાર) આમલ પૂર્વક રાખવો
- ૧૨ ભગવદ્ભક્તિ કે ભગવદ્દાને કરીને મુક્તિ ઇત્યાદિ ધાય છે પણ એમા ક્રોધ અને સરળ સહેજે સર્વથી બની આવે એવી તો શ્રીભગવાનની જ્ઞાન મહિત સ્નેહ ભક્તિ કરવી એ જ છે.
- ૧૩ અન્યાય અથવા અધાર્મિક રીતે દ્રવ્યોપાર્જન ન કરવું. સદા-અચર્ય નીતિ ધર્મને કદાપિ ન છોડવા

- ૧૪ સર્વ વસ્તુ પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલી છે. અને તે પ્રભુએ આપેલી છે. માટે ચાવત પદાર્થ માનની માલકી સત્તા શ્રીકૃષ્ણ પર-માત્માની માની અદ્વંતા મમતા છોડી દેવી અને તેમને પર બ્રહ્મ પ્રીત્યર્થે વાપરવાં.
- ૧૫ સદા સત્સંગ બોલવું.
- ૧૬ જગમાં પ્રાણીઓનો પરસ્પર નદી નાવ સંજોગ છે. એમ જાણી હળી મળીને શાંત સ્વભાવથી સ્વધર્મરૂપ વર્ણધર્મના ધર્મ બંધારણમાં રહીને પ્રભુની ભક્તિ કરવી તે પરલોકમાં એ આત્મ ધર્મજ સહાયક થાય છે. તેથી ભગવદ્ ધર્મ ન મૂકવો.
- ૧૭ અજ્ઞાનથી ભક્તિ ન કરવી. પણ પ્રભુનું મધ્યાર્થ મહાત્મજ્ઞાન ધરાવીને અચળ ભરોમો થીભગવાનનો સર્વે બાબતમાં રાખી પ્રભુ ઉપર દિન પ્રતિદિન સ્નેહ વધારતા જવો.
- ૧૮ ગમે તે ધર્મમાં રહેા પણ પ્રભુને સાચા સ્નેહથી બજશેા તો જ કલ્યાણ થશે.
- ૧૯ પર સ્ત્રી મા બહેન કે દીકરી તુલ્ય જાણી સ્ત્રીઓના સંગીનો પણ સંગ ન કરવો, કારણ કે સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી મ્હોટા મ્હોટા દેવ સરખા મુનિઓ પણ કસાયા છે માટે બહુજ સાવધ રહેવું.
- ૨૦ હરકોઈ જગતિના અખ્યા માણ્યસતે અન્ન અને વસ્ત્ર એકવા કે પહેરવા ન હોય ત્હોને અજ અને વસ્ત્ર દાન કરવુ.
- ૨૧ ત્રિગુણાતીત પરાતપર પરબ્રહ્મ એકજ છે. ને ત્હોનાજ સર્વે અવંતર રૂપો દેવ મનુષ્યાદિ છે. તે પ્રભુ અનંત જ્ઞાનધન છે. ત્યા પૂર્ણ પરમાનંદ છે, અને જીવ અસ્પૃશ્ય અને સ્વસ્પાનંદી છે, સર્વના સાક્ષી સ્વતંત્ર અધિષ્ઠાતા છે, ને જીવ પરતંત્ર

જે પ્રભુદેહથી આત્મા લિન્ન છે, આત્માનિત્ય છે, ને દેહ અનિ-
 ત્ય છે. આત્મ ધર્મ નિત્ય ને દૈહિક અનિત્ય છે. જન્મ, સ્થિતિ
 શક્તિ, રૂપાન્તર, ક્ષીણતા, નાશ, સુખ દુઃખાદિકોપવિકારો
 શરીરના છે, તેમાંનો કોઈ પણ વિકાર પરમાત્માને નથી. અને
 તે પરમાત્મા અશરૂપ આત્મા છે, તે આત્માનો કદી પણ ક્ષય
 નથી. માત્ર દેહનોજ પંચભૂતમાં લય થાય છે. આત્મા સદા
 શુદ્ધ છે. અને દેહ માત્ર મૂળાદિ અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલો
 અપવિત્ર છે. આત્મા અને દેહને જાણનાર સાક્ષી ચૈતન્ય અંત-
 યાંમી પણે અધિકારી છે, અને દેહ, માન રહિત છે, મન, બુદ્ધિ
 ચિત્ત અહંકારાદિ સર્વની ઉપર સત્તાધીશ અન્તર્યામી ધ્રુવર છે.
 આત્મા દેહનો આધાર છે. અને તેથી તે આત્મતત્ત્વ ચૈતન્યના
 આધારે ટકે છે. આત્મા વિકારરહિત છે, ને દેહ વિકાર લે છે.
 આત્મા પરમાત્મા સ્વયંપ્રકાશના અંશ રૂપ હોવાથી દેહમાં
 એક રચણે વિરાજતા છતાં સર્વત્ર અગમાં ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશ
 કરે છે. આત્માને કોઈ પણ પ્રકારનું આવરણ નહતુ નથી. ને
 દેહને આવરણ વસ્ત્રાદિકથી થઈ શકે છે. આવાં કારણો અનેક
 છે. તેનો વિચાર કરી દેહને દેહના સંજ્ઞારૂપ સર્વ પ્રકારના
 પ્રપંચ વિપયથી અક્ષય થવાને દેહના તેના સંજ્ઞાધીરૂપ સર્વ
 પદાર્થો ઉપરથી અહંતામતારૂપ પ્રપંચની આસક્તિ બુદ્ધિનો
 ત્યાગ કરી સત્ય નિત્ય પરમાત્માનેજ વિશે પ્રીતિ કરવી મુમુક્ષુને
 યોગ્ય છે. છતાં તે દેહમાં પ્રાણુત્માનો સંબંધ જરૂરી હોય ત્યાં સુધી.
 ઉપર પ્રમાણે દયારામભાઈનાં જીવનનાં મુદ્દા છે.

મૂ. તુ. તેસીવાળા.

પ્રકરણ ૭ મું.

અન્ય કવિઓ સાથેની સરખામણી.

ચારામભાઈના કાવ્યોના વર્ગીકરણની રેખા દોરી ગુર્જર સાહિત્યમાં એ કવિશ્રીને કયુ સ્થાન ઘટે છે તે હવે આપણે જોઈએ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ભારતનાં રૂપમાં થયો ત્યાર પહેલાની ગુર્જર સાહિત્યની દશા પ્રાચીન ધાર્મિક નૈતિક હતી, નરસિંહ મહેતાથી આરંભીને દયારામભાઈ પર્યંતના કોઈ પણ કવિનું દષ્ટિ બિંદુ

સામાન્ય રીતે લગ્નવદ્ધશુભાનમાં હતું. ગુર્જર ગિરાના કાવ્ય સાહિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરતા આપણને માન્ય પડે છે કે સાહિત્યની સેના કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને લક્તો છે. ગુર્જરગિરાના પ્રદેશને વિશાળ અને ઉન્નત બનાવવામાં લક્ત કવિઓએ પોતાની મહાન ઇશ્વરદાતા શુદ્ધિને ઉપયોગ કર્યો છે. આ લક્ત કવિઓએ પ્રથમ તો લક્ત તરીકે જ લગ્ન કર્યું છે. સૃષ્ટિના સાધારણ વિષયો ઉપર એમની જીવન શક્તિનો ઉપયોગ તેઓએ કર્યો નથી પણ તેઓએ તેનો ઉપયોગ સૃષ્ટિના મહામહાના અધિપતિના સ્વરૂપ, ગુણ અને ક્રિયા વર્ણવવામાં કર્યો હોય એમ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ લક્તોને કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાની ઇચ્છા નહોતી પણ લક્ત તરીકે લગ્નવદ્ધાનં વા લગ્નવદ્ધસ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ જ તેમને ઇષ્ટ હતું અને વસ્તુતઃ અદ્યાપિ પર્યંત આપણે તેમને લક્ત તરીકે જ જાણીએ છીએ. આન્ય

હીએ. સંસ્કૃત ભાષા બ્યારે નષ્ટ પ્રાયઃ થવા લાગી અને પ્રાકૃત આધુનિક ભાષાઓ બ્યારે ઉદ્ભવવા લાગી ત્યારે પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રથમ લક્ષ્મી કવિનું જ કવન છે. કેવળ કવિનું નહી. ગુર્જર સાહિત્યની રંગભૂમિ ઉપર પ્રથમ સૂત્રધાર નરસિંહ મહેતા છે. નરસિંહ મહેતા, સૃષ્ટિના સાધારણ વિષયોનું વર્ણન નહિ કરતાં અખિલ વિશ્વમાં પરમ રમણીય પરમ તત્ત્વનું જ વર્ણન કરવામાં પોતાની સર્વ કવન શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. 'હું કવિ છું' એવું બાનજી ગુર્જર લક્ષ્મી કવિઓને ધણું મોહું થયું છે. આવા લક્ષ્મી કવિઓએ ગુર્જર સાહિત્યને આદિથી તે અદ્યવધિ શણગારીને અત્યંત દીપાવ્યું છે. આદિમાં નરસિંહ મહેતા મીરાંબાઈ અને ગોપાલદાસ આદિ છે. મધ્યમાં પ્રેમાનંદ આદિ છે અને અંતમાં દયારામભાઈ છે. આ સર્વમાં દયારામભાઈ અને એમના પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓની જે વિશેષતા અથવા તો વિશ્લેષણતા છે તેનું આપણે દિગ્દર્શન કરીશું અને એ દ્વારા કવિત્રીને કયું સ્થાન ધટે છે તેનો નિર્ણય સૂચવીશું.

દયારામભાઈની કંઈક અંશે અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવામાં આપણે અનુક્રમે સામળ, પ્રેમાનંદ, ભાલણ, વિષ્ણુદાસ, મીરાં અને નરસિંહ સાથે સરખાવીશું. આ ક્રમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસે નોંધેલા ક્રમને અનુસરીને નથી, પણ તેમના કાવ્યોના વિષય પ્રમાણે છે. કારણ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો નરસિંહ મીરાં વગેરેથી પુલના કરવી જોઈએ; પણ અહિં આ વિષય પ્રમાણે પુલનાનો સિદ્ધાન્ત છે. સામળ તથા પ્રેમાનંદ કરતાં મીરાં તથા નરસિંહ વગેરેનાં કાવ્યોમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય વધારે છે માટે પ્રથમ બાજુ દૃષ્ટિએ સામળ તથા પ્રેમાનંદ વગેરે સાથે સરખાવીને આન્તર દૃષ્ટિથી મીરાં તથા નરસિંહની સાથે આપણે સરખાવીશું.

દયારામભાઈને સામળની સાથે સરખામણી કરી શકાય એમ નથી. આ બંને કવિઓ ઉપર દુવ અને દક્ષિણ દુવની માફક એ બીજાની ધણા લિંગ અને દૂર છે. સામળ સાંસારિક જીવેને સંસાર-અનુભવો શીખવાડે છે. ત્યાં સુધી સંસાર સંબંધ છે ત્યાં સુધી જ વહારમાં માણુમોએ એક બીજાના પ્રતિ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખ તે બાબત એ પોતાના છંપામાં જણાવે છે. એટલે સામળ દુન્ય જીવન કેમ ગાળવું, તેને કેવી રીતે સુખી બનાવવું યગેરે વિષય ઉપાયો સૂચવે છે, પણ દયારામ તો આ અધિક સંસારના મિથ્ય સુખોની તૃષ્ણા નહિ કરતાં, પરમ સુખની પ્રાપ્તિ એ કાંઈ જીવ કરવી હોય તો પ્રભુની ભક્તિ કરવી અને તેની સાથે સંબંધ બાંધી એવું સૂચવે છે. સામળ લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમની વાતો કરે છે પણ કેટલીક વખત તો આ કાવ્યચાતુર્યની રીતિ પ્રમાણે પથારી નાય નાયિકા તેમાં નથી, તેથી લૌકિક રસ પણ રચાણામમાં પરિણમે છે.

દયારામભાઈની કવિતામાં તો પરમ પ્રભુમાજ પ્રેમ રાખવા કહેવામાં આવ્યું છે, આથી તે પ્રેમ ઉત્કૃષ્ટકોટિનો છે. તેમાં રસાલાસો દોપળ નથી. પ્રાકૃત લોકના મનને ચમત્કૃત કરવાને સામળ અદ્ભુતરસ વર્ણન આપે છે. પણ શિષ્ટજનો તો ભગવાનના માહાત્મ્ય વર્ણનમાં ખરે અદ્ભુત રમ છે, એટલે માને છે, અને તેથી સામળની કવિતા માટે રસિકો ઓછા સરકાર દેખાડે એ વાસ્તવિક છે, સામળ પછી નીચે બૂમિકામાં રહીને પોતાની કવિતાની પાંખો ફેલાવે છે. દયારામ અતિ દૂર સુદૂર ગંગનાંગજીને પણ બેઠી દિવ્ય અને ઉચ્ચ બૂમિકાના પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે, પણ વર્ડ્સવર્થના Skylark ના માફક ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પોતાનું ઉડવન છતાં બૂમકની બૂમિકાને તે બૂમ

૨૫૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

જતા નથી, તેથીજ એના Skylark કાવ્યની દિવ્યરસ સુધાનું પાન ફક્ત શિષ્ટ અને શિક્ષિત અગર રસિક હૃદયોજ કરે છે, એમ નથી પણ પ્રાકૃત જનો કરી શકે છે; અને તેમાં પ્રાકૃત જીવનના જે મધારો છે, તેનો ત્યાગ કરી શકે છે. કવિ તરીકે સામાજ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ ઘણોજ ઉતરતો છે, એમ વલ્લભ કવિ (પ્રેમાનંદનો પુત્ર) પોતાના મથોમાં કહે છે—આધુનિક સાક્ષરોનો પણ એજ અભિપ્રાય છે. તો પછી ભક્ત કવિ દયારામની સાથે તુલ્યામાં એ દી રીતે એસી શકે ?

પ્રેમાનંદ અને દયારામભાઈ ઉભય મહાન કવિઓ છે. ઉભયે પ્રભુના ગુણગાન કર્યાં છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ માત્ર કવિ છે, જ્યારે દયારામભાઈ ભક્ત કવિ છે. સખ્દ લાક્ષિત્ય, સુકોમલ ભાવો દત્તાદિ આલેખવામાં દયારામભાઈ પ્રેમાનંદ કરતાં વિશેષ ઝગકે છે. પરંતુ દયારામભાઈ પ્રાય-ભક્ત હોવાથી પ્રેમાનંદવત દીર્ઘ આખ્યાનો લખતા નથી. પ્રેમાનંદને ગુર્જર ભાષાની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી જ્યારે દયારામભાઈને શીવ-સલાચાર્યની સેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. “વલ્લભમતની દીધી સેવ” દયારામભાઈએ સ્વતઃ અષ્ટ સપ્તાના સુરદાસાદિનાં દીર્ઘનોના મહાન અભ્યાસી હોવાથી તે મહાનુભાવીઓનાં રસાત્મક, ભાવાત્મક પદોનું ગુર્જર ગિરાસું અવતરણ કર્યું છે. દયારામભાઈ અને પ્રેમાનંદને વિગિન ઉપમા આપીએ તો એક એવંદત

અન્યને સ્થેવામા સ્થે અમને તો સામાજ છેક પ્રાકૃત કવિ લાગે છે. દયારામભાઈની સાથે એને સરખાવવો એ અયુક્ત છે. જસ મત પ્રામ્ય કદપનાઓમાં વિહાર કરતાં એનાં કાવ્યો સામાન્ય જનોને રમ્મ જે સ્વાભાવિક છે, તે તેમથી લૌકિક લાભ ક્ષયિત થાય પણ કથક ભક્તિમા તેનાં કાવ્યો ખિન ઉપયોગી છે.

વા ગીતગોવિંદ કહેવાય. ન્યારે અન્ય નૈયમ વા રઘુવંશ કહે-
વાય. માનુષ હૃદય વિશેષે સી હૃદયના કામગળાવો જેવા દયારામભાઈએ
રસાત્મક વાણીમાં યોજ્યા છે તેણે પ્રેમાનંદમાં તો ક્યાંહી પણ દૃષ્ટિ
ગોચર થતું નથી. પ્રેમાનંદ તો પ્રાચ્ય પૌરાણિક અનુવાદક કથાકાર છે.
કાવ્યની વિશાલતામાં પણ દયારામભાઈની વિશેષતા છે. સમકાલીનોમાં
દયારામભાઈ અદ્વિતીય હતા. લોકપ્રિયતા પણ વિશેષ દયારામભાઈ
એજ ભોગવેલી. પ્રેમાનંદની કવિતા દયારામની માફક નવ રસવાળી છે
તો પણ પ્રેમાનંદ ફક્ત આખ્યાનકારજ છે.

દયારામની કીર્તિ ફક્ત આખ્યાન કરતાં તરીકેજ નથી,
પણ તે કરતાં બીજી ઘણી રીતે ઝળકે છે. કાવ્યનો પ્રકાશ ફક્ત
આખ્યાનમાંજ હોતો નથી, એ વિચાર સ્વરૂપની માફક અખિલ
કાવ્ય સૃષ્ટિમાં નાનારૂપે વ્યાપવો જોઈએ. દયારામે પણ પ્રેમા-
નંદની માફક “સત્યભામા વિવાહ” “ફકમિણી વિવાહ” નાગ્નશિતી
વિવાહ” તથા “અન્નમિત્રાખ્યાન” વગેરે આખ્યાન યોજ્યા છે. પણ
તેમની કવિત્વ શક્તિને એટલાથી મતોપ થયો નહિ, તેથી તેમણે પ્રેમા-
નંદના અષ્ટાવકાખ્યાનની માફક રસિક વસ્ત્રલ, રસિકરંજન છત્યાદિ
મથો રચ્યા અને તેથી તત્ત્વ દર્શનને કાવ્યમાં ઉતાર્યું જો કે પ્રેમા-
નંદના અષ્ટાવકાખ્યાન અને દયારામના રસિકવસ્ત્રલ વગેરેમાં
ધણીજ વિશ્લેષણતા છે, તો પણ પ્રેમાનંદે અખ્યાની માફક તત્ત્વજ્ઞાન
સાંકર વેદાન્તને અનુમરીને કાવ્યમાં ઉતાર્યું, અને તે વિષયમાં અખ્યા કરતાં
પણ વધારે સફળતા પ્રાપ્ત કરી તેમ દયારામભાઈ એ શુદ્ધદૈત્ય તત્ત્વને
કાવ્યમાં ઉતાર્યું અને પ્રેમાનંદ કરતા અધિક સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.
આ વાતનો ઇન્કાર કોઈ નિષ્પક્ષપાત વાચક કરી શકે નહિ, આમ.

છતાં પણ તેમના-દયારામના હૃદયની પીયાસા સાન્ત થઈ નહિ. તત્ત્વનાં ચૂંથણું ચૂંથવામાં કોઈ પણ લાલ જીવને થતો નથી. તેથી ફક્ત પરમ પ્રજુની સાથે પ્રેમ કેવી રીતે વધારવો તે સંબંધીના ઉપાયો અનેક પદ, ગરબીઓ વગેરે અનાવીને દયારામે સૂચવ્યા છે. એટલે કે તેની કવિતા પ્રેમાનંદની માફક નવરસમાં વિહાર કરે છે, છતાં પણ તે લકિત રસમાં વધારે વિહાર કરે છે. આ લકિત રસ એના કાવ્યને ચિરંજીવિત્વ આપે છે. પ્રેમાનંદે પણ ભગવાનની લીલાનું વર્ણન દશમ સ્કંધમાં કર્યું છે, તથા તે ભગવાનના પ્રેમની કંઈક ઝાંખી એની ‘બ્રમર પચિશી’માં જણાવ્યું છે. પણ આ સર્વ ફક્ત કવિ તરીકેનું કરેલું છે. લકત કવિ તરીકે નહિ. દયારામની ‘પ્રેમ રસ ગીતા’નો વિષય અને “બ્રમર પચિશી”નો વિષય એક છે છતાં ઉભય કવિની વિશ્લેષણતા એકદમ જણાઈ આવે છે. ‘બ્રમર પચિશી’નો લેખક ફક્ત કવિ છે, જ્યારે પ્રેમરસ ગીતાનો કર્તા કવિ તો છે પણ તે ઉપરાંત લકત પણ છે. પ્રેમાનંદે ફક્ત શુન્દરાની લાખામાં જ કવિતા કરી છે, જ્યારે દયારામે શુન્દરાતી ઉપરાંત, વળ, હિંદી, તથા મરાઠીમાં પણ કરી છે.

દયારામભાઈ શ્રીવલ્લભાચાર્યના જ સિદ્ધાંતોમાં સર્વત્ર અનુસરે છે. તેમ પ્રેમાનંદ અમુક સિદ્ધાન્તને અનુસરતા નથી, વેદાન્ત ઉપનિષદ વગેરેમાં દયારામભાઈનું જ્ઞાન પ્રેમાનંદ કરતાં થોડું જ એ તો ઉભયનાં કાવ્યોન્ન્યાયનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

દયારામભાઈ અને અખા વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનું સામ્ય નથી. ઉભયમાં વૈપર્યજ છે. દયારામભાઈનો રાષ્ટ્રો અને લાખા ઉપર ધણો કાબૂ છે. અખા-લાખા પ્રતિ બેદરદાર છે. તેની વાણી કર્કશ અને

લુખી છે. દયારામની વાણી મૃદુતા અને મીઠાશથી ભરેલી હોવાથી તેમાંનું મનહરી લે છે. 'ભાષાને શુ વળગે તે જૂર ને રણમાં જતે તે શુર' એ અખાનું વચન દયારામભાઈ જેવા સખ્દ રસિક કવિને ટુંચછળ લાગે. અખો માયાવાદનાં ગીતો ગાય છે, ન્યારે દયારામભાઈનાં કાવ્યો પ્લહવાદનાં પોપક છે. અખો માયાવાદી છે ને કે એના કાવ્યોમાં પણ કવચિત્ અદૈત પૂર્વક ભક્તિની છાયા દષ્ટિ ગોચર થાય છે. અને તે જગ્યાએ દયારામ નરસિંહ મહેતા અને અખો એ બંને એકજ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરતા હોય એમ લાગે છે.

લુખો અખાની વાણી ભાગ ૧. પાનું ૧૫-૧૬ કકલું. ૧૦-૧૧

તો પણ માયાવાદના અતિશય શ્વેચ્છને લીધે મોટા ભાગે અખાના કાવ્યોમાં માયાવાદની છાયા જેવામાં આવે છે, અખામાં હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ છે, અને તેને લીધે એનાં કાવ્યોમાં બુદ્ધિનો ચમત્કાર લાગે છે પરંતુ કાવ્યમાં અભીષ્ટ હૃદયના માર્દવનું દર્શન થતું નથી. તેણે ભક્તિ વિષે લખ્યું છે પણ તે ભક્તિમાં હૃદયની મિનારા નથી બુદ્ધિ વૈભવ છે. હૃદયનું માધુર્ય નથી દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં હૃદયનું માધુર્ય વિશેષ છે. અને કાવ્ય તરીકે તેમણે લખેલાં કાવ્યો પ્લહવાદ અને પ્રેમ માર્ગનાં પ્રુષ્ટ માર્ગમાં પ્રતિપદે પોપક છે. ઉલ્લય કવિનો નિજ મંતવ્યને માટે અતિશય આગ્રહ છે. અને તેને લખતે પરમતને વારતે કર્કશ વાણિનો ઉપયોગ કરે છે. અખાને શ્રીવલ્લભાચાર્યના માર્ગ પ્રતિ અશ્ચિ છે, તેમ દયારામભાઈને શંકગચાર્યના મત પ્રતિ છે. ;

દયારામભાઈ સમગ્રદાય સારમા કહે છે કે—“ શંકરી શંક ઉચ્ચારી ” ઉલ્લય કવિ બહુ ક્રુત છે. એટલું તો કહેવુંજ પડશે. અખાએ એના ઉભરા ગદ્યમાં કાવ્યા હોત તો કંઈ

હીક દેખાત. જે વિચારો એણે કવિતા રૂપે યોજ્યા છે, તે ઉપરથી તેણે કવિતાનો ઉપહાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે દયાગમભાષ્યએ અક્ષવાદ અને ગ્રેમ માર્ગના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોનું મુશ્કિલ અને મનોહરપદોમાં યોજન કર્યું છે. એ વિચારો એટલા સો મરગતાથી યોજ્યા છે કે એમનાં કાવ્યોનું ઉપર ટપકે પાંચનાર એના તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન અધોના તત્ત્વ જ્ઞાનને વિસ્મરી પ્રાન્તિથી કેવળ કાવ્ય ગણવા મંડી જાય છે, પાડિત્યમા પણ દયારામભાષ્ય અખાથી બેઠે છે. અખો માત્ર માયાવાદનું જ પિછાણ કરાવે છે, જ્યારે દયારામભાષ્ય ‘મડદાય સાર’ જેવા અન્યમા અનેક મતોનું ખંડન મંડન કરે છે કવિ તરીકે દયારામભાષ્ય ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ જ છે. જો કે ઉભય કવિની પ્રવૃત્તિ પાશ્વૈકિક વિષયમા હોવાથી તે મર્વથા નિર્દેશિ ગણાવી જોઈએ.

ગભય કવિ એકદેશીય છે, છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે દયારામભાષ્યનું એક દેશીત્વ એમનાં અધોદ્વારા પણ સર્વ મત મતાતરોના જ્ઞાન પૂર્વક છે, જ્યારે અખામા અન્યમતોનું જ્ઞાન જણાવું નથી. અખો માત્ર માયાવાદમા પ્રજ્ઞ થયો છે, જ્યારે દયારામભાષ્ય રસિકવ્યવસ્થા અને સંપ્રદાય સાર જેવા અધોમા અનેક મતોનું ખંડન મંડન કરે છે, એથી એમ મમજાય છે કે દયારામભાષ્યનું પાડિત્ય અખા કરતાં વિરોધ છે.

આ ઉપરાંત દયાગમભાષ્યને સ્વ સ્વરૂપની જાણકિતાની જે રચુર્તિ છે તે અખામાં દષ્ટિગોચર થતી નથી. દયારામભાષ્યનું હૃદય અહોનિરા પ્રભુના સ્વરૂપની જાણના કરવામા મગ્ન રહેતું. આથી જ તેમણે ફક્ત સ્વરૂપ જાણના જ નહિ પણ લીલા જાણનાનો પણ અનુભવ કર્યો હતો, તે જાણનાને તેઓ સિદ્ધ કરી રાખ્યો હતા. આથીજ પ્રપં-

અતી વિસ્મૃતિ તેમને થઇ હતી અને એ હૃદયની આસક્તિ શ્રીકૃષ્ણ
ચંદ્રના ચમત્ સરોજમાં થઇ હતી. આના પ્રકાગ્ને નિરોધ કઇક અશો
તેઓ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ કૃપાથી સમર્થ થયા હતા એટલે એમણે
ફક્ત પુષ્ટિ સપ્રદાયના તત્ત્વનું જ્ઞાનજ પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું પણ તે અનુ-
ભવથી મિદ્ધ કર્યું હતું અખામા શાકર વેદાન્તનું જ્ઞાનજ ફક્ત હતું,
તેમા અનુભવની ખામી હતી દયારામભાઈને થયેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ
- ૧ | ચેતે 'અનુભવ મન્જરી' નામના કાવ્યમા જણાવ્યા છે તેમને થયેલા
અનુભવની પ્રતીતિ આપણને નીચેના અવતરણ ઉપરથી થઇ શકશે.

શ્રી વૈવલ્લભુ મ નિજ રશ્મિ, વર દીધો અધરામૃત આપી
ફકિમણી તુલ્ય કરીશ તુ સેવા, આત્માગમે આધાપી, નિર્ભય થાનેરે ૬
શ્રીકૃષ્ણ શિર ધરી નિજ ભાખ્યો, ભવના પાપ સડુ ખોળ્યા,
મે તો પુષ્ટિનો અત જન્મ તુજ, માફી દોર કહી કોત્યા, નિર્ભય ૭
તુ તે પ્રાણ નિજ મહાપ્રભુ ખોળ્યા, અચળ વાણી કહી ફરીને,
ધાર્યું છે તે સિન્ધન કરજ, ખોળ્યા ઝરણા ફરીને, નિર્ભય ૮
નિજ હૃદયથી શ્રીગોકુળપતિ, શિર કર હર્ષ રર દીધો,
ત્રિલોકમા તુજને કોઈ ન જીતે, મહા અનુમદ કીધો, નિર્ભય. ૯
શ્રીજીમા મિત અખરિત રહેશે, મિત્તા મઠળ પળામે,
શ્રીહારિકેશ્વર શ્રીજી પાતો કરમે, સચય મર્વે જાસે, નિર્ભય ૧૦
ફરી નથી અવતરવુ સૂણુ મારા આ અખડ ગોકુલરાસી,
શ્રી રામિની મદિર ઉર તાહરે શિર કર ધરિ ફરી દાસી નિર્ભય ૧૧

૨૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

શ્રીપુરુષોત્તમ નિજ રૂચિ બોલ્યા, કદા ન રહેશે ત્રાસે;
કર્તાવ્ય કથું તારે છે નહી, રહો પ્રભુ દ્રઢ વિશ્વાસે, નિર્ભય ૧૨
ધર્માદિક કરૂણા શ્રીજીની શ્રી વલ્લભ બળે લે જોઈ,
તે આગળ તુને વિદ્ય કરવાને, સમર્થ છે નહી કાઈ. નિર્ભય ૧૩

દયારામ કૃત મણિમાળા ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૨૮૧.

દેશ પર્વટથી પણ દયારામભાઈએ કરેલું, કવિ તરીકે દયારામભાઈ ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. અખા અને દયારામભાઈમાં તારતમ્ય એ છે, કે અખામાં શુષ્ક જ્ઞાનની કોરૂંતા છે, જ્યારે દયારામભાઈમાં પ્રેમ માર્ગનું માધુર્ય છે. વસ્તુતઃ અખો જ્ઞાની છે, જ્યારે દયારામ ભક્ત કવિ છે. અખાની કવિતા માત્ર રહુના પ્રદેશમાં યાદની વહે છે, પણ દયારામની નવ રસ વાહિની કવિતા સુદર લીભોતરી તથા વનસ્થંભીનાળાં ભગવત્સ્તીક્ષા ૩૫ સુદર પ્રકૃતિનાં દશ્યોથી અલ્પકૃત સ્થાનોમાં યાદની વહે છે.

પ્રેમાનંદ પછીથી જ્ઞાપ્રાન્તરનું સ્તુત્ય કાર્ય મદ પડી ગયેલું તેને પુન હાથમા લેનાર, પોતાની મોહક ગરબીઓથી મુગ્ધ બનાવનાર, પોતાની તાલમદ્દ સંજીતની વાણીથી રસભોજ કરનાર, પોતાની નીતિ બોધની ભાવનાઓથી અને સતર્મયા ધર્માદિ કૃષ્ણ ઓપીના મનહર વૃત્તાન્તોથી અનન્ય કરનાર ઝોમ્મ નિવાસી દયારામભાઈ જ હતા.

ગુજરાતના કૃષ્ણોપાસક કવિઓમાં મીરાંભાઈ એક છે. મીરાંબાઈનાં પદો કામલભાવ, ધર્માદિ ગુણોથી સુજા છે છતાં પમ્પ નર-સિંહની ભક્તિથી કાઈ અન્ય પ્રકારની ભક્તિથી એ પદો પ્રેરાયલાં છે.

મીરાંના પદો કેવળ ભક્તિ વિષયનાં છે. મીરાં કાષ્ઠ પણ સ્થળે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નરસિંહની માફક દર્શાવતા નથી પરંતુ એની ભક્તિ ઉંચા પ્રકારની છે. શ્રીવલ્લભ પ્રદાયમાં એનો સ્વીકાર થયો ન હતો અને ચૈતન્ય મતનો પ્રસાર ગગ દેશમાં થયો હતો ચૈતન્ય યદ્યપિ વલ્લભાચાર્યના સમયમાં જ થયેલા પરંતુ જ્યોત્સવ આદિ કવિઓએ માધ્વ મતને અનુસાર ભક્તિ મહત્વ કરી મધ્વની માફક સર્વ વિષયના અવતારોના પ્રતિ સમાન ભક્તિ નહી રાખતા કેવળ કૃષ્ણમાં જ ભક્તિ, તેમણે દર્શાવી છે અને તે ભક્તિનેજ પોતાના કાવ્યમાં ગાધ છે મીરાં મધ્વના દ્વૈતમતને માનતા હતા નરસિંહની માફક કાષ્ઠ પણ જગ્યાએ પાંચરાદનો ઉદ્દેશોધ મીરાળાઇનાં પદો કરતા નથી રા તનમુખરામ ભક્તિને આ પ્રકારે જણાવે છે “પ્રેમનુ પરિણામ ભક્તિ છે મીરાની ભક્તિનુ પરિણામ આત્મ નિવેદન કે આત્માર્પણ છે. આત્મ નિવેદનનુ પરિણામ અભેદ છે એમ પરિણામે પ્રેમભક્તિદ્વારા જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ અનુભવે છે. વસ્તુત મીરાના પદોનો વિચાર કરતા આ કથન કેટલેક અંશે સંકોચ્યુ યોગ્ય લાગે છે તેમનું પરિણામ ભક્તિને કહેવા કરતાં પ્રેમ એજ ભક્તિ અને મીરા આત્મ નિવેદન છત્પાદિ કરે તો પણ કાષ્ઠ પણ જગ્યાએ મીરાનો આત્મા કૃષ્ણમાં વિલીન કરી અભેદ અનુભવ ક્યો હોય એવું એના પદો માંથી તો સ્પષ્ટ નથી એના પદમાં તો કેવળ એક પ્રેમ મક્કા ભક્ત પ્રજુના સ્ત્રી લાવધી મળધ રાખીને સયોગ વિપ્રયોગના આધારે કાઢે છે મીરાના કાવ્યોમાં મેઘ્ય સેવકનો ભેદ એટલો તો સુદ છે કે એ કાવ્યોમાં અદ્વૈત પૂર્વક ભક્તિ નરસિંહ મહેતાની માફક સ્પષ્ટ નથી. મીરાંની કવિતા અલૌકિક વિષયક છે એ વાત ખરો પરંતુ તેથી દયારામભાઈની

કવિતા લૌકિક શૃંગારમલક કહેવી એ કહેનારનું દયારામના હૃદયનું અને કાવ્યોનું અજ્ઞાન સૂચવે છે શિરાંબાઈની કવિતા કેવળ ભાવપ્રેરિત અને નર્તસિદ્ધ મહેતાની માફક ચોટાપ્રધાન નથી, પરંતુ દયારામની કૃષ્ણ વિષયક કવિતા પણ કેવળ મીરાંબાઈના જેવી કેવળ ભાવમય હોવાથી અને કૃષ્ણ વિષયક હોવાથી અને કાંઈ પણ પ્રાકૃત મનુષ્ય પ્રાકૃત નાયક નાયિકાના પ્રેમના અનુભવો વર્ણન કરતાં નહિ હોવાથી દયારામ-ભાઈનાં કાવ્યોને લૌકિક શૃંગાર મૂલક કહેવું એ તેમનાં કાવ્યોનો અગ્રોધ જ સિદ્ધ કરે છે.

મીરાંબાઈ પોતે જીવ ગોસ્વામીના મમયમાં યથેક્ષાં એમ એમનાં પ્રચલિત કાવ્યો ઉપરથી માલુમ પડે છે. તેમજ ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તાઓમાં અગ્ન્ય કુંવરબાઈની વારતા ઉપરથી જણાય છે એ એ નબુદ ભોળાઈ હતાં. અગ્ન્ય કુંવરબાઈ શ્રીગુણાઈનાં આ વલ્લભાચાર્યજીના દિતિયપુત્ર શ્રીવિદ્યેશ્વરનાં સેવક હતાં. આથી રૂંઘરાનમા આવેના માધ્ય સપ્રદાયના આચાર્ય અને ભક્તો મીરાંબાઈ કાવ્યો પ્રોત્સાહક તરીકે નીવડયાં હોય એ માનવું વધારે સુકત લાગે છે. મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં કવચિત્ ‘રામ’ શબ્દ આવે તેથી એના ઉપર રામાનુજની અસર જોવા જવું એ કીક લાગતું નથી. ચૈતન્ય મપ્રદાય મધ્વનો ઉપસપ્રદાય છે. તેથી ‘ગમ’ નામ અથવા તો ‘કૃષ્ણ’ નામ મીરાંબાઈ પદ્યમાં આવે તો પણ એમનાં પદ્યોમાં સર્વત્ર લક્ષિત મેઘ્ય મેવકભાવપૂર્વક હોવાથી અને દૈતપૂર્વક હોવાથી મીરાંબાઈનાં કાવ્ય દેહ માધ્ય મતને અવગમે છે. જોકે મીરાં સ્વતઃ સ્ત્રી હોવાથી એનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીહૃદયની કામજતા તો છે જ. દયા-ગુણભાઈની માફક મીરાંબાઈ અંગીકાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના માર્ગમાં

થયો નહતો, તથાપિ મીરાંના કાવ્યનો વિષય સર્વથા નિર્દુષ્ટ હોવાથી એમનાં કાવ્યોમાં પણ કાવ્યોનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ ધણે અગે સચવાયો છે.

હવે આપણે દયારામને ભાલણની માથે સરખાવીએ. ભાલણ ૧૬ માં શતકમાં થઈ ગયો છે. આ કવિ પાટણનો રહિશ છે. એની કૃતિઓમાં નળાખ્યાન, રામચાલ ચરિત, ગમવિવાહ, દશમસ્કંધ, કાલંબરી, * શિવલીલડીમંવાદ અને કૃષ્ણવિષ્ટિ મુખ્ય છે. કેટલાક સાહિત્ય લેખકોનું એવું મનતઃ છે કે દયારામના કેટલાક કાવ્યમાં ભાલણનું અનુકરણ છે. આ અભિપ્રાય સાક્ષર શ્રીકૃષ્ણવક્ત્રાલભાઈએ પણ સાહિત્ય પરિપક્વ દ્વિતીય અધિવેશન સમયે પ્રમુખ સ્થાનમાંથી પ્રકટ કર્યો છે. તેઓથી કહે છે—નરમિહ, ભાલણ અને પ્રેમાનંદનો ઘટ પરિચય દયારામભાઈની વાણીમાં જોઈએ છીએ, પણ એ કક્કડ કવિ કેાઈનો દેવાદાર રહ્યો નથી મહેતાને નામે નવાં પદ જોડીને ભાલણની દશમ લીલાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કરીને અને પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમાં ભારોભાર ઉમેરો કરીને દયારામે ક્ષણીકાલુ વાળી દીધુ જણાય છે.” આ કથન વિષે એટલુંજ કહીશું કે જો એક કવિના જેવું બીજે કવિ લખે, અગર એક કવિના કાવ્યની વસ્તુ આ છે અને બીજા કવિના કાવ્યની વસ્તુમાં આ દૃશ્ય હોય તો તેથી તે કવિના પછીના કવિએ તેની પૂર્વનામાથી અનુકરણ કર્યું છે, એવી જે માન્યતા આપણામાં ઘસી ગઈ છે તે દોષારપદ છે. કવિઓના વિચારો મળતા હોય શકે. ભાલણના ‘નળાખ્યાન’ની વસ્તુ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં છે, વળી ભાલણની ‘કૃષ્ણવિષ્ટિ’ની વસ્તુ પ્રેમાનંદના પુત્ર વમલની ‘કૃષ્ણવિષ્ટિ’માં છે, એમ કહીને જો આપણે પ્રેમાનંદની અગર વમલની કવિત્વ શક્તિનો આંક મૂકવા

માગતા હોય તો, તેમા આપણી તર્કશક્તિ કેટલી લૂલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. દયારામનું વાચન પણ વિશાળ હતું. તેમણે સાપ્ત-દાયિક સર્વ મગી રાકે તેટલા ગ્રંથોનો પરિચય કર્યો હતો. શ્રી-મદ્ભાગવતનો તો વજ્રોજ્જ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, તે તેમના ભાગ-વત નિાપના અનેક કાવ્યો ઉપરથી જણાય છે. તેની ‘મુગ્ધીનીના’ કાવ્યમા શ્રીમદ્ભાગવતના વેણ્ણનાદ તથા યુગવગીતનો સ્વતંત્ર અનુનાદ છે એની ‘રામ પચાધ્યાયી’ તામસફલ પ્રકરણ મધ્યસ્થ રામપચાધ્યાયીનું અનુકરણ છે. દયારામે જે કંઈ લખ્યું છે તે મોટા ભાગે શ્રીમદ્ભાગવતના પોતાના અભ્યાસ ઉપરથી લખ્યું છે તેને માટે એમણે બાવપુ અગર નગસિદ્ધમાધી રૂઢપણી બીધું નથી, એવું એની પ્રતિભાશક્તિનો પરિચય ધરાવનારા કહી શકે. એમ છે વસ્તુતઃ વેણ્ણીત અને યુગવગીત અને તે ઉપરના શ્રીનંનભાગ્યાર્ય પ્રણીત શ્રીસુમોધિનીજી વાચનારને માનુષ પડતો કે કવિએ કવા ઘૌશલ્યથી મુગ્ધીનો વિદ્ય મુગ્ધીનીવામા સુધ્યો છે કવિને જો યાદનો ઉપકાર થયો હોય તો મૂલ્ય શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીસુમોધિનીજીનોજ નાગે છે, વળી એની સ્વતંત્ર કૃતિઓ પણ તેની કાવ્યશક્તિને દીપાવનાર, ભૂપણરૂપ છે જે પદ દયારામના અગર નરસિદ્ધ મહેતાના નામના મનાય છે, તે નગમિદ્ધ મહેતાના છે તે કયા પુરાનાથી મિદ્ધ કરાય છે ? તે દયારામના પદ હોય પણ કેટલા લેખકો અગર માનાગઓએ એ નામને નરસિદ્ધ મહેતાનું નામ મૂક્યું હોય એમ સ્પષ્ટ રાકે એવું છે. કારણકે નરસિદ્ધ મહેતા એ આદિ કવિ હોવાથી દયારામ ગમે તેટલા નેત્ર કવિ હોય છતાં પણ નરસિદ્ધાદિ પૂર્વકવિઓનાં જોટલી પ્રતિઠા ધરાવનારા, તે સમદમા ન પણ અજ્ઞાતા હોય !

ગમરાય મોદી ભાવણના જીવન ચરિત્રના ૫૦ ૧૩૨ માં કેશવલાલ-
લાલના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું આવધાનતાથી કહે છે-
દ્યારામે નગસિંહ અને પ્રેમાનંદમાંથી જેટલા ભાવ લીધા છે, તેટલા
ભાવણમાંથી લીધા હોય એમ જણાતું નથી; પણ એ ભાવ જુઓ
સાહિત્યરસિક કવિમધુકર ભાવણનાં દસમસ્કંધ જેવું રસપૂર્ણ કાવ્ય
વાંચ્યા વિના રહે એમ તો બનેજ નહિ એની : સાંભળે તે 'મગની'
વાળી ગરમી ભાવણના એક પદના ખુલા અનુકરણ રૂપે છે, એમ
પાછળ બતાવ્યું છે. ભાવણના ૪૩ માં પદની જાયા એની બાળકી-
લામાં છે. એ ઉપરાંત કીશ્કી નરરે ભેવામાં આવશે તો મુરલીકીલામાં
બેલુંગીત, દાણકીલા, માનકીલા. આદિમાં પણ કેટલુંક ભાવ-
સાદર જણાશે.

છેવટે ઉપરની મગખામણી ઉપરથી એમ મમજવાનું નથી કે,
ગૂજરાતી કવિઓએ એક ખીજમાંથી શુદ્ધિપૂર્વક ચોગીઓ કરી છે.
પૂર્વ કવિઓના ગાઢ પરિતીક્ષનથી એકના ભાવ અને ભાષા
બીજામાં ઉતરે એ સ્વાભાવિક છે, અને એ પ્રમાણે દરેક સાહિત્યના
ઇતિહાસમાં જન્યુ છે. હાલ પણ ભાવ-ભાષાનું વ્યણે અગત્યે
નંકમણ મોટા વિદ્વાનોના સખાણોમાં પણ ક્યા ભેવાના નથી
આવતું ?

અહિં આ કવિએ ભાવણમાંથી અનુકરણ કયું છે કે કેમ તે
પ્રશ્ન અમે અર્થવા માનતા નથી, કાગળ કે અમે તો માનીએ છીએ
કે જો દ્યારામે અનુકરણ કયું હોય તો તે શ્રીમદ્ભાગવતનીજ પરિભા-
ષાનું અનુકરણ કર્યું છે, ને સિવાય બીજા કોઇપણ કવિનું તેણે જેવું કર્યું જ
નથી, કવિ અનન્યાશ્રયી છે. તે એકજ દેવ કૃષ્ણનોજ ઉપાસક છે. આથી

વૈષ્ણવરહિત અપ્રાકૃત જનોના ત્રયો અગર કાવ્ય સરખાં પાણુ વાંચવાને દયારામ હિમત કરી ચકેજ નહિ એવો તેમના મનનો સ્વભાવ હતો. ભાણેજી ભાગવતના દશમસ્કંધને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતાર્યો હતો, તથા કૃષ્ણવિષ્ટિ કાખી હશે; છતાં તે દયારામભાઈ માફક અનન્યાશ્રયી નહોતા. તેણે અન્ય દેવને ઉદ્દેશીને કાવ્યો લખ્યાં હતાં. એના શિવભીક્ષ્ણી સંપ્રદાયમાં સર્વજ્ઞાતમાં તે ગણપતિનું સ્તવન કરે છે—

પ્રથમે ગણપતિ વરણુનું, જેના જય છે પ્રૌઢ;
સૂરરાય સેવે સદા, દેવતા તેત્રીસ કોડ.

* દયારામે કોઈપણ કાવ્યમાં કૃષ્ણ મિવાય અન્યદેવને વંદન કર્યું નથી, એટલે તેની કૃષ્ણમાં અન્યલિયારિણી ભક્તિ હતી. અને તે ભક્તિથી પ્રેરાઈનેજ એણે સર્વે લખ્યું છે. વળી ભાણેજી ધર્મ મિવાય બીજા વિષયને પણ હાથ ઉપર શીધો હતો. એ વાત, એની કાદંબરી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આથી ભાણેજીની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓ ઓછી હતી એમ અમારું કહેવું નથી. પણ જે દયારામ, અને ભાણેજીની સરખામણીનો પ્રમંથ આવતો હોય તો અમે નિઃસંશય કહી શકીએ કે દયારામ ભાણેજી કરતાં વધારે મુંદર ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય લખના હતા અને તે વળી શુદ્ધ પ્રેમ ભક્તિ ભાવથી ભરપૂર હતાં. ભાણેજીમાં દયારામના જેટલો રસ નથી. ભાણેજીના કાવ્યનું અનુકરણ દયારામે દશમસ્કંધમાં કર્યું છે એવો જે મત આપવામાં આવે છે, તેઓ ભલે તે મત ધરાવે પણ અમે એટલું તો પૂછીશું કે દયારામનાં અનુકરણ જન્ય કહેવાતાં કાવ્યો અને ભાણેજીનાં કાવ્યોમાં ક્યાં વધારે મુંદર છે ? જે કોઈપણ વાંચક કાવ્યશાસ્ત્ર અગર રસશાસ્ત્ર અગર ભક્તિની ઉંડી દૃષ્ટિ સમજી શકતા હોય તો તેઓ નિઃસંશયપૂર્વક કહી શકશે કે

લાલણુ ગ્રંથ દયારામના કાવ્યોમા અત્યંતિમ ભક્તિ ગ્રંથનું આધિવ્યક્તિ. દયારામની મગીતની મિઠામ અને રમના છુટકા લાલણુના કાવ્યોમા નથી.

(વિષ્ણુદાસ)નામના પણ નાકરના સમકાલીન કવિએ ભક્તિ મળધી કાવ્યો લખ્યા છે, પણ તે કાવ્યો ગ્રંથાત્મક આનંદન કૃષ્ણનાં નથી તેથી એ ભક્તિગમમા જેવો પ્રેમરમ હોવા બદલે તેવો તેમાં નથી વિષ્ણુદાસના કાવ્યો વણા ખરા શુદ્ધ લાગે છે. દયારામના કાવ્યમા રહેલા પ્રેમ લાવના ઔત્કટ્યનો મપૂર્ણ અભાવ છે જોકે વિષ્ણુદાસના જીવન ચરિત્રમા તેના લેખકે તે કાવ્યમા ભક્તિરસ ફેરવે બધો જનકાંઠ બંધ છે તે વખતે છે પણ તેમા તો અમને અતિશયોક્તિ ઢેરી હોય એમ જણાય છે. વિષ્ણુદાસ એક કથાકાર હતો, અને કથાકાર તરીકે તેની નિપુણતાનો અસ્વીકાર મોઢ કરી શકે એમ નથી એની કથાઓ તથા આખ્યાયિકાઓ વિશેષ છે, પણ તેનું ભક્તિ મળધી અગર ગરબી વગેરેનું સાહિત્ય જૂજ છે. વળી તે મર્યાદા પુરોષોત્તમગમનો ભક્ત હતો દયારામ યુદ્ધિ પુરુષોત્તમના ભક્ત હતા એનું ‘ગમનું હાલગકું’ તથા દયારામનું ‘કૃષ્ણનું પારણું’-એ બન્નેમા વાત્સલ્ય ગમ છે, પણ દયારામના પારણા વાળા કાવ્યમા વાત્સલ્યગમની ટંની મચી ગઈ છે મગાદાજના નીચેના શબ્દોમા કેવો વાત્સલ્યનાસ ઝગકે છે

મારા કહાનાની સમાણી કન્યા લાવશું
મારા વાનને પરણાવીશ મોટું ઘેર,
મારો જાણો વગગળ થઈ મોડે એમજે
મારો ત્રહાનો કરશે સદાય હીવા દેર

માતા જમોદા મૂલાવે પુત્ર પારજો;
 મરો લાડકવાયો સખામા રમવા જશે,
 સારી મુખલડી હું આપીશ હરિને હાથ;
 જમવા વેળા રમતુમ કરતાં પેર આવશે,
 હું તો ધાધને બેટાડીશ હૃદયા સાથ; માતા જસોદા

માતા જસોદાનું હૃદય કેટલું બધું પોતાના લાડકવાયા લાલને માટે ઉભગર્જન થયે છે? દયારામના કાવ્યોની વેબતાનુ બીજું પણ એક કારણ છે અને તે એ છે કે દયારામમાં લાપાનો સ્ફુરાર મરુદાજ સારો છે વિશ્વદાસની કવિતાઓમાં લાપાનો સ્ફુરાર નથી

દયારામભાઈને વસ્તુતઃ એકજ કવિની સાથે સરખાવી શકાય અને તે માન ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા છે. ગુર્જર સાહિત્યને આદિ અને અન્તમાં ગમતમક લાવાતમક મનમોહન કુસુમેથી શણગારનાર કૃષ્ણોપાસક ભક્ત કવિઓ છે એ તેનું અદો લાગ્ય છે. ઉભય ભક્ત કવિઓમાં આમ્ય ગયું છે, અને જે અન્તર છે તે પણ જાણામાત્રજ છે. એકે મંમારમાં પડી તેનો હરીચંદ્રાથી, નાર ચંદ્રાથી આનન્દ માન્યો અને દ્વિતીયે તેના પડવાનુજ અમુક્ત ધાર્યું, અને તેમ કરવામાં ઉભયને વાગ્યું તો માત્ર કૃષ્ણમેવા અને કૃષ્ણકીર્તનજ હતાં. ઉભય અક્ષરોદીહતા, પગ્નું ઉભયને માન રમતી તો મન્મથ મન્મથ નાકૃષ્ણનીજ એકાન્તલક્ષિતા. ઉભયને નિરોધ પ્રપંચ વિસ્મૃતિ પૂર્વક લગવદન સંકિર્તાનું પ્રનુએ દાન કર્યું હતું ઉભયનો જીવનનિર્વાહ પણ પ્રનુએ નિભાવ્યો હતો. ઉભયે શ્રીગણેશસ્તવને પગમ્મલરૂપ માનીને તેની વિવિધતાનો અનેક પ્રકારે ગ્વવાણીદારા અનુનાદ માત્ર કર્યો છે. અલવાદ અને લક્ષિતમાર્ગના સિદ્ધાન્તો નરસિંહ સ્વતંત્રતાથી અનુવદે

છે, જ્યારે દયાગમભાષા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના મિહાન્તોનો શ્રવણા
નુસાર કહે છે સ્ત્રી લાનથી કૃષ્ણલક્ષ્મિ ઉલ્લખને ઈષ્ટ છે ઉલ્લખ કૃષ્ણ-
જેન શગાગ્ગસરખ અને તેના અધિષ્ઠાતા માને છે, પરંતુ નૃસિંહ
કચિત્ ગદસ્યનીના ગાતા નૌકિક મર્યાદાનુ ઉત્તરવન કરે છે જ્યારે
દયારામભાષા નૌકિક મર્યાદાનુ ઉલ્લખન થવા દેતાજ નથી અધર
ચુબન વરી, અપર કંઘુરી, સ્નેહથુ શામલે શુભ કીડ' આ પ્રકારની
પદ્ધતિ દયાગમભાષાના અન્યમા દક્ષિણોચર થતી નથી નરમિહ મહેતા
શામસહસ્રપદીમા સૃગારરમ્ પુરષોત્તમની એષાપ્રધાન નીલા ગાય છે,
જ્યારે દયાગમભાષા તેજ પુરષોત્તમ લાનપ્રધાની લીના ગાય છે,
ઉલ્લખ લક્ષ્મી કવિ કૃષ્ણનીનાનો લૌકિક સૃગારાભાસ સાથે મજ્રમ
કરતા નથી, તેમ નૌકિકસક્તને તેમના મતે એ નીનાના શ્રવણ મનન
ગાનનો અધિગાર પણ હોય એમ પણ લાગતુ નથી તેથી ઉલ્લખ કવિ
નિર્દોષજ છે ઉલ્લખ મ્હો એમ માનતા લાગે છે કે જેમ પ્રાકૃત સર્વ
અન્દ્ર કોટિસૂર્યસમગ્રજ કોટિશશિસમગ્રજ પુરષોત્તમનુ અનુપરણ કરે છે,
તે લોકમા પ્રમગે છે, તેમ લૌકિક મન્મથ કોટિમન્મથમન્મથનુ
અનુકરણ કરે છે અને ગુહ્ય શૃંગારનો ભાસ માત્ર લોભા કરાવે છે
સત્યજય સર્વવિષયાયાસ્તથ પાદમૂલ પ્રાપ્તા. ' સર્વ વિનય માત્રનો
લાગ કરીને રસગ્ધ કૃષ્ણચલ્લેકનિષ્ઠ થનાય ત્યારેજ નૃમિહ કે દયારામનત
અસ્તિ માર્ગીય સન્ધ્યામ ગોપિ ભવત પ્રાપ્ત થાય અને તન મન
ધનથી એ કૃષ્ણનીના જનાન અત લલ્લાનદથી અધિક ભજના
નન્દગમ પ્રાપ્ત કરી લાય આ શુદ્ધ દક્ષિમિન્દુ રાખનાનેજ
નૃમિહ કહે છે કે મન્યાગમા સન્મુખ કરું તો શુભિ દર્શી નિન્દા
થાય દયારામભાષાનુ પણ આજ હૃદય છે આમ અને વિઓની
વચ્ચે માન્ય પણ ફોવા છતા જોન્ધનરામ નખે છે કે આદિ વિ
(નૃસિંહ) પામે એ અતિમ નિ (દયાગમભાષા) માત્ર શિષ્ય સ્થાને

સેવા યોગ્ય છે. કાગ્નુ બને મહાભક્ત હોવા છતાં ભક્તિનું આદિ કવિએ દીધું પરમ નિષ્કર એ શિષ્ય જેવાને જેવાનું બાધી રહી નયુ છે તે વિષયનો એ શિષ્ય સાક્ષી થો દોત તો એની જ્ઞાનાઓ આદિ કવિના મતા પપુ વધારે પ્રદીપ્ત પ્રાપ્તિ થાત ગોવર્ધનરામભાઈ આમ આદિ અને અતિમ કવિ વચ્ચેનું તારતમ્ય ગોધી કાઢે છે પપુ તેમ કહેવામા ગોવર્ધનરામભાઈ ઉભય પ્રવિનુ દષ્ટિબિન્દુ ચૂકે છે ઉભય કવિના કાવ્યમાથી ફલિત થતાં તારતમ્ય તર્ક જે ગોવર્ધનભાઈનું દષ્ટિબિન્દુ પહોંચુ દોત તો એમને નિજ અભિપ્રાય જ્ઞાનવાનો અનમરણ પ્રાપ્ત ન થાત ઉભરે પ્રજ્ઞવાદી દતા અને ઉભયને જી લાગથી કૃષ્ણભક્તિ છુટ દતી એ એમના ગવ્યોનું જે ગોવર્ધનરામભાઈએ સાજોપામ દર્શન કર્યું હોત તો માનમ પક્ષ નૃસિંહ ને પ્રેમભક્તિથી જે અનુભવો થયો તેવા દયારામભાઈને પપુ થયો ના દયારામભાઈના અનુભવમજરી વગેરે અન્યોથી માનમ પડે છે માટે આદિકવિએ ભક્તિનું જે શિષ્ય જોરેનું તે અતિમ પ્રવિ આદિ કવિના શિષ્ય રથાને ખેસવા યોગ્ય છે એમ કહેવામા એકની સ્તુતિથી બીજાની નિદાના ન્યાયનું અનુ સંગુ થાય છે નૃસિંહના મન્યોમા દયારામભાઈના જેવોજ પ્રજ્ઞવાદ અને ભક્તિમાર્ગ-પ્રેમમાર્ગનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે તેનો અસ્વીકાર કરી નૃસિંહના મ યોમા માયાવાદ ગોધવા જઈ ભક્તિને ગાપુ લેખી દયારામભાઈને નૃસિંહથી બિન્ન ગણનામા ગોવર્ધનરામભાઈ જાનને પ્રવિઓના યોના મર્મથી નિજ હૃદયને સરથા અસ્પૃષ્ટ રામે છે વસ્તુત ઉભરે પ્રવિઓ મહાભક્ત અને પ્રેમભક્તિના ઉપામક છે જાનને ગમતી તો શ્રીકૃષ્ણનીજ પ્રેમ ભક્તિ મૂ તુ તેનોવાળા.

સાક્ષર તરીકે કવિ.

યાગમભાષા જૂના કવિઓમા અદ્વિતીય મમર્થ સાક્ષર હતા એ એમના કાવ્યોની વિપુલતા પછી અપ્ષ્ટ પ્રતીત થાય છે. એમનું વાચન પણ વિસ્તૃત હતું તેમજ પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક જ્ઞાન પણ એમના કાવ્યોમા સુપ્રસિદ્ધ છે. કવિની બાળવયમા માતા પિતાના અવસાનથી વિદ્યાબ્યાપ્ત કાષ્ઠ સિધિક અને અવ્યવસ્થિત હતો પણ પાછળથી એમને ડકિરવાવા ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનો સમાગમ થતાં એમનો અભ્યાસ ઘણોજ વિસ્તૃત પામ્યો તે એમના પોતાનાજ શબ્દોથી અપ્ષ્ટ થાય છે

એવેદ ને પદ્મ રાત્ર ને વળી, લાખ્યા પુગણ સમસ્ત,
ઉપનિષદ્દ તો માત્ર બાવન સુખ્યા મત્ર ગ્દસ્ય પ્રશસ્ત,
નિગૂણ ભેદ પુરાણ અતિનો, ને મહારામાયણ સાર,
મહાભાગત ઇતિહાસની પણ કથા કરી વિન્તાગ.

બ્યાસમૂન્યુ લાખ્ય કહી તત્ત્વ સારોદ્ધાર,
તેણે કડી સદેહ છેલ્લા, ન રહી શકા લગાગ,

+ + + +

બ્રાહ્મણ પિંગળ છદ્દ સુતના કાવ્ય અપગ પાર,
મર્મ તત્ત્વ પ્રબોધીને, અબુ સુ કરાન્ધો પ્યાગ.

* * * *

ચો સમગ્રદાય જે ભક્તિ કરા તેના ભાખ્યા બેદ,
ગુહાદૈત બ્રહ્માદનુ પ્રતિપાન કર્યું મવેદ
વેદાર્થને દૃઢિ પમાડે એના મર્મ માહિત્ય,
જોઇ પ્રસન્ન થયું અન્તર મહાર ખીની શુદ્ધિ અત્ય.

(ગુરુ શિષ્યમવાદ)

ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિઓ કવિશ્રીના નિઘાબ્યામની વિશાલતા સ્પષ્ટ છે તદુપગત ભાગતર્મમા મર્મનું યાત્રા કરનાથી પ્રાપ્ત થયેલો વિશાળ અનુભવ અને વિનિધિ ભાગ્યોનું જ્ઞાન પણ તેમના પાંડિત્ય મમર્થન કરે છે કવિશ્રીએ અનેક ગુરુઓ ગુરુગતી હિંદી-મળ, ઉર્દુ મગરી માગ્નાડી તથા પંજાબી ભાગમા લખેલા છે આ ઉપરથી પણ કવિશ્રીની વિનિધિ ભાગના જ્ઞાનનું અનુમાન થાય છે કવિશ્રીને સમગ્રજીવન પશુ સાદજ્ઞાન હતું તે તેમના સ્તોત્રરૂપ મરફૂત કા થો તથા પ્રશ્નોત્તર માનિમા વગેરે ભાગા અન્યોમા આપેલા અનેક નમ્કૃત પ્રમાણથી માનિત થાય છે કવિશ્રી આમ તે જમાનાને યોગ્ય સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતાં તેમનામા દીનતા વણી હતી કવિશ્રી ચોતાના અન્ધની દતિશ્રીમા અવદીનતા દમ્બેશા જણાવતા અને અનુગ્રહજ પાચતા

માક્ષ્ણ લેખકને પ્રથમતો નિઘાનો અતિવ્યામગ થયો જોઇએ તેજો મહાભારથી મર્મ માહિત્યને અરનોખું જોઇ, તથા પર્યટણરૂપી અનુભવથી તે અન્ધસ્થ જાનને રિખસાવવું જોઇએ તેનામા પ્રોદ વિચારા અને ઉત્તભાવા મુદ્દર અને સરકારી ભાગમા લેતા ના જેની કના આવવી જોઇએ જોવર્ધનગમભાઈનામા એ કના ઉતરી હતી, પણ તેમા જે પ્રમાણરૂપ ગુરુ જોઇએ તેનો કવચિત અનાવ હતો આથી તે કના નેના ઉત્તમ સ્વરૂપમા જોવર્ધનભાઈની દૃતિઓમા

જણાઈ નહિ; તે પછી તેઓ સાક્ષર તે હતા, પણ દયારામભાઈ તે પોતાના વિચારો મુદ્દા રીતે ઉતારી શક્યા છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યાદિ મુદ્દો તેમાં લાગી શક્યા છે. ભાષાની મધુરતા શું છે તે દયારામભાઈએ સારી રીતે જણાવ્યું છે તેમની પ્રતિભાનો પ્રકાશ ચંદ્રપ્રકાશની માફક સ્પષ્ટ જણાય છે. બહુશ્રુતત્વ એ સામાન્યતઃ સાક્ષરતાનું લક્ષણ કહી શકાય. તે લક્ષણની ચર્ચા સાર્થકતા દયારામભાઈના જીવનમાં થઈ છે, એ વાતની સત્યતા નિષ્પક્ષપાત વાચકને જણાયા વગર રહેતો નહિ. કાવ્યોત્પત્તિના હેતુ તરીકે મન્મથ કાવ્ય પ્રકાશના પ્રથમ ઉદ્ધાસમાં જણાવે છે કે પ્રથમતો કવિતા બનાવવાની શક્તિ જોઈએ આ શક્તિ એ કવિત્વના ખીજ જૂત છે. એને કેટલાક દેવતાપ્રત્યાદિ જન્ન સરકાર વિશેષ પછી કહે છે આ ખીજ-૫ કવિત્વ શક્તિ ઉપરાંત તેનામાં લોક અર્થાત્ સ્થાવર જગમાત્મક લોકવૃત્ત, જન્મ શાસ્ત્ર આકરણાદિ શાસ્ત્ર, પુરાણ બૃહત્કથા ઇતિ ઇતિહાસો તથા મહાકવિપ્રણીત રઘુવંશાદિનું શ્રવણ તથા અન્વેષણ થવું જોઈએ. વિશેષમાં કાવ્યરત્નો ઉદેશ મેળવવો જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ તેમાં પુનઃ પુનઃ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. સતત તેનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. આટલી સામગ્રીથી સિદ્ધ બનેલી કવિત્વશક્તિ ઉત્તમ કાવ્યનો આગિર્ભાવ કરવાને સમર્થ છે દયારામભાઈનામાં આ સર્વ સામગ્રી હતી અને તેને પરિણામે તેમના કાવ્યો રસિક અને મુદ્દર છે. લેકો-તર સાધુ પુરુષની માફક તેમના અર્થની પાછળ વાણી પોતેજ તણાતી આવતી હતી પોતાને વાણીનો ચમત્કાર લાવવાને અનુદ્રુણ શબ્દના ગવેપણ માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો નહોતો, પ્રેમાનંદ જેવા કવીશ્વરનું માર્કેડેય પુરાણ અગર અટાવકાખ્યાન ‘અગર’ ‘દ્રૌપદી

વન્ન હરણુ' આપણે વાંચીશું તો આપણને કંટાળો આવશે એટલુંજ નહિ પણ આપણી રમણીત્વ એકદમ શિથિલ બની જાય છે, એના કારણકે પ્રેમાનંદની આ મહાકૃતિઓમાં જો કે ભગ્ય કંપનાઓ રૂપી કુમુદો વેરાયાં છે છતાં પણ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કોરોર શબ્દકષ્ટકો ધણા છે, માટે તે કુમુદોની સૌરભ લેનારને કષ્ટકથી ધણી સાવધાનતા રાખવી પડે છે. દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં આવી જીતિ રહેલી નથી. ફક્ત ગુર્જરભાષાનાં કાવ્યોમાંજ પ્રાગાદિક ગુણ માધુર્ય સાથે રહેલો છે એટલુંજ નહિ પણ જગભાષા તથા અન્ય મર્વ ભાષામાં બનાવેલાં કાવ્યોમાં પણ છે. તેમણે જૂદા જૂદા દેશની ભાષાઓમાં કાવ્યો રચ્યાં છે, તે એમની સાક્ષરતાની માત્ર પૂરે છે. તેમના 'સતમૈયા' તથા 'શ્રીકૃષ્ણ અકલચરિત્ર ચત્રિકા' વગ્નભાષામાં એમનો કેટલો કાબૂ હતો તે માખિત કરી આપે છે. એવું કહેવાય છે કે અલિહિંદૂરના દરબારમાં જ્યારે દયારામના સતસૈયામાથી અમુક દોહરા ગવાતા હતા. ત્યારે એક ચારણે એક બીજા કવિના તેવાજ ગાયા, પછીથી તેમાં કાવ્ય તરીકે વધારે માફ ક્યું ગણવું તેને માટે ચર્ચા ચાલી. તેમાં અન્તે રાજાએ કહ્યું કે દયારામના દોહરા મારા છે, કારણકે તેમણે કૃષ્ણ અને ગદાના સુગારનું વર્ણન ક્યું છે જ્યારે પેલા બીજા કવિએ લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમનું વર્ણન ક્યું છે.

માગવાડી ભાષામાં પણ તેમનાં પદ ગાનારના કહ્યુંને કેટલા બધા આહવાદોત્પાદક છે તે નીચેના એકજ કાવ્ય ઉપરથી જણાશે.

સગકે યાગરે મીઝળ મગકે ચારાં,

લોહણીયાળાં બાણ માકા ઉરમાં.

સગકે.

લગત ન જણે વારી નહ બધે ચિતમો,

ઉકાંસત નિહસી આવે પ્રાણ, માકા ઉરમાં.

સગકે.

ધણી દરદરો રે કોઇ ઓખદ ન જાણેવારી,
એક થાં જાણાંજાં માકા મારજી મુગજી, માકાહિરમાં. સળકે. ૨
દયારા પ્રીતમ માકે મહેલે પધારેવારી.

રાવરી દાસી છાં મેં યાકો યહ આસાન. માકાહિરમાં. સળકે. ૩
પંજની લાપામાં પહુ ફેટલાંક પદ જનાઝ્યાં છે, ફકત નીચેનું
એક દૃષ્ટાંત અત્ર જણ થશે.

રાગ કાફ ગત કુમરીની

સાંડે દિલ્લદી મહેરમ સામસ જનદા લલાવે,
તોલી અર્જ ખેરદી મહિ માનદ. સાંડે ૧

પેડેદી દરદી ખ્યાસી, મેરે અખિયાનું,
નમાનિયાનું કિ તરસાનદ ? સાંડે. ૧

દયાકે પ્રીતમ કુંક મહેરમ નિધાકર.
સાનું કયોજી વે દરદ દિખાનદ. સાંડે. ૨

મરાઠી ભાગાનો કાખૂપણુ ફેટલાંક પદો જનાવીને સિદ્ધ કરી
આપ્યો છે; અહિંઆં સ્થગમ કોઝને શીધે માત્ર એકજ પદનું અવતરણ
કરવું ઉચિત ગણાશે.

“શ્રી ગોપીજન વલ્લભારે, હે શ્રી વલ્લભદેવા,
વિઠ્ઠલ માયઆપા, માથા કરુંઘાવી નિજ મેવા. શ્રીગોપીજન ૧

અહો દેવા તુલાં અખંડ સત્રણ, અચલિત સતસંગ
પ્રેમલક્ષિ સાંગાવે, અપાયની શ્રીરંગ શ્રીગોપીજન ૨

કોઇ કેઇ પન્માં તો દયારામભાઇએ ચાર પાંચ લાપાનું મિશ્રણ
બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે.

આ ઉપરથી સાક્ષર તરીકે દયારામભાઇનું વિવિધ ભાષા જ્ઞાન
કેવું હશે તેનો કંઈ ખ્યાલ આવી શકશે. ભાગ્યેજ ખીજ કોઇ પહુ

૨૭૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હવન.

ગુર્જર સાહિત્યના કવિની કૃતિઓમાં આટલું બધું ભાષાજ્ઞાન નેવામાં આવશે. તુલનાત્મક ભાષાના અભ્યાસ કરનાર ભાષાશાસ્ત્રી અગત્ય વિદ્યાર્થીને દયારામના કાવ્યોમાંથી ઘણુંજ શીખવાનું મળી શકશે.

દયારામભાઈનું બહુશ્રુતત્વ તથા જ્ઞાનની વિશાળતા તેમના વસ્તુચિન્દદીપિકા નામના કાવ્યમાં નેવામાં આવે છે. તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કોઈ પણ શાસ્ત્રથી તે અજાત હોય એમ જણાતું નથી. તેમાં વેદ, પુરાણોમાં એમની પારંગતતા હતી એટલુંજ નહિ પણ કળાવિષયક શાસ્ત્રોનો પણ તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. વસ્તુ ચિન્દદીપિકામાં એ બહોતેર જ્ઞાનાનાં નામ ગણાવે છે; વળી સમાજશાસ્ત્રના પણ અભ્યાસી હોય એવું “ઓગસી વસ્તુનામ”માં ચોરારસી પાઠાણ તથા વાણીઆઓની ગાતિનાં નામની ગણતરી કરે છે તે ઉપરથી જણાય છે. જૂગોળ શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અડતાલીસ મહાનદીઓનાં નામથી તથા પચાસ કાઠિ યોજન પૃથિવી વિષેના કુંડક્રિયા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વળી ઓગણચાલીસ વસ્તુઓનાં નામથી ઓગણચાલીસ જાતના રાગોનાં નામનો નિર્દેશ અડિયલ છંદમાં કર્યો છે તે ઉપરથી વૈદકશાસ્ત્રમાં પણ તેમનો પ્રવેશ હતો એમ આપણે સદજ કહી શકીએ; વળી તેમણે આજ ગ્રંથમાં સિંહ વરુ, વાઘ, શ્વાન ઇત્યાદિ પ્રાણિઓનાં લક્ષણ આપ્યાં છે તેથી પ્રાણિશાસ્ત્રનો પણ તેમને પરિચય હતો. ચોરારસી પુષ્પજાતિનાં પણ નામ આપ્યાં છે તેથી તેમનું વનસ્પતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સમજાય છે કાવ્યશાસ્ત્ર અગર અક્ષરકાર શાસ્ત્રોનો તો ઘણો સારો અભ્યાસ એમનો હતો ‘સતસંપા’માં નાયકનાયિકાના બૂદા બૂદા બેદ રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઉદાહરણ સહ સમજાવ્યા છે. વળી રસ-કેટલા પ્રકારના છે,

કા રમા ખાસ ક્યાકના ગુણો જોઈએ, અને કયા દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એ વિષયને પણ વસ્તુ વૃન્દદીપિકામાં અચ્ચો છે વળી શબ્દાલકાર તથા અર્થાનુસારની ખૂબીઓને નુદર દષ્ટાન્તોથી પ્રખર કરી છે ચિનકાનો એમુત્રિમ પાગળધ હત્યાદિની પણ યોજના એમણે કરી છે સંગીતશાસ્ત્રનો એમનો પરિચય દરેક જગ્યામાં અપૂર્વ રીતે જણાય છે તેમણે ૧૦૮ બેદોને અવિતમાં વર્ણવ્યા છે વૃન્દાવનરિક્ષાસમાં કટિમધ્યી મંગીતની માધુરીને નૃત્યજાની માથે ઓત ઓત કરી દીધો છે આ રીતે એક માક્ષર તરીકે તેમણે મરનિદાનો સંપાદન કરી હતી એજુજ નહિપણ તેને પોતાની પ્રિતામાં ઉતાની હતી તેઓ એમ સમજતા કે સર્વ કાષ્ટ નિવાનો હેતુ જ્યાપાધિત્ય અગર નિતજ્ઞાવાદ કરનાર માટે નથી પણ તે કાગળ લગનાનના ગુણાનુસાર કરનાર માટે છે આથી સર્વમપાદન કરેલી નિદાનો વિનિયોગ તેમણે કીર્તનમાજી રો છે આથી તેમની મર્વશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા સાક્ષરતા અન્યોની માફક અધોગામિની જની નથી તે સાક્ષરતા ભૌતિક વસ્તુમાં સંકલિત થઈ નથી અર્થાત્ તેમની સાક્ષરતાનો બ્યભિચાર થયો નથી

આ પ્રકારે નારાયણજીની કવિ તરીકેની સાધન સામગ્રીની સંપત્તિ વિદ્યાન હતી અને એ સંપત્તિનો પરમ કુશલતાથી ઉપયોગ એમણે નિજ કાવેમાં કર્યો છે કવિશ્રી તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત એની રીતે પોતાના કાવ્યોમાં પ્રથે છે કે જેનું દર્શન કરનાથી કવિશ્રીની શક્તિ માટે આપણને માન થાય છે અને નિજ મતબ્ધ એની સુદરતાથી ધગવે છે કે તે વાચીને આપણને પરમ આનંદ થાય છે. કવિશ્રી આટલી સંપત્તિ હોવા છતાં જે વિષય પોતે આનેજે છે

૨૭૪ ભાત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ત્યા એમની ભાત પલુ તદનુરૂપ થઈ જાય છે 'ગસિકરદલ'
દત્તપદિ ત્રયો તો કવિશ્રીના પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ નાના કાવ્યોમા પણ
કાવ્ય નિર્જ મત ૧ નિદ્ધાત પરમ કુશળતાથી ઉપદેશે છે

૬ કૃત મણિમાલા ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૬

નિત્રેના મેદેનમા વસે માગે વાનમો નમે નજ લાડીયો રે,
જેરે જાય તે જાળી પામે છરે

જુલ્યા ભમે જે જીજા મ નમા જાવેરે,

હરિના મગે જોકા લમે રે નિ ૧

મલ્લમ દેશમા ભમિત નગર છેરે,

પ્રેમની પોળ પુછી જાળેરે,

મેદેનાથ પોળીઆને મળી મોટાલે પેશનેરે

મેના સીડી ચડી ભોળા આળેરે નિ ૨

દીનતાના પાનમા મન મલ્લી મકીરે,

ભો ભગવતજી કળેરે,

ભાવ પુમવ નોજાવ કરીને રે,

શ્રીનન્દભવજીને વગ્ને રે નિ ૩

જોરે મનાજીનુ મૂળ હરિ ઈન્ધારે,

કૃપારિના મિદિ ન થાયરે,

શ્રીનન્દભ દગ્ધ થકી મ પડે મેહલુ રે

દૈવી જન પ્રત્યે દોષ ગાય રે નિ ૪

૫૬-રાગ કેતારી.

ગાઈ દણકતુ દોર દણકે છે સદુ નમમા

સીમખેનર અણુ કાષ ન મૂકે,

ના બાવું બાવ ત્યાંહોં ના ખાવું ખાવ તે,
 નિત્ય તેહેમાં ન ચૂકે. મહાર્ક ૦ ૨૬.
 વાગી લાઈ ઘેર ને ગોત્ર માંડુ ગળ્યું,
 લીધુ નીરજ પશુ તે ન સુધે;
 પહેલા રાડાંઓ ધાસ કન્યું કુસકા,
 માર આછતે પણ તેજ કુજે. મહાર્ક ૦ ૧
 હેડો હોડેરડો મ્હોડો માંઓ નહોં,
 ચયું હરાડું હાવાં હું તો હાર્યોં;
 વગ મહારે નથી તકથી મહાર કહાવ્યું,
 મટિ રડું છું લયબીન ચિંતાનો માર્યો. મહાર ૨
 હે શર ના ગોપાળ મેં અરયું એ આપને,
 વસ કરી રાજો નિજ પામે માંગું;
 આધૂપણ શીખવી વૃદ્ધાવન ચારલે,
 કલેપ મહારા ટો પાગ લાગૂં. મહાર્ક ૦ ૩
 હે સ્પીકશ એ કલેમ મુજ મનનનતણા,
 આપે ટાળો કરો શુદ્ધ માચું,
 સમરણ મેવન બને અહરનિમ આપનું,
 અચળ આનંદ માણે એહ વનયું. મહાર્ક ૦ ૪
 મનમતી બગડનાં સર્વ કાષ બગડિયું,
 કરતુ બહુ નાચજી દયા આણો;
 જનહયાના ચિતમ શ્રી ગોવરધનધરણુ,
 કરણાદષ્ટે જુઓ નિજનો જાણો મહાર્ક ૦ ૫

ત્યા એનની ભાસા પણ તદ્દતુરૂપ થઈ જાય છે 'ગસિકરસ્તમ'
દત્તાદિ ત્રયો તો કવિશ્રીના પ્રનિદ છે, પગ્ધુ નાના કાન્થોમા પણ
માન્ય નિ ૮ મત ૧ નિદાત પગમ યુગતાથી ઉપગે છે

દ દૃત મણિમાયા ભાગ ૨ ૫૫ ૬

નિત્રેના મેડેયમા રસે માગે વાદ્યમો રમે ન ૮ લાડીયો રે,
જેરે જાય તે જાળી પામે છરે,

તુલ્યા ભમે જે પી ન મનમા મોઘરે,

હરિના મગે જોડા લામે રે નિ ૧

મતંગ દેવના બકિત નગરે,

ત્રેમની પોળ પુછી જાળેરે,

મેડેનાથ પોળીઆને મળી મોટોને પેલ મેરે,

મેરા સીડી મડી મેળા થાળેરે નિ ૨

દીનનાના પાત્રમા મન મળી મુઝરે,

જે ભગવતછો ક લે રે

નું જાન કુમાર ગોખાર કીરો રે,

શ્રીરક્ષનવગછો રંગે રે, નિ. ૩

જેરે નાજુનુ નજ હરિ ધ્વજારે,

કૃપાવિના મિદિ ન થાયરે,

શ્રીરક્ષન દગ્ધ થઈ મદ પડે મેદુનુ રે

દી જન મરે હો ગાદ રે નિ ૪

પદ-રાગ કેહરો.

૨૦૬ દગ્ધુ દોર દગ્ધુ છે મધુ નમના

નીમખેર પગ કાઢ ન મરે,

ના જલુ જાય ત્યાહા ના ખાલુ ખાય તે,
 નિત્ય તેહેમા ન ચૂકે મહાર૦ ૧૬.
 વાગી નાઈ જે ને ગોલુ માકુ મળ્યુ,
 લીનુ નીરજ પચુ તે ન મુને,
 પહેલા મહાઓ વામ કયું હમકા,
 માગ ખાધને પચુ તેજ હુગે મહાર૦ ૧
 દેવો દોરેડો દોરો માન્યો નહો,
 યચુ હરાકુ હાના હ તો હાર્યો,
 નમ મહાં નથી તદ્દપી મહાર ન્દાચ્યુ,
 માટે મુ ૨ ભવબીન ચિંતાનો માર્યો મહાર ૨
 હે ગુર આ ગોપાળ મે અગધ્યુ એ આપને,
 નર કમી ગળો નિજ પામે ના હુ
 આધપાલુ સીખની દુદાનના આગળે,
 કેને મહારા દરે પાય નાગૂ મહાર૦ ૩
 હે સીકલ એ કેનેશ મુજ મનનનતપા,
 આપ દાગો કરો ગુહ માન્ય,
 સમગ્ર નેનન મને અહગનિસ આપનુ,
 અચગ આનદ માણે એહ વનચૂ મહાર૦ ૪
 મનમતી બપાડના મર્દ હાથ મગડિય,
 હુનુ મુ નાયજી દયા આણો,
 જનદયાના ત્રિતમ શ્રી ગોવંધનધગ્ધુ
 કસલાદષ્ટે લુઓ નિજનો જાણો મહાર૦ ૫

૨૭૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

નાગર નટવાના પદમા આખી ભાગા બાજીગર અને નટની છે અને તેમાં આખી સૃષ્ટિ એક જ છે, અને તેમાંથી ભગવાને પોતે મૃદિની ઉત્પત્તિ યિતિ અને વધ કરી ગીત કરે છે તે દશોરી એ નટણીથી સુખ્ય નદી યરાના ઉપાય તરીકે હરિ નામનો મંત્ર અને પ્રભુની ભક્તિને ઉપાય તરીકે સૂચવ છે આ ઉપરથી કવિશ્રી શૌંકિષ પ્રવગને પણ અનૌકિક ઉપદેશના ઉપોદ્યમા કરી રીતે યોગે છે એ જોઇ આપણને એમની શક્તિ માટે મદદ માન ઉદભવે છે

એવીજ રીતે 'પાઓ પ્રેમ રસ પ્રાણુજીવન ર' એ પદમા ભક્તિ નિરોધની ઉત્તમતા તેનીજ રીતે નિચેના મહેનમા જણાવે છે એ પદમા આખો પુષ્ટિમાર્ગવસિદ્ધાત થોડા શબ્દોમા સમજાવી દે છે 'માઝ હપુકતુ ઢોગ' એ પદમા આખા ભાગમા પદમ રમણીતાથી મન વશ કરવાનો ઉપાય અને મનની વિકળ યિતિને આમેજન દર્શાવ્યા છે આ પદોજ નહી પણ કવિશ્રીના બીજા થોડા બધ કાવ્યો એના છે કે જેની અદર શબ્દની અને અર્થની ગુથણી કવિશ્રીએ બહુ અમી રીતે કરી છે

આ પ્રકારે કવિશ્રીનો ગુજરાતી ભાગા ઉપગનો કાણુ મમનપ છે. કવિશ્રી શબ્દાર્થ રસિક છે અને જે પ્રસને જે શબ્દ વેદ્યએ તે પ્રમાણે યોગે છે ગુજરાતી ભાગામા ગીત વણા જોઇ કવિઓએ શબ્દ અને અર્થની આરી અપૂર્વ ગુથણી કરી છે કવિશ્રીએ જ પાદન કરણુ જ્ઞાન પુસ્તકો નહિ પણ લોક અનુભવ મૂલ્ય અરલોકન અને વિવિધ દેશના પર્વટણુને આભારી છે

દયારામભાઈની જયન્તીનાં ભાષણો

૧

મહાનુભાવી ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈને

કેમ અવલોકરો ?

(ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈના ૧૪૭ માં જન્મદિન પ્રસંગે અમદાવાદમાં પુ ના વેણુવમહામલા તરફથી યએલા મહાસભા ઝલના પ્રમુખ મેન ટ્રેનિંગ કોલેજના હેડમાસ્ટર શ્રીયુત મનમોહનદાસ દનપતગમ ત્રી એ નુ ભાષણ)

વિવેક-વિનય.

પરમ ભાગ્યવાન બહેનો તથા બધુઓ.

પરમ ભગવદીય ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈના જન્મદિન જેવા સમાગ્ર ભ નિમિત્તે મોક્ષી પબામાં પ્રમુખપત્ની ચોગ્યતાનો અશમાત્ર પલ્લુ માગતા નથી, એ કથા પિના પાપ સમન્વય એવુ છે, એટલે એ પ્રિતાગ દગાના પ્રિયેદમાં હિતગ્વાની જરૂર મે લેઈ નથી, તે માટે પ્રથમ ત્યાય મર્ફ મળ્યેાની કુલાણમાજ સમા પાની સતોદ માનુ છુ વણ્ણુન મહામલાના કાર્યવાહકોના આગ્રહને નીધે એ ધૃષ્ટતા મારે કરી પડી છે એટલુ મારા વિશ્વામયગ ાનીકારી લેગો, તો મારો અપરાધ વણે અગે સુન્ત ય ચપ્પાગે, એમ માનુ છુ અઠોડિકે વાણીના બજન પીગસી હૃદયગમ વ્યાખ્યાનો વડે અમૃત-સગનુ પાન કરાની હૃદયની તૃપ્તિ પર્યન્ત બોજનપાન આ મલા

નડપમા યજ્ઞ ગ્યુ છે, તે આનદમા આત્માના હોય તોજ સુક્રપાકુ ભોજન અથવા અગ્નિના પાન આ સમયે સલામા કોઈ ગ્યુ કરી રહે પરંતુ પ્રિય મજાનનો, આના મિષ્ટ ભોજન પડી ખાટી છાત કોઈ કોઈ વખત પીનાઈ ઉઠિ આપણામા પ્રચરિત હતી તે હાલ પણ છેક નીકળી ગઈ નથી અનન્ય, હાનમા તો બાકીને બાકી ભોજનને અતે ફગાદિ લેવાનો પ્રયાગ વધતો જાય છે તો પણ ખાતની રૂઢિ છેક નીકળી ગઈ નથી, તેનો તાલ લઈ લાના તુડા બે ખોલ ખોલવાની રંગ નાગી લઉ છુ નાને મોટે મોટી રાત કંવાનુ પ્રાનાન્ય મારે કરવુ પડે છે, પરંતુ પ્રમુખસ્થાનની ફરજ સમજી તે અપામે પણ અદા કરીજ જોએ એમ સમજી જો કાર્ય તન્હુ પ્રેરાયો છુ, એટલુ બાકી માન સર્વ દોષોને દરજ્જા કરગો, એમ હુ આવા ગણુ છુ

ભારત અને કવિ

આજનો પ્રમુખ મહાનુભાવી પદ્મ ભગવતી દયારામભાઈનો જન્મ દિનમ ઉજવવાનો છે અનતામેની જન્મતો ઉજવાય છે તે દિનમે તેમના જીવન, પૂજન તથા ગુપ્તનાદિનો કમ ગણવામા આવે છે મનુષ્યોના કેટલે નામાલિક, ધાર્મિક માહિત્યને નમતુ અથવા અન્ય વિષય કઈ મહાકાર્ય કરેતુ હોય ત્યારે તેના અવમાન પડી તેનો જન્મદિન પણ ઉજવવાનો ગિરાજ કહક અને પ્રથમ વીજ હતો અને હાલ તે વિશે પ્રચાર પામ્યો છે, એટલે આપણે જોઈએ છીએ, અને તેનો ઉદ્ભવ સ્પષ્ટ છે એ વિશે બે મત હોઈ રહે નહિ, મનુષ્યોના જન્મ દિન ઉજવવાનું તેમના ગુણાન ગાવાની પૂજનનંદાની રીતે રહે છે, એમ મ્હોએ તો માને, મતનંદા

તેમણે કરેલાં કાર્યોનું મહત્ત્વ તેમની તરફ કાંઈ પણ પ્રકારના મંથનથી જોડાએલા જનમમ્લ આગળ દર્શાવી આપવા પ્રયત્ન કરવા એ જન્મદિન ઉજવનારાઓનું કાર્ય છે, એમ માની શકાય. આજનો સમારંભ વૈષ્ણવમહાસભા તરફથી ઉજવાય છે, અને વૈષ્ણવ તરીકે કરેલી દયારામભાઈની મહાન સેવા તરફ એ સભાનું મુખ્ય લક્ષ્યર્થિદુ રહે એ સ્વાભાવિક છે. દયારામભાઈનું જીવન પુણિમાર્ગવલ્લભી હોવાથી પુણિમાર્ગ માધેના એમના જીવનનો મંથન ફળુભર પણ તે માર્ગથી અક્ષય ગમી શકે એમ નથી. જન્મ્યું છે એવું કે દયારામભાઈ એકલા વૈષ્ણવોના નથી પરંતુ આખા ગુજરાતના છે. અને લાખો વૈષ્ણવ સ્ત્રીપુરોએ જો કે દયારામભાઈનાં કાન્યો લાગ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ગુણગાન કરી જીવનનું ઐકાતિક સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો પણ તેમના કાન્યોની ખુશીઓનો, લાવનાઓનો તાત્પર્યનો તેમજ રહસ્યના અમકારો બતાવવા પુરતો પણ સાક્ષર પદ્ધતિએ વિકાસ કરવા તરફ વૈષ્ણવી સૃષ્ટિનું ધ્યાન લાખો વખત સુધી દોરાય હોય એમ લાગતું નથી. આમ થવાના કારણો મોઢવા માગ જેવા માટે બહુ અઘરા છે. પરંતુ મારા નાત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એક કારણ કદાચી શકાય એવું છે. આધુનિક શિક્ષણના સંસ્કાર વધરના. અને જુની શૈલી પ્રમાણે વૈષ્ણવ જીવન ગુજરનાર વૈષ્ણવો આવી બાળતમાં દુર્લભ રહે એ દેખીતું છે, કારણ કે અહીં મવાય આ મહાકવિનાં કાન્યોનો સાક્ષર પદ્ધતિએ સમીક્ષા કરવાનો છે. દવ રહ્યા નવા જમાનામાં ઉઝરેલા અને આધુનિક શિક્ષણ ગતિવાળા વૈષ્ણવપુત્રો. એમના તરફથી આ દિશામાં પ્રયત્નની શરૂઆત થવી જોઈતી હતી એમ મૈ કોઈ ઇચ્છે, પણ તેમ થઈ શક્યું નથી. આનું કારણ મોઢવા પ્રયત્ન કરીશું તો માલમ પડશે કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની

સાથેજ (અપવાદોને બાલુએ મૂકી માધારણુ રીતે કહીએ તો) જડવાદના અથવા ઔદિક સુખવાદના સંસ્કારો યુવકોના મગજમાં અભુજાણે ધુસતાં ધુસતાં સામ્રાજ્ય બોગવવા લાગ્યા, અને સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનગમભાઈ કહે છે તેમ કવિનો કીર્તિદેહ ધીમે ધીમે સંકુચિત થઈ ગયો. એ બાળત નિષ્પેક્ષપાત રીતે વિચારનાર પુરુષને ઘણે ભાગે દુઃખોચર થવા પગર રહેતો નહિ. ગ્રહા એ મૂર્ખતાની જેન જેવી ભાસવા લાગી, વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રગતિ વિનાશક ભાગવા માંડ્યો, ધર્મના સાદૈતિક ચિહ્નો ધારણ કરવાં અનાવશ્યક નહિ પણ હાસ્યાસ્પદ ગણાવા લાગ્યા, સૌ કોઈ પોતપોતાના આચારને તિર્કાંજલિ આપવા જેવી સ્થિતિએ પહોંચેલા મનાવા લાગ્યા જુદીથી ન સમન્વય એવી કોઈ વસ્તુ સત્ય હોઈ શકેજ નહિ એમ મનાવા લાગ્યું. મતસંગ કે કૌટિક તર્કથી અને કુક્લિતી પ્રતિપાદિત હોય તેજ મત્ય અને બાકીનું સર્વ ગપાટા, અતિદાયોક્તિ, અથવા મતિવિવ્રમ યા તો આમોદ સિવાય બીજું હોઈ શકેજ નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા પર અનુમાનોની પરંપરાઓ બધાવા લાગી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આધુનિક શિક્ષણના સરકારીઓમાં વૈખ્યાન યુવકો અને અન્ય યુવકો લગભગ એક સરખી પક્ષિના ચમ્પ ગયા, અને પૂર્વના સનાતન ધર્મને પાત્રાત્ય જુદિવાદ તથા અવિશ્વામની કેસોટીએ ચઢાવવા લાગ્યા. આ વાત્તાઓમાં અથવા જુગ્મનના આત્મ મન્થનકાળમાં આપણા દયારામભાઈ પણ ભક્ત તરીકે જોવાતા નહીને પ્રધાનપણે કવિ તરીકે જોનાવા લાગ્યા, ને તેમનો કીર્તિદેહ સંકુચિત થઈ ગયો. તેમાં પણ દેવગોને એવું બન્યું કે કાવ્ય મગીક્ષાની પહેલ વૈખ્યાનવેતર યુવકો તરફથી થઈ. એ મગીક્ષામાં કોઈ કોઈને આદ્ય ધર્મના ઝોઝવના સંસ્કાર લાગ્યા હતા, તો તે વિશેષે કરીને શાકર ગાન

માર્ગના જ્ઞાનમાર્ગ અને પ્રેમમાગના પ્રમાણ પ્રમેય માધન અને ક્ષય જુગલ દોષ એ મર્વ ટાઇ કણુન કરે એમ છે, તેથી ગમે તેની માત્રાતી વાપર્યા છતાં પ્રેમ ગદ્યનુ ઉદ્ધવાટન નેમને હાથે ચોગ્ય રીતે ન થઈ શકે એ ઉવાકુ છે અને ઝનયિત બેઠી માર્ગની પરિજ્ઞાનાના ને ને લીધે સશ્રમ થાન તો તેમા બેશ પણ નાથ પામના જેવું નથી ઉવાકુ તરીકે ભક્તિ માયા, નાગવપુ, અક્ષર બ્રહ્મ વગેરે પણ પારિલાપિ, શબ્દો નને માર્ગમા જુ. જુ. અર્થમા વપરાય છે બીજું તો દૂર ગયું પણ ખુ શ્રીકૃષ્ણની ભાવ નામા શાકર જ્ઞાનીઓ અને નૃસિંહ મહેતા, મીરાનાથ, યાગમલાઇ વગેરે પ્રેમી ઝવિઓ વચ્ચે એક ગીતે કહીએ તો ઘણો મોટો ભેદ છે એક શ્રીકૃષ્ણાવતાને નિર્ગુણ પ્રતિપાદ- શ્રુતિઓને મુખ્ય ગણી તથા મથુણ પ્રતિપાદ ને ગૌણ ગણી પ્રથમ અસ્થામા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના માધનરૂપ સમુદાય માયિક બ્રહ્મ માને છે ત્યારે બીજા સમુદાય તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રતિપાદ શ્રુતિઓને મગજુ માન આપી પ્રાકૃત રૂપ રહિત એટલે નિર્ગુણ પણ અપ્રાકૃત શુદ્ધ મલિત એટલે મથુણ એવા અથ મા ફલરૂપ ગમાત્મક પન્થબ્રહ્મ માને છે આ મામતો નિસ્તાર કરાવું અત્ર લેશ પણ પ્રયોજન નથી દેશ દષ્ટિબિન્દુમા ભે. દોવાથી સશ્રમ ચરાના મલવનુજ માન દિ. વર્શન નરાવવા પુગતો આ પ્રામગિક પ્રયાગ આ યા પડી મગ આ તત પર પાછો આવુ છું

કેમનાયલાઓ પ્રતિ-

આ પ્રમાણે માનાન્ય ધર્મના મરકાર મદિત આ મદિત નળા- વેતર સુરો તરફથી મ નદષ્ટિએ દર્શયિત ધર્મદષ્ટિએ યાગમ

ભાષ્ટના કાન્યોની સમીક્ષા કેટલોડ વખત સુધી ચાલ્યા કરી ત્યાર પછી એક વૈષ્ણવ મુવક વર્ગની દૃષ્ટિ ખુની અહીં કહેવાની જરૂર છે કે દયાગમભાષ્ટના મત્રદાયના ધર્મ પુસ્તકો આ મમયમા નહિ જોવાજ બહાર પડેના, અને ભાગાતૂગા વૈષ્ણવધર્મ સળધી ગૃહસરકાર ઉપર કહેના પાશ્વત્ય સિદ્ધાંતના સન્કાર આગળ કેવળ દુર્જળ બની ગએલા પરંતુ આન્તર પત્રી પ્રત્યાગત થાય છે, અને તે પ્રમાણે અહીં પણ કાનાડ વૈષ્ણવ મુવકોમા સમર્થ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ, એટલે પ્રયત્ન પણ શરૂ થયા અને પશિલામે એ મુવકોએજ રવ મત્રદાયના પુસ્તકો શોધી જપાનવાનુ કાર્ય શરૂ થુ એ કાર્ય કરતાંનર સાથેજ પ્રથમ તો એક મોટો પડો વાટચો પુષ્ટિસપ્રદાયમા આવે સાહિત્યનો અભાવ છે એવો આક્ષેપ આ મુવકોને અગાન જનક લાગ્યો, અને તેમની પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા દિન પર દિન તીવતર બનતી ગઇ આ કાર્યને અગે દયાગમભાષ્ટના કાન્યો તરફ પણ તેમની દૃષ્ટિ રનાભાવિક રીતે વળી અને વૈષ્ણવેતર મુવકો તરફથી એ કાન્યો પર તવા વિપર થએની ટીકાઓ અપૂર્ણ, અયોગ્ય અને કનચિત્ અસહ્ય પણ તેમને બાગી પરિણામે માર્ગોધ માસિકોમા દવારામભાષ્ટ તથા તેમના કાનો સળધી લેખો લખાના બાન્યા, અને શ્રીત્યારામકૃતકા ન મણિમાળાના ભાગ એક પછી એક (કનચિત્ ટીકાઓ સાથે પણ) બહાર પડવા લાના, અને હાન મુધીમા ચાર ભાગ નીકળી પણ ગયા આજના જોયો સમારભ ચાનુ થયો તેનુ નૂગ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિમા શોષ્યુ મવામો પડે એમ બાગે છે

આધુનિક સમીક્ષામાં—વિવેકત્યાગ.

આપણા આ સમારભના ઉદ્દેશ મળધી ઉપર અનુમાન કર્યા પત્રી એ સમારભના કાર્ય સળધી કઇક બોવાનુ ઉચિત ધાર

ધુ. દયારામભાઈનાં કાવ્યનું રસપાન કરવું એટલે એ મહાનુભાવીની કૃતિ વડે ભગવદ્ ગુણગાન કરવું એ છે પણ એટલુંજ બસ નથી. કેવળ સંગીતનો આનંદ ગાનના વિગમનો ભાવ સમજવા વિના એટલો હૃદયસ્પર્શી થઈ શકતો નથી. તે કારણથી ભક્તકવિના હૃદયનું રહસ્ય, સમજવના પણ માથેસાથે પ્રયત્ન થાય તે પણ છટ્ઠ છે. આ ઉપરાંત કવિના સંબંધમાં ગેરસમજૂતીઓ ઉભી થએલી હોય એમ લાગે તો તે શાંતિથી દૂર કરવા માટે પણ અલ્પ સમય ગળાય તો તે સમારભને અંગે અનુચિત ગણાશે નહિ, પરંતુ તેમ કરતાં એટલું યાદ રાખતું જોઈએ કે જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત પુરો-ષોના અભિપ્રાય સાથે વિરોધ દર્શાવવાની જરૂર પડે ત્યાં હંમેશાં મર્યાદામાંજ રહીને તે કાર્ય કરવું વિનંત એ ગૃહસ્થ માત્રનું ભૂખલું છે તો તે ત્રિદુઃખ એટલે ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિર્દૈવિક યા તો કાગિજ, વાચિક અને અને માનસિક દુઃખોમાં ધૈર્ય ધારવાની ભગવદાજ્ઞા માથે ચઢાવનાર વૈષ્ણવનું બપલું ન હોય એમ કેમ બની શકે ? માટે પ્રેમને લીધે ઉભગાષ જતી લાગણીથી એકેકમ દોગાઈ ન જતા મનને કાણુમા રાખવા જોઈએ સંયમ મહણ કરી સત્ય જણાવવા પ્રયત્ન કરવો એજ વધારે હજ છે. હું જાણું છું કે આ કહેવું વધારે સહેલું છે, પણ કરવું બહુ અઘરું છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચનાર કોઈ પણ તટસ્થ વિચારશીલ પુરોષને તો મહેજે નિશ્ચય થશે કે કેટલાક સાક્ષરોને મન પુષ્ટિમાર્ગની હેકરી કરી એ તો એક ગમતજ હતી. આવાં દુઃખદાયક દૃષ્ટાંત તો એકથી વધારે આપવા હું હજ ધારતો નથી, માટે નમુના તરીકે એકજ આપીશ. એક વિવેચક એટલે સારાસારનો નિર્ભય કન્વામા ચતુર પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા સાક્ષરે એક સસારસુધારકના ઇવનચરિત્રમાં લખ્યું

હે કે પાપમા પચેના પુષ્ટિમાર્ગને જડમૂળથી હનાવવો, તેનું બળ
 ઓછું કંવુ અને તેને જગતમા હરકો પાડવો ” એજ તેનું મનોપરિ
 મહાત્મનું હતું નથી લખ્યું કે ‘ આ મહિં બધે થતાજ દર્શનવેળા
 રોસાઓ અને મહાગજવેળી ગજાઓ મહામહા કુબ પામવા નાગીઓ’
 જસહરુણવત્સર્ગમ્ એવી ઉચ્ચતમ ભાવનનું મિચન કરનાર,
 નિશ્ચ જેના નામ પાદમા ગિ-દુષે ગટેનું છે એના ધીરાધા નાન્ત પર
 પ્રેમમા તલીનના કરાનનાર, પ્રેમ છે આત્મા જેનો એવો જે પુત્રિમાર્ગ
 તેના મનુષ્યમા એના વચ્ચેના માબગી સહેજ પપ્પુ ધર્મનું અભિમાન
 ધરાવનાર કસા પુરુષનું લોહી ન હોયે ? પરંતુ રૂપવનુષ્યો સા
 ફોગેની આરી ગાગોને પપ્પુ ત્રીની નાગો માતી વેરી મારૂ આ કહેવું
 મોં ઉતરે એનું નથી, એનું જ માત્ર છુ કા જુ ક ઉપના શબ્દો
 આજે પણ વાચતા મને પોતાનેજ કપારી ઉત્પત્ત ઘણ વિના ગહેતી
 નથી તેમ છતાં પ્રિય બધુઓ મારે કહેવું પડે છે કે આરી કમો
 દીમ થી પણ પમાર વવા આપણે અત્યંત મથન કરું જોઈએ મગજ
 કે આપણા પ્રભુજી હાની એરી આજા છે કે—

सर्वं सहेत परुष सर्वेषां कृष्णभाचनात् ।

જેના પ્રકાશમા આપથી પોતે / જણાવે છે કે—

‘ सगारिभिर्न वचते शीलोमुखे ” इति वाक्याद्
 दुणता वचनेन श्रामो भवति ॥ तत्र तानि वचनानि हितत्वेन
 ग्राह्याणि ॥ अत्यन्त निरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन तत्रोपपत्तिमाह
 कृष्णभायनादिति ॥ कृष्ण पर अस्मानुगदिशति बहिर्मुखतया
 न स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ।

અર્થ — જેવો લોહ મટુના મારા લાભથી નથી થતો તેનો

દુષ્ટના વચનથી હૃદયમાં થાય છે. ” એ વચનાનુસાર ક્ષોભ થાય ત્યાં (વચનથી હૃદય વ્યંત્રિત થાય તો આંતર સેરા થઈ ન શકે માટે) દુષ્ટ વચનને પણ આપણા હિતકારી ગમતું માલખી લેના. જો તે વચન અત્યંત નિરુદ્ધ હોય તો કૃષ્ણા ગમે આરા કરે છે કે બહિર્મુખ થઈને ન રહેવું એમ સમજી લેવું પરંતુ ક્ષોભ થવા દેવો નહિ. ”

આ ઉપરોક્ત ગ્રંથો કવો બહુજ સુસ્ત્રેય છે, પરંતુ આપણો એ ધષ્ટ મિહાત છે એ હમેશા યાદ રાખવું, અને તે પાળના સર્વ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ થવું, એ આપણી ફરજ છે વૈષ્ણવપદની પ્રાપ્તિ રસ્તામાં પડી નથી વાણી પગીલાઓમાં પાસ થયા પછી એ પદની મળે છે.

કવિશ્રીના અક્ષરદેહના લિપ્ત લિપ્ત જીમે

પ્રમગ આનંદથી આજ બ્રાહ્મતના મમર્થનમાં એક મ મત વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવા મન વલચાઈ જાય છે, અને જન સખાણુ થાય તો પણ ક્ષમા કરવા હ આપ મર્મને યાચના કરે છું મન વલ-આવાનું કારણ એટલું જ છે કે પગમ ભગવદીય મહાનુભાવી દયાગ-મહાધના જીવનચરિત્ર પર અને કાવ્ય મ મધે એમના સૃજાગ પર અનેક રીતે આ જમાનાના માણુવર્ગ તરફથી પ્રવસાઓ તથા ટીકાઓ કરનામાં આવી છે કોઈ એમના સૃજાગથી ગતને (માગ ધારવા પ્રમાણે પ્રાકૃતગ્મ દષ્ટિએજ) ‘ ખગ પાણીએ ચમકવું, નાપિકાબેદે વિસ્તીર્ણુ સુવર્ણુ સરખા સખ્દોમાં જરિન અને તાપ સુગ્ના તેજોમય સિંધુમાં તરવું, દેખે છે. કાષ્ટને “ પ્રાકૃત સૃજાર ભાગોનું વર્ણન કરતા હોય તેમ લક્ષિતચંદ્રની કોઈ પણ કોટિમાં ન આવે

એના સૃજાન સ્થાનેશમાં લખી પડતા 'દયાગમભાઈ' લાગે છે કાઢને
 'આગમભાઈ'નું સ્થૂળન 'કવચિત' બામે છે, તો કેટલાકને એવું
 હોવાની શકા પડે છે કાઢકને ખાતો છે કે કવિવર 'પોતાના યુગમાં
 હોવાની દૃષ્ટિએ નુકસાને પૂજનીય વસ્તુ, અને તેમના ઉદ્દારમાં
 પરિનિભાવનાઓજ મોઢાતી,' પરંતુ શાયકરે કે કે 'એ યુગ ગયો
 અને પીળે યુગ મેઝા કે ભાવનાને ન્યાને વ્યવહારબુદ્ધિ અને તર્ક
 પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે આરા યુગમાં આ કવિનો નીતિદેહ પરસ્ત થઈ
 અપકીર્તિદે મધ્યાય નહિ એજ આ યુગનું જાન નડુના જેવું છે'
 આ પ્રમાણે દયાગમભાઈની તથા તેમના જાનની અનેકાનેક રીત
 અમીક્ષા થઈ છે, જે મધી અને આપરી રૂઆરસ્યક ધાગેતા નથી.
 પરંતુ એ મર્મમાં મલ્ય રોષ તે મોઢી જાડાનું દગ્ગાઈનું નન થયા
 રંગ નહિ મારી અત્પ્રમતિ પ્રમાણ મધીજ મલ્ય છે જેને જેવું
 જાગ્યું તેવું તેમણે અત કગ્ગુની નાનપીડુર્ક લખ્યું એટલે અમે એ
 મલ્યજ છે અને દયાગમભાઈની કરિતા એટલે આદર્શ જાનની બી
 ખુમીઓ તેમાં ભદ્રેલીજ ગાય એનો પ્રતાપ ફાઈરે તો તેનો નાથ
 નથી માણેવાને માધાગ્ય દૃષ્ટિએ જાનના જે અગ ખીનેલા
 માલમ પડે તે મનાવે ને ખામીઓ મૂકે તે માપેશ મીને ન ફિરે એ
 નુયુક્તજ છે પરંતુ પ્રિય માર્ગો, એટલું આપણે યાદ રાખવું
 જોઈએ કે જના આપણે મારા નગ્ગાનો ઉત્તમ, મધ્યમ, દીન તર્કિક
 વિવેક કરા મેશીએ હીએ ત્યારે દમેતા સામેશ દૃષ્ટિએજ જાણે
 અમને પળ મોલીએ હીએ આપણું જાન મર્મજ સામેશ હોય છે,
 અને માર્ત્તિક, ગાનસી, તાનસી, પ્રકૃતિને વરા ગ્દીનેજ આપણે
 મોલનાનું દાર્પ દગી સકીએ હીએ જાન મનુષી ચિત્ર નદાપુ-
 ગોએ વીકિક નવદાગને મુળાના સંનિષાત એમ કહેયો છે. નન

ગુણથી પર નિર્ગુણ દષ્ટિ વાણીગાય નથી, એ તો અનુભવગમ્યજ છે. એને પ્રલદષ્ટિ કહો, સમદષ્ટિ કહો, પ્રેમદષ્ટિ કહો, ગમે તે નામ આપો પણ તે અતિ વિવક્ષણ છે. પણ એકંદરે મત્ત તો તેજ છે. તેની અપેક્ષાએ સર્વ પ્રકારની સગુણ દષ્ટિઓ હીનજ છે. આમ હોવાને લીધેજ ધર્મવિજયમા નિર્ગુણ દષ્ટિથી જોઈ શકનાર મહાપુરુષોના અમુક અથોનેજ પ્રમાણ ગણી ખીજા બધાને કામચલાઉ પણ સર્વાંશે માન્ય નહિ, એવા માનેવા છે. આ ઉપરથીજ વેદને માનનારા ગિષ્ટ પુરુષોએ વેદ (ઉપનિષદ સાથે), શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા અને વ્યાસસૂત્ર (વેદાંત) ને ત્રણ પ્રસ્થાનના નામથી પ્રમાણ ગણેલા છે. અને આપણા શ્રીકૃષ્ણવદનાવતાર શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે એ ત્રણની સાથે એક વાક્યતા કરી આપી ચતુર્થ પ્રસ્થાન તથા પ્રમાણ મૂર્ધન્ય તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતને ઉમેર્યું છે. પુરાણોની તરફનો હાલના જનસમાજનો ભાવ મર્ફ કાંઈને નિહિત છે, અને તેમા જોવા નિરોધાભાસનો પરિહાર કરવાનું શુદ્ધિસામર્થ્ય મર્ફમા નહિ હોવાથી પુરાણો પરની મદ્દા ખુમપ્રાય થઈ ગએલી હાલ જોવામા આવે છે. શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણની પણ પુરાણમા ગણતરી હોવાથી તેમજ સૌકીક ગૃગાગની પ્રતીતિ તેના કેટલાક ભાગમા ચર્મચતુને થતી હોવાથી નિગમકલ્પતરુમાથી ગણેવા એ ફલરૂપ અને તેટલાજ માટે પ્રમાણમૂર્ધન્ય અને સમાધિભાષારૂપ મહાપુરાણની પણ એટલા જગતી વખતો વખત આપણે જોઈએ છીએ આવા ગહન વિચયના વિરાદમા ઉતરવાનું મારૂ સામર્થ્ય નીવડુવ નહિ દોષથી તથા તેના વિગ્તાગ્નું અત્ર પ્રયોજન પણ નહિ હોવાથી પ્રસંગોપાત્ત આટલી સ્વચ્છતા નિચાર-માળાના એક મણકા તરીકે શાન્ત વિત્ત હોય ત્યારે મનન માટે આપના મમલ મુકીને આપણી મુખ્ય રત્નમ જે દયારામભાઈનું

જીવન તથા તેમના કાન્ય કેના છે તેના નિર્ણય મળી છે તેને અંગે જરૂરનું કંઈક વિચેચન યથાશક્તિ કરીશ.

ચાર દષ્ટિ

ઉપર મહાવેની શાસ્ત્રીય પરિભાષા ઠાઠી એમ કહીએ તો આને કે દુનિયામાત્રમા આગ પ્રગળી દષ્ટિ દોષ સહે દોષદષ્ટિ, ગુણદોષદષ્ટિ, ગુણદષ્ટિ અને પ્રેમદષ્ટિ બહુજ રૂપોન રીતે એ સખો સમજાવનાને પ્રયત્ન કરીશ જેને સર્વત્ર દોષજ ભાસે, તે દોષદષ્ટિ, જેને વસ્તુમા ગુણ પણ માનમ પડે અને દોષ પણ માનમ પડે તે ગુણદોષદષ્ટિ, જેને ગુણદોષ દેખાતા હતા ગુણનોજ ખ્યાન ગહે તે ગુણદષ્ટિ અને જેને દોષ પણ ગુણ રૂપ ભાસે એટલે અન્ય રીતે કહીએ તો જેને ગુણ અને દોષ એની દ્વિતભાવનાજ દેખાતી નથી તે પ્રેમદષ્ટિ મારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ દષ્ટિના વિરોધ જુલ જુલ હોતા નથી, પણ એકના એકજ હોય છે કેજા તે વસ્તુઓનું જ્ઞાન સર્વ કાષ્ટને પોતપોતાની દષ્ટિ પ્રમાણે થાય છે જગત માનને આજ કાગ-જીથી કેટલાક દોષથી ભરેજુજ જુએ છે તેથી આગળ વધનાર ગુણ દોષની તુલના કરના તૈયાર હોય છે તેથી આગળ વધેનો પણ જુજ ભાગ દોષ નકામા મણી ગુણજ મહણ કરે છે દોષ પણ ગુણરૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવે એની શુદ્ધ નિદેશ દષ્ટિવાળા તો વિરતજ હોય. ગુણદોષદષ્ટિર્દોષ એ વચનમા સામાન્ય ગુણદોષની દષ્ટિ (જેને આધારે જગતનો નીતિચત્કાર ચાલી ગયો છે તે) અંતે જોતા દોષરૂપ ગણવાનું કાગળ ઉપત્તિ મે કહ્યાઓ ખ્યાનમા લીધાથી સ્પષ્ટ થયા વગર ગૂંડરી નહિ હવે સમજાશે કે એકજ વસ્તુનું દર્શન ચાર અધિકારીને જુરી જુરી રીતે થાય છે અને અધિકાર પ્રમાણે તે સર્વની

દષ્ટિ સતજ છે, જાણુ કે જેની જોટની રક્તિ હોય તે પ્રમાણે જ તે દેખે તેમા તેનો આ દોષ ? તેનો તેજ માણસ જેમ આગળ નધતો જાય છે તેમ તેજ તેની દષ્ટિમાદા વિશાળ થતી જાય છે, અને તેના દષ્ટિબિંદુમા દેવ પડતો જાય છે આ પ્રમાણે જોતા પ્રભુની માયા બળે આ મનમાનો બ્યવહાર ચાની નેત્રો નેત્રો મર્વ રવાભાવિક લાગ્યા વગર ગહેતુ નથી માયારક્તિ વકારદ મનુષ્યને જેમ નચાવે છે તેમ તે નાચી ગયો છે આરાજ અભિપ્રાયથી એક અગ્રેજ લેખક ગ્રહે છે કે —

The world is a mirror wherein every man may see his own face To him, whose soul is beautiful, the world will look beautiful, to him, whose soul is deformed every thing will seem to be evil.

■ દુનિયા એક દર્પણ છે, જેમા દરેક માણસ પોતાનો ચહેરો જોઈ શકે છે જેનો આત્મા સુદર છે તેને દુનીયા સુદર દેખાય છે. જેનો આત્મા કદરૂપો છે તે દરેક વસ્તુને દૂષિત જુએ છે ખર જોતા વસ્તુ જે છે તેજ છે તેનું પ્રતિબિંબ દરેક હૃદયમા તેની પોતાની મિથિતિ પ્રમાણે પડે છે ■

પ્રેમદષ્ટિથી જુઓ

ઉપની બામતનો વિચાર કરતા હવે સમજી શકાશે કે દ્વાગ-મમાઈના ટીકાકારો જુદી જુદી દષ્ટિમિદુએ જુદી જુદી રીતેજ તેમને જુએ એમા બીલકુલ નવાઈ નથી ઉપની ચાગમાથી ઉચ્ચતમ પ્રેમ

દષ્ટિનો કંઈક ખ્યાલ લાવી જોવા પ્રયત્ન કરીશું તો તે દયારામભાઈ નિર્વિહાર પ્રેમમહાધિમા મસ્ત વિગુહ ભક્તજનથી કંઈ પણ અંશે ઉતરતા નથી એવી દૃઢ પ્રતીતિ થશે. દયારામભાઈનો રંગુલ દેહ, મુક્ત મેહ, કારણ દેહ અધુએ ભગવદીય, શુદ્ધ પ્રેમથી ભરેલું અને નિર્દોષ છે એ બાળનમાં જરાએ શંકા જેવું નથી. વડાલા સન્નજનો ! અનેક ભૂમિકા ઉપરથી આપણા મહાનુભાવીને અનેક ગીતે જુએ, તેમની માથે આપણને પતી ગીતે કદાએ તો કંઈ લેવાદેવા નથી. આપણે તો મત્વ સિદ્ધાંત રૂપ પ્રેમદષ્ટિનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં મર્વત્ર થયા કરે તેને માટે જોડેલો અને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપેલ સત્યને કામ ચલાઉ ગણી નિર્ગુણ પ્રેમદષ્ટિથી ઓળખાના સ યનેજ માનવામાં સર્વ કાંઈને લાભ છે. પ્રેમપથના અનુયાયીઓને તો'એ દષ્ટિ અચળ રાખવાનોજ પથ હ'ટ છે, માટે અન્ય દીકાકારોના મનોથી ન દોરાતાં અને ઝનાનિ ન પામતા અ પૂલ્ન ભગવદીયે આપણને આપેલા વાર-માનો ઉત્તમ ગીતે વિનિયોગ કરેના એજ આપણુ કર્તવ્ય છે.

દિવ્ય ઝુંગાર.

જે મમજી રાકામે કે દયારામભાઈએ વર્ણવેલા અપ્રાપ્ત ભક્તિ-મુનાગમા લૌકિક મધનાં અને તે પરથી તેમના જીવનનુ ધોરણ બાંધવાની જુદાનાં બીજાં પણ અમુક દ્રષ્ટિમાળે રહેલાં છે. પ્રેમમાર્ગનો અનુભવ કરનારની દષ્ટિ ભિન્નજ છે.

✓ ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિષતે ॥

“લૌકિક કામક્રિયાઓ એમાં છે પણ લૌકિક કામ નથી.”

એ મહાસૂત્રને સુમજવાનુ પ્રયુક્ત બગ ધરાવનાર પ્રેમી હૃદયને તો સર્વ સુમંગલ છે.

ઉપસો સિદ્ધાંત હૃદયમાં નિચિત યાય તો ગંકા રહેતી નથી, પણ માથે સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે એ દષ્ટિજ સત્ય હોવા છતાં સુવલ નથી, અત્યંત દુર્લભ છે. દુર્લભ છતાં મત્ત હોવાથી તે તરફ જ બક્ષ ગાખવાની મારા પ્રેમી મન્યોને મારી નામ અજ્ઞ છે.

ભક્તકવિઓનો સખીભાવ.

આટલા વિવેચન પછી વિગેય કહેવાતુ બાકી રહેતુ હોય એમ મને લાગતુ નથી, પણ એની એજ બાબત વિગેય દદ કરવાને એકાદ બીજો પ્રકાર આદરેએ તો ખોટુ નથી. દયારામભાઈ અને બીજા ભક્તકવિઓનો સુગાર તથા મખીબાવ મમજવામાં નીચતું અતતજ્ઞુ ધણે અગે આપણને મન્દ કરશે.

“ In all ages, the love between husband and wife has been the symbol of union between the supreme and his devotees, the closest of all earthly ties, most intimate of all earthly unions, the merging of heart and body of twain into one—where will you find a better image of the merging of the soul in its God. Ever has the object of devotion been symbolized as the lover or husband, ever the devotee as wife or mistress. This symbology is universal, because it is fundamentally true. The absolute surrender of the wife to the husband is the type upon earth the

absolute surrender of the soul to God That is the justification of the Rasi of Sree Krishna, that is the story of His life in Vraja "

માગે છે કે જવા યુગોમા પગમા આને તેના ભક્તો વચ્ચેના મળધના સ કેત તરીકે પતિપત્ની વચ્ચેના ભાવનો ઉપયોગ રવામા આવે છે ભૌતિક અનિયમોમા ગાદમા ગાદ સળધથી જોડા-એસો પતિપત્ની વચ્ચેનો સંબંધ છે એજ મળધ દદમા દદ પલ્લુ છે અને તેથીજ બન્નેના હૃદય અને શરીર એકમેક થઈ જાય છે પરમેશ્વર સાથે જીવતાના યોગનું વધારે માર પ્રતિબિંબ તમને બીજે ક્યા માલમ પડશે ? ભક્તિના પ્રેમપાત્રને મારે મ કેત તરીકે આશકે અથવા પતિજ યોગ્ય છે, અને ભક્તના સ કેત તરીકે પત્ની અથવા માતૃકા જ યોગ્ય છે આ સ કેત વિશ્વમાન્ય છે, કારણ કે એજ તત્વ-દૃષ્ટિએ સત્ય એ સર્વોત્તે કરવો પ્રભુશબ્દનો નીકાર તો એના આદર્શ રૂપ પૃથ્વી પર સ્ત્રીએ કરેનું પતિનું વગ્ધુજ હોઈ રોકે આજ શ્રીમૃગ્યની ગમનીનાનું સમર્થન છે, અને વ્રજના આરિત્રનું ગદ્ય છે

સજ્જનો ! ઉપના અતગ્ધુમા દર્શાવેલા તરનું મનન કરશે તો દયારામભાઈની શરણુભાવનામા, તેમની અનન્યતામા, તેમના સખીલાવમા અરે તેમના જગલાવમા ગહેવા આધિદૈવિક તરવની કદક ઝાખી અત્ય થશે

પ્રેમદષ્ટિનાં ઉદાહરણો

હાલ પ્રસરી ગૂંઠના હિન્ધ નિચારવાતાવગ્ધુમા ઉભા રહીને દયા રામભાઈની શ્રીગોસ્વામી બાગડો પ્રત્યેની ભાવનાને સમજવા પ્રયત્ન

કરીશું, તો તે સહેલાઈથી સમજાઈ જશે. લોકમાં પ્રેમ ગાંડો ગણાય છે, તેમાં નવાઈ નથી. એક પાદશાહે પોતાના નામને મુંદરમાં મુંદર છોકરો હોય તે લઈ આવવા હુકમ આપ્યો. તે આખું ગામ ફરી ફરી ઘાક્યો, પણ તેની નજરમાં કોઈ છતર્યો નહિ. આખરે પોતાના છોકરામાં (તે નાઈભાઈનો છોકરો કેવો રૂપાળો હશે તેનો ખ્યાલ કરવાનું તો હું શ્રોતાઓનેજ સોંપું છું) તેને સૌંદર્યની સીમાનો અતુલ્ય ભવ થતાં તેણે તેને પાદશાહ આગળ રજુ કર્યો. આ દીન દૃષ્ટાંત દક્ષત લૌકિક પ્રેમનું છે. પણ તે પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામાં આપણને બહુ ઉપકારક છે. મનુષ્ય માત્રને લૌકિક પ્રેમનો અતુલ્ય થયો હોય છે. દક્ષત એ ખ્યોલ રાખી વિશુદ્ધ પ્રેમનું સ્વરૂપ કલ્પવા કોઈ પ્રયત્ન કરશે તો તે સહેજે કલ્પી શકશે. એટલું યાદ રાખવું પડશે કે લૌકિક સ્નેહનું પાત્ર નાશવત અને તુલ્ય છે. અલૌકિક સ્નેહનું પાત્ર નિર્દોષપણે શુભવિષય આનંદમાત્રરૂપાદમુખ્યોદ્ગારિદ્વૈટિકંદર્પભાવવ્યુથી-કૃત્યુદ્ધ છે. વળી પ્રેમ ખરો હોય તો આપણા પ્રેમના પાત્ર સાથે નિકટ યા દૂરનો સંબંધ રાખનાર હરેક વસ્તુ પર તુલ્ય પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. લૌકિક પ્રેમના પ્રમંગોમાં એક એવો પણ પ્રમંગ માંભળ્યો છે કે દૂર દૂર આવેલા એ ગામડાંમાં ગ્લેના એ મિત્રોમાનો એક કંઈ કામચર જતો હતો. તેવામાં શ્રીજી મિત્રના ગામનો કૂતરો મામેો મળ્યો. તે જોતાંજ તેના પર વહાલ આપ્યું કે તેને ક્યારેક લઈને તેને બેટ્યો. મળતો, વિચાર કરતો કે વહાલનો વિષય મિત્રનો કોઈ મગો સંબંધી કે દોસ્ત નથી, તેમ તેના ઘરનો કૂતરો પણ નથી, દક્ષત તેના ગામનો કૂતરો છે. આ પણ થવું દીન દૃષ્ટાંત છે, પણ પ્રેમનું સ્વરૂપ કવું મદમ છે, તેનો મુંદર ચિતાર આપે છે. દર્શ વિચારો કે પ્રેમી નેત્રને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના આસ્પૃશ શ્રીમત્યાર્યચરણમાં નથા તેમના વંજજેમાં શ્રીકૃષ્ણ-

૨૯૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હવન.

અંદ્ર પ્રત્યક્ષ થતા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ? અલ્પજ્ઞતા,
મારે કહેવું જોઈએ કે આ ભાવના પ્રેમમાર્ગી ભક્તજનોને મારેજ છે,
અન્યને એની સાથે નિસંજાત નથી. બહુમાં બહુ મળતોને આપણે
પીનવી રાદીએ તો એટલુંજ કે અમારી હાસી કરો હો તે આપની
દૃષ્ટિએ સત્યજ છે, પણ અમારી આખમા પેસીને ભુજો એટલે તમને
કંઈક ઓગળ પદાર્થ માત્રમ પડશે. શ્રીવજીસીમતિઓની શ્રીકૃષ્ણ
પ્રત્યેની ભાવના મમજવાનુ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે 'જોપીનકે મનમે'
મન દીજો' એવા ઉપદેશ ગસિક ભક્ત ધીનંદદાનજી કરે છે તે ચોખ્ખો
છે. લૌકિકમા પણ એક વાર્તા છે કે એક બાદશાહને એક ખેતમ પગ,
બહુજ આસક્તિ હતી. એટલે મુઘી કે તે સ્વંભુલજ પણ તેનાથી ઘુટો
થઈ રાકતો નહિ. એક ઇસ્કીને મન થયું કે જોઈએ તો ખરા,
એ ખેતમ તે કેનો એક રૂપનો કટકો છે કે એમાં પાદશાહ આટલો
બધો મોહિત થઈ ગયો છે. તે પરથી જીનો વેગ લેવાનું જોખમ વહેારી
જનાનામા ધુજો. ધુરજો તો ખરા, પણ કોઈ નોકરે પગલાં પાગખી
હીધાં કે કહો ના કહો પણ આ કોઈ મરજ છે. જી નથી. ભાહને
જાણી બાદશાહ પામે થઈ ગયા ત્યા બાદનાહે પૂછ્યું કે 'તારે આમ
જનાનખાનામા જવાનું શું કારણ ?' દરકીએ ખરૂં કારણ જણાવી
દીધું. ત્યારે રાખજો પૂછ્યું કે કેમ, ખેતમનુ રૂપ તને કેવું લાગ્યું ?
તેણે જવાબ આપ્યો કે 'મને તો તેમાં કંઈ અમાધારજુતા લાગતી
નથી.' પ્રેમમગ્ત બાદશાહે એટલુંજ કહી તેને વિદાય કીધો કે 'મારી
આંખ લઈ તે જોયું હોત તો તેને ખમ પડત.' જો પ્રેમની દૃષ્ટિ
આવી નિરાળાજ હોય તો ભક્તજનોના નેત્રને પ્રત્યક્ષ થયું હોય તેમા
એટલે નેમની ભાવનાઓમાં સામાન્ય પુરોનો વંચુપ્રવેશ ન થાય એ

સહજ સમગ્ર એવું છે. એટલું ખરું કે ભક્તની દૃષ્ટિ ભક્તને પોતાને માટે અને તેના સ્નેહીઓને માટે જ છે. ભક્તો કદી પોતાની ભાવનાનો સ્વીકાર કરવાનું અન્યને કદી શકે નહિ, અને સાચા પ્રેમીઓ એમ બીજા પાસે સ્વીકારવાની સ્વાને પણ મનીષા ધરાવતા નથી.

ગુરુભાવનાનું રહસ્ય.

આ ઉપરથી હવે આપણને 'સમોદી ગુરુ રામ, લોભી તો વામન જાણો' વગેરે ત્યમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને આપણા ભક્ત કવિએ લખેલા રહસ્યનો ભાવ સ્પષ્ટ કરો, અને તેમની ગુરુભાવનાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. અન્ય ભક્તજને દુહામાં કૃત્યું છે કે 'જેસા તેસો ધુન મીલે તોઉ જનાર્દન દેવ ને ઉત્તમ પ્રુથ ગુરુ મીલે તાકી તું સેવ.' તે પણ આજ ભાવનાથી. ભાવનાનો વિષય મામાન્ય જનસમૂહમાં અંતરમાં ઉતરવો જગા મુકેલ છે પરંતુ ભાવનાનું સ્વરૂપ સમગ્રવતું હોય તો એકજ દાટાત બસ છે.

પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિમાં ઇશ્વરની ભાવના કરી એજ ભૂપણકૃપ છે. 'કેવા પતિની ? જેવો હોય તેવા પતિની તેમાં કેવી ભાવના કરવી' મારો તો એજ ઇશ્વર છે એથી એ સ્ત્રીની એ ભાવનાથી જગતને કંઈ વિશેષ આવે છે ખરો ? શુ જગતના બીજા પુરુષો એ પતિના ગુણદોષની ગણના કરતા નથી ? પરંતુ મનજન પુરુષો તો તે સ્ત્રીને પતિમાં ઇશ્વરભાવનાનો આરંભ નહિ પણ તેનું મત્ત પરિપાકન જોઈનેજ રાજ થશે. ત્યાં ભક્તજનેને તેમના ગુરુ પ્રત્યેની ઇશ્વરભાવના જોઈ અન્ય સમગ્ર વર્ગને તો આનંદજ થાય, એમ હું માનું છું.

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ते उपनिषद

૨૬૬ ભાખા કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હવન.

પણ એવી ભાવના પ્રમાણે ગળે છે. ભાવનાથી કિરાત શ્રોણાર્થના પૂનગા પામેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યાનુ શ્રદ્ધાશુ પુરોષને માટે તો ભગદ્ગ દ્વંદ્વાન છે. ભાવનાનુ અગ અપરિમિત છે. એમ આથી મમળયા વગર રહેને નહિ. ભાવના સ્થિર કરવી, અને તેને જગ પશુ હમવા દેવી નહિ એજ તેનું ક્ષણ આખવાને અભિવાદ્ય ગાખનાનું કર્તવ્ય છે.

વૈષ્ણવ પ્રતિ ભગવદ્ભાવ.

દયારામભાઈનો પ્રેમ તો પોતાના પ્રાણહવન શ્રીકૃષ્ણના નંગથી દરિમક્ત પર અશુ તેડલોજ દનો, તે તેમના અનેકાનેક કાઓમાં ન્પષ્ટ થાય છે હરિ, ગુરુ, વૈષ્ણવ મરખા લેખવાનુ દરધડીએ દયા-ગમભાઈ આપણને જિખવે છે. પ્રેમી જનોની પ્રેમભાવનાઓનો અનર્થ કરવો મોંલો છે, પરંતુ વિવેચીક અને વિનયમ પદ હવ્યને તો તેમ કવવામાં કંગો લાભ દેવાગે નહિ

અભ્યાસનો આવશ્યકતા

ધર્મનુ આનર ગદ્ય મમજવુ એ મધુ દુર્લભ છે. હિંદુસ્તાનની પડીના કારજોઉપર લખાયયા એકે નિમધને જોઇને એકકરેવ માક્ષરે એવી મતત્રયની ટીકા કરો છે કે 'આજના ઉછરતા યુવકો આવા નડાનુ વિષય પર ગચ્યા કરવા ગાટે જોઇનુ મગોધન કર્યા વગર અને જોઇની આમત્રી' પ્રાપ્ત કર્યા વગર એવા વિષયને કરમદરવત્ મળી એકકમ લખના નડી જાય છે, એ ગોચનીય છે અધુઓ, જ્યારે આવા માંઆ-ગિક માનાના વિષયમાં લખતા પડેલા પણ ગંભીર અભ્યાસની જરૂર જણાય છે, તેની કપના કરવાનુ કામ આપ સર્વ પર જ છોડી દઉ છું.

કાવ્યનો વિષય પણ પ્રભુજ.

હિન્દુસ્તાનના ભક્તકવિઓએ અને તેમને અંગે દયારામભાઈ જેવાએ પણ ચેતાના કવનના વિષય તરીકે હંમેશા ધાર્મિક વિષયનેજ પસંદ કર્યો છે, એ આખા પશ્ચિમનાં, સમાર મંજાંધી વિવિધ વિષયોનાં કાવ્યોનો રસ આખી આનંદ પામેલા કેળવણીવાળા વર્ગને એક દેશી અને સંપૂર્ણ દૃષ્ટિના પરિણામરૂપ લાગે છે. આ વર્ગને આવા ભોજનથી તૃપ્તિ થતી નથી. વાત પણ ખરી છે. પ્રાચીન હિંદુજીવન અને આધુનિક જીવન એમાં આસમાન જમીનનો ભેદ છે. પ્રાચીન હિંદુઓની સામાજિક, ઔદ્યોગિક, આર્થિક વગેરે સઘળી પ્રગતિએ 'ધર્મ' સાથે જોતજોત થઈને રહેલી હતી. ખાવું, પીવું, પહેરવું, ઓઢવું, સુવું, બેસવું. બોલવું વગેરે કાંઈ પણ ક્રિયા કરતા ભક્તોને ચેતાના પતિનો સંબંધ ભુલાય, નો પાતિવ્રત્યની હાનિ થાય ને અનિચારિણીનું દુઃખ લાગી જાય એમ માનવાનો મંત્રદાય હજી હતો. એ દૃષ્ટિ કામે લગાડી નો દયારામભાઈના લોકવ્યવહારોપયોગી તથા ધાર્મિક અનેક પ્રકારના કાવ્યોમા દૃષ્ટ્ય મંજાંધ દેવાનું પ્રયોજન સમજાશે.

અંગ્રેજ લેખક શું કહે છે ?

The dominant motive of Indian thought was ethico-religious. Even works on Grammar and Mathematics do not forget to state at the outset that they subserve the attainment of Mukti liberation, Salvation in one way or other.

“ મતશબ્દ કે હિંદુઓના વિચારનું કેન્દ્ર આચાર શાસ્ત્રસંયુક્ત ધર્મજ હતું. વ્યાકરણ અને ગણિતના ગ્રંથની સફળતાતમા પણ લખતું હુકાતું નહિ કે એ મુકિતને માટેજ કામનાં છે. વળી તેમના આદર્શ તરીકે તેમને અધવચ્છા નહિ પણ પરિપૂર્ણ રામકૃષ્ણાદિ અવતારોનેજ સ્વીકારવાનું ગોચર લાગ્યું હતું. ”

અધુના પત્રિમના સંસર્ગથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. ધનને જીવનમાં અંગી નહિ; પણ અંગ રૂપ માનવું એ પ્રગતિસાધક માનવા લાગ્યું છે. આમ ફેરફાર થવાનું કારણ પ્રગતિની લાવનામાં ભેદ હોવાનું લાગે છે. પહેલાં ‘**एकविज्ञानेन सर्वे विज्ञातं भवति**’ એક જ્ઞાના વિજ્ઞાનથીજ સર્વ વિજ્ઞાન થઈ જાય છે. એ વચનના બળ ઉપર એક જ્ઞાની પ્રાપ્તિને માટેનો ઉદ્દેશજ કષ્ટ લેખાતો. હવે, “**jack of all and master of none.**” એ મુદ્રાલેખ નિશ્ચિત થયો છે. મને તો જાણે માર્ગ સત્ય લાગે છે. પણ પ્રથમનો રસ્તો બહુ દુઃક. એમ માનવા તરફ કંઈક વધારે વશાણ થાય છે, એટલુંજ કહી વિરમું છું; કારણ કે એ ગહન નિયમની ચર્ચા પણ મારા ગળ ઉપરાંતની લાગે છે, અને ઉપર ગણાવેલી નિર્મુલ્ય યા પ્રેમદષ્ટિની આધિર્દેવિક લાવનાએ આના વિસ્તારમાં ઉતરવાને હાલ અવકાશ નથી. પ્રસ્તુત પ્રસંગને અંગે તો એટલું કહીએ તો આજે કે હિંદુસ્તાનને nation of philosophers તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રજ્ઞની ઉપમા કોઈ કોઈએ આપેલી સંભળાય છે, તે એ પ્રાચીન ધર્મમય જીવનનું પરિણામ, અને આપણા જાની અને લોકજનોના શિક્ષણનું જ બળ છે.

અદ્વા દૈવી સંપદ છે.

મારા ઉછરતા યુવકગિરોની ધ્યાનમાં ઉતરે તો બે સત્ર હંમેશ

માદ રાખવાની લલામણુ કરી માફ આજનુ કાર્ય આટોપી કહરા-
 " He who would enter into the realm of wisdom must first divest himself of all intellectual pride. ' જેને ક્ષાપણુ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવેશમાં પ્રવેશ કરવાનો હવ્વહા હોય તેણે પ્રથમ તો બુદ્ધિવિષયક નર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બીજુ " Believe nothing which is unreasonable and reject nothing as unreasonable without proper examination. " બુદ્ધિને ગધ બેસતુ ન દેખાય તે માનરોઢ નહિ, પાકી તજ્જીવજ્ઞ ક્યાં વજર આતો ગધ બેસતુ નથી એમ કરી તરછોડાજો નહિ. બુદ્ધિવાદ પણ એમ કહે છે કે બુદ્ધિની કમોટીએ ચલાવતાં જે એકદમ ખાસ થાય નહિ તે માની લેજો નહિ, પણ કોઈ વસ્તુને અમાન્ય ગણાતાં પહેલાં પુરુપુરી ને પાકી તપાસ કરજો. આ સલાહને કોઈ માન આપીને ચાલે તો વખનો વખત સુવકામા જે ઉચ્છ્રમણપણુ જોવામા આવે છે તે નાણુદ થઈ જાય. કમી વસ્તુને માનવી ને કઈ ન માનવી એ સવાકનો જ્યાજ તો ' શ્રદ્ધા ગખો ' એટલામાજ પ્રાચીન પદ્ધતિના પુર્ગા આપના નને હજી કોઈ કોઈ આપે છે. તેઓ તો કહેતા ને કહે કે શ્રદ્ધા એ એક મહાત્મ જગ છે, ને શ્રદ્ધાને પ્રતાપેજ આપણુ નાવ આ લયમાનગ તરી પાન ઉતરી રાકે છે. જગ વિચાર કરે તો માલમ પડે કે નમાગ-અવદાર જે ચાલી રહ્યો છે તે પણ શ્રદ્ધાના જોગપગજ. જગને વેદ પગ શ્રદ્ધા ગખવાની જરૂર પડે છે, ને તેવા હજગને દષ્ટાનો તમે પોતેજ આપી રાકેજો હવે શ્રદ્ધા જે પ્રકારની છે. જેમતી ને આધગી, મનજ-સાજી નને મમજ વગરની. હું તો એમ ધાર છું કે આપણા પૂર્વજે પણ આધગી શ્રદ્ધા

૩૦૦ ભક્ત ઈવિશ્રી દયારામભાઈનું આનંદ ભાન

ના મેં મની શ્રદ્ધાને / ચમત્કાર નભુતા અધ્યક્ષાને પણ માન
તો આપતા એક યુગપીઠ ને । પગ મેલોજી વિચાર ૬ ॥૧૭ છે

Fear and doubt are the hellborn daughters of ignorance that drag man down to perdition while Faith is the white-robed angel that lends him her wings and endows him with power Faith therefore even without knowledge may be more useful than imperfect knowledge without faith and consequently without action Strong faith even if resting upon an erroneous conception may act powerfully in producing results Faith produces an exalted state of the imagination which strengthen the will banishes pain cures disease leads to heroism and transforms hell into heaven

ભન અને શંકા ને અજ્ઞાનની નરે મારી ઉત્પત્તિ થયેની
નામો છે ન મનુષ્યને નરે મા લઈ ૧૧૭ છે (ગાળી સદાચાત્મા
વિનશ્યતિ એ ભગવદ્ગીતાનું ૧૧ ૧ મગ્ગમાભૂષીમા વડી ગમાય)
સ્વાયં શ્રદ્ધા મેલ એવી નેન ક્રમનામી પત્ર છે કે જે મનુષ્યને
ગોતાની પામે આપે છે અને નને શક્તિ ૧૧ ૭ે મારે તાન વગ
ગની ૧૧૧ ૧૩ શ્રદ્ધા રાગના અને કૃતિમા નદિ ઉત્તરમા આનતા
અનુગ તાન કળા સધારે ઉપયોગી થઈ શકે નૂન મરેલા વિચાર
૫૦ ૧૧૧૧ની ૫૧ અગ્ર ૧૧૧ ના ત શ્રદ્ધા ૧૧ ઉત્તર ન મરવાનું

કેવલ્યમ્, જગદ્વ્યાપારવર્જમ્: વગેરે સૂત્રોપગ્નાં માત્રદાયિક લાખ્ય તથા અન્ય ટીકાઓ જોવાની બલામણુ કરે છુ, કેમકે તે વડેજ દયા-ગમભાદનાં કાવ્યો એમની દૃષ્ટિથી મમજવાનું મરજ થશે કીદયા-ગમદૃત કાવ્ય મણિમાળાના ચાગ લામમાં આપેલી પ્રજ્ઞતાવનાઓ તથા તે પ્રથેમા છપાએલાં કાવ્યો માથે આપેલી ટીકાઓ જોવાથી પણ માત્રદાયિક તરનો વધારે ગુદુદ થશે. એટલુજ કહી મારાથી કંઈ અગોચર ઉચ્ચાગણુ થયું તોય નો ને મુધાગી જોવાની તથા મારી મંદ મતિનુજ એ પરિણામ છે એમ મમજવાની તથા પ્રેમદૃષ્ટિથી તે માટે ક્ષમા કરવાની વાચના કરી પ્રજુતે મર્ રત્નથી એટલીજ પ્રાર્થના કરે છુ કે —

‘ પાળો પ્રેમરમ પ્રાણજીવન, દીન થઈ વાચુ’ રે. ’

‘ દયારામ ’

(અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણુ મહાસભા તરફથી
તા ૩ ઓગસ્ટ ૧૯૨૫ ને રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં
કવિશ્રી ન્હાનાસાહેબ દસપતરાએ આપેલું સાવણું)

વૈષ્ણુપૂજન હો !

રેવાજની પત્થમાં બેઠાં હો ! નર્મદના મનોહારી જલપ્રવાહ !
ઉપર પત્થબેઠાં ચે તથા હો ! અને એવે કરનાગીના ડુંગર ઉંચા ઘાટ
ઉપરથી કાઢ્યે અરેડી હેડી સાંમળી છે ! જાણે ગગનમાથી વગ્નની
મધુરપની ફરફર.

એવી દયારામબાઈની કવિતા છે
આજ ધડીક એને વિચારિયે ને ગાણિયે
નથી એ ખમીમોક્ષ પ્રેમાનન્દની કે માનગની કે અખાની કવિ-
તામાં; નથી દસપતમાં નર્મદના કે ગોવર્ધનમાં.

ગુણવિચિત્રતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમાં અગ્રેષ્ઠ છે.
ગુર્જરી સાહિત્યકુંજે ભરી ખમીતો છેડકુદાને તો દયાગમ જ.
થોડી ઝાઝેરિક હેડી છે નર્મદ-મીઠાંએ, ને કાંઈક કાંઈક હેડી છે.
આમો નાગવચુના માધુર્યએ

વર્તમાન તો જાણે-પ્રધાનત-જાણેલાં દાગ્દોનિવમ વખડે છે,
ને ખમીને જાણે અક્ષતાં ચે અવગ્રાપ છે.

દયારામની છે એવી અજ્ઞ મધુન્જી ફરફર, એના જ છે
ગુજરાતનાં સાચ્યાં ને સ્વર્ણપરી Lyrics.

વિષયવિશ્યાળ છે, મુગમતાને ખાતરકેટલીક નીમાઓ ખાધી લેએ.

એક તો મંત્રવત્સામા પૈ પુત્ર જનો દયાગમભાઈનો સિદ્ધાન્ત-
ભાગ મન છે. મુખ્યત્વે માહિત્યપિત્તા-રમવિભાગ ચર્ચાત

ખીન્ન જનચરિત્રમા મારું નહીં ઉતરે એ કહોગાઈ. હું કે
દયાગમભાઈને જાણે ચૂંટી નાખ્યાં છે ચર્યાગ્રિયને ચર્ચા કરના છો
સાક્ષરોના વા બુદ્ધને છે. છે? મનથી માખપુ ઉતરે પણ ગોઠ
તપાઈ ન જાય કે ગોળી જ ફરી ન જાય એમ્મુ એ મન્યનહાગ
સાબગત.

ચર્ચાના ચૂંટણી વણા ચર્ચાયા છે હરે તો નિર્ણય આપનાનો
જે ને નિર્ણય આપવો એ પ્રાચીન ગાંધીગો સંશોધકનો અધિકાર
છે નહીં એ વિચાર નથી કે સ ૧૮૫૬ થી ૬૦ સુધી નર્મદે કીધો
લેખો દયાગમભાઈ કાજે નહે શ્રમ લીધો નથી શ્રમ લેખને જાણ્યું
રોય તે નિર્ણય જણાવે

એમા એક વાત જાણ દેખે વિનવું? માન્યા બોલા થળે-
જેનીના બાવગનના ગોઠવેના દાન્ટેના જનચરિત્ર જૂઓ, મત્તથી
ભરવા ને અજવાળા જેના ભરની જૂનજૂનામણીમા જૂના ભખ્યાની
નિગતોને કે પદ નથી લાખ્યા આપણે સત્ય પર ઘોમહિના
ઉપામકો દયારામભાઈની સાચી જીવનચર્યા આલેખજો.

આ જીવિતકરણની કે દુખદાયિકા કથામા નહીં ઉતરિયે દયા
રામનાથી સોમા ભાગની કે સાહિત્ય સેના નથી કીધી એમની અહીં
જાણે છે ભાઈ ભોળાનાથને એમ્મુ જ કહીશ કે દનપતરામને કે
ન સભાગના નગરુડી સોમાની ને ગુણ અમુલાળા છેલ્લી ત્રીલીના
લેખના કાર્ વાકાકા તે દયાગમભાઈને શુ સન્માનનાના હતા?

પુરાણમાં એક કથા છે શુદ્ધેવજી ગૃહત્યાગ કરીને નામ તે પુન પાછળ પાછળ વ્યાસજી દોડ્યા. અંબરાતીર્થે અંબરજીઓ સ્નાન કરતી હતી ગર્ભભેગી શુદ્ધેવજીને જોઇ અંબરજીઓએ ન્હાના કીધું શાસ્ત્રવિશારદ વ્યાસજીને નિગમી વસ્ત્રો પહેરી દીધા.

ઓ વીમમી સદીના રિપેચકો બેગાભેગી ત્હમારી રિપેચના ચે કરતા જાતે જગ કે ત્હમે શુદ્ધેવજી સમોડ હો ? કે વ્યાસજી જોવા ? કે ઉભયથી હીન ? કે ઉભવ ? સ્ત્રી વર્ગને ત્હમારો બજગન-કાચ છે કે નથી ? નારીદર્શને ત્હમારી આખડી કે અંગે કરે છે કે નથી ફરકતા ? કે/ક/નીક રલાઓના પ્રયોલનો છતીને આળના છો ? હુ ચે ત્હમારામાનો જ છુ નિરાગો માનવાની ભૂલ મા રતા હો ?

એક વાત વધારે ઉપોદ્ધાતમા કહી બલ

આજથી થા મદી ઉપર, છ ગ ૧૯૦૧ ના રિસેન્સરમાં અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકાત્સવને પ્રસંગે એક ભાષણ મ્હેં આપ્યું હતું. વિષય હતો ભાગવતમાંથી ઉદ્ભવસન્દેહ પ્રેમાનન્દના પ્રખ્યાત કાવ્યચરણો સૂતરપે લીધા હતા.

અમો અમાનીનું મન છે કાળો કામળો રે,

ત્હેને સ્વદ ન મીલે રગ, કે પહેલી સ્થામતા રે

ગુણહીણ ગોવાગોયા લોક જ્ઞાન નથી પામતા રે,
ને એ કાવ્યસૂત્રોને અનનથી લક્ષિતમાર્ગનો અર્થ વિસ્તાર કીધા હતા
ત્યારે ૮૦૪ વર્ષનો હતો, આજે ૪૮ નો છુ ને આજ,
આટલે વર્ષે ચે, થા સદી પછી પણ પુનગનયોકન કરતા એ જ
જ્ઞાન ને લક્ષિતનું Contradiction નહી પણ Contrast સ્પર્ધા
ચે નહી પણ Antithesis, વિરોધ નહી પણ વિરોધાભાસ આખ
આગળ રમે છે

૩૦૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

અમો એન્ને ગુજરાતના ઉદ્ધવજી, દયારામ એટલે ગુજરાતની
ગોપીગાની કલ્પોવતી, મગમે ધુનતી જમનાતીગની નહીં પણ
નર્મદાતીગની અને

જોધવજી! માધવને કહેલો એટલું
એમ જાણે જોધવજી મગમે મદ્યો જ્ઞાતી કહાતી દિગ્ગાનો દહ
નિર ન ભાખતી હોય ને કે

અનમેનો છાતીને નહિ થકે આગળ
નાદી આગળ એન્ને મન્નાસિણી
એ દયારામભાઈ, ગુજરાતની ગોપી મન્નાપમા ખરેખર! દયા-
રામભાઈ ગોપીનો અવતાર ગણાય કે

દેશ કાળ ને સમકાલીનો

હિન્નો દતિદામ કે ગુજરાતની ગુજોળ ગિખરસા એ આગનો
નિય નથી જો કે જોને તો જાને પમા અપૂર મ પડે છે

ચિત્રો રદમન્વા ચિત્રની નિન background, તેમ દયારામભાઈને
ગદ્યમજનાને જે જ્યાં પુષ્પાદનાની બુદ્ધિદર્શન ને મમકાલીનો કાલક
ગજાઈ! પગે કે જે આપણે સત્ત્વ પર ધાનાવ
દ. દયારામભાઈનો સાક જોઈ જીવનકથા જાણેખજો.

નર્મદાનો મને દરકિમખ
રિત્રામરયાન, ચન્દ્રપુર્ગે. ૧, આધારિકા કમ્પ્યુટર્સ, પંચ-માસમીઓનું
આગ ના આગ, વડા ને એ જોખીતો પાટ, દગ્ધુશાન,
પરંતોને બેઠી ઉઠવી નર્મદાજી જેવી ચપાટ પ્રદેમે ઉતરે છે તદ્દાગી
પાનક ગાઉ ઉપર ચાલેકરન મીના નીચે.

આંખાવાળાગાંધી ભરેલી ઓર નદીનો ત્યાં સંગમ.

વ્યાસક્ષેત્ર એટલે, કબીરવડના દ્વીપ સરિખેડે, નર્મદાજી વચ્ચેનો
ખીતે જલ્લરીડ્યો દ્વીપ. અદાર પુરાણ સમા અદાર સ્વર્ગ સ્વવાનો
પદ્ધિપરજીએ ત્યાં સંકલ્પ કીધો હતો, -ગુજરાતના સાહિત્ય દત્તિહામમાં
એ રમણીય સ્થાનની એ વિશેષતા. વ્યાસક્ષેત્રની એક પાંખે છે વિદ્-
જગત સોહામણું અરકાશ; ને બીજી પાંખે છે આલની ભમ્મર મમી
હંચી બેખડે ચિરાજતા ગુફેવજી. ત્યાં રાજપીપ્પાની કરજણ નદીનો
મગમ. આગળ શિનોરનો મહેરાજ ખાંધો હવેલી ઉચ્ચો ઘાટ: જાણે
ગગન ચઢવાનાં પાથિયાં.

કરનાળી કે શિનોરના ઘાટના માખગકડિ તો અપનાં મે નથી.
અમદાવાદના કોટથી મે-અહીં મળ્યા હંચા એ ઘાટ બાધેલાં પગથિ-
યાંની ગગન પાથરીઓ !

નર્મદાનાં વાંગ જાળ હંચાં મહાપૂરના આપણુ આખરવામીને
ઓળખે ક્યાંથી હોય ?

વર્ષામાં મધ્યેલી નર્મદા, ને એથી જ મધ્યેલી ચાદોદકરનાળીની
યુવતીઓ. જલમાં તરતી ને પૂરના મહાનગંગો ઉપરે સવારી મોહ-
વતી: જુલો પૂરમા ઉજળતાં કમજો. ૩૫ કરતાં એ રમણીઓની

અપો ને ચક્રેશ્વરનાં ત્યાં તીર્થ. ગગનાથ ગરુડેશ્વર વિભૂમી-
ના ન જ.

દક્ષિણે સીમાપ્રાન્તે રાજપીપ્પાની ક્ષિતિજભગતી પવંતધાર.

દયારામબાઈનો ત્યાં જન્મ, આવનીમાં-કબોહમાં મોઆજમાં
ઉડેર ને વાસ.

૩૦૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ડોહાઈના દુર્ગની ગોલા ચે ઝોગ

પણુ ઝો ન્હેકન્તો કવરા કાઇ ઝો દિવામા પૂગાય? ડાંગરજી
પેટવાદ નડાદગ સુગત અમદાવાદ, દયાનામભાઈનો મરનવાદ ત્હાડે
ચે મધમરતો મકલ ગુર્જનાડીમા

ખુ, અને કાળ,

✓ દયાનામભાઈનો જન્મ ઇ મ ૧૭૭૬ મા મૃત્યુ ૧૮૫૨ મા-
ઈ શ ૧૧૯૩ મા રાહાણુદીન ચેરીગે-છ છ નાગ હારીને
તરવાગને એક વાએ હિન્દ સર કીધુ, ૧૫૨૬ મા માદશાહ બામરે
ચાર ચાર વાગ પાછા વગીને એક જ ભાવાની અપીએ હિન્દને
મુગટ પરોની લેઈ પ્હેયો ઝો ઇસ્લામના દતિહામ પરાક્રમને પુર-
બાધના વીરત્વ

ઈંગ્લેન્ડને હિન્દ જીતતા પૂરે ઝો- મૈકા નાચો ૧૭૫૭ મા
પ્લાસી, ૧૮૫૭ મા બળવે ૧૮૫૮ મા હરેર ૧૭૪૮ મા ત્રિચિનો-
પલીનો ચેરે, મહમદઅલી ને ચન્દા સાહેબ ને હિન્દી સિપાહીઓએ
ભાતના પાણી પોતે પી ઝોખા ઈંગ્રેજ સાથી સેનાનીઓને ખાસ
આપ્યા ઝો સાવધી ગણતા પૂગ અગિયાર દાયકા ને હજી ઈંગ્લેન્ડે કુદ
ક્ષેત્ર તો જીત્યા નથી, ઝો ધર્મક્ષત્રનો ધર્મન્યાય એમણે હજી લીધો નથી.

૧૭૭૨ મા પહેલે વહેલો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ને વોગન હેસ્ટિસ
પહેલ વહેનો મનર્નગ જનગન ૧૮૫૮ થી મનર્નગ જનગનો વાહસ
રોય થયા

વોગન હેસ્ટિસથી ટેનહૌસી મુખીના-સકુ મનર્નગ જનરલોના
દયારામભાઈ મમકાવીન, ૧૭૬૬ થી ૧૮૫૨ અને ઈંગ્લેન્ડના હિન્દ
વિજયના એક મૈકાભગના અખડ ત્રિઅહમાથી પોણા ચૈકાના પેખનાર

દયારામભાઈ જન્મ્યા ત્યારે મુંગળ મદ્રાસ ખંજાગામાં-માંડ હજી હિન્દને આરે ઇંગ્લેન્ડે ઉભા હતા. દયારામભાઈ વિદેહ થયા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડેની ભરતી છેક સિન્ધના તીર મધી ફરી વળી હતી. પંજાબ સર કદમ ગયો હતો.

પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશની પાંખ એક બાકી હતી; પશ્ચિમે બલુચિસ્તાનની પાંખ બીજી બાકી હતી.

જગત્ ઇતિહાસમાંનો આશ્ચર્યયુગ-એક સૈકાભરની અખંડ મહારાજ્ય કાન્તિ એ દયારામભાઈનો યુગ.

દયારામભાઈના વિદેહ થયા પહેલાં વજીપાટા-રેલ્વે આવી હતી, તાર નખાયા હતા, નિશાળો ને શાળાખાતું સ્થપાયાં હતાં. દયારામભાઈ પછી જે વર્ષે, ૧૮૫૪ માં, યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ, ૧૮૫૭માં રૂપ વાંચનમાળા લખાઈ. ૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં ગુ. વ. શાસ્ત્રાચારી સ્થપાઈ હતી, મુરતમાં એંડ્રસ લાયબ્રેરી ઉઘડી હતી. વિદ્યવાવિવાદ ખૂતનિબંધ બદલકપટપ્રકાશ દુનગજાનની રહ્યાઈ ચર્ચાયાં હતાં.

એમ Modernismનો જન્મ થયે ચૂક્યો હતો.

દયારામભાઈ જન્મ્યા ત્યારે પ્રેમાનંદ મામળની પદપગલીઓ આવે તાજી હતી; દયાગમભાઈ વિદેહ થયા ત્યારે દક્ષપતરામ બ્રીશ, વર્ધના હતા, નર્મદાશંકર ઓગણીસ વર્ષના હતા.

ગ. સમકાલીનો.

ખંજાગામાં રાજ ગમમોહન ગય, ૧૭૭૭ થી ૧૮૩૩ .

વડોદરામાં ગોપ.જરાવ ન્દેરાળ, કાઠિયાવાડમાં સુંદર મોદાગર.

ગુજરાતમાં પરમ સમકાલીન. આમીનાગણજી સંપ્રદાયના મંરથા-

પક શ્રીસદ્ગજન-દસ્તામી (૧૭૮૦ થી ૧૮૩૦,) અને આ યુગના

૩૧૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તઃ જીવન

સુકદેવ અને લિપ્ત પિતામહ સમોના ત્તેમના ત્યાગી વૈરાગીઓ બહાન-
નદ નિષ્કાનદ દેવાનદ વિ પ્રેમ સખી-પ્રેમાનદ ગામીનો ને દયા-
ગમભાઈનો-એ પગમ કૃષ્ણભક્તોનો કમોદમા સ્નેહભેદો મે થયો હતો

કવિતા દેશમા મે એ ત્યાગમૂર્તિઓ દયાગમભાઈની સમકાનીન-
દયાગમભાઈના જેવા જ એ વૈરાગીઓની કૃષ્ણભક્તિ ને કૃષ્ણભક્તિના
કીર્તન દયાગમભાઈના મગખી જ બારાની મધુગધ

વૈષ્ણવ જન હો! ગધાકૃષ્ણના મસકીર્તન નારે જ વિચલ પત્તા
હોય તો તો નામીનારાયણ મપ્રદાયના એ પગમ માધુર્યો મે અના-
ચારીઓ હરે, ને બહાનદ પ્રેમાનદ મુક્તાનદ નિષ્કાનદ જેવા ઉમ
તપગ્રી મન્યામીઓને અનીતિના આજની આગળી મે ચીધના
માઈનો પૂત હજી તો જન્મ્યો જાપ્યો નથી

પ્રેમાઈની પત્તી, દક્ષિણે હૈર ને દીપુના ને ઉત્તર ચ્યુગિત-
સિદ્ધના ઉચાસ્ત, ગ ને પિદાગની પગનીઓ એકચક મન્યતાના
અધાધુનીના, અગત ચસ્તતાના, મહાગગન કાન્તિના યુગમા દયારામ-
ભાઈનું જીવનનિર્માણ એ ગર્જનાઓ ને વીજળીના ક્રાકાઓના
લિપણુ વટાગેપ વચ્ચે એ વિ નાએ રેરાતીચી વામગી ઉગે ને મ-
ન્ય વ સાપી દગતના સપ્રમાદથી વધા રો

રિન્દની બહાર-યુરોપમા મે એનો એજ મેરગર્જનાને રીજળીના
ક્રાકાને નાન્યકાન્તિ ૧૭૮૬ મા કન્ય ઉચનરાધન ને છેક ૧૮૧૫
સુધી નેપોનિયનના પ્રચલ વિગ્રહની યુરોપનમ્વતી ગર્જનાગો

એવા અપોગ યુગમા દયાગમભાઈની સમગ્રી ક્યાથી વારી
ચદિદ કનાગીના ઘાટ ઉપચી ઉતગનાના ઉતરે છે ને ના-
નાગ ચડે છે એ ધાર

૩ દયારામભાઈની વૈષ્ણવી પ્રેરણા.

આર્યાવર્તના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને, ભારતવર્ષની કાલક્રી-
લાના મીમાંસકોને ક્યારે એ પ્રશ્ન થયો છે કે વલ્લભી સંપ્રદાય ન
સ્થપાયો હોત તો ?

એ ભજનને કીર્તનની ધૂન, એ ગીત ને સંગીતના સમારંભો,
એ હિંદોળા પારણાને કૃષ્ણમંડળીઓ, એ હિસાબને એ મહોત્સવો,
એ રસને ભાવના કૂવારા, એ ભક્તિને આનંદની ઝડીઓ; એ મુગમાં
વર્ષા ન હોત તો ?

એ મ્લેચ્છાકાન્તેષુ વેશેષુ, એ સત્પોહાવ્યગ્રલોકેષુ, એ
અવતયોગિષુ ને સત્સુ પાપાનુવર્તિષુ, એ પાપવૃદ્ધપ્રચુરે લોકે,
જાણે આજનો જ પડાવો હોય એવા એ ખગધર્મીશ્ચ કળીમાં સર્વ ?
માર્ગો નાશ પામ્યે એ રસો વૈ સઃની વાગળી જમનાના વિશ્રામ-
ધારેથી ન વાગી હોત તો આર્યજન ક્યાં વિશ્રામ ગ્રાધત ને પામત ?
મીરાં પોકારે છે કે

દા લાગ્યા રે કુંગરિયે કાના ! કેમ કરિયે ?

કેમ કરિયે ? રે અમે ક્યાં જઈ વસિયે ?

દા લાગ્યા રે કુંગરિયે, કાના ! કેમ કરિયે ?

ભાગવાને જઈએ અમે, ભાગી નવ શકિયે, કાના !

બેસી રહિયે તો અમે જળી મરિયે;

દા લાગ્યા રે કુંગરિયે કાના ! કેમ કરિયે ?

મીરાં ધા નાખતી એવી ત્યારે આર્યજનતા ધા નાખતી

મુગલાઈમાં તો સ્વસ્થતા હતી. પણ મુગધાર્ષ પહેલાં ને મુગ-
લાઈ પછી છેલ્લુ છેલ્લું સાયણાચાર્યના વિજયનગરને છિન્નભિન્ન કરી

૩૧૨ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

નાંખ્યું ત્યારે, પ્રગ્નનાં દૈયાં વિપાદ રૂપ્યાં હતાં ને હિન્દુ પ્રગ્નની જિન્નતા ગાંડીવધન્વાની જે જિન્નતાથી મદાઉડરી હતી ત્યારે, એ મદાઉર કાળમાં, હિન્દુ ધર્મને માથે પ્રસવનાં પુષ્કરાવર્તક મેઘ ઝૂમી રહ્યા હતા ત્યારે, હિન્દુઓ ચુરજ મહારાણો પ્રતાપ કે હિન્દુપતના પડકાર શા ગિવાજ મહારાજ, ગડોડવીર દુર્ગાદામકે ક્ષીખતો રણધ્વજ રોપી દાસકિરપાણુ ધરાવનાર ગુરુરો હજી જન્મ્યા નહોતા ત્યારે; રજની ભીપણુ હતી, કલિમા અપારદ્યકે હતી, તોફાનના ઝંઝાનીસ કુંકાતા હતા ને હિન્દુ ધર્મનું જહાજ ભરમાગરે બૂકું બૂકું થતું હતું ત્યારે હિન્દુ દૈયાં ખીડાયેલાં પોંચણું જેવાં ખીડાયેલાં હતાં ત્યારે; એ વચ્ચમકુદનો ચન્દ્ર ન ઉગ્યો હોત, આર્ય પ્રગ્ન માથે એ અમીર્ષણુ ચંદ્રિકા ન ઢોળી હોત, એ અન્ધારાંને ન અજવાળ્યાં હોત, એ શુચિ-ભેદ તમિજ્ઞામાં સોનરેખ મમી ક્ષમ્બિક વીજળીઝગકારે નહીં પણ પૂર્ણિમા સમાં પૂર ચર્પતી ચન્દ્રિકાની ઝડીઓથી માર્ગ ન દાખવ્યા હોત, તોફાનનાં ઘોર વાદળને જે ઉજળા ન અજવાળ્યાં હોત; નિરાશામાં આશા, વિપાદમાં ઉત્સાહ, જિન્નતામાં મહોત્સવ, જીવનના ઓટમાં ભાવની ભરતી, આત્માની કાલિમાયા રમતી પૂર્ણિમા ન પ્રગટાવ્યાં હોત તો ?

તો-તો ગાંડીવધન્વાએ ગાંડીવ ત્યાગી કુરુક્ષેત્રમાં વેરાગ્ય લીધો હોત તો ? એ નરપુંગવના આત્માને કલ્લેબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ કદી પડ્યારી, આત્માની કગમાયેલી પાખડીએને સંજીવિની જાંટી પુનઃજીવના ન દીધી હોત તો ?

તો પાંડવો ભારત છૂટ્યા હોત ? કે દાર્યા હોત ?

આર્યાવર્તના ઇતિહાસમાં વસુભાચાર્યજીએ એવું કાંઈક કીધું છે. ધનુર્ધરને ધનુષ્ય પાછું નથી સમજ્યાં, પુદ્ કાજે નથી ઊભા, કાલોસ્મિ-અદ્વાંડગાગતા મદાળીપણુ કાલોસ્મિની ગર્જના ગગની વિરાટદર્શન નથી કરાવ્યાં. શ્રીમદ્વસુભાચાર્યજી જ્યમદગુરુ થીકુપ્તુ દારિકેશ ન હતા. દારિકેશે તો ભારતમાં પાંચજન્ય મંમામશંખ વગાડ્યો ને વૃન્દાવનમાં પાંચળી વગાડી. વસુભાચાર્યજીએ કુરુક્ષેત્રના પુદ્ નથી કીધા. મધુવનમાં મોરલી તો વગાડી છે ને સદ્ગતતાથી વગાડી છે. મદાધ-વાઓની આત્માની કરમણેલી કળીઓ એમણે ફેરાવી છે, પ્રજાની અધોમુખ ટોચી પાંખડીઓને ઉબી કીધી છે. ધોરતામાં મધુરપ વરસી છે, નીરમનાના પેરાનમાં રમતી વસાં વરસાવી છે, અન્ધકારને ધોયો છે, રમ ભાવ સુંદરતાની અમૃતચન્દ્રિકાના સંજ્ઞવન છાંટી આત્માને સજ્જવન કીધો છે, આર્યસંભારની ઉપડી ગયેલી મીઠાશ આણી છે. અને ભક્તગુનોએ વળી વળીને ગાયું છે કે.

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે; /

એનો નાદ ગગનમાં ગાજે છે.

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે,

હું તો મૂતી'તી રે આમ્રયું રંગ મ્હેલમાં હો છ;

મોરલી વાગી, બગી હું માઝમ રાત—

ફી ને ફપાળી રે, મીડી ને મંડુરી રે,

માયા ? તારી મોરલી હો છ.

આર્ય પ્રજા માઝમ રાતમાં એમ રહોડ તાણી નૂતી હતી; તેને ઉડાડી નહોતી, પણ વસુભાચાર્યજીએ સારી રાતભર જાગતી રાખી. આર્યાવર્તના ઇતિહાસમાં વસુભા મંદ્રદાયની એ સેવા.

૩૧૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ભારતના ઇતિહાસની મીમાંસા કેા મમર્થ ને મહાનુભાવ આર્થ
અતિદાસિકને હાથે થયે ત્યારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અતિદાસિક મન અમરે

એજ બની શી મૂલ્યે નજમા વાઈ હતી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ
ગોકુળમા રાખ હતી, ગમસૌર્વની એજ અમૃતમસી દયારામભાઈએ
નર્મલતીરે વગાડી

દયાનમ ન્યને પદ માણતા પૂરે દયારામના વલ્લુ મિહાન્ત
✓ જગ સ્થમજવા પડે એક તો ગમગાગ હરિર્ચન રસો વે સંગી
વેનચાનો અથવિસ્તાર

રમિયો ગસે ભરોં રે, પ્હાલો ખારો વિઠ્ઠલવગ વગપાગી રે
/ ખીજ - પ્રેમનક્ષણા ભમ્તિ ને તેની નાનાવિધ દસાઓ

ગોધનજી । હે અગામી રે કે વાન એક પ્રેમ તપ્તી-
। ને રીડ લિય રૂપે ગામર

હમ સાગર ઉપામી ને મ । ગોપ્યક વાસી વે

લાગમભાઈ ત્હાથી એ પ્રેમપા પામ્યા, ને એવા અરોગ
યુગમા ને ત્હાથી પામેલી મધુરપની ગમગમી વાઈ ને શુન્ગતને
વેગેરે એ એ ગમ મિલ વપ્તનાદ કીલાયા

કોઈ કહેયો કે મનભરે મવિને પોખ્યા ॥ કે મવિએ મપ્રભાવને
પોખ્યો ।

૪, દયારામની કવિતા

[દયાનમજ્ઞાનનો કાવ્યભાગ અતિ વિમ્તીર્ણ વસન્તમા જ
સુક્રતા આજના તમાવજને પડે તો તે નદામામર એમના મન્યોની
પૂરી યાદી ને અહીં નહીં ઉતારું માન ગમનિર્દયનાજ સમ્યક્]

કે. અન્ય ભાષાઓનાં કાવ્યો.

હિન્દી મારવાડી દક્ષિણી ને ગુજરાતી ભાષાઓનાં દયારામ-ભાઈનાં કાવ્યો.

આજે ઇંગ્લેન્ડનું છે તહેનાથી મેં ઉમદા સ્થાન ત્યારે હિન્દીનું-મન્દિરોમાં મેં હિન્દી સત્કારની. દક્ષપતરામનાં મેં છે હિન્દી કાવ્યો. મંદરૂત પછી તે ભારતની રસભાષા; તુલસીદાસજી મુરદાસજી ચન્દ ગિરદાસની એ ભાષા.

ગરબી ભાષા ને ગરબા ભાવનું ત્યારે સામાન્ય. હન્દરતનાવનિ કવિત્રિપ રસિકત્રિપા; હન્દઅમંદારનાં ત્યારનાં એ નિયામક શાસ્ત્રો. ને મારવાડી ! મારવાડી તો દયારામભાઈના ગુરના કુલની ભાષા. વજ્રભકુલના એક આચાર્યશ્રીએ મને કયું લખ કે મારવાડી મેવાડીનગરી ને ગુજરાતીનું અદ્ભુત મનિશ્વર એ અમારી કુલ-ભાષા. જૈન સાધુ શ્રીદાસજી મદાગરને મુખરેથી એ મનિશ્વરની ભાષા અદ્ભુત ભાવ ઉચ્ચારાતી સાંભળી છે. ભાષાશુદ્ધ કે વ્યાકરણ નિયમાવેશથી સાબળનારના કાનના દીકા મેં ખરી પડે; કીલનારાને તો બાણની પેડે સિદ્ધિ લેવાસોંસરી ઉતરે

દયારામભાઈ તો ગાઈ ગયા છે કે

સુ જાણે વ્યાકરણી ! વસ્તુને સુ જાણે વ્યાકરણી !

ગળા સમાણું વૃત્ત લખું, પણ સ્વાદ ન જાણે બરણી, ✓

વસ્તુને સુ જાણે વ્યાકરણી !

કવિતાના રસમન્દિરમાં ભાષાશુદ્ધિનાં છગજળિયા માત્ર વગા-નાગને દયાગમભાઈ બીજી સુ કહે ?

દયારામભાઈનાં કાવ્યોની મારવાડી ભાષા ને વજ્રભકુલની ભાષા.

૩૧૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ને મરાઠી ભાષા કે ડબોઈ-આદિદમાં નિવાસી દયારામભાઈએ મરાઠી કવિતા કેમ રચી ?

આદોદ્દબોઈમાં નિવાસતા માટે જ. મરાઠી એમની રાજભાષા, ગાયકવાડ મહારાજની ભાષા, વડોદરાના રાજકુટુંબની ભાષા, વડોદરાની સેનાની ભાષા. તે સેનાખાસપેક્ષનાં કુટુંબી ત્વંદારે ગુજરાતને ગામડે ગામડે ગાજતાં ને ગોડીલા ધૂમતા. ત્વંદાં તે સંગાથે સંગાથે ધૂમતી. અમદાવાદ ત્વંદારે આપું નહીં તો અડધું ગાયકવાડી હતું. સમીપની જ ગાયકવાડની દ્વેષીમાં સાબરતીરે ગાયકવાડની ગાદી. શાહશાહી બદમાં આજે એ આજે ભાગે દક્ષિણીઓના વાસ.

દયારામે પોતાની રાજભાષામાં કાવ્યો રચ્યાં. ઉરુ દત્ત, તુરુ દત્ત, ટાગોર, નાયડુ, રમેશ દત્ત, ગુજરાતમાંથી મળજી વેદ, ખખરદાર ગુજરાત કોમેન્ટના બિ એનના; પરદેશી રાજભાષામાં કાવ્યો રચ્યાં એ આજના જમાનાને આશ્ચર્ય નથી.

ખ. સાંપ્રદાયિક કાવ્યો

સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાન્તનાં દયારામભાઈએ કાવ્યો ઘણાં ને સારાં રચ્યાં છે. પણ દયારામભાઈને માત્ર સાંપ્રદાયદષ્ટિએ મતપરી ? કે જગતદષ્ટિએ ?

એક દષ્ટાન્તઃ રૂપેવાનું મૂલ કેટલું ? National marketમાં સોજી આના international market માં કેવા આના. પૂડો જઈ exchange ને; હિન્દમાં જાપ પ્રમાણે મૂલ, જગતમાં રૂપા પ્રમાણે મૂલ

ક્રાન્સનો પ્રેસિડેન્ટ ક્રાન્સનો રાખ, ક્રાન્સ બદાર ઘણાંમાંનો એક. માણસ તરીકે એનાં ત્વંદાં મૂલ.

હીના નવ ઝેરીની પેગીમા નથી, ઝેરી જાળમાં છે

પ્રત્યે મત્રાવની એ રીત ૧૦૧ અર્તને મેળા જાની
નવે દવાગમલાઈ એથી ઉત્ત છે, સપ્રવાય ૧૦૧ આની ૫
જગતમા ૧૬ આની દવાગમલાઈ માત્ર મત્રદાતા નહીં લા
સમસ્ત ગુજગતના છે

એ ચપાની રોડમ લઘારી વાડીમાજ પાછી પૂગે ગાજો ?
પૂગે પૂગશે ? પૂગતા આવડે તો પૂરો.

એ નર્મલજ પાછા અમરકટના પહામા મમાએ ? જાવો
તો મમાવો

વૈપુરી વાડીમા એ પ્રકુત્યો પપુ પરિમન ઉડ્યા ને વાડી
બહારે પ્રવર્ત્યા પાછા નારી એ મત્રવ્યતી વાડીમા બનાવે ?
સપ્રવાયની મીમાઓમાથી દવારામ છવ ઇ ગના છે મમેટયા નહી
મમેટાય

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સપ્રદાર ગુરુ કે જગતગુરુ ?
દવારામલાઈ જે ગુજગતની પૂર્ણિમાના મસચન્દ્ર ~

ગા. કંદપના

દવારામલાઈની ગરબીઓમાની કપના તો જાણે નીજગીનદા
કવકારા મનોહારિણી આખા જે અન્તગ્ને ક્ષણમા અગ્નિજાળે
લોચનમનનો રે ઝમડો પૂ મોરો-તુ તોરો-રંગ ✓
ચદા જ્યુ કંઠકે શ્યામ ગગ મગીપે ન જાવુ ✓
કોરે હમે મોહિની ન જાણી રે મોહનજી ?
કોરે હમે મોહિની ન જાણી

Imagination કરતા Fancy નુ જોમ ગમણીય ને રમણી-
યાગ ને લોનવિલોચ.

૩૧૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હૃદય.

મંદી. વિરહનાં તનમનાટ ને તાલાવેલી, મીસની વિદ્યવેળતા છે; તૂટેલી વિદ્યવળતી દયારામની. એ વિરહઝાળને જે વિદ્યામળાને શણગારી, એટલે રેડિયમની પેઠે અખંડ અગ્નિને જે સોદામળો કીધો. ઘ ગુજરાતજુનો હૃદયરાજવી.

ગુજરાતે ને ગુજરાતજે દયારામભાઈને વધાવ્યા છે એટલી જે આજની યુગસમસ્તની કવિતાને કાં વધાવી નથી ? એ કેમ નથી કીધાની ! યુનિવર્સિટીમાં પોતે જ પોતાનાં પુસ્તકો નિર્માણ કીધાં, મહાન્યાં, તોયે કેમ નથી કીધાતી ?

નારીહૃદયમાં ; પ્રવેશી તે રત્નભંડારના ભાવદર્શનનો કદીયે યત્ન આદર્યો છે ? આદર્યો હોય તેમને પછી આવજો—સફળતા કેટલી અધરી છે !

ગુજરાતનાં નગરોને ચોંકે ચોંકે કીધાતા દયારામ, સાફ ગુજરાત હૃદયારે છે કે દયારામે સ્ત્રી હૃદય પારખ્યું ને ગાયું.

પેટલાક વડોદરાનું સ્ત્રીમાધુર્ય દયારામભાઈ ઉપર વારી જતું. વડોદરાના રાજવી છે આજ શ્રીમાન સયાશરાવ મહારાજ; અને એ રાજકુલના સંસ્થાપક પિલાશરાવ ગાયકવાડ પછી મહારાજ સયાશરાવ સમોવડ ગાયકવાડ કાક જ મયા ભરી. પણ સયાશરાવ મહારાજે જે સમજતું ને સમરતું થયે છે કે વડોદરાની સમસ્ત જનતાના હૃદયરાજવી છે પ્રેમાનંદ ને દયારામ; ને પછી છે પિલાશરાવ મહારાજ. ને તે પછી સયાશરાવ મહારાજ તો છે ચોથે નંબરે.

પ્રાપ્ત કહે છે કે સયાશરાવ મહારાજે ઈંગ્લાંડમાં રાજકવિ ટેનીસનની વાંટીઓ ખરીદી છે. કીધું હોય તો ફક્ત કીધું. ટેનિસને મુઘડ ને સંસ્કારી કવિ હતા. પણ વડોદરા નરેશ પ્રેમાનંદ દયારામને સન્માનશે એટલું ગુજરાતીઓ તો એમને સન્માનશે.

અ ભાષાભાસિત્ય

ગુજરાતી ને ઈંગ્લિશ કે ઈંગ્લિશ ને મરફૂત ભાષાઓ આવડી
એટલે એમનો આજ તો તબુમેળો થવાનો જ, માગથી ય તે ને
ઠાઈકે આ ભાષણુમા ય તે

દયારામભાઈએ ચાગ-ચાગ ભાષાઓમા જ તે ગ્રન્થા પાન
આનીને મમસ્ત ભાગતની તથુ-તથુ પગમ્માઓ કીધી, આ ગુજરાતી
ગરબીઓમા પગલાવાની ઝાકરી ટેટી દીધી.

હાવા નહિ જાઉં મહી વેચના રે નોન

મુણુ માલેનડી રે । મ્હારે નદુનરુ ચુ નેહ

ગરમે ગમવાને ગોગી નીમથા રે નોન.

મખિ ! હુ તો જાણુતી જે સુખ હમે મ્નેહમા

વામનડી વાળે, મ્હાળે આજ નાસનડી વાળે પિ

નર્મદા સી મીઠા જવની ગમગિતાના ઉગી જાણે પરતપગની
સમી રહીઓ એ દયાગમભાઈની મીતભાષા

મીઠાશ તો દયાગમની જ

Lyrics શોધવા કદા વનવનમા ભાગ્યુ પ. એમ કે 'ગુજન'
ગાતની ગરબીઓ મના Lyrics જગતભરમા નથી આવડે તો હમે

સ્વામી નાગવણુના વૈગમીઓની ભાષામા એ મધુનપ છે, પણ
એ કે પતાની ભલક નથી એને મધુરપ અદ્ભુત છે પણ
અગમ્ય નથી

હારો ચા, ગમીનો છેનો અનમેના રે !

કષ નવન મ્યુનન પાન ગના રેના રે !

શેઠી વગારી મજ કર, જે આવોને,

૩૨૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું. આન્તર જીવન

આંગળિયે વેઈ કૂલ, હારે ઘેરજે આવોને.

કૂલના પેરી રે, જામા કૂલના પેરી,

ફારે ચતુર મુજાણુ—ફારે ચતુર મુજાણુ,

જામા કૂલના પેરી.

રયામી નારાયણી ગરબીઓનો મધુરપમાં ને પ્રસાદમાં કલ્પનાની
વીજળી ભભક પૂરાય એટલે દયારામ.

✓ દયારામ એટલે મીઠપ, ભભક ને વિહ્વળતાની ઝમક,

ઉભા રહો તો કનું વાતડી, બિહારીલાલ

દગન લગનકી અગન ગગન ઘો લગી વે.

વળતી વ્હાલમાં રે નચાચ્યાં-લલચાચ્યાં લોચન.

૭. દયારામભાઈની ધૂનો.

સારી કવિતા રચવા કરતાં યે સારી ધૂનો લખવી મહાઅધરી..
હજારો નરનારની મેદિની સૈકાઓ સુધી સંભારે ને ઝીલે એવા મોહ-
નમત્રોનાં સુત્રો રચવાં રહેલાં નથી. દયારામ કાવ્યમાલામાં એ કામદામ છે.

જન જન હરિદાસા, હરિદાસા.

સાધુથી હરિ ન્હોટા, હરિ ન્હોટા;

ખીન સર્વ અપોટા,

સાધુથી હરિ ન્હોટા, હરિ ન્હોટા.

✓ જે કેાઈ પ્રેમઅંશ અવનરે, પ્રેમરસ એના હિરમાં હરે.

હરિસેવા, હરિસેવા, માયું હરિસેવા, હરિસેવા.

સીતાપતિ રામની સેવા, જાણો મન મીઠડા મેવા.

શીઘ્ર કરે ચિત્તં ! ચિન્તા ? ■ શિર ભગવંતા ભગવંતા.

✓ હવ ! તું શિલે ચિન્તા ધરે ! કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

જ વિશાપન-ક્ષમાપનનાં પદો.

મથુરાજીના એક વૈષ્ણવ મંદિરમાં સ્તંભકારેલો શ્લોક વાંચ્યો હતો; હે હરિ! અમારી પાપ કરવાની શક્તિ કરતાં તારી ક્ષમા કરવાની શક્તિ અગાધ મ્હોટી છે.

માનવીની ભૂલોનાં આશ્વાસન એ સત્યમાં ભર્યા છે. અનર્થ કરનારાં તો એ શ્લોકથી એમ સમજે છે કે પાપાચરણને પ્રભારો મળ્યો.

પ્રેમીને તો અખંડ લાગવાનું જ કે પોતે પ્રેમને પાત્ર જ નથી. ભક્તને રે અખંડ એવો જ ભાવ કે પોતે ભગવાનને ચોગ્ય નથી.

એ ભાવનાં, ચરણનાં, ક્ષમાપનનાં દયારામભાષનાં પદો ગુજરાત જાણીતા છે, ભક્તજનો ભાવે ગાય છે.

‘ચરણ પડ્યો છું રે શ્રી હરિ.’

‘શું કહીએ? શ્રીજી! ચરણ પડ્યાને સંતાપો.’

‘દામોદર! દુઃખડાં કાપો રે, પાવલે ગ્રાગું.’

‘મ્હારું ઢણકતું દોર ઢણકે છે સહુ નગરમાં.’

‘હવે માધવ! મ્હને ઉદારો.’

‘અધરો દિવસ એક આવશે, અક્ષમેલા શ્રીજી!’

‘મ્હારે અન્ત સમય અક્ષમેલા! મુજને મુક્તો મા;’

‘મારા મદનમોહનજી હેલા! અવસર ચૂકતો મા.’

આ યુગમાં તો ગુજરાતે જ્યાં પુણ્યશાળીઓ જ આપણે વસીએ છીએ ને? હવે તો સત્યુગ ખેડો છે ને? ક્ષમાપનની Confessionsની આજ તો કાને જરૂર છે? કે એવાં કાવ્યો રચે? કાણે કાણે રચ્યાં?

દયારામભાષનાં ક્ષમાપનપદો તો ગુજરાત સૈંદાધો સાંભળતુ આવ્યું છે.

શ્રી વલ્લભ-વિઠ્ઠલ શ્રીજી સ્વામી ! સામળિયા વ્હાતા !

સધળું બાણો ડો, અતરયામી ! ન દનાવા રે !

દયારામભાઈ એટલા માન્યાઓવા હતા સિંધોએ પાકુકા
ફૂજનાની પિનવણી કીધી, ના પાડી

ઓ આજના જમાનાના સતાનો ! પગમેશરની સન્મુખે તો
વગીક માન્યાઓના થાવ

જ દયારામભાઈનો કરિતાવુ એક હેલ્લુ કરુણ પરમ લક્ષણ
કહી ઉપગદાગ કરીશ

રિ એ કાન્યમા પિનરે છે કે ! બ્યારે સાગરે જહાજ મુકાવુ
ત્યારે આવુ હજો ને આવુ મા હજો

Sunset & evening star

And one clear call for me,

And let there be no moaning of the bar

When I put out to sea

ટેનિસન દરિના કાન્યસમ્રહની પ્રસિદ્ધિમા એક ગસપ્રણાલિકા છે
કે અમુક કાન્ય જ છેતને હપાવ.

વજવાસી રાધાવલ્લભી બગાની સ્વામી સમ્વિદાનન્દ અમારે
ત્હા આવતા, ને કપાળી સુરે

મુધારસ નામમ પ્યાવા ઉઠા લો જરકા જ ચાહે,

એ ગરુડ ગાતા પણ અજ્ઞ ગાલીચીવકાતો કરુણ રસ
તો ત્હારે જમતો ત્હારે તે છેલ્લી વિનવણી ગાતા,

ઇતના તો કરી સ્વામી ! જન જાન તનપે નીકલે

ચાહે યમુનાજી કે તટ હો

ચાહે ગંગાજી કે બટ હો

એક સાંવરો નિકટ હો, જળ પ્રાન તનસે નીકલે.

ગુજરાતી કવિઓનાં એવાં છેઢી વીનવણીનાં પદો-ટેનિસનનાં
લખ્યાં હો એમ, લખ્યાં હો ? છપાયેલાં છે; ઘેર વાંચ્યા-વિચાર્યા રે છે ?
નર્મદની વિનતડી;

✓ નવ કરશે કોઈ શોક, રસિકડાં ! નવ કરશે કોઈ ગોક.

મથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કાંઈ જનતી; રસિકડાં !

જગતનીમ છે જનમમરણનો, દદ રહેજો હિમ્મતથી; રસિકડાં !

મહેને વિમારી રામ ગ્રમરજો, મુખી થયે એ લનથી; રસિકડાં !

હલપતરામની વિનતડી;

✓ માનવીઓ માન પાસે રે હું મારી માગું

કદાપિ હું કદુ વાણી ઓલ્યો નથી જોઈ જાણી;

હોય હોય ઉચરાણી રે હું મારી માગું.

હિન્દુ કે મુસલમાન, પારસી કે દીક્ષિપાન,

સહુ છો સર્ગા મમાન રે હું મારી માગું.

દયારામભાઈની વીનતડી:

સન્મુખ લોચનમાં આવી કહેજો, સામગિયા વ્હાલા ,

દોષ ન જોશો, દર્શન દેજો, નન્દલાલા રે ?

જગતની યાત્રા મંકેશ્વતાં, મૃત્યુના મહોદધિમાં ઝંપલાવતાં,
ફાલોસ્મિને શરણે જતાં માનવીની ખડક ગ્રામી યે અહંતા ઓગળી
જાય છે. ને ત્યારે જરૂર ને આત્માના જંડામાં જંડા બીડેલા
કપાટો ઉઘડી જાય છે. આત્માનો સાચો રંગ ત્યારે પ્રકાશી ઉઠે છે.

દયારામભાઈની કવિતા એવી હતી; ગરબે ધૂમતી ગરવી ગુજ-
રાતજુના ગૌરવસોદાગ સમોવડ ઓહામણી.

૩૨૪ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

૫. ઉપસંહાર

✓દયારામભાઈ એટલે ગુજરાતની મધુરપ ઝમક ઝગકાટ ને વિહવળતા ગુજરાતનું નારીસંગીત એમની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતને આગશે આગશે ને ચોંકે ચોંકે જાણે કૂલડા વેળા ને અમર વણકરેમાતા કૂનડા

દયારામભાઈને કટલકા ' ગુજરાતના બાવરન ' કહે છે દયારામનું એ બહુમાન નથી અપમાન છે Lyrics ને જ વિચારતા ગુજરાતનો દયારામને ગાય છે એનાથી સમા ભાગીયે એ અગ્રે જણે બાવરનને નથી ગાતી બાવરનો ઈન્વાનો દયારામ દયારામ કહેવો એ ય બાવરનનું બહુમાન છે

ગુજરાતી મમારમા દયારામભાઈ ગરબીઓથી જીવે છે ને જીવશે દયારામભાઈ ગુજરાતજીની જીએ જોય ■ કંઈ દબ્યા છે હો ગુજો છે /

સાકોદરા નાગરોએ ગુજરાત સાહિત્યને ઘણું અર્પું છે હરિલાલ ને કેશવનાન ને બાળાશંકર પણ અજબ ફાકરો દયારામ તો અદ્ભુત જ આપ્યો

ઝેની એક Elegyને ખાતર ઈન્વાડની ગુણુમાલક સાક્ષરતા એને સભારે છે આપણી પાસે એ સભારાવે છે તો દયારામની આ દુઆટલી ગરબીઓ છતાં એ ગુજરાત એમને વિસારશે ?

ઝેની એક Elegyને જાખડે તોળે એવી દયારામભાઈની સો-સો ગરબીઓતો છેજ

એક વાત આજના સાક્ષરોને કે આજના જમાનાને સ્વમગ્નશે આજે હમરો નકલો કરવા છાપખાના જેવા લાલિયા છે ગામપરગામ લઈ જવા ટપાલ ને રેલ્વે સમા બેપિયા છે છતાં આજના અમદાવાદી કવિવરોનું લખ્યું નડિયાદ વિરમગામકે ધોળકા લગીયે કેમ નથી પહોંચતું ?

ત્વહારે જાપખાનુ ન હતુ, દુપાય ન હતી, રે' ન હતી ત્વહારે,
જાણે પવનની પાપ ઉપર બેસીને કે પવનપાવડીએ નહીંને દયારામ-
સાધ ગુજરાત ભરના નગોમંડળમા ગસમેર મમા ઉડતા. સૂરત
ભર્ય વડોદરા ડોકોગછ પેટલાદ અમદાવાદ ગુજરાત ભગમા કીવાતા.

લોક શુ આજ નગુણા હો ? આજ આપના જય છે માક્ષરો,
ત્હો યે લેતા નથી ત્વહારે લોક જાણે શોધવા નીકળ્યુ, ને જડયે
ગુજરાત ઘેલુ થયુ.

એમ કેમ ?

✓ દયારામભાઈને મમારે કીલ્યા, ગુજરાતજુ તો, ગરમાની ને
જામની પેઠે, માથે નહડાની ધૂમી રહી /

આજની કવિતાને એ જ રમરસિયેલુ ગુજરાતજુ હો છે યે
કેમ આઉરડી ?

માક્ષરો એ ન્દમજરો ?

આ પછી એવ દતિહામનાર્તા કરી પછી નિન્નીય

મતસિન્ધુ-પંજનમાથી ગુર્જરો દક્ષિણમા ઉતપા ને આ દેશ
જીતી ગુર્જરાદ્ર જનાયુ આપણે એ ગુર્જરોના નશજ ને વારસ.
દતિહામ કહે છે. ગુર્જરોના નેમ હતા ગુર્જરો એટલે ગોપ-ગોવાળ,
ને ગુર્જરી એટલે ગોપી-ગોવાલજી.

માદયાહને યે મોહ પમાડનારી ગુજરાતની ગુર્જંગીનુ ગીત તો
સર્વવિદિત જ છે ને ?

ને પંજનમા એ ગુર્જરો ઉતપા કોકિમ્સતીરના Georgia-
ગુર્જરિયામાથી,

The Outlines of the World To-day નામના ગ્રન્થમાં જોઈએલાની આજની સુન્દરિઓને માટે એવું જ વર્ણન લખે છે કે,—

The Georgians are romantic people who live in isolated valleys and depend chiefly on brigandage. Their women have a great reputation for beauty and used to supply the principal Turkish harems.

સાક્ષાત્ જોયે એ મોહ પમાડનારી ને પામ નિરાશપરાયણ કે નરોન્દિતોપવના અન્તપુરોને વીજળી પરે ઝામવાનારી ને દૂર પાછડીઓ જેવી પગનીએ મધમવાવી મોહારનારી ગુર્જરીઓની ઓન્દયસોહામણી પ્રપૌત્રીઓ. સકિન્ન મરિબડી જાણપુર જુલગતની કુન્દેમા માળે છે ત્યાં સુધી દયારામભાઈને આજના જનધામ વિમાનવાના નહીં.

જુલગતની ગોપીઓને દયારામભાઈ હારા છે એમનું જ્ઞાનપજ્ઞાન છે એમની કપનાની નીજળીઓ એમની ગમ્મીઓની રીત ગુજના એમની રસની મધુરપદ્ધતી છે.

જુલગતપુ અમર છે ને એટલી દયારામભાઈની પ્રવિતા ને અમર છે.

આજ દયારામભાઈનો નહીં પણ એ જુલગતપુનો મહોરસ છે. અને જુલગતપુના ગસનું મૂન સુ આકા છે ? જુલગત પુના રાસનું મૂન એ દયારામભાઈની સર્વોત્તમ કવિતાનું મૂન.

આપણે ત્યાં કાનગોપીના રાસ આજ નથી. યુરોપના કાન-
ગોપીના રાસ મુગામુખા છે. જ્ઞહારે યુરોપના ગાસમા ગીત લગશે,
ત્યાં ગુજરાતની ગરબીઓના આક જગત જાણશે કે એ રમમોતી
કેટલા ચવના છે.

વૃન્દાવનની ગોપીઓના રાસ આજે ગુજરાતની ગોપિકાઓ
ગાય છે ગુજાની ગરબીના-રાસડાના મૂળ પૂછના હોય તો જા
જગતપ્રવાસી કવિવર ટાગોરને જા પૂછજો, કે જગતભગમા કયહા
યે એ દીપ કે સાલખ્યા ?

✓ જગતભગના સાહિત્યમા-જનનભગના સસારમા, જગતના
Lyricsમા ગુજરાતની ગરબીઓનું-ગુજરાતજુના રાસનું સ્થાન
અદ્વિત છે, ને એ ગરબીઓના સમ્રાટ-ગુજરાતજુના હૃદયરાજવી
દયારામનું યે સ્થાન સદા અદ્વિત જ છે

ને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની આખડીએ નિહાળતા
Dayaram was the last of the Ancients the
close of a very venerable Epoch —

અને આયમતી વર્ષા શરદની વર્ષા, સ્વાતિ નક્ષત્રની વર્ષા
શરદ પૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા મોતી વરસી જાય છે, એમ-
મધુરેણ સમાપયેત્ એ ન્યાયે, પ્રાચીન યુગની પૂર્ણાકૃતિ ને મમા
મિશ્ર દયારામભાઈ રસના મોતીડા વગસી ગયા છે

એમની એક એક ગરબી ગુજરાતનું મહામહુ રમમોતી કે /
વન્દના હો અમારી ગુજરાતના નરનાગની પરમ વન્દના હો
પ્રાચીનતાના મોતીવર્ષન્તા એ હોહા રસમેધને ✓

શ્રી

દયારામભાઈની અમરતા

(કવિની દોહસોમી જન્મતિથિ વખતે થયેલું ભાષણ)

[૧]

(દ. ગાનભાઈની દોહસોમીની જન્મતિથિ પ્રસંગે ડોહાધારા. સ્ત્રીમનસાચ છાંટાવાચ દેતાઈએ આ ભાષણ વાંચ્યું હતું)
 વન્દેમાતરમ્

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गदपि गरियसी ।

માત્રો પોકારી ગયા છે કે જન્મભૂમિ માતા તથા જે ભૂમિ પર આપણે જન્મ્યા ને જેત્યા તે ભૂમિ—એ હિમય સાક્ષાત્ સ્વર્ગ કરતાં વધિક ગમ્યા છે એક મિત્ર આજીજી કરે છે કે —

जननी जल तो लक्ष्म जल, का दाता का शूर

- नहीं तो गड़ेने पाऊं, मत गुमारीय दूर

ઓ માતા ! જે તારે બાળકો જન્મરવા હોય તો કૃપા કરી એવા જલજે કે જે કાતો ભ્રમ હોય સુખી હોય કે મર્દ હોય અને તેમ ન બને તો બના ' વાઝ પૂ. ગડેજે, પણ તાર નામ બદનામ કરતી નહિ તુ તેજહીન થતી નહિ.

(૨)

વદન હો આ મારી જન્મભૂમિ ડોહાઈને. કેમકે એણે લક્ષ્મ કવિવર દયારામભાઈને આકર્ષ્યા છે. દયારામભાઈએ ડોહાઈને અપનાવ્યું છે ડોહાઈ દયારામભાઈના જુદા જુદા ગુણરાતમા મરહુર બન્યું છે

ડોહાએ કદાચ ભૂતળમા ઘટાઓ અને શરાઓને જન્માપ્યા હશે, પણ એ અત્યારેનો આપણી સ્મૃતિ મર્યાદાથી દૂર, દૂર છે આજ તો એ ભક્ત કવિવર દયારામભાઈના નામ માથેજ અંકિત છે

‘શુભંગ-લુનામદના નાગર ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા, દર્શાવતી-ડોહાના નાગર ભક્ત કવિ દયાગમભાઈ એક Moderate મવાલ-મીઠા Extremist જહાન-પ્રેમ ભક્તિમા દયારામ વિના નરસિંહ મહેતા અપૂર્ણજ હોત “ અન્યોન્ય કેગી નૂનતા ” એમણે પુરી છે બન્નેની સગામણી-તુલનાનો અભારે અવકાશ નથી. ખાસી બન્નેએ સ્વજનોની હાડઝેડ સગસગ મગખીજ મલી છે પેલા કવિએ યથાર્થજ ગાયુ છે કે —

તુલસી વહા મત ભાષએ, જહા બાપકો ગાય
દાસ મયે તુલસી ગયે, ઓગ રહે તુલસીયા નાવ ✓

આ ન્યાયે ડોહાએ દયારામભાઈને પિજાન્યા નથી મત્કાર્યો નથી, અને હજી કેાણુ જાણે કેટલો ઠાળ જોઇશે એમને ઝોળખતા-મત્કારતા ?

અમદાવાદ, સુરત, મુગાઇ સુધીના સાહિત્યકા, ગસિકજનો, અને કદરદનો એઝોશીની છત્રીઓ નહ જાન, હસ્તલિખિત ગ્રંથો મ પાદન કરી જાય અને તે પ્રસિદ્ધ કરે, તે પરથી ડોહાવાસીઓ દયારામભાઈને ઝોળખતા થાય ? આ કેવા દાવિડી પ્રાણાયામ ?

અભારસુધી દયારામભાઈની છત્રી તરીકે ઝોળખાતી છત્રી વાદ ગ્રસ્ત થાય ત્યારે પણ સત્તાવાર નિર્ણય ડોહાવાસી ન આપી શકે એ નવાઇજ ને ? અમદાવાદનો પ્રેમાભાઈ હોન એમની છત્રીથી તલુ-ગારાય, એમના વતનનો ટાઉન હોય એમની અસૂચ છત્રી વિરોધો

ગણે ? દયારામભાઈના દૂરદૂરના આરોગ્ય ઉમોઘ યાનાએ આવે ત્યારે એ ભક્ત કવિનો પુણ્ય નિવાસ કોઈ ઉમોઘવાસી ન બતાવી શકે એ દુષ્પદ્ધતિ ને ? ઉમોઘ આ કનકો ક્યારે ભુમશે ?

ગણે છે કે આ દિશામાં શ્રીગણેશ બેઠા છે અમુક જગરનો કાળો થઈ ચુકે છે એ પણ જોને તો વરો વીતી જવા આના છતાંયે આજની વડી મુખી ઉમોઘમાં કોઈ ઠેકાણે દયારામ મંદિર, દયારામ જીવન કે ત્યાગમ નિવાસના દર્શન સરખાને થતો નથી !

છગેડમાં કવિ રોકરખીયરના સ્મારક માટે જાતજાતની યોજનાઓ અમલમાં આવેલી છે એટલે દૂર રો જઈએ ? અહિંયાનોજ દાખલો લોને ! ખુર નોડેદરા રહેરમાં મહમદવાડીમાં એક પોળને પ્રેમાનંદ ના મકાનને બંને એની રીતે તે રાખવા યોજના ઘડી રહ્યું છે એમ સાબાજી છે ઉમોઘ પોતાનું નાણું ક્યારે અને મ્હ રીતે ફેડશે ?

[૩]

જો નાણું ખર્ચ કરાવા ન કરો વહેતું કરા કે મોકું કરો આજ તો કવિનું દયારામભાઈની દોડસોમી જન્મતિથિ છે, અને તે આ / આપો એમના ગમકીર્તન કરી જોઈએ

દયારામભાઈના જીવો એ એમની અમરતાજ છે ત્યાં મુખી ગુજરાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં મુખી તો એઓશ્રી ચિરંજીવ છે

✓ કવિમીના પદ્ધતિય, સાસણ ભાવ, નૃમાર ગસ, વર્ણન શક્તિ લક્ષિત વૃગ્ય અને નિર્લોભતાના ઉત્તમ વિચાર ભાષા ઉપરનો કાણુ અદિતીય દનીય આગ્રહ ગકિત-એ બધું તેમને કવિની પ્રથમ સામા મુકે ✓

ત્યાર ચાલો આપણે એઓશ્રીને સક્ષેપમાં જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અવનોદીગે નિગતાં દુર્લભ વિનયનને માટે આ સમય કે રથગ નથી.

દયારામભાઈ ભક્ત અને કવિ બન્ને છે. ભક્તિમાં પ્રશંસા હોય અને પ્રશંસામાં કવિત્વ હોય.

(૪)

જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરત્ન તેના હિરમાં હો ✓
એ એમનું એક અમર કાવ્ય. *Desire and Desire*-ચે અર્થ
બનો અને અભિક્ષાપા રાખો. લખવાને મનુની આંખે જુઓ.

આપણું છે અગમીર, વાંત એક પ્રેમ તણી ✓

એ એમનું બીજું અમર કાવ્ય નથી પણ પ્રેમ મિમાંસા છે.—
દૃષ્ટાંતોથી ભરછક એવું પ્રેમશાસ્ત્ર છે. દયારામભાઈની મળથુધીમાં
પ્રભુએ પ્રેમ રસ રેડેલો હતો, પ્રેમ તે માત્ર પ્રેમ શબ્દના ઉચ્ચારમાં
આવી જતો નથી. એની કસોટી તો થઈજ કાઢી છે. કવિ પોતે
કહે છે કે:-

‘પ્રેમ’ કે પંથ નહિ પરના, પરે મરનેસે નહિ કરના —

એવા પ્રેમનો વાસ ક્યાં હોઈ શકે તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા

જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમ રસ તેના હિરમાં હો .

કવિશ્રીનું માનીતુ પદ પ્રેમીઓને અર્પણ કરાય છે, પ્રેમભાવ
ભૂમિ પર નિર્મળ અને દ્રઢ થઈને પ્રભુભક્તિનાં પરિણામે તારે માણસ
આત્મપરીક્ષા કરીને, ધર્માચારી થઈને અન્ય જીવો પ્રતિ વ્યાભાવથી
જોઈને સાચા વૈષ્ણવ થઈ શકે છે કવિશ્રી કહે છે કે:-

વૈષ્ણવ નર થયો તુરં; શિદ સુમાનમાં ધ્રુમે. ✓

એ રીતે જેની વૃત્તિ નિર્મળ થયેલી છે એવા હરિજન સર્વજન
હરિનો વાસ નિહાળે છે, આપું વિશ્વ તેનામાં સમાઈ રહેલું જુએ છે.
એવાજ જીવો પોતાનું આવાગમન સુધારી શકે છે.

કવિશ્રી પરમ નિર્મળદત્તિવાળા હૃદયજનનુ દષ્ટાત આપતાં " મત
મેંયા મા કહે છે કે —

મુકર મુકર મમ નરુ ભાષ, નયન અયન દિય લાવ,
દ્રગ પ્રમાર હત હત અની તિત તિત વખુ ગોપાલ
હે સખિ મારા નેત્રમાથી થીકાડુરજી અયન કહેતા સ્થાનક કરીને
વિરાળ્યા છે ને મુકર કહેતા નિમ્ને અને વળી મુકર કહેતા દર્પણરૂપ
જગતના મર્મ પર્માર્થ મારે થયા છે તેજે કરીને દ્રગ કહેતા નેત્ર, તે
ઉઘાડીને જ્યાં જ્યાં જોઈ છુ ત્યાં ત્યાં ગોપાલ મારા જે પ્રભુ તેને
મધ્યે દેખુ છુ

અને તેથીજ ખરા પ્રેમીજનનુ વક્ષણ પ્રહીને કવિશ્રી ગાય છે કે —
— ફિર ફિર કે વેહિ જહે, અરુચ ન કુષ રતિ બાત
ના નિરદે નુતન રમે અનુભો જાની જાત

આમ કવિશ્રી પોતાની કૃતિઓમા સાદૃશ્ય કેવળ કૃષ્ણ પ્રેમનીજ
રાત પુન પુન મરે છે તેમ છતાં તે અસ્થિતિ લાગતી નથી કે બદ-
નાઈ જતી નથી, પણ નરી હોય તેની લાગે છે આ કથન તો
અનુભવીઓજ કહી શકે છે

પ્રેમ અથવા ભારનું મહત્વ નસાગમા રહેજે ઉતરતું નથી
જીઓને —

The life of God is illimitable love and the
life of man is only found in union with God,
in union with self forgetfulness Whatever is not,
of love is against God, and against man, and is
a death

વસ્તુતઃ સકળ વિશ્વનું જીવન તો પ્રેમપરજ નિર્ભર છે. “ દાણુ ચાતુરી”નું કાવ્ય એ પણ આ વિષયનું બીજું અમર કાવ્ય છે.

મારગ મૂકાને કહાના, કહું છું ક્યારની જો, ✓

એ ગરબો એટલો તો લોકપ્રિય છે કે એ ગવાતા સભળવા લોકનાં ટોળેટોળા હિતરી પડે છે. એ ગરબો ગુજરાતની ગુણિયલોમા વંશપરંપરાથી એક સરખો હિતરી આવ્યો છે અને હજુ પણ જનરી રહેશે. એનું જાદુ અજબ છે. આતો પ્રેમની રીતિઓ થઇ.

પણ નીતિના તથા શિષ્ટાચારના ઉપદેશ અને ચાખખા પણ એમનાજ.

‘ચેત ચેત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધી ભજની રે’

એ “ ચેતવણી ” કંઈ જોવો તેવો ચાણુક નથી. અને ✓

‘સર્વ કામ છોડીને પરમ, સુર ગોવિંદને ભજ્યેજી.’

એ ચાતુરીનો ગરબો પણ કાળજે કોરી રાખવા જેવી શિખા-મણીથી ભરપૂર છે.

જેમ ‘કલાપીનો કેકારવ, આપણી હાઈસ્કુલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રિય પુસ્તક છે, તદ્વત્ જ દયારામભાઈની ગરબીઓ એ ગુજરાતની ગોરીઓનું મોહનું પાન છે. ગુજરાતના ગામોમા નવરાત્રિમા ગવાતા ગરબાઓ સાંભળવા જનારા જોઈ શકશે કે દયારામભાઈનું સિદ્ધાસન એ ગુજરાતજોના હૃદયમદિરમા કેવું અને ઠેટલું છે.

માનીતી તુ છે મોહન તણી, વાસવડી રે. ✓

આ મર્મ વાક્યવાળી ગરબી દયારામભાઈનું એક એર અમર અને લોકપ્રિય તથા ચિરંજીવ કાવ્ય છે.

મોહોટાનું વચન સુખધામ. કૃતી રીતે કરીયે.

તે કરે ચહાય તે કામ, આપણુ તો મરીયે.

૩૩૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

આ મરજો અવિચારી અનુકરણ કરનારાઓને સજ્જડ થાપટ મારે છે એમાના દાખના લ્હીલો નિત્યના અવહારમા અત્યુપયોગી હોય કંઈક કરવા જેના છે

✓ 'જે ટાઇ જન કત્યાપુ ચાહો તે સ્ત્રીની મગત તજજોરે'

પગસ્રી ગમન તજાવવા આ મગમામા આબેહુબ વર્ગનો મહુ ખુમીથી લયો છે એ અભિચારીઓને બહુ બોધદેનારો છે

સાબગ શિક્ષા તુ મન મારી માચિ જુએક વાત

અ નાવણીમા જે ચામખા ફરકાર્યા છે તે ચનચમાટ હિપજાવે એના ડ

ચિત તુ ગિવન ચિતા ધરે, કૃષ્ણને કરતુ હોય તે કરે

આ અમટ કાવ્યમા દયારામભાઈ Fatalist નસીબવાદી તરીકે દેખા દે છે, ધર્મીને ઘેર ધાડ અને કુકર્મો 'સગ' ની પ્રચલિત માન્યતા કોઈ એમલ ઘડીએ વ્યાગમભાઈ પપુ માનતા ચલા છે અને તે

તુ મ્હીએ ક્ષીજી શરતુ પગાને સતાપે

ના લોકપ્રિય પદમા દસાવે છે

ભગ્નના જનમા રે, ગયા કાગ કોટી વહી

તથા

કૃપાસિંધુ મ્હાવોરે, કૃપા મને કમ ના કરે

આ માફીઓમાના મીઠા ન્હોણાં પણ મર્મજેતક અને બોધપ્રદ છે.

'હરિ તુને પ્રમત તે કમ ચાયે, તાદસ મનનુ કપટ ન વાય

સાધુ અમ ના કરશે રે, ઢાટી પ્રયત્ને ગરધવ પ્રગે નહીં ગાય.

હુલ્યો શું ફરે છે રે, બૂલ્યો ભવ કુપમાં પડ્યો

ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કિરપા તને ખાડુ કરી.

ધત્યાદિ પદોમાં આપેલી ઠાક અવગે માર્ગે ઉતરી પડેલાને સ્ત્રીધા રાહ પર લાવી મુકવા પુરતી છે. અને

સાચું તે સજપણ રે, સમજ મન સ્થામ તણુ

મનજી મુસાફર રે, ચાલો નિજ દેશ લણી

તેમ

સાચા સગા સમર શ્રીગીરધર કાષ્ઠ સમે નવ મંદ્રે

આ અને આવી કાઠીઓ તથા પદ તત્ત્વજ્ઞાનથી તરખોળ છે.

જગતભરમાં કવિની કળા સર્વોત્તમ ગણાય છે. અને દયારામભાઈ તેમની કળા ના એવા તો સુંદર નમુનાઓ મુકી ગયા છે કે જે આજે નહિં ઠિન્નુ હજારો વર્ષે પણ અરુપર્ધાજ રહેશે.

શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ કવિ નેજ છે કે નાજુકમાં નાજુક અને ખરેખરા મનુષ્યોના વિકાસે, ઉ સાહે! અને ઉદ્ધાસોનું મનોવેશક ચિત્ર ચિતરી શકે. કવિશ્રી દયારામભાઈ, આ કલાના સર્વેત્તમ કવિઓમાંના એક છે. તરણુ હૃદયોના મનોવિકાસને અનુપમ રીતે કાવ્યમા ચિતરનારા કવિ ચિતારા ના તે એકલાજ આજે પણ તેમના જેવા શિષ્ય કવિ તે જ તેમની કૃતિઓ જેવાં કાવ્યો અપ્રાપ્ય રહ્યાં છે. એવી અતિ સુંદર અને હૃદયસ્પર્શક ની કૃતિઓથી કવિરર દયારામભાઈનાં પદો શ્રેષ્ઠ લેખાય છે.

માણુમોનાં મન વાંચવાં અને ઉન્માદમાં આવેલા તરણુ હૃદયનું ચિત્ર આલેખવું એ કાષ્ઠ ઓતુ સ્તુતિપાત્ર કાર્ય નથી.

✓ ખરો કવિ તો તેજ કે જે મનુષ્યના હૃદય હુબહુ ચિતરી શકે.

The poet is a man, speaking to man, as a man દુકામ તેઓશ્રી બહુ લાવથી ભરપુર કા-એ દારા હજારો હૃદયોને, પોતાના ચિત્ર પાછળ વેના બનાવે છે અને તેથીજ કવિશ્રીની મહત્તા અને art અનૌકિક અકાયા છે

Ruskin કહે છે કે —

He is the best poet, who can, by the fewest words, touch the greatest number of secret chords of thoughts in his readers, own mind and sets them to work in their own way

આ પ્રમાણે દયારામભાઈને આપણે લોકપ્રિય કવિ તરીકે ઓળખ્યા હવે આપણે એમને અનન્ય અને આદર ભક્ત તરીકે ઓળખીએ.

(૫)

શ્રી ગુરૂ વલ્લભ દેવને હું, પ્રથમ કર પરજીમ
એ પકિતથી શરૂ થતુ “ ભક્તિ પોષણ ” નુ ગીત વૈષ્ણવો આજની
ધડી મુઠી ધણી લાવ અને તાનથી ગાય છે, અને એજ પ્રમાણે
પ્રથમ પ્રજામ કરે, હું શ્રી ગુરૂનાથને
થી શરૂ થતી એમની “ ભક્તવેલ ” એટલીજ ભીની ભક્તિથી ગરાય
છે વગી

નદકુવરજી નિજ જન ગર્જીરે, કૃપા કરે

એ “ શ્રીકૃષ્ણસ્તાવન મંજરી ” નુ પદ એટલુજ સામાન્ય થઇ પડ્યુ છે.
અતકળ મમે ધર્મગુરૂ સમક્ષ એ કરાર કરે તો મોક્ષ મળે
એવુ પ્રિતીધર્મવાગ્દાઓ માને છે

સકુને લાગુ પડે એવા નિખાલસ એકગરોના પદ પણ દયારામ-
લાઈએ ધણા આપ્યા છે.

શ્રી ગુરૂશ્રી ગોપીજન વનલ, પ્રાણજીવન પ્રભુ માહારા

એ ‘અપરાધ ક્ષમા સ્તોત્ર’ આ કાઠિનું છે.

પ્રભુ પરની અનન્ય આસક્તિ અને અડમ અદ્વા દાખવતી ગર-
બીઓ તથા પદ પણ ઘણા છે અને એ પણ દયારામલાઈની અમર
તથા લોકપ્રિય કૃતિઓ છે.

આ રહી એ —

શરણુ પડો છુ શ્રી હરી, નથી માહારે અવર આશ વિશ્વાસ’

‘દરશન બોની રે દાસને, માહાગ ગુણનિધી ગિરિધરલાય’

✓ ‘સકુળી સમરથ રાધાવગ્નો આશરો’

✓ ‘તારો અમૂનખ અવસર ભય રે ગોવિંદ ગારે’

✓ ‘હરી હું શુ કરે રે મારો માયા ન મુકે કડો’

✓ ‘હરિ જોવો તેવો હું દાસ તમારો’

‘હો મનવા શ્રી હરી શરણુ રહેજો’

‘દામોદર હુ ખડા કાપોરે, પાવલે લાગુ’

‘શ્રી દારકાધીશ છે સીશ મહારે ધણી’

‘કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ કૃપા જ્યાહા કરો છે રે’

‘હે હરી હું તો હાવા હાર્યો જે ગમે તે કરો’

‘માહારો કર મલો કેથવરામ રે માયાદળથી મુકાવો’

‘જો વિચારી જન તારી શી વલે યસો’

‘અધરો દિવસ એક આનસે અનજેવા શ્રીજી’

‘હું ભુકો જગદીશ, લગ્યા માહારી રાખેથી રહેતો’

✓ ‘જેહેવો છુ તેહેવો હું તમારો હે શ્રીજી’

‘શ્રી વક્ષભ વિદુષ શ્રીજી સ્વામી, સામળીયા વ્હાલા’

‘માદારે અંત સમે અલખેલા, મુજને મૂકશે મા’

‘માયા કાળ કરમ ભય ભારી, શ્રીજી સાલ કરે’

આ બધી કૃતિઓ દયારામભાઈના પારદર્શક હૃદયની પ્રતીતિ રૂપ છે. પોતાની ઓછપો એ જાહેર રીતે કબુલે છે. અને એ અધ-મોદારક પોતાને અવશ્ય હુગારી લેશે એમ દદતાપૂર્વક માને છે. આ પદ અને આ ગરબીઓ એ જેની અંતકાળની ઘડીઓ ગણાતી હોય તેને સંભળાવવાથી પ્રાપ્તચિત્તનો અમિ તેના પાપોને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે, સંસાર તાપથી તમ્મ હૃદયને સાંત કરી મોક્ષ ગતિ આપે છે, એ અવનિપર આવ્યો ત્યારે જેટલો ‘નિર્મળ હતા : તેટલો જ નિખાલસ આ પૃથ્વી પરથી પાછો ફરતાં બની રહે છે—એટલું બધું એમાં બળ છે. આ પદ અને આ ગરબીઓ ગાતાં અને ગવાતાં સાંભળતાં હોરમાં હોર કાળજીવાળાની આંખોમાંથી પણ અશ્રુની ધારાઓ વહી જાય છે. ખાળી ખજતી નથી. એમાં રહેલો ઇશ્વર પરનો અચળ વિશ્વાસ જેનમુન છે. એમાં લાડભર્યા ટોણાં છે, અદ્વિ-તીય આસંગો છે.

દયારામભાઈએ જે શૃંગાર આલેખ્યો છે તે પોતાને ગોપીના રૂપમાં મળી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રત્યનો પ્રેમ બતાવવા આલેખ્યો છે. તેઓ-શ્રીનાં એવાં કૃત્તારિક પદો અને કાવ્યોથી તેમના સમૂહ દેદને જે કક્ષિત માને છે તે મોટામાં મોટી બૂઠ છે.

રાતલડીકોની સંગે રે જાગ્યા, ધાવધ હોજી, નેજ બાલુકોનાં વાગ્યા—રાતલડી

આમાં એક તરજી નાવક અને તેના ઉપર પ્રજાપરામ દર્શાવતી નાયિકાનું જે રસભર ચિત્ર આલેખાયું છે તે સુંદર સ્વાભાવિક અને કવિશ્રીની કવિત્વશક્તિને ઓધું સોજાવે છે !

બીજા કોઈપણ રસ કરતા શ્રુગાર રસમાં ઘેલા થતા, ઉન્નત થતા અને ઉરફેરાતા હૃદયો ચિતરવામાં જ ઉચી કવિત્વ વક્તિ બોધએ છે એ વિગત કાન્ય વક્તિ દયારામભાઈમાં હતી,

કાન્ય તે કોણ નામ ?

કવિ વર્ણવર્થ કહે છે કે —

Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings

શ્રુગાર મિવાય બીજા રસોમાં, વૈગવ્યમાં અને ભક્તિમાં કવિ વર દયારામભાઈએ એના મનુષ્યહૃદય આપણને કાન્યકામાં ચિતરી બતાવેલા છે કે ને, આપણને તેમની મનુરાધ ઉપર મન્યવાદ અપાવતા અનેક ગ્રંથમાં અનેક અનુભવ અને ચિંતણના દષ્ટાંત આપે.

(૬)

આમ નોકશિય કવિ અને અનન્ય આભક્તિનાળા ભક્ત તરીકે દયારામભાઈને ઓળખ્યા પછી આપણે એમને એમના યુગના સામાજિક રીતરીનાળે રણ કરનાર ચિત્રકાર તરીકે પીજાનીએ

કવિથીના “ રૂકિમણી વિવાહ ” “ સત્યભામા વિવાહ ” વીગેરે એ કાદીના છે અનેક કોરિકી સ્ત્રીઓને એ આખા ને આખા મુખપાક છે.

ઓછની સાકોદરા નાગરની ન્યાતના લગ્ન વિવાહના રીત રિવાજોતુ એ એક વર્ણન છે સેકડો વરોથી એ રીત રિવાજોતુ એ ન્યાત વક્ષાદગીથી પાળતી આવી છે

‘સદન સત્રાજ્ઞતનો સોહલોરે

એ પક્ષિથી ચક્ર થતુ ઘોળ લગ્ન વિવાહની ન્યાત જમવા એડી હોય ત્યા સ્ત્રીઓ એવી મધુરતાથી ગાય છે કે એ સાબળવાના

૩૪૦   ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

તાનમા ને તાનમા પર-ચાતના જન્મવા પધારેવા મહેમાનો ડાળીયો
ભરવો જૂવી જાય છે દેખાદેખી એ ધોળ હવે બીજી ન્યાતોવાળા
પશુ પોતપોતાના જન્મજીવારોમા હિનટથી ગાવા ગાયા છે.

અને તેટલાજ કાઝથી ગનાતુ

✓ વજતા શુકદેવ વાણી એમ ઓયરે, માલજ પરિક્ષિત જૂપ,

જાદવ પતિની જનમા રે, શોભા વધી છે અતી રે અનૂપ.

વરધોડા દારિકેશનો, જુઓ જુઓ રે

જગતના લોક વૈભવ વિકૃતેશનો

આ વરધોડાતુ ગીત તો લગભગ બધીજ સાતિઓમા ધરગથુ
થઇ પડ્યુ છે

સાને, દયારામ એટલે ગુજરાતની મુંઢરીઓનો લાડીલો કવિ.
એમની કવિતાઓ તો ગુર્જર રમણીઓના કંઠે રમી રહેની છે.

એ તો અજોડ છે અને અજોડ રહેનાનો

(૭)

દયારામભાઈના જેટલા કાવ્યો ગુજરાતીમા છે, લગભગ તેટલા
હિંદુસ્થાની ભાષામા છે એમના “સત સૈયા” “વસ્તુવદ દીપિકા”
“વૃન્દાવન વિલાસ” છત્યાદિ કાવ્યો એટલાજ રસ, ભાવ અને
આતુરીથી ભરપૂર છે, ‘સતસૈયા’ એ એકલીજ કૃતિ દયારામભાઈનો
ભાષા પરનો કાણુ પુરવાર કરવા બસ છે

“એક ભાષા” રાષ્ટ્રભાષા” એવા મોટા જગરા દાસાહસના
આ યુગમા પણ જેટલો કાણુ આપણે હિંદી ભાષાપર નથી મેળવી
શક્યા તે કરતાયે અસાધારણ મોટો કાણુ દયારામભાઈના એ કવિત્વમાં
આપણને જણાય છે.

તદુપગત મારવાડી, પંજાબી, ઉર્દુ, વગેરે ભાષાઓનું જ્ઞાન
પણ કંઈ દયારામભાઈએ કમી પ્રાપ્ત નહોતું કર્યું એમની તે ભાષાની
કૃતિઓ આજે પણ તે ભાષાના સાક્ષરો મુક્ત કંઠે ગાઈ કવિશ્રીની
ઓર પ્રશંસા કરી રહ્યા છે.

ત્યારે ક્યોઈ એટલે તો ગાયકવાડી હુકમત પછી દયારામભાઈ
પોતાના રાજકર્તાની માતૃભાષામાં પણ પોતાની કાવ્ય પ્રસાદી પિરસ્યા
સિવાય કંઈ રહી શકે ?

‘હરિદામા; હરિદાસા; બનજા હરિદામા,’

‘પહાને ભાગ્ય નરસિંહ મહેતાએ, વલ્લભ દેવાએ’

છત્યાદિ એમની બહુ જાણીતી મરાઠી કૃતિઓ છે.
મુખાઈ યુનીવર્સિટીએ M. A. ના અભ્યાસક્રમમાં કવિશ્રીના ઉત્કૃષ્ટ
કાવ્યો નિયોજ્ય તેમની સાક્ષરતાનું જે બહુમાન કર્યું છે તે ગુર્જર
નરનારીઓને ગૌરવ લેવા જેવું છે.

એવા મહાપુરુષનું આજને ટાણે સ્મરણ કરવું તે દેશાભિમાનની
લાગણી જાગત રાખવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે અસ્તુ.

[૮]

જે અજરામર વારસો, અભિમાન લેવા યોગ્ય, દયારામભાઈ
આપણને આપી ગયા છે એ બહુમૂલો છે. ક્યોઈ તેમના અક્ષર
દેહની પ્રતિકૃતિ રાખે કિંવા ન રાખે પણ તેમનો એ વારસો તો
સહદયોના હૃદયોમાં જ્યાં સુધી ગુજગતી ભાષા બોલાતો ત્યાં સુધી
જેવોને તેવો અમર રહેશે- તથાપિ “કુલ નદિ ને કુલની પાખડી”
એ હિંસાને ક્યોઈવાસીઓ કવિશ્રીના ઝલુમાવી આ રીતે મુક્ત થઈ
શકે, જો તે ઇચ્છે તો.

(૧) જે ઘરમાં દયારામભાઈએ જન્મારો ગાળ્યો તે ઘર “દયા
મંદિર” તરિકે જાહેર કરે.

(૨) એમાં દયાનામભાઈની જને તે બારસની કે Bronze ની પ્રતિમા, તેમજ ન થાય તે પછી એક મોટી Enlarged છબીની અમલ વિપરાત તત્કાળ પ્રતિષ્ઠા કરે.

(૩) દયારામભાઈની હસ્તલિખિત પ્રતો જે કંઈ જાણીયાં હોય તેનો મુદ્રા કાળપૂર્વક કરે.

(૪) દયારામભાઈની અત્યાં સુધીમા પ્રમુખ હોતી કૃતિઓની છપાવેલી અકકેક નમ્બ તથા દયારામભાઈ વિષે જાણ સુધી જેણે જે કંઈ લખ્યું હોય તેની પછી અકકેક નકલ મેળવી લેવા રાખે.

(૫) દર મહિને બે બારસો અને બે પાંચમોએ લેવા જોઈ વાંચીએ એમાં મળી રમજીતન કરે દયારામભાઈના શિષ્યના વશજ જે હોય તે પોતે આ ભક્ત વિવરના કૃતિઓનો સ્વાદ ચખાડે.

(૬) દયારામની જન્મ તથા મૃત્યુતિથિએ વર્ષમાં બે વાર મહા ગુજરાતમાંના કોઈ વિદ્વાન માહિત્યકો દયારામભાઈના ઉપાસકો કે અન્ય સાક્ષરોને નિમંત્રણ મોકલી દયારામભાઈ વિષે વિવેચન કરાવનાની તથા પાડે તેમ પ્રતિ વર્ષે આ બે તિથિઓ ગુજરાતના ગામેગામે બજતી રીતે ઉજવાય તેવો Propaganda કરે.

(૭) અને તેમ કરવા એક વગવાળી સમીતિ નીમવી, જેમાં કવિશ્રીના કોઈ વશજ તેમજ બીજા ઉત્કૃષ્ટ આલુ કાર્ય આગળ લખાવી રહે તેવા સહાનુભૂતિ ધરાવનારા સ્ત્રી પુરુષોને એમાં જોડવા.

(૮) કવિશ્રીનું સ્મરણ હરમેશને માટે જળવાઈ રહે તેમ કરવા દર વર્ષે તેમની પુણ્યતિથિના દિવસે ઉપોદ્ધાસીઓ પોતાની એક દિવસની કમાણી સ્મારક રૂડામાં ધર્મ મંચળ ઉમગથી જોડાવર કરે.

(૯) દયારામભાઈના મળે ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે કવિની કૃતિઓના છપાતાં પુસ્તકો મોકા ગળે જે ગરીબોને ખરીદતા.

મુશ્કેલી નડે તેટલા માટે “દયારામ સ્મારકમાળા” ની યોજના કરી
 ૬૦ મહિનાની સુદ ૧૨ ના દિવસે એક મણકે પ્રસિદ્ધ કરવો જે
 કેવળ બહુજ સસ્તી કિંમતે એટલે કે પડતર કિંમતે જ વેચાય
 તેવો પ્રમથ કરવો.

ડોહાઈ પોતાની સુસ્તી ઉરાડી, જવામદારી સમજે, કર્તવ્ય
 બળવવા કટિબદ્ધ થઈ ઉપની સૂચનાઓનો યથાવકાશ અમલ કરે
 તે ઇચ્છે અસ્તુ

[૬]

હવે હવે દયારામભાઈનું એક બહુજ પ્રિય થઈ પડેલું પદ
 માં આજના રસકીર્તનની આપણે સમાપ્તિ કરીશું

શ્રીનો ત્યારે રસીયા ! એ પ્યાર પદ —

“ જે કોઈ પ્રેમ અણ અવતરે પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં કરે
 સિંહણુ કેરુ દુધ હોય તે સિંહણુ સુતને જરે.

કનક પાત્ર પાખે સહુ ધાતુ, ફાડીને નીસરે—પ્રેમ રસ
 સહુ ખોરનું સાકર છનન ખરના પ્રાણુજ હરે.

હાથ સિંધુનું માણ્યકુ ન્યમ મીઠા જળમાં મરે—પ્રેમ રસ
 સોમ વેળે રંગ પાન શુદ્ધ જે ધાલણુ હોય તે કરે

વગળ વશીને વમન કરાવે વેદ વાણી ઉચરે—પ્રેમ રસ

! ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે તદપિ અર્થ ના સરે,

! માત્ર્ય ભોગી બગનો મુક્તાશ્રવ દેખી ચચુના ભરે—પ્રેમ રસ

એમ કોટી સાધને પ્રેમવિના પુરુષોત્તમ પૂક ન કરે

દયા પ્રિતમ શ્રી ગોવરધનધર પ્રેમ લક્ષિત્યે વરે—પ્રેમ રસ

દયારામભાઈનો જય હો !

દયારામજયન્તી.

(વ્યાખ્યાતા રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ)
સોમવાર, તા ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૬, — મોટા મદિરમા મુખ્ય)
વૈશ્ણવ જન હા!

એ વાતને દોઢ સદી પીતી ગઇ
તે એ દોઢ સદીમા ગુજગતે તા તા પનગ નથી ખાધા ?
દયારામભાઇનો જન્મ ઇ સ ૧૭૭૬ મા આજે દોઢ મઢી
પૂરી થઇ ગઇ છે

એ દોઢસો વર્ષમા ઇતિહાસે તા તા રગ નથી બદલ્યા ? ગુજ
રાતમા, ભરતખંડમા, જગતમા ? શી શી સંસ્કૃતિઓના બ્યૂહ નથી
મડાણા ? શી શી ભાવનાઓ નથી જાનાઈ ? તા તા સરકાર
વિખ્ય નથી થયા ?

પણ રસ સદાય અખંડ ને અન્યય છે
સાચી રસોર્મિ દેશકાલાતીત છે કાનિદાસ કે રોક્ષપિયર અમુક
દેશના જ નથી જન્મતભરના છે, સર્વ કાનના છે
ઇતિહાસની ફૂલી ફૂતી તડકી હાવડી ગસારિઓ ઉપર પડે
તહોને તે શયિક જ

ને એથી જ વ્યાગમભાઇને આજ મહારા એકા મળ્યા
છિયે દયારામભાઇએ ગુજગતના રસરાજવી હતી

નમ્રદાયના કે કિયસુદિના દુર્ગોના એ મીમા બન્ધન રમોર્મિને
નથી એવા વ્યાગમા રમસંગિતા પૂરાતી નથી. હતકાઇ જાય છે.

(વલ્લભસ પ્રદાયની દયારામભાઈની ગળીઓ, મોર ને પોપટ ને કાપ-
લોની પેઠે, પરમ પ્રદાયના નભોમડગમા એ ઉડી રહી છે)

(નદી વહે તેમ મ્હોટી માય, રસસરિતાનું યે એમ જાળ દોઢ
સદી વીત્યે દયારામભાઈને ત્હારે વન્દતા એથી આજ અધિક
અભિવન્દે છે)

(૨)

(દયારામ એટલે ગુજરાતીઓ કરતા ગુજરાતણોના કવિરાજ
ગુજરાતીઓ એમને મભારે છે ત્હેના કમ્તા સો ગણુ ગુજ
રાતણો એમને સભારે છે)

કાઠિયાવાડ કે કચ્છની, અમદાવાદની, ડાકારની, પેટલાદની
વડોદરાની, ભરૂચની, સુરતની, મુળધની કાકજ રસરસિયૈણુ નહિ
રોય જેની ડ્રમે દયારામભાઈ નહિ વરાય હોય

(દયારામભાઈની કવિતાની મધુરપ તે જણે ગુજરાતણુની મધુરપ
દયારામભાઈની કવિતાના ઉડવા એ જણે ગુજરાતણુના મનોભાવના
ઉડવા છે)

કિયે દામે મોહિની ન જાણી,
મોહનજી !

કિયે દામે મોહિની ન જાણી
ગુણવન્તી કોઈ યે ગુજરાતણુ છે જે એતો જિવાર આપે ?
લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો
રસિયા જનનોરે કે ઝગડો લોચનમનનો

જગતભગમા કોઈ પણ ગ્સરગીવા છે કે જે રમ્તો એ
કાયડો ઉઠે ?

(દયારામ એટલેજ કવિતા રસનો એક કાયડો.)

(૩)

(દયારામ એટલે રેવાતીરની વાંસળી)

ઇતિહાસના આલમાં નિહાળાય એટલું ઊંડું નિહાળજો.

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં પુરોડ હોય છે ત્યહારથી તે આજ
પર્યન્તના સકલ અવસર અવલોકી જવ.

ગુર્જર ઇતિહાસમાં ખીજ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર દોડા ?

અર્જુન તો ભાષે છે કે ત્રિલોકમાં યે સમેવડ કે નથી, તો
અધિકઃ કુતોડન્યઃ ?

ધર્મરાયે રાજસૂય યજમા શ્રી કૃષ્ણશિષ્ટાઇ સ્થાપી એ આજ
સુધી તે અલંગજ રહી છે.

પણ એ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને યે ગુજરાતે તો અડધેરાક જ ઝીલ્યા છે.

શ્રીકૃષ્ણના ખંસીનાદ ઝીલ્યા છે; શ્રી કૃષ્ણના પાંચજન્યનો
મહાધોપ નથી ઝીલ્યો.

મન્યન્દ્રને ઝાળખ્યા છે, કુરુક્ષેત્રના ભાગ્ય વિધાતાને પૂરા
નથી ઝાળખ્યા.

હુમા કરશે, વલ્લભસપ્રદાયી નરનાર ! શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવાને
પણ ગોડુલેશજીને ઝાળખાવ્યા છે; રસના રસેશ્વરને પ્રીછાવ્યા ને
પૂજ્યા છે, ભારતના ભાગ્યવિધાતાને સત્યસાનીના સંભ્રામ સારથીને
શસ્ત્રસન્ન અદાર કોણી વચ્ચે હોલેલા એકને અદ્વિતીય નિશસ્ત્રી,
પણ શસ્ત્રમંત્રામના યે મહાવિધાતા પરમ રાજમંત્રીશ્વરને નથી
પ્રીછ્યા, પૂજ્યા કે સતકાર્યા.

ખીરમાર્ક જેવા હજારોને ગળવે ધાલી ધૂમતો એ જમત
મુત્સદી હતો.

ખીસ્માર્કે ૧૮૭૧ માં ગ્રન્થું તે ૧૯૧૮ માં પડી લાગ્યું. પૂરા
પચાસ વર્ષે ન નબ્યું. ભાવિ તો હિચરે એ ખરું. શ્રી કૃષ્ણજીએ
મગ્યું એના પડછાયા આજ પાંચ પાંચ હજાર વર્ષેયે જૂસાયા નથી.

એ ગુજરેશ્વર દ્વારકાધીશ રસયોગી મે હતો, રાજયોગી મે હતો.
એણે બંસી મે છેડી, ને મોતા મે ગામ.

અપિજનો દારિકામાં અને દર્શને આવતા, દુર્યોધન ને અર્જુન
સમા મહાવીરો ધરતીને છેડે એની સહાયતા યાચવા જતા.

એની ભવ્યતા એનાં રસસૌન્દર્યથી એ અધિકી હતી.

એનાં સૌન્દર્ય ગુજરાતે જાળખ્યાં છે; એની ભવ્યતા પૂરી
પિછાની નથી.

(જન્મનાતીરની એ રસબંસીના પડયા રેવાતીરે પડયા; ને દયા-
રામભાષ્યે ઝીટયા.)

સમસ્ત ગુર્જરાજીની પેઠે દયારામભાષ્યએ ૫ તે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર
ના બંસીનાદ ઝીલ્યા છે, સંખનાદ નથી ઝીલ્યા.)

(ગોપીકુલવલ્લભ બાલમુકુન્દને આરાધ્યા છે, કાલોત્તિ, લોકક્ષય-
કૃત્તવચ્છઃ એ વિરાટ સ્વરૂપને નથી નિહાળ્યા કે દ્વૈતે પધરાવી પૂજનપ્રા)

ગુજરાતનાં નરનાર ! ગુર્જર ઇતિહાસના પૂરણ પુરોગોત્તમ શ્રી
કૃષ્ણચન્દ્રનાં દર્શન ત્હમે અડધેગાંક જ કીધાં છે.

રસમાં, ધર્મમાં કે અજ્ઞાત દર્શનમાં; બંસીની કવિતાથી કે
બંસીની દિલસુદીથી વિરાટ સ્વરૂપની કવિતા કે વિરાટ સ્વરૂપની દિલ-
સુદી લેતો ઉતરે એવી નથી.

સૌન્દર્યથી ભવ્યતા શી જોણી છે ?

(ગુજરાતે એ બંસીનાદ પ્રીણ્યા છે, દયારામભાષ્યએ એ અજળ
બંસીસૂર ઝીલાય એટલા ઝીલ્યા છે.)

(૪)

(ને ભગવાને એ બંસીમાં શું ગાયું છે ?

ને ભગવાને એ બંસીમાં કંઈ કંઈ ગાયું છે. બ્રહ્માંડ માત્રનો રસ ગાયો છે, સૌંદર્ય સઃ ની ઝગ્યા ગાઇ છે.

પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર સોળે કળાએ પ્રકાશે છે, મહાસાગરમાં ભરતીનાં ધમસાણુ ધૂમાવે છે, ત્હારે મહાસાગરને ઉજાળતાં ઉજાળતાં ચન્દની જે ગાય છે તે ભુમવાને બંસીમાં ગાયું છે.

આકાશભરતા મેઘાડંબરને પગથાર આંકેલા ઈન્દ્ર ધનુષ્યના રંગો જે ઉચ્ચારે છે એ ભગવાને બંસીમાં ગાયું છે.

ઉપા ઉગે છે કે સામંકાળ આશમે છે એ તેજ અન્ધકારના સાન્ધ્ય સમયે ત્રિકાળ સન્ધ્યાના ગૂઢ મન્ત્રોનો જે ઉદ્દેશ્ય મહાકાશ કરે છે તે બંસીમાં ભગવાને ગાયું છે.

નર આત્માનાં ને નારી આત્માનાં લોચનલોચનિયાંમાં ઢોળાય ને રસદૈયાના સિતાર જે સંગીત ગાય, એ ચિરંજીવ સંગીત એ બંસીનાદમાં ભગવાને ગાયું છે.

બ્રહ્માંડ સૃજનને પરમ અર્થ પ્રસંગે પુરુષ ને પ્રકૃતિ જે રાસડો ગાય છે એ રાસડાના પડ્યા ભગવાને એ બંસીનાદમાં મગમ્યા છે.

દૈયાને દૈયાનાં આકર્ષણ, આત્મા ને પરમાત્માનાં આકર્ષણ, બ્રહ્માંડના અણુ જે અણુને અન્યોન્નને આવતાં આકર્ષણ એ બંસીનાદમાં આજે જે બોલે છે.

નવંબા લક્ષ્મી પર, દરમી પ્રેમલક્ષ્મી લક્ષ્મીનાં પરમ રહસ્ય એ બંસીનાદમાં પ્રભુએ ભક્તજનોને કાજ ભર્યા છે.

એ પ્રેમલક્ષ્મી ભક્તિ એટલે શું ?

એતુ ભાષ્ય ભાષવા ખીજું એડ ભાષણ આદરવું પડે.

પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતની આજે તો એટલીજ પ્રીછ આપુ છું કે, પદ્માંડભરમાં વસ્તુ વસ્તુને, પરમાણુ પરમાણુને, કિરણો કિરણોને, આત્માએ આત્માને, આત્મા પરમાત્માને પરસ્પરનાં જે પરમ ગુણના કર્પણ આકર્ષે છે એ પદ્માંડવ્યાપી ભાવ તે પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત.)

(૫)

એક ઇતિહાસ પ્રશ્ન.

છેલ્લે છેલ્લે એક ઇતિહાસનો પ્રશ્ન ભારતવાસીઓને પૂછી લઉં. જુના ને નવા, પ્રાચીન ને અર્વાચીન, કૃષ્ણલક્ષ્મી કે કૃષ્ણ વિરોધી સૌને ય તે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ભારતના ઇતિહાસમાં ન થયા હોત તો ?

તો ગોકુલ, વૃન્દાવન, મથુરા, દારિકાના તીર્થ ન હોત. સુર-દાસજી ન હોત, વલ્લભાચાર્યજી ન હોત.

ખગ દેશમાં ગૌરગ ન હોત, જયદેવ ન હોત, ગીતગોવિંદ ન હોત, 'હરિઓલ' ના ધ્વનિ ન હોત.

'મહારાષ્ટ્રમાં 'જય વિઠ્ઠલ' ની ઘોષણા ન હોત, મેવાડમાં શ્રી નાયદારા ન હોત.

ને ગુજરાતમાં ?

ગુજરાતમાં નરસિંહ ન હોત, મીરા ન હોત, દયારામ ન હોત અડધેરાક પ્રેમાનન્દ ન હોત.

દુકામાં; ઝળની વાસલડી ન હોત, કુરુક્ષેત્રમાંના પાંચજન્યના શંખનાદ સમી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ન હોત, ભારતવર્ષના ગોપ્તમાં અમૃતકૂવારા શ્રી ફોરતી પ્રેમલક્ષણાલક્ષિત ન હોત.

૩૫૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

જમનાને નીગતીરે જમી ન બોલી હોતતો રેવાજીને કાઠિ ચે
પડ્યો ક્યહાવી પત્ત ?

શ્રી કૃષ્ણચરિત્રો આપણે ઇતિહાસ એટલે કેટકેટલા ૨ તીથો
વિહોણુ કેટકેટલી ચે મ્વિતાવિહોણુ કેટકેટલા ચે સીતવિહોણુ,
કેટકેટલા ચે ભક્તિ ભાવવિહોણુ ભાગત

કૃષ્ણભક્તિના વિરોધીઓને પૂછુ છુ કે એ સર્વ વિહોણુ
ભારત ત્હમને વધુ ગૌરવવન્તુ ભન્નતર લાગત ?

ઇતિહાસદષ્ટિએ Shree Krishna Cult અને Shree
Krishna Culture મૂલની ભેદા છે .

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિહોણી ભારતીય રિવઝુરી કે શ્રી કૃષ્ણ
અમી સૂત્રી ભારતીય મ્વિતા કેટકેટલી આજારગી ને આજોતરી થયો
ભારતીય ઇતિહાસની દષ્ટિએ-જગત ઇતિહાસની દષ્ટિએ Shree
Krishna Cult ને Shree Krishna Culture ના એ મૂલ છે
શ્રીકૃષ્ણચરિત્રો એ ઇતિહાસ મહિમા.

તો જે ભક્તિનીતરતા ભક્તોને એ પૂર્વાવતારનેક ધર્મ મહિમા
હોય એમને તો અવધિ કે આરા જ કંઈ ?

અન્ય સૌને ચે કૃષ્ણમહિમા ઓછો નથી વૈષ્ણવ જન હો ?
ત્હમારે શ્રીકૃષ્ણમહિમા એથી ચે સહસ ગણે અધિકો છે

ને દયારામભાઈએ શ્રુતગતની સકલ મધુરપથી ચિરજીવ ગીતામા
એ પ્રેમ ગાયો છે

પ્રમુખ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજનું ઉપસંહારત્વે વક્તવ્ય

પ્રમુખ ગોસ્વામી શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજે તે બાદ ઉપસંહાર કરતા જણાવ્યું કે કવિ દયારાગભાઈના સખધમા તેમના ઇતિહાસથી શુર્જર વર્ગ મર્વ સારી રીતે જાણીતો થયો છે પણ કવિમા રહેલી એક અપુર્વતા જે લોકોના મનને આકર્ષે છે તે અપુર્વતાનું હું તમને દીગ દર્શન કરાવીશ શ્રીજનકીજીને બીજી વખતે જ્યારે વનવાસ ભોગવેલો પડ્યો અને જ્યારે તેમને પ્રસવકાળ આગ્યો ત્યારે શ્રીરામ-ચદ્રજીએ તેમને તજ દીધા હતા, શ્રીરામચદ્રજી જો કે બધું જાણતા હતા પરંતુ પ્રજા વત્સલતા દેખાડવા માટેજ જનકીજીને તજ દીધા હતા. પ્રજા સાથે રાજાએ કેમ વર્તવું જોઈએ તેનો દાખલો જેસાકરા તેમજ પ્રજાને જો જરાએ સદેહ આવેતો તે દુઃ કરવા પોતાની પ્રીયમા પ્રીય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની રાજની કરજ છે એ વાત શ્રીરામચદ્રજીએ સીદ્ધ કરી હતી શ્રીરામચદ્રજીએ પ્રજાને રાજ્ય ગાદીપર આનતા પહેનાજ પોતાના પ્રીયમા પ્રીય પત્નિયો પ્રજાને ખાતર તજ દેવાની જરૂર પડેતો તેમ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તેજ પ્રમાણે લક્ષ્મણ અને જાનકી એ બંનેનો પરિત્યાગ કરી પ્રભુએ પોતાનું વચન પાળ્યું હતું જો કે તે બધું જાણતાજ હતા પણ પ્રભુ એક સામાન્ય મનુષ્ય તરિકે મૃત્યુ લોકને શીખામણ આપવા માટે તથા પ્રેમ ભાવને મારી નાખવાના પ્રયાસો કરનારા ગણસોને મારી નાખવા માટેજ અનતારો લે છે પ્રેમ માર્ગથીજ પ્રભુની પાસે જઈ શકાય છે તે માર્ગ સીવાય કુનીઆના કાષ્ઠપણ પચમા પ્રભુને પામી શકાય તેમ નથી પણ તે પ્રેમ નિષ્કામ હોવો જોઈએ અને તે માટે પ્રભુ પોતેજ જીવોને અનુકૂળતા કરી આપે છે આવો મનુષ્ય દેહ દુર્લભ છે કે જેનો અહીથીજ આરભ અને અહીથીજ અંત આવે છે, એ

૩૫૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હૃદય

આરભ અને અતની વચેના ફેરીઓમા દુખ સીવાય કાંઈ પણ મનુષ્યને ન્યારે દેખાતુ નથી ત્યારે પ્રેમ માર્ગથી પ્રભુને મેળવવાના ઉપાયો લેવાય છે, એટલે પ્રભુ પોતેજ મનુષ્યને મનુષ્ય દેહ અરપી પોતાની પામે આવવાની રક્તી અરપે છે

એક સાધારણ નહિકાને દાખનો લેઇએ, એક સુદર, નવી અને ડઠ નહિમને સ્વાવનારો નાવીક સારો ટોચ તો તે પાર જઇ શકે તેમજ પ્રભુ આપણને મમારડપી ભરસાગ તગવાને શરૂ રૂપે ઉત્તમ નાવીક આપે છે આચાર્ય શ્રી આજ્ઞા કરે છે, કે, જેમ એક નાવને તરવાને ઉત્તમ નાવીક તેમજ ઉત્તમ હવાની પણ જરૂર હોય તે તેરીજ રીતે પ્રભુ ન્યા સુધી અનુકૂળ ન થાય ત્યા સુધી પાર પડી શકાતુ નથી તાત્પર્ય એજ કે આપણા હૃદયને અપુર્વતા આકર્ષણ કરે છે બાહ્ય પદાર્થોથી આકર્ષણ થતુ નથી પણ અંતરમા જે વસ્તુ હોય છે તેજ આકર્ષણ કરે છે

કોઇ પણ કવિ આરભમા ન્યારે પોતાનુ કાવ્ય લખે અથવા પ્રાસ્તાવીક કરીતાં પણ કરે ત્યારે પોતાના હૃદયમા રહેલા સ્વરોનેજ બાહાર પાડે છે મને તે જાતનુ કર્તવ્ય કે જેમા પ્રભુ ભક્તિ ન હોય તે હૃદયને ત્રાહ્ય થતુ નથી કારણ તેમા હૃદયને ત્રહણ કરનાર વસ્તુજ હોતી નથી મુખ્ય વસ્તુ જેનુ આકર્ષણ છે તે આકર્ષણ નામમાજ અને કવિ દયારામની કવિતામા પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ સીવાય અન્ય કશુજ હતું નહી કવિશ્રીએ પોતે પોતાના સ્વરૂપને સૌથી પહેલા ઓળખ્યુ હતુ તેમ આપણે પણ આપણા સ્વરૂપને પ્રથમ ઓળખવાની જરૂર છે પછી પ્રભુનુ સ્વરૂપ ઓળખાશે એના પર પ્રીતી થઇ કે અન્ય વસ્તુઓ સારી લાગેજ નહી એના વીનાનુ જે કંઈ છે પછી તે મને તેનુ હોય તો પણ ધીમદ્ ભાગવત પ્રમાણે તે કંઈપ્રભુ તીર્થ મળાય

દયારામ જયન્તી-કલોઈ

(તા ૭-૬-૨૬)

જાદ્રપદ શુકલ એકાદશી-ને શુધવાર તા ૭ મીએ-રાત્રે પુરત કાલયમા ડોહાઈમા લગત કવિ દયારામના ગુણાનુવાદ ગાવાનો સમા રબ રા રા ન્ય મકનાન નર્મદાશ કર દવે બી એ એસ એચ બી ના અધ્યક્ષપદે ભરાયો હતો કવિવરની પ્રતિકૃતિને સુંદર આમત ઉપર કુલહાઈથી નિમૂષિત કરી ગોઠી હતી

મહેતા શ કરવાલે સમાજ બનો ઉદ્દેશ અને કવિશ્રીનો પરિચય કરાવતા જાણુ-ન્યુ કે કવિશ્રીના પ્રેમરસ અને મીઠાસવાળા કાબોનો નાદ ગુજરાતમા આતુ હશે ત્યા સુધી તેમની તો અમરતાજ છે અને તે ગુજરાતી બાા ચાહુ હશે ત્યા સુધી વિંમરી સકાશે નહિજ દયા-રામબાઈના અણુમણા કા રોમા હજાર ગુણાનુવાદ સિવાય બીજો અનુભવ થઈ શકતો નથી તેઓ મી કૃષ્ણચંદ્રના નનન્ય લગત હોઇ વૈષ્ણવી સપ્રદાયના હોવા ખતા પણ તેમનામા મર્વદેશીપણું હતુ અને તેથી કરીને / તે આખા ગુજરાતમા નહિ પણ ભારતવર્ષની અદાજી પ્રજાની યાદમીરીનાથી ખસી શકતા નથી

૨૬ જેઠાવાવ પડ્યાએ જાણુ-ન્યુ, અઘાનરૂપી મૂર્ખામાથી પ્રજા જેમ જેમ જામત થાય છે તેમ તેમ તે મદાપ્રરૂપોના મરોદેહની પૂજા કરવા જામત રહે છે વ્યવહારના માધનોથી વન્યપ્રા-પતાના એ જમાનાના કવિની કૃતિઓએ જે સન્માન મેળવ્યુ છે એ એમની કવિતાના ગુણની અત્યત ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે નીતિ, લંકિત અને જ્ઞાનના પ્રદેશમા જે ઉત્તમ ફોા એમણે પકડ્યા છે તેના આ

સ્વાદથી પ્રગ્નની આખ્યાત્મિકતા શુદ્ધ હતી ત્યાં પ્રક્ટી છે. કૃષ્ણ-
કિતો એમનો દ્રશ્યગ્રહ એમની કૃતિઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રંગે ■
પ્રતિભા ઉપરાંત ગાયનકલામાં નિપુણતા અને વાદ્ય વિદ્યારજ્ઞતા એમને
સર્વતોમ્ર અને ગોહક બનાવી રહ્યા હતાં.

પછી કવિવરના શિષ્યમંડળના અવનેષ રા. જનકલાલ ત્રેપીએ
કવિની કૃતિઓમાંથી પ્રસંગોચિત અવતરણો ટાંકી કવિમાન્ય નિદાં
તોને પ્રતિપાદિત કરતુ ભાષણ કર્યું હતું અને કવિનાં પદો વ્યક્ત્ય
હોવાથી ગ્નનો ઝોર જમાવ ક્યો હતો. એઓશ્રીએ જણાવ્યું કે એ-
કાદથી મહાદલીના ધામનાચતારના હસ્તિયોગમાં કવિશ્રીને જન્મ
ચયો હતો. મૂળમાં મિચત કરવાથી સમગ્ર વૃક્ષને પોપણ મળે છે,
મુદર ઉદાહરણે લક્ષ્યે, વેદ પુરાણ-ઉપનિષદ જે પરમાત્માના ગુણ
ગાતાં આકાશ જાય છે એવા અપ્રમેય હસ્તિવાળા મુગમૂત શ્રીકૃષ્ણ-
ચંદ્રની ભક્તિમાજ સાર સર્વસ્વ છે એમ માનતા ભક્તિકવિ દયાગને થી
કૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ નાવામાં જીવન બ્યતીત કર્યું છે, એમ માખીત
કરવા “એક દરિને આગધો મના રે” એ પદ ગાઈને સમગ્રગુણ
હતું. તે ઉપરાંત મમર્ધનમાં “એક વર્યો ગોપીજન વંદ્ય નહિ
સ્વામી બીજો” નાં સંલગ્ન હતું. માથે માથે મમાન ભાવપોષક
અન્ય ભાષાના પદોમાંથી પણ ઉતાગ ક્યા હતા.

મદાપુરના માહાત્મ્યનું ન્દસ્ય સ્પુટ કરતા એમણે કથું કે મર્વ
તીર્થોમાં ત્રેલ શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના પટગણી ચમુનાજીની ચોગ્નતા
નગાદિ સર્વ કરતા અધિક છે ભક્તિગ્નના રસહાટણા મર્વ આનંદ
પ્રમરને એ મુખ તેનુથી કવિશ્રીએ કુલ આર ભાષામાં પદો ગ્યા છે
જનાં ખુની એ છે કે ભાષા દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક પદ દોષરહિત છે

૩૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

એટલું નહિ પણ ગુણાન્વિત છે. એમણે એ બારે ભાષાના રજ્જ-
પ્રયોગનાજો નીચેનો દુહો ગાયો હતો

“ગિરિધર મુજે પ્રાણ, તુલિ મામનગ્ર પ્યાગ,
માદર પિદર બિગદર, દુલમન ખદક બિમારા.
માટા મુચી બિનિપુ, સ્વામી તિકડે ડાગ
જાની જાકિ પીર મનોરથ પૂર્ણ મારા
નહો કોપાચા પ્રેમ, હો વૈલ્લખે સ્વામી નિગતર.
નદ મહેગેકો પુતવા દયા પ્રભુ, ચાકીદાસી માકે કાઈડર.

આમ દયારામ સાગર જેવા છે અને ધર્મ કરતા કરતા એમણે
સડુ માહિત્યોને વિશેષ કરીને ગુર્જર સાહિત્યને મમૂલ કર્યું છે એ
પ્રગ્ત ઉપર મહાન ઉપકાર છે એ બ્રહ્મ કદાપિ ફિટી શકે તેમ નથી.
છતાં એમના પ્રત્યેની ભક્તિથી એમના શિષ્યજીથી આપણે ભકિતરસનો
આત્વાદ લેવો જોઈએ

પછી માહિત્યમૂલ્ય શાસ્ત્રી મગનનાથે જણાવ્યું કે કવિનર સમસ્ત
ભાગતવર્તિને વિવનિષ ભાગમાં અનુપમ પદો રચીને નહીં બનાવ્યું
છે. એ પદોમાં આત્મકલ્યાણના અનુપમી મિદ્ધાન્તો પુષ્ટિમ પ્રદાયના
છે, જેની ખરી સમજ માટે એ સપ્રદાયના પ્રવર્તક અગ્નિના અવતાર
પ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યની જીવનગાનો પરિચય આવશ્યક છે નાના
પ્રકારના જીવ એ અગારામાંથી ઝરતા તનખા સમાન છે એ જીવોમાં
ધૃષ્ટિને આનંદરસનો તિરોભાવ થવાથી પ્રભુત્વ કમી થાય છે, એ
તિરોભાવ આનંદરસનું પુનઃવ કળાર ધૃષ્ટિના યાય છે પ્રભુ-
રૂપા ભક્તિથી યાય છે, ભક્તિ સતસમાગમથી યાય છે આપણા

કવિશ્રીને પ્રારંભમાં સંતસમાગમ થયો તે ઇચ્છારાગ ભટ્ટજનો છે. ભટ્ટજ એ મહાન સંત હતા, મર્મત્ત પરિત હતા, વેદજ્ઞાનું પાલન જે યુગમાં નિઃસરાય પડ્યું થતું હતું તે સત્ય યુગના અભાવે કરી લોક શંકાશીલ, અગ્રદાણુ, તર્કવિતર્ક કરનારા શુભ હેતુથી તથા ઇશ્વરનું યથાર્થિત જ્ઞાન લોપ ન પામે એ પરહિતચિન્તાથી ભગવાન વ્યાસ મહર્ષિએ વ્રહ્મસૂત્રની રચના કરી, તે ઉપર સમર્થ આચાર્યવર્યોએ યથાદૃષ્ટિ ભાષ્યો લખ્યા; અને તેમાંનું એક મુખ્ય તે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું અણુભાષ્ય, અને તેવા મહાન ગંથ ઉપર એક સમર્થ પ્રદીપ નામની ટીકાના ક્તો ઇચ્છારામ ભટ્ટજ હતા, એમનો મમાગમ કવિશ્રીને તેનતલાવ આગળ થયો હતો. શ્રીવલ્લભાચાર્યની નમ્રતા દયારામમાં ઉતરી છે તેનો પુરાવો એ છે કે આચાર્ય શ્રી પોતાના પ્રત્યેક ગ્રન્થને અતે શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય વલ્લભસ્ય લખે છે તેમ પ્રમાણે દયાગમ પશુ “દાસલ્લભો” એમ કરીને લખે છે. આચાર્ય શ્રીના ઉપદેશ પરત્વે કહેતાં જાણીયું કે ભાષા સર્વત્ર આક્ષેપ વિનાની છે અને જે કંઈ કર્યું હોય તો જ્ઞાન-કર્મ-ઉપાસના એ ત્રણેની પ્રક્રિયા કરીને ત્રણેનાં લક્ષણો બાધ્યાં છે. કર્મનિષ્ઠા તદાજ્ઞેયા યદા ચિત્તં પ્રસીદતિ । એ ચિત્તપ્રસાદનો દાખલો બળતી મિથિલા ને અપૂર્વ દ્વાતિથી જેતા જનક રાખનો છે. જ્ઞાનનિષ્ઠા તદાજ્ઞેયા યદા સર્વજ્ઞતાં વ્રજેત્ । અને મક્તિનિષ્ઠા તદાજ્ઞેયા યદા કૃષ્ણઃ પ્રસીદતિ । કૃષ્ણભક્તિનો ઉદાહરણમાં ગોપિકાઓના ભક્તિરસનો ઉલ્લેખ કરી કૃષ્ણભક્તિદારા રસો વૈ સઃ નુ જ્ઞાન પામી સસર્વાન્ કામાન્ સમશ્ચુતે વિપશ્ચિતા વ્રહ્મજ્ઞા સહ એ વિધિવાક્ય નો અનુલવ કરી ગોપીઓ ઉપર કૃષ્ણનો કેમ અનુમદ થયો છે, એમ સમજાવ્યું હતું પછી ભક્તના મર્મ ગુણ કવિ દયાગમમાં હતા એમ જાણી રામભક્તિનાં પદો

૩૫૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કૃષ્ણભક્તિનાં પદો તરીકે કવિએ કેવી કુશળતાથી સમજાવ્યા એ બતાવી કવિને માટે અહોભાવ જામત કર્યો હતો. મર્વ વિભૂતિઓએ ભક્તિજ ગાંધ છે બેદ એટલેજ છે કે દૃષ્ટિમેદથી ભક્તિભાજનતા સ્વરૂપની કલ્પનામાં બેદ છે. આજકાલ ભક્તની દૃષ્ટિ નથી, પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિ ખુલ્લી છે એટલે દયારામને ભક્ત કરતા સાહિત્યકાર તરીકે આપણે ઓળખતા થયા છીએ એ કસોટીએ પણ કવિનું સાહિત્ય, ગમ, જ્ઞાન, અનકાર યોજના છન્દો બદલા આદિથી સાહિત્ય-ઉર્મિ અકાષ્ટ ચુકી છે, ઉપચિત કવિશ્રીની કથાભિજ્ઞતા, ગુણગતિ, તથા ઉદાગતાના ઉદાહરણ આપતા માધુને સર્વથા કહીતું ઉપમાન કરવાવાળા પ્રમગનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો મદાન પુરુષોના વચન સર્વથા પ્રમાણ, આચારણ કવચિત્ પ્રમાણ છે, સદગુણ માન હશ્વરનો ગુણ છે. એમ કહી કવિની કેમ પૂજા કરવી એ સમજાવ્યું હતું. પ્રભુને અર્પણ કરેલી વસ્તુનો દુરુપયોગ એ પાપ છે, તો પછી પ્રભુને અર્પણ કરેલા દેહથી પાપાચરણ કરવું એ અધમ છે, એમ જણાવી કવિશ્રી જ્ઞાતે તીર્થ હતા, તેમના ભારતવર્ષના સર્વ પ્રદેશના તીર્થાટનથી સમગ્ર દેશ પરિન બન્યો. ■ તો પછી દર્ભાવતીની યોગ્યતાની શી વાત ? દર્ભાવતીએ એવા પરમ ભક્તની જન્મતી ઉજવી ભક્તિના આદોનનોને ગતિમાન કરવા એ ઉચિતજ છે

પછી પ્રભુએ ગ્રસદષ્ટિએ દયારામના કાવ્યો ઉત્તમપ્રતિના છે, એમ જણાવ્યું એ ઉત્તમતાના સમજણ રૂપી ગુણપૂજન, સાહિત્યપૂજવા સરસ્વતી પૂજા સરસ્વતીમદિરમા થાય એ નિશ્ચય આનંદનું કાવ્ય છે જ્ઞાન, ઉપાસના અને ભક્તિ, સત્ય દ્વાપર, પેતા અને કલિયુગમા અતુકમે મોક્ષસાધનો છે એમ જણાવી યોગી, સિદ્ધ તપસ્વી વગેરે

કરતા લક્ષ્મીની શ્રેષ્ઠતા અગમ્ય છે એમ સાબીત કરતાં કહ્યું કે ત્યારે
ખીજા બધા પોતાની જાતને તારે, ત્યારે લક્ષ્મી તો જાતે તરી અન્યને
તારે છે દયારામની નિશિષ્ટતા એ છે કે સિદ્ધાંતસ્થાપના દૃષ્ટાંતના
બાહુલ્યથી સરળ બનાવી દે છે સાહિત્યપ્રદેશમાં વીરક્ષેત્રને પ્રેમાનંદે
અમર કર્યું તો દર્શાવતીને દયાગમે અમર કર્યું છે એ અમૃત પીનાર
દર્શાવતીના નાગરિકો આજ દયારામને મન્માને છે, એ આનંદનું
કારણ છે. 'ગુજરાતી' તા ૨૫-૬-૨૭

લક્ષ્મીકવિ દયારામ જયન્તી.

માધવખાગમાં મળેલી સભા.

ગુજરાતના વૈષ્ણવ લક્ષ્મીકવિશ્રી દયારામની ૧૫૧ મી જન્મ-ની
ઉજવવા શ્રીવૈષ્ણવ પરિપક્વ અને વિવેચારલે સાહિત્ય મહા તરફથી
એક જાહેર સભા માધવખાગમાં ૧૬૨૭ સપ્ટેમ્બર બુધનારે તા. ૦
મીએ શ્રી નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર સોનીસીટરના પ્રમુખપદે મળી
હતી શરૂઆતમાં શ્રીયુત અબાવાય જી જાતી શ્રીયુત અદ્રનાકર ૫૩૫૫
તથા પરધુભાઈ તમ્ભાએ કરિશીના જીવન મનથી ઉલેખ કરતા જણાવ્યું
હતું કે કવિશ્રીનું જીવન નીતિમય હતું અને તેઓશ્રી મૃણ્મય દ્રવના અનન્ય
લક્ષ્મી હતા. અને પ્રમુખ શ્રી રા નગીનદાસ ત્રિ માસ્તરે એ પ્રસ્તાવમાં
કવિશ્રી દયારામના જીવન અને કથન વિષે મક્ષિત ઉલેખ કર્યો હતો.
તે નીચે પ્રમાણે છે.

૩૬૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ગુજરાતમાં કૃષ્ણુની પ્રેમભક્તિની મસ્તીએ ત્રણ પ્રતિભાશાળી કવિઓનું કાવ્ય સાહિત્ય રચ્યું છે. ગિવમાર્ગમાં જેમ ગાળીધર્ અને કવચિત્ રૌદ્રતા પ્રધાન છે તેમ વૈષ્ણવ સપ્રદાયના લક્ષણો પ્રેમ ને ભક્તિ છે. આ લક્ષણોને પરિણામે તેનાથી ચોપણ પામતા સાહિત્યમાં સૌંદર્ય, લાલિત્ય અને વિનાસ તરવરી રહે છે. ભક્ત કવિ દયારામનું જીવન અને તેમના કાવ્યો આ વાતની શાખ પૂરે છે. ઝોઝામાં જન્મ પામી કવિની બાળ્યાવસ્થા નર્મદા તીરે, અને વિવાસી વાતાવરણવાળા ચાણોદના પ્રદેશમાં ચર્મ હતી જન્મથીજ પરમ ભક્તિમય વૃત્તિવાળા કવિને કૃષ્ણુની ભક્તિની લેહ એટલી બધી લાગી ગઈ હતી કે પોતાને ગોપીરૂપ ગણીને કૃષ્ણુની ભક્તિ કરતા. આ લેહે એમના હૃદયને ઉજાગી, કાબલદારા વહાલું અને ગુજરાતને અનુપમ ગરબીઓ, પદો, અને કાવ્યોની ચિરસ્મરણીય લઢાણુ બાપી દયારામ ભાઈ કવિ હતા કે ભક્ત, એ સબધમાં હું તો એમ કહી શકું કે દયારામભાઈ ભક્ત હતા અને એ ભક્તિનો તનમનાદ એમનામાં એટલો બધો હતો કે તે કાવ્યરૂપે રકુરી રહ્યો શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર સબધે જેમ તેના બાલરૂપે પ્રેમવિધામય મનાતા બાળ-જીવન સબધે કોઈ કોઈ ટીકા કરે છે તેમ તેના ભક્તો માટે વિગેરે કરીને તેની ભક્તિથી પ્રેરાયના કવિઓ સબધમાં પણ એમ બન્યું છે અને દયારામભાઈના જીવન સબધે સારી નરસી અનેક વાતો કહેવાઈ છે. કવિના દાન્યો-કવિની કૃતિઓને, જે તેમના જીવનની ચારિત્રની આરતી રૂપ ગણીએ તો રા અબાવાલભાઈએ કહ્યું છે તેમ કવિનું જીવન દર્શિત હતું એમ માની રાકાયજ નહિ. કવિના ભક્તોએ અનેક માર્ગે સિદ્ધ કરી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આવા કાવ્યો

રચના કરિ દોષવાળા હોયજ નહીં આ વિદ્યાર્થી ભરપૂર વાતને ચર્ચાની અને તેના પર નિર્ણય બાધવો એ મને તો નિષ્ફળ લાગે છે કવિઓના અક્ષર દેહની ચર્ચા, ભાવિ કાળની પ્રબલ્યોને હચમિત છે, તેમના સ્થૂળ દેહના ચારિત્રોની વાતો એમની સાથે વિરામ છે તેમના વાચ્યોરૂપ તેમનો અક્ષરદેહજ આપણે તો આલેખવાનો રહે છે, અને તેમ કરતા કવિની પદ્ય ભક્તિ જ આપણી માટે ખડી ઘડી બાધ છે

દયારામભાઈનું કવિ તરીકેનું સ્વરૂપ તપાસતા કેટલીક વિગતો આપીને રા. નગીનદાસે જણાવ્યું કે કવિને મર્ફ કૃતિઓમા (human interest) નું ચિત્ર પ્રધાન હોઈનેજ કવિએ ગુજરાતનું હૃદય છતી નીકું હતું કવિની ગંભીરો, ગુજરાતમા, મેકેનોડ ગવાતી હતી, કવિની વાણીની મોહનીએ ગુજરાતની સ્ત્રીઓને કૃષ્ણની વામળી એ ગોપીઓને વેની બનાવી હતી તેમ વેતી બનાવી હતી, તેનું કાગળ પણ તેમની ગંભીરોમા દૃશ્યમાન થતા સ્ત્રી હૃદયના ભાવોના આલેખનના કારણેજ હતું પાડિત્ય કદી હૃદયને વશ નથી કરતું હૃદયજ હૃદયને વશ કરે છે, ખિના કાવ્યોની વિજયપતાકા પણ તેજ કાગળે ફરફરી રહે છે કવિના Lyrics ગુજરાતી સાહિત્યમા અમર રહેશે અને કોઈ કોઈ તો કોઈ પ્રજના માહિત્યની ખરોખરી કરે તેવા પ્રતિભાશાળી છે કવિ બહુશ્રુત હતા અને હિંદુસ્થાનની, વજ અને મરાઠી ભાષામા એમણે બહુ મુદર અને વિગતીર્ણ જા પો રચ્યા છે આવા કવિની જયન્તી ગુજરાતમા સ્થળે સ્થળે જોઈએ જોઈએ છેલ્લા યુગનો આ મહાકવિ આપણા હૃદયમાથી વિસરાઈ નહિ જાય બાદ કવિશ્રીના થોડાક પદો ગાયા અને સલા વિસર્જન યર્ષ. 'ગુજરાતી' તા ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અકમાથી

દયારામ જયંતી.

(તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ ને વાર બુધવાર
અમદાવાદની વૈષ્ણવ મહાસભાએ ઉજવેલી
જયંતીનો હેવાલ)

અત્રેની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સભા તરફથી પ્રેમાભાષ હોતમા
રા કાલાભાષ પિતાખરદાસ દેરાસરીના પ્રમુખપદ નીચે ભક્તકવિ
દયારામની જયંતી ઉજવાઇ હતી સભામા બારણે ઉપરાત સંગીતનો
પ્રબધ પણ કરવામા આ ગો હતો અને સભામા ગાવાના દયારામ
કાવ્યમાના કેટલાક સુદીને ઇષાવેર્ધા પદો વહેચવામા આન્યા હતા

રા દેરાસરી માટે રીતસર દરખાસ્ત અને અનુમોદન થયા બાદ
તેમણે પ્રમુખપદ લીધા પછી શાસ્ત્રીજી વસતરામે શરૂઆત કરતાં
જણાવ્યું હતું કે, આજ અત્રે પછી દયારામની જયંતી ઉજવાય છે
આ જયંતી ભક્ત તરીકે અને કવિ તરીકે બન્ને દૃષ્ટિથી ઉજવાય છે.
બાદ તેમણે શેષ મહેશ વિધિ શ્રુતિ સારંગ એ પદ ગાયું હતું

ગો જોડાવાલ ગો શાહુનુ લાપણુ

બા. ગો જોડાવાલ શાહે કવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર
વિષે બોલતા જણાવ્યું કે કવિશ્રી વિરે ધણાઓએ લખ્યું છે પણ તેમા
પ્રામાણિક અને વિશ્વસનીય પુસ્તક ઇષાવનાર ઝોાઈવાળા નારાયણદાસ
છે કવિ દયારામનો જન્મ બાળપણ અભ્યાસ, લક્ષિતની દહે લાગવી,
ઈત્યાદિ બાબતો વિરે વિવેચન કરીને તેમણે જણાવ્યું કે દયારામનું

જીવન પ્રભુમય હતુ તેમની કવિતાઓમા તેઓ મસ્કૃત કાવ્યકારોએ
આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ગ્યના કરતા પપુ તેમા ખામ
વિરિષ્ટતા લક્ષિતની હતી લક્ષિત એજ એમના કાવ્યનો પ્રાણ હતો
લક્ષિતરમજ અનેક પ્રવાહે તેમની કવિતા વાડીમા રેતી રહ્યો છે અને
તેને કૃષ્ણરૂપ બનાવે છે મન્મટ તબ્દ અને અર્ધને કાવ્યનો આત્મા
માને છે વિશ્વનાથ ગમને આત્મા ગણે છે જગન્નાથ ગમપ્રીયતાની
અપેક્ષા ગણે છે જ્ઞાનદર્શનાચાર્ય જ્ઞાનિ તત્ત્વ ઇચ્છે છે, પણ
દયાગમે આ સર્વ તરનો પ્રભુમાજ વદાન્યા છે એમનો શબ્દ,
અર્થ, રમ, અગરજ્ઞાન જે દેહો તે રસાત્મક કૃષ્ણ છે અને
તેમના ગુણગાન તેલુ નામ કાન્ય જે કાન્યમા પ્રભુન્તા ગુપ્ત ગાન
હોય નહિ અગર જેમા રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ વિરે કદ્ધ પણ કહેવામા
આવ્યુ હોય નહિ તે કાવ્યજ નથી એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી
અને તે માન્યતા પ્રમાણેજ તેમણે પોતાના કા થો લખ્યા છે નગસિંહ
મીરા મુરદાસ વગેરે લખા કવિઓની આજ માન્યતા હતી આથી
આપણી અત્યારની કવિતાની લાનના પ્રમાણે આપણે તેમના કાવ્યોનુ
મૂલ્ય આકી લાકીએ નહિ ઇશ્વરજ તેમની આગળ મુખ્ય તત્ત્વ
હોવાથી, રાષ્ટ્ર, સમાજ, પ્રકૃતિ તથા વ્યક્તિઓ તેમને ગોણુ રૂપ
હતા તેથી તે વિરે તેમણે કવિતા સર્જી નથી આથી એમ માનવાનુ
નથી કે તેમની કવિતામા વેટની ન્યૂનતા છે ખવિદયાગમે પ્રભુને રમણીય
અને રમમય કહીને પ્રભુના નામવિનાના કાન્યની ારીજ મહત્તા નથી એમ
સિદ્ધ થયું તેમના પ્રિયારો અને લેખન સર્વસ્વ તેમણે ઇશ્વરને સમ
ર્પિત કરેલા હતા તેમણે પુષ્કળ સાહિત્ય લખ્યુ છે તેઓ સાક્ષર હતા
અને મારવાડી વ્રજ, પંજાબી હત્યાદિ ભાષાઓમા પણ તેમણે કાવ્યો
લખ્યાથી તેમની કીર્તિ ઉત્તર દિશા પ્રસરી છે આપણા લાનના

૩૬૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કવિઓ ખંધી ભાષામાં લખતા નથી. સ્વીંદ્રનાથ ટાગોર જેવાઓ બે ખંધી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી આપણને પોતાના મૂળ વિચારો આપણી ભાષાઓ દ્વારા આપે તો કેવું સારું ? દુર્ભાગ્યે તેમ નથી !

બાદ શાસ્ત્રીશ્રીએ કવિ દયારામનું “ ચિત્ત તું શિદ્ધને ચિંતા કરે ” એ કીર્તન ગાયું હતું.

શ્રીનગીનદાસ સંઘવી.

બાદ. શ્રી. નગીનદાસ સંઘવીએ. કવિ દયારામ વિષે બોધતાં જણાવ્યું કે, સુંગર રસને રસરાજ કહ્યો છે. તેનું સ્વરૂપ ધનસ્યામ તેની સાક્ષાત્ મૂર્તિ વિષ્ણુ અને તેના અધિષ્ઠાતા પણ શ્રીવિષ્ણુ છે. જેટલાં કાવ્યો, રાગો, રાગિણીઓ વગેરે છે તે ખંધી ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિઓ છે. એમ સંસ્કૃત દીક્ષાકારો કહે છે. રસો વૈ સઃ એ સમ્યક્-દાનંદ વિષ્ણુ છે; તેથી વિષ્ણુના ભક્તો કવિ સમ્રાટ યપા છે. દરિ ન્યદેવ જેનાં કાવ્યો સાંભળી તેની મરણી પત્ની જીવતી થઈ તે કવિની વિષ્ણુ ભક્તિનો પ્રભાવ. આવીજ રીતે દયારામ વિષ્ણુભક્ત હતા તેથી તેઓ કવિ સમ્રાટ ક્યાં છે. દયારામનાં કાવ્યોના અનર્થ કરીને પરસ્પર લડાવી મારવાના અને વૈમનસ્ય વધારવાના ચત્નો થાય છે, એ બાજબી નથી.

બાદ શાસ્ત્રીશ્રીએ “ સ્યામ સેરીએ રે ગોવિંદ ગાઇએ રે, ઠારી કયનીથી તું થાય ? ” એ પદ ગાયું હતું.

સહુછી વાણી

બાદ વૈદરાજ જગન્નાથશ્રીએ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે, દયારામ કવિ નહતા પણ ભક્ત કવિ હતા એવું કહેવાયું છે તે સાચું

છે વાણીના એ પ્રકાર હોય છે અનુણી પ્રાણી અને અનુણી વાણી,
જે લગવાનનો સબધ કરી આપે તે સનુણી અને જે જ્વળ માહિત્ય
આપે અને હૃદયનો વિચાર ન આપે તે અનુણી વિ દયાગમની વાણી
પહેલી શ્રેણીની હતી તેઓ અનુકરણ કરા જેના મહાન નિ હતા

બાદ શાસ્ત્રીજીએ ઉદ્ધવજી વિચારોરે અતઃ આપણે' એ પદ
ગાયુ હતું

કવિ નાનાલાલ

બાદ કવિ નાનાલાલે તાગીઓના મગજટ વચ્ચે ઉડતા આજની
જયતીમા પોતે તા કાગળે હાજરી આપી હતી તે જણાવતા કહ્યું
હતું કે, દયારામ પ્રત્યે તેમને આસ માન છે તેના કાગળો નીચે
મુગ્ધ છે-પ્રથમ તો એ કે કોમનમા કોમલ શુભરાતી બાપા લખ
નાર મર્જીતમ કવિ હું તેમને / ગણુ છું નરસિંહ મહેતા અને રા
મિનાગાયણ સંપ્રદાયના કિટનાકે કવિઓએ પણ સુકોમલ બાપા તખી
છે કવિ પ્રેમાનંદ શામળ અખો ઇત્યાદિની બાપાઓ કગતા પણ
શુભરાતી બાપાનું વણાટ પોત કુમાર શુકુમારતા કેન દયાગમમા /
જણાવે દયારામને શુભરાતી બાપાનું એક વિરિષ્ટ અમ પદમ સ્વરૂ
પમા દર્શાવનાર કવિ તરીકે ગણુ છું દયાગમ માટે મન Last of
the ancients દયાગમનું મૃત્યુ ૧૮૫૦ મા થયું અને નવા યુગનો
ઉદય ૧૮૫૦-૫૨ ની આમપામ થયો એટલે જુના મહાન યુગના
અસ્ત થતા તાર તેજસ્વી-તારના તરીકે હું તેમને જોઉં છું

દયારામના જનનની એક વાર્તા એ છે કે, સ્વામીનાગાયણ મપ્ર
દાયના અટ કવિઓમા મહાન કવિ પ્રેમાનંદ સ્વામી જોઓ પોતાને

૩૬૬ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામલાઇનું આન્તર જીવન

પ્રેમ સખી કહેતા તેમને દયાગમનો (દયા સખી નો) વડોદરામાં મેળાપ થયો હતો. એ ખેનો જે વાર્તાનાપ થયો હતો તે જાણવામાં હોત તો કેવું સારૂ થાત ?

કવિતાના ૯ રસ છે. લક્ષ્મી કવિઓનો ૧૦ મો પાયો તે પ્રેમ લક્ષણભક્તિ. નવે રસથી પર અને એ સૌની ઉપર અજ્ઞાન પ્રકારની આદની ઢાળતો તે પ્રેમ-લક્ષણ ભક્તિરમ. અને શૃંગાર કહેવો એ જૂન છે તે કયાકે શૃંગારમાં જાય છે પણ એના સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં તે શૃંગારરસ નથી તેની પરમ કોટીને શૃંગાર કહેવો એ સંન્યાસીને શૃંગારી કહેવા બરાબર છે.

કાપાયધારી બ્રહ્માનંદ અને પ્રેમાનંદ સ્વામીને શૃંગારી કહેવાય ? હું તો ના કહું એમણે પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ રસ પાયો છે.

પ્રેમ અને શૃંગાર રસ વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે, અંતરની ભાવના સ્પૃહમાં ઉતારે તે શૃંગાર રસ અને હૃદયના ભાવ જે ઉચે લઈ જાય તે પ્રેમરસ પ્રેમની પાંખો આત્માને ઉચે લઈ જાય છે, શૃંગાર નીચે લાવે છે વૈષ્ણવી કવિઓને શૃંગારી કહેવાની પ્રથા આપણે ત્યાં પડી ગઈ છે કેટલીક વાગ તેઓ શૃંગારમાં ઉતરી પડ્યા છે પણ જો કોઈ કવિતાની સર્વોત્કૃષ્ટતા માપવો તો પ્રેમલક્ષણ ભક્તિમાં જ પરિણમશે અને તેને હું શૃંગારી ન કહું.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી પૂર્વે જારોડ હતા એમના આજખાઓ શિષ્ટ, ઝોળા કિનિષ્ટ અને બોધક છે સ્વામિનારાયણ સમ્રદાયના કવિઓ બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, નિખુજાનંદ જ્યારે પ્રેમભક્તિના ગીત ગાય ત્યારે તે શૃંગાર રસ ગાય છે, એવું કહો એ હું ન માનું કૃષ્ણભક્તિ ધણી વગોવાય છે તેમ આ એક વગોણું છે. તે વગોણું સાહિત્યમાંથી જેમ દૂર થાય તેમ સારૂ

ભરતખંડમાં કૃષ્ણ અવતાગ ચયોજ ન હોત તો ? દારિકા વદા-
વન, મથુરા, ધ્રીનાથ, એ સિવાયનુ ભારત વર્ષ કેવુ હોય ?

દક્ષિણ બંગાળા, ગુજરાત એ બધાના સાહિત્યમાથી કૃષ્ણનુ
સાહિત્ય કાઢી નાખો. જ્યદેન અને ખીજા વૈષ્ણવી કવિઓને બંગાળી-
માથી દૂર કરો, વિઠોળા, તુકારામ એમને દક્ષિણીમાથી દૂર મૂકો, તો
કેવુ સાહિત્ય રહેશે ?

ભગવદ્ગીતા જેવુ શાસ્ત્ર આપણને નથી મળ્યુ એમ કહી
ચકશે ? કેવળ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ભારતખંડમાં શ્રીકૃષ્ણ જે ભાગ
બળબો છે તે બૂસવો એ શુ ચક્ય છે ? નહીં એ બૂસવો અશ-
ક્ય છે

રાજસૂય યજ્ઞમાં કૃષ્ણ શિષ્ટાષ્ટની પૂજા થઈ ત્યારથી દયારામ,
સુધી પ્રાતીય સાહિત્યમાથી કૃષ્ણને દૂર કરે, તો તેમને શુ પ્રાપ્ત થશે ?

“ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષમાં કૃષ્ણ ” એ સવાલ આપ
ફરી ફરીને વિચારજો આપને કૃષ્ણ વિનાનુ સાહિત્ય કે ભારત કેવુ
હોય છે ?

“ કનૈયા બિન ગુન ગાના ક્યા ? ” ✓

કરકેત્રનો મહાનાયક શ્રીકૃષ્ણ હતો આજે પણ ભરતખંડનો
મહાનાયક શ્રીવિષ્ણુ છે

પ્રમુખનો ઉપસહાર.

બાદ પ્રમુખ રા ડાહ્યાલાલ દેરાસરીએ નીચે મુજબ ઉપસહાર
કર્યો હતો

કવિની ઓળખાણની જરૂર છે ?

દયા પ્રિતમ-દયારામભાઈ નાગર કવિ વૈષ્ણવ-ભક્ત શિરોમણી
વાચનાર અને સાબળનાગને રસરૂપી આનંદ સાગરમાં તરખોળ કરી

૩૬૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

દેના કવિનું જોળખાણ કરાવણ એ સૂર્યને દેખાડવાને મશાન ધરવા જેવું છે તેમજ કવિશ્રીની હકીકતો, એ ક્યા જનમ્યા હતા, ક્યારે અને કેવી ગીતે માગાપ નગરના થયા હતા ક્યા ઉદ્યોગ હતા, નાનપણ કેની રીતે વ્યતીત થયું હતું, કેવા મયોગોમા કવિ થયા, યાત્રાઓ કરી એ બધી હકીકત જનસમૂહમા એટની તો જાણીતી છે કે એનું પિષ્ટ પેપણ કરવું કેનજ જરૂર વગરનું છે

ઘણું કહ્યા પછી કાંઈ બાકી ન રહેવા જેવા
સ યોગોમાં શું કહ્યું ?

હતા વક્તાઓએ કરિજનનની યાદો આજે તાજ કરી છે જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુઓથી કરિ જનનની સમાલોચના કરીને કવિની નજીક ચોક્ક વાણ એ ફેરવે છે આવી વસ્તુસ્થિતિમા હું માન આપું છું કે 'તમે બધા ગૃહસ્થોએ કહેવાનું બધું કહ્યું છે એટલે મારે માટે કશું બાકી ન રહેતા હું આટલો ઇશારો માન કરીને ખેસી જવાની આજ્ઞા માગુ છું' તો એ ચાલે એમ છે. હતા પ્રધાને અનુમરીને મારે બે જોન કહેનાનું પ્રાપ્ત થાય છે એટલે હું દયારામભાઈના વિશાળ સાહિત્ય સાગરને અગે તો નહિ પણ તેના કોઈ કોઈ અંતરને લઈને સહજ બોલીશ

દયારામભાઈ અને તેમની કૃતિઓની દુ કી વ્યાખ્યા.

“ પ્રેમભક્તિ.”

ગમાયણુ લાગત, ગીતા વગેરેને માટે જેમ એક શ્લોકી, ચતુશ્લોકી જેની ગોઠવણ છે તેવીજ ગોઠવણને દયારામભાઈ અને એમના અક્ષરલેખની કરવા ધારીએ તો માત્ર એકેજ શબ્દથી બની શકે એમ છે તે શબ્દ તે ' પ્રેમભક્તિ ' છે એ સુદર શબ્દમા એ ભક્તિશિરોમણિનું જીવન તેમજ કૃતિઓનો સમાસ થઈ જાય છે,

‘રસિકવલ્લભ’ અને સ્વ. ગોવર્ધનરામ.

✓ દયારામભાષના કાવ્યમાધી માત્ર એમનું “રસિક વલ્લભ” વાંચતાં કવિશ્રીની માન્યતાનો અને તેમના ભક્તિમય હૃદયનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્કારનું લાંબાણુથી વિવેચન કરવાની માથા ટૂટમાં ન ઉતરતાં હુ શ્રોતાજનોને સ્વ. ગોવર્ધનરામનું ‘દયારામનો અક્ષરરેહ’ નામે નાનું પુસ્તક વાંચવાની વિનંતિ દરીશ. કવિ હૃદય સમજવા માટે એ નાનું પુસ્તક ખરેખાર અણુમણુ છે. એના લક્ષ પૂર્વક વાચનથી પ્રતીતિ થશે કે દયારામભાષના સૃંગાર ઉધાડો કહેવાતો સૃંગાર માત્ર રૂપકરૂપે સર્વ વ્યાપક સર્વ શક્તિમાન અને આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા કૃષ્ણચંદ્રના ભક્તના હૃદયમાં જ માત્ર છે.

કાણુ જાણે કેમ પણ પરપરાથી આપણા ઝાપિયો, શાસ્ત્રકાશ, કવિઓ અને ભક્ત કવિઓ ધર્મ જેવા ગહન વિષયો પણ લૌકિક સૃંગારની પરિભાષામાં વર્ણવે છે. ધર્મ રહસ્ય ન મમજનાર અને ધર્મ દેવીઓ આવાં રૂપકો ન સમજીને લૌકિક સૃંગારનો ગલેફ બેઠી શકતા નથી. માત્ર ધર્મ જીણાસુ અને વિવેકીજન એ વેદનને દૂર કરી તેની નીચે રહેલો શુદ્ધ ભક્તિનો સૃંગાર અનુભવે છે.

રહસ્ય ન જાણનારા અને શુદ્ધાઈનો ડોળ કરનારા કનુપિત મનમાં લૌકિક સૃંગારની પરિભાષાથી કલુપિત અનુમાન જ દોરે છે. પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ કાણુ છે? આપણા નાનાલાલ કવિની એક સિદ્ધિ સાંભરે છે —

“ જતાવો કાષ્ઠ જેના આત્માની પાંડીઓ કદીએ ફગદી ન હોય અનિષ્ટના અનિલથી.”

૩૭૦ ભક્ત વિશ્વી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

નિબ્યાપ કોણ છે ?

તેમજ ઈશ્વર મ્હિ રોલીની લિટીઓનું સ્મરણ થાય છે એ લિટીઓ યાદ આવતી નથી પણ સારાસ યાદ આવે છે કવિ કહે છે કે જો મનમાં, વાચા કે કર્મપુ કથુ અનચિત, કથુ પાપ અગર કાષ્ટો દેપ ધરાધરો ન કર્યો હોય એવો કાષ્ટ હોય તે હાય ઉચો કરે હુ એને ઇશ્વર હોયની શુ એમ પૂછ્યું દયારામભાઈના કાવ્યની સમીક્ષા કરતા તેમની શૈલી તેમનું જીવન કનકિત હોય કે નહિ એવો નિર્ગર્થક હેલાપોહ કરતા રોલીની અને નાનાલાલની આ લિટીઓ મનમાં આપવી પડે છે

દયારામભાઈના પદ અને ગરબીઓના સ્વરૂપ.

દયારામભાઈના પદો અને ગરબીઓમાં અસ્થિતપદ્ય તરીકે—મૂળ વસ્તુ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ અને પ્રૌગણિક આખ્યાયિકાઓ છે તેમાં એમણે રસભરેલી વાણીથી ચેતન પૂર્ણ સ્વરૂપ ખડા કર્યો છે શૃંગાર ભક્તિ વગેરે પૂરી એ સ્વરૂપો આર્થિક બનાવી દીધા છે

નવ પ્રકારની ભક્તિ અને સપ્રદાયની દશમી પરાભક્તિ.

નવધા ભક્તિ કહેવાય છે સપ્રદાય દશમી પરાભક્તિ ઉમેરે છે એ ત્રી પ્રકારના જુદી જુદી ગરબીઓમાં રૂપ-વર્ણવ્યા કિ કેટલાક પદોમાં એકેશ્વર વાદીની ત્રિદાથી પ્રભુના દાસરૂપે જ ભક્તિ ભરેલી છે છૂટક કા પોમાં અવતાર દશાના નસો પાપ છે ગરબીઓના મોટા ભાગમાં ગુહિત પુરોહિતમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણ ઉપરનો જનકાષ્ટ જતો પ્રેમ સપ્રદાયની ત્રાણાવિકામાં થઈ તે નિભર વહે છે પદોમાં કાવ્યોમાં

કે કેટલી ગરબીઓમા સર્વેશ્વરવાદના ઉદ્ધાર કવચિત જ દેખા દે છે અને જ્યાં સહેજસાજ દેખા દે છે ત્યાં પણ અન્તે એકેશ્વરવાદના કે કૃપણીનાના ઉદ્ધારોમા મગાઇ જાય છે

કવિ જીવન ક્યકિત હલુ કે એને કનકિત ગણવુ કે નહિ એની તુલના જગનારને જીવિના કહી ગયા એ ઉદ્ધારો અડુજ મનન કરવા યોગ્ય છે 'શુદ્ધાકૃત સિદ્ધાંત પ્રદીપ' નામના પુસ્તકમા કહેલું છે કે —

“અનૌકિંચ શૃંગારગ્ગસનો પ્રાકૃત વિનયભોગ માથે સજ્રમ ન કરવો ” આ કહેલું તદ્દન યથાર્થ છે

કવિની શ્રદ્ધા.

કવિની નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા એમના

✓ “નિશ્ચેના મહેલમા વસે મારો વાલમો ” એ પદથી મરસ રીતે બાકત થાય છે

માયામા પચી રહેલું ભક્તમન પોતાની નિર્બળતા દર્શાવી માયાથી છાડવવા પ્રભુની આશ્ચર્ય કેની દીન વાણીથી કરે છે તે એમના

‘હરિ ૨ શુ કહ રે મારો માયા ન મૂકે કડો’ એ પદથી આપણે અમુચી મત્ત્ય કરીએ છીએ

ભગવાનનું દાસત્વજ પોતાને ઈષ્ટ છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ધરાધરીને તાત મારીને ફકી દઈ માન હરિની “સેવા”નીજ યાચના કરે છે

“ માયુ હરિમેવા—હરિમેવા ”

ખિન્ન દષ્ટિબિન્દુ.

હવે કવિની કવિતા બીજા દષ્ટિબિન્દુથી જોઈશું એ સમયમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને વિદ્યા સંસ્કૃત દ્વાગજ સંપાદન થતા, પણ સામાન્ય ગૃહસ્થને માટે વજલાપાનો અભ્યાસ આવશ્યક હતો. માગ 'માનીના સાહિત્યના દિગ્દર્શનમાં' મેં આ વાત વિસ્તારી છે. શુદ્ધ રથ-સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ ગણાવાને એ જ્ઞાનાના અભ્યાસમાં કવિત્રિયા, રસિકત્રિયા, માનમજરી, અને કા પાર્થમજરી સુંદર મૃગાર અને જમ્બુરામની રાજનીતિ જેવા ઝથોનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો. ગમે ત્યારે અને ગમે તેવા સયોગોમાં પણ કવિએ અભ્યાસ કર્યો હોવો જ જોઈએ એમ એમની કવિતા ઉપરથી જણાય છે. ગસ, અનકાગ અને નાયકાભેદ એ વિષયો આવા ઝથોમાં ચરચાયના છે એ જૂના મહાતુ-ભાવો નાચી ની ઉભર પરત્વે મુદ્ધા-મધ્યા અને પ્રગલ્ભા, અને બીજા સંધને લઈને રીયા-પરકિયા અને સામાન્યા, એવા ભેદ પાડે છે, તેમજ મનની ભાવનાઓ જ્ઞાનમાં લઈને નાયિકાઓના ખજિતા, ધી, અધીરા ધીરાધીરા, લક્ષિતા સુદિતા જેટા, કનિષ્ઠા અન્ય મોઝ દુખિતા, વાસકસજ્જા પ્રોપિતભટ્ટકા અગ્રાતયૌવના, ગ્રાતયૌવના રન્યદત્તિકા એવા એવા ધણા વર્ગો ગણાવે છે.

હવે જો દયારામભાષની નરબીઓ નષ્ટએ તો એમની અકેકેક ગરબી અડે. તરેહની નાયકાના વર્ણનની જ છે રધારે વિસ્તાર ન કરતા માન એકજ દાખલો આપીરા સંસ્કૃત તેમજ જ્ઞાનાના ઝથોમાં અગ્રાતયૌવના નાયિકાના દૃષ્ટાત જ્યાં જ્યાં આપ્યા છે ત્યાં જો માન સ્થૂળ દેહના નર્ણન દ્વાય છે પણ દયારામભાષનું એ નાયિકાનું દૃષ્ટાત અદિનીય જ છે આપણી જ્ઞાતામાં એની એક પણ કરિતા નથી.

“૨ શુ બાપુ જે વાલે મુજમા શુ દીકુ ?” એમા મનની મુઝવાણ અને ભાનનાનુ ચિન ધણી કુશળતાથી આપ્યુ છે.

આજ દષ્ટિબિદુથી કવિના સમર્થ અથ સતસૈયાની વાત કરીએ સતસૈયાનો દરેક દોહરો એ જુદા જુદા પુસ્તક રૂપે જ હોય તેમા પણ એક જ દોહગમા જુદા જુદા પ્રકારની નાયિકાનુ નિરૂપણ કર્યું છે કેટલાક દાખલામા મતસૈયાના એક દોહરાને વિસ્તારીને એક એક ગરબી રચી હોય એમ પણ છે મતસૈયા વિષે એવ્યતા કવિની મજબાપા સબધે જોનવુ પ્રાપ્ત થાય છે એશક કવિની મજબાપા ઉત્તમ પ્રકારની નથી પણ એ ભૂલો વખતે દાખનારની શરતચૂકને લીધે પણ હોય ગમે તેમ પણ એ એક અનેકોએ અથ ■ લાગા પરત્વે જે સતસૈયાને મારે કહ્યું તે ચક્રન વગેરેને પણ લાગુ પડે છે એમ મારો અદ્દના અભિપ્રાય છે.

હવે એકજ વાત કહીશ, કવિ નર્મદાશકરે દયાગમભાષની મેવા ઠરી છે દયારામ કાવ્ય હયાયા પૂર્વે છૂટક છૂટક નાના પુસ્તકો મળતા તે મને સાબરે છે પણ બધી મગી એટની કવિતાનો સંગ્રહ તો એમણે કર્યો પગલુ એ સેના કરતા કોણુ બલે રા ઉપગથી પણ કવિના મનમા ભરાયુ કે હુ દયારામભાષની પેઠે અશાનતારી છુ દયાગમનો વાટ મારા જેવો રમ મારા જેવો, ઉચા મારા જેના નાગનો ઘાટ મારા નાક જેવો દયાગમભાષની મેવા કરતા નર્મદાશકરે એમની ચાલચલનનુ વિવેચન ઘણુ અનુચિત કર્યું છે અને ઘણે ભાગે એ પ્રશ્ન ત્યાર પછી ઉપસ્થિત થયો છે, બાકી તો દયા સખી, દયા પ્રજુ એમજ કહેનાવુ

૩૭૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન. "

કાવ્યના પ્રદેશમાં યથેચ્છ રમણુ કરનાર, સૃંગાર રસ અને એ માર્ગે ભક્તિ રસ બહેલાવનાર ભક્તકવિની જ્યંતી આને પોણી પોણી સદીએ ઉજવીને એમનાં યશોગાન કરી રહ્યા હીએ તે જાણીને કવિશ્રીનો સ્વર્ગસ્થ આત્મા ખેરાકે પ્રસન્ન થશે. અને ગુજરાતી ભાષામાં પોતાના જેવું બીજું કવિરત્ન પેદા થાઓ એવો અંતઃકરણપૂર્વક જરૂર આશિર્વાદ દેશે.

એમ થાઓ એમ ઇચ્છીને હું વિરમીશ.

પ્રમુખના વ્યાખ્યાન પછી સાચીજી વસંતરામે "નિઘપના મહેલમાં વસે મારો વાલમો" એ પદ બહુ સરસ રીતે ગાયું હતું.

એ પદ ગાનાં પહેલાં તેમણે પ્રમુખનો અને કવિ નાનાસાસનો આભાર માન્યો હતો.

'ગુજરાતી ૫૨' ઉપરથી.

શ્રીહરિ. શરણમ્ । દયારામ જયન્તી.

તા. ૧૫-૬-૨૮ ના દીને દયારામ જયન્તીના

સમારોહમાં મુંબઈમાં માધવળાગમાં આપેલું વ્યાખ્યાન

વ્યાખ્યાતા—આશુપ્યમાન્ ગોસ્વામી શ્રી ૬ મજનાથસાસથ

“ કવિશ્રીનું આધિદૈવિક જીવન. ”

શુભઆહુત્ત્વ ઓતુવુંદ ।

પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપાસ, સાહિત્ય વાટિગનો સુચતુરમાણી, ભક્તોનો ચે શિરમૌર, કવિન્દ્ર દયારામના નામથી અને તેમના રસજગતા કાવ્યોથી કવિતાવધીથી તેમજ તેમના ભક્તિમય આદિદૈવિક જીવનથી ક્ષિયારશિક્ષ ગુર્જર સાહિત્ય પ્રેમી અત્યાત હશે ? ગુર્જરસાહિત્ય કુળેમાં વેણુના વગાડનારા કવિવર દયારામભાઈજી હતા ગુણુ વિસિષ્ટતા માયે ગુર્જરસાહિત્યમાં કવિશ્રી અન્નેક મધ મધા ગુર્જરસાહિત્યમાં કાવ્યો નીચે ખોટ પૂરનાર ભક્તમહાત્મા ઉચ્ચ આસ્તીરણે ખિરાજ નાર, ભક્તિમય જીવન વ્યતિત કરનાર કવિન્દ્ર દયારામભાઈનો જન્મ ૪ સ. ૧૭૭૬માં ડબોઈમાં થયો હતો

મધ્યકાલિન ગુર્જરસાહિત્યમાં કવિશ્રીનું સ્થાન અપ્રતિમ છે તેમની વિતાઓનું માધુર્યપણ ગુર્જરસાહિત્યમાં અન્નેક કવીશુ તો અરથાને નહિજ ગણાય તેઓનો ફેટનો કા ૧ સઅહ હજી અપ્રસિદ્ધજ પડેનો છે પરન્તુ અઘાવધી તેઓનો જેટનો કા ૧ સઅહ પ્રકટ થયેન છે તેનાજ અનલોકન માત્રથીજ તેના અનલોકન કારને કવિશ્રીના કાનોમાં બે વસ્તુ સ્પષ્ટ તરવરવી દેખારો પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યની દિવ્ય સામગ્રી અને દ્વિતીય ગુર્જર સાહિત્યની રસ સામગ્રી

તે કવિનરના કાવ્ય પ્રદેશમાં વિહરતા દ્રષ્ટાન્ત સૈધીની અદ્ભૂત પ્રતિતિ થાય છે સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ મા, ત્રિપાઠી એ કવિશ્રીની દ્રષ્ટાન્ત સૈધીની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરેલી છે કવિશ્રીએ પોતાની અઢક કૃતિમાં અઢક અવગરને ઘણીજ સરમ રીતે નક્ક કરેલ છે કવિશ્રીના કાવ્ય માંહેનો 'પ્રભુપ્રાક સ્વાનન્દ' અન્યમાં દ્રષ્ટાન્તા લોકારની રૂપરૂપ પ્રતીતિ થાય છે તેમ 'પ્રભુનો મહેલ' આ કાવ્યમાં રૂપરૂપલોકારની એ કવિ આછી આછી કરાવે છે અર્વાચીન કવિઓની શૃંગિઓમાં દ્રષ્ટાન્તાલોકાર પ્રાય અદ્રશ્ય થયેનો છે અસ્તુ કવિશ્રીના રચયિત પુસ્તકોમાં 'રસિક વલ્લભ' અન્ય અનેરી જાત પાડે છે અને વેદાન્ત જેવા પ્રીત વિષયમાં પણ પોતાની સુમધુરતા, સ્પષ્ટ રચના એવ પ્રતિપાદન સૈધી વાચકને આનન્દિત અને મુગ્ધ કરે છે

ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તાકોએ ચિન્તનો કર્યા છે વેદવ્યાસજીના ષષ્ઠમૂત્રો પરંતુ શારિરિક લાખ્ય જે શાકર વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે, તે કૈવલા દેવથી જોળખાય છે શ્રી રામાનુજ ભાર્યાર્થનું વિશિષ્ટાદૈતવાદ, શ્રી નિમ્માર્કનો અને શ્રી ભારક-રાયાર્થનો દૈતાદૈતવાદ, આનન્દતીર્થ ઉદ્દે શ્રી માધ્વાચાર્યનો દૈતવાદ અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય નરથુનો શુદ્ધાદૈતવાદ પ્રસિદ્ધ છે કવિશ્રીનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ શુદ્ધાદૈત વાદજ છે તેમણે પોતાના "રસિક વલ્લભ" અન્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન મળધી વિચારો દર્શાવ્યા છે હું પ્રથમ જુગાવી ગયો છું કે 'રસિક વલ્લભ' અન્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય હોવા છતાં પોતાની અસાધારણ કવિત્વ શક્તિથી તેને ઘણોજ રસિક બનાવ્યો છે એ અન્યમાં ૧૦૯ પદનો સમાવેશ થાય છે, તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાકોણે કોણે અધિકારી છે ? તે સબધમાં કવિરાજ બાબે છે કે —

“ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનીભવો, કે સમન્નવવો ભવો મુગ્ધ,
અધમભવો સુધરે નહિ, જેમ સુધરે ન વ્યક્ત દુગ્ધ ”

કવિ કહે છે કે એક પરિપૂર્ણ જ્ઞાની હોય તે ભવો અથવા
તદન મુખ હોય તે ભવો, પણ અર્ધદુગ્ધ પ્રાપ્તિગણે સુધરતો નથી
જેમ દૂધ જામી જઈ દહી થાય તે યોગ ગણાય અથવા દૂધજ હોય
તે તે યોગ્ય ઉચિત ગણાય પણ અધવ્યક્ત જે દૂધ હોય તે સર્વથા
હેય એવ અયોગ્ય છે તેમજ રીતે આપણુ અર્ધદુગ્ધને માટે યોગ
નથી કતો પરિપૂર્ણજ્ઞાની હોય, અથવા મૂર્ખ હોય

જે નેકો “અદ્વયહાસ્મિ” માને છે તેને ઉદ્દેશીને વિરાજ કવે છે -

“ હું સાગરહુ બોલે લવણુજી,
સમ ગહે તે વાધૂી કવણુજી,
જીવ કદિ બ્રહ્મ ન થાયેજી
નદી ઉત્તરી મૂળન સમાયેજી ”

કદાચ મીઠું કહેકે હું માગરહુ તો તેનું વચન સપ્ર ગણારો કે ?
નહીજ તેમ, બ્રહ્મ અસી અને જીવ અસ છે લવણુની જેમ જીવ
એમ કહે કે હું બ્રહ્મ હુ “અદ્વયહાસ્મિ” તો તે સત્ય મનાવજ
નહિ કોઈ દહાડો કલ્પોનિનીને ઉધી વગી મૂળમા સમાતી જોઈએ
તેમ આગળ ચાલતા કવિ કહે છે પ્રભુએ અક્ષર રૂપે આ અને જીવ
એ ૨ રૂપે છે આ ૨ વર્ણનો અક્ષરમા અભાવેશ થાય છે અતઃએવ
તે અક્ષરથી લિનનથી અસુ

મુક્તિઓ ચાર પ્રકારની છે સાનોમ્ય, સાર્થિક, સામિપ્ય અને
સાયુન્ય આ ચારે મુક્તિઓ પ્રભુજનને આપ્તાદ અર્પી શકતી નથી
તે પરત્વે કવિશ્રી કવે છે કે—

૩૭૮ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“ દોડળા સરખી મુક્તિથી, જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન
જે ભકિત ઘેજર ભોગીયા, તેનું માને ન મન.

કવિ કહે છે કે દોડળા સરખડી મુક્તિથી પ્રેતજનન પ્રસન્ન થાય છે
પરંતુ જે ઘેજર ભોગીયા છે તેનું મન ટોકરા સરખડી મુક્તિથી
નહિજ માને આજ વાત અન્યપદમાં કહે છે.

રીઝે રાજડી ચકા ગરીબ લોકરે, ભોગીને ન ભાવેરે;
અમે રાજના ખાસા ખવાસરે મુક્તિ મન ન આવેરે.

ગરીબ લોકો રાજડીથી રીઝીજશે. પરંતુ અમે તો રાજના
ખાસાના ખવાસ છઠ્ઠાએ અતએવ અમતે મુક્તિ મનમાં ક્યાંથીજ
આવી શકે ?

જ્ઞાન ભક્તિનું તારતમ્ય કવિ આ પ્રમાણે કરે છે
“ ભક્તિ મણીને દીપક જ્ઞાનજી;
અભય સભયાદિ કરપાનજી.

ભક્તિ મણી રૂપ છે અને જ્ઞાન એ દીપક છે ભક્તિ અભય છે
અને જ્ઞાન એ અભય છે વળી અન્ય દ્રષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે-

“ ભવતારણુ નૌકાભક્તિ દારૂણિકા જ્ઞાનાદિક ”

આ પદમાં કવિએ જે ભક્તિને ભવતારણુની નૌકાની ઉપમા
આપી છે એ ખરેખર । કવિના ભક્તિમય હૃદય જીવનની સાક્ષી પૂરે
છે. ભક્તિએ એવી અસાધારણ શક્તિ છે કે એથી ભવાબ્ધીને તો
તરી શકાય પરંતુ એ ભક્તિરૂપી શ્રૃંગલાથી કવિરાજ સરખડા
ભકતો જગન્નિયંતાને ખાંધીને હૃદયમન્દિરમાં પૂરી દેહે ભગવાન સ્વયં
આરા કરે છે કે,

“ અહમક્ત પરાધીનો દાસ્તતન્ત્ર દયદ્વિજ ।

સાધુર્મિ ગ્રસ્ત હૃદયો ભક્તૈર્મક્ત જનપ્રિય ॥

અર્થાત્ પિંગરામા પૂરાયવા પદીની જેમજ હુ હુ અરે ! હુતો
લકતોને આધીન છુ લકતો જેની જેની પ્રેરણા કરો તેજ મને ઘરનું
પડે શ્રેષ્ઠ લકતરાજોથી મ્હાર હૃદય હરાધ ગયુ છે મનેતો સર્વથી
પ્રિય મ્હારા લકતજનોજ છે હુ તેમનેજ આધીન છુ

ભગવાનના આ ઉક્તવચનમા એઓશ્રીને લકતો દ્વારા થતી
લક્તિ કેટલી બધી વ્હાની છે, એ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે એટલુ જરૂર
યાદ ગણવાતુ છે કે ભગવાન, ધન, પૈસા, યૌવન, વિદ્યા, ચતુરતા,
પ્રતિભા, અનુભવ, પ્રભુતિ અન્ય કાંઈ પણ શુભોપાધિ પ્રમખ નથી થતા
માત્ર લક્તિ વડેજ પ્રસન્ન થાય છે આ વિષયમા વિશ્રી ‘લક્તિપોષણ’
નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થમા લક્તિરસથી જીવકાતા કાન્યા લખે છે કે-

“મુવજને ક્યા વય હતુ, ક્યા હતુ મુદ્ધમાને ધન
કુબ્જતને હતુ રૂપ ક્યા ? ઉગ્રસેનને શુ પુરપાતન,
પુરપાતન -હોતુ ઉગ્રરાય, મજને ક્યા હતી વિદ્યાય,
પારાધીમા ક્યાથી શુભ આચરણ કેવળ લક્તિયકી
પામ્યા શ્રીગિરધર ધરણ સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ

જરા વિચારતો કરો બાપુ આચરણ શુ હતુ ? પ્રતિદિન
હૃદયદિસા કરી ધનોપાજ્ઞન કરવુ તે તેનો હ મેલનો વ્યાપાર, એન
ખેયજ હતુ પરંતુ તેજ બાવ ઇશ્વરની લક્તિદ્વારા મહાપિ વાર્તિક,
મા પરિગિત યજ્ઞ આઘકવિની ગજુનામા આન્યા અતે તેના વિદ્યાન
ચક્ષુઓ ઉન્મીલિત થઇ ગયા કહો હવે અમે કેમ માની લઇએ કે
પ્રભુ શિષ્ટાચારથી પ્રમખ થાય છે ? પ્રભુ જેમ શિષ્ટાચારથી નમી

રીઝતા તેમ પ્રભુ આયુષ્ય તરફ પણ દ્રષ્ટિપાત નથી કરતા એમ હોય તો પ્રભુ યાવત્ શુદ્ધ સમુદાય પર કેમ કૃપા નથી વર્ષાવતા ? પ્રભુને કોઈના પર પ્રસન્ન થવાની ઇચ્છા થઈ કે પછી વન, વિદ્યા, આદિ, કંઈપણ જોતા નથી. આમ ભક્તિ જીવે છે. જાગૃત્ત મુવજી પર કૃપા વર્ષાવી પોતાના હૃદયના સમગ્ર મનોરથો પરિપૂર્ણ તે શાધિ-કાનાથે કર્યા હતા. સ્ત્રિઓની વીરતાના જ્ઞાન ગાનાવાળાઓને કોઈક વખત ભગવદ્ભક્ત કુવજીના અર્થનર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. મુવજીના ચરિત્રથી એ સ્પષ્ટ જાણી આવે છે કે મંસારમાં બસિષ્ઠ તેજ છે, યાત્રી તેજ છે, વચસી પણ તેજ છે, પૂજ્ય પણ તેજ છે કે જેનું હૃદય અવિચ્છિન્ન રૂપથી ભગવદ્ અર્થાવિન્દોમાં લાગેલું છે.

પ્રભુ કોઈની વિદ્યાથી પણ રીઝતા નથી શું કોઈ વિદ્વાન ભગ-વાનના જ્ઞાનને પહોંચી શકે ખરો ? શું મજ્જાને વેદાધ્યયન કર્યું હતું ? નહીં. માત્ર પૂર્વજન્મના અભ્યાસથી તેનું હૃદય ઇશ્વરમાં લાગી ગયું હતું. અતઃ એવ પ્રભુએ તેને કહ્યું મક્ત કરી દીધો વળી તમોએ કોઈ દહાડે કુળ્લનું નામ શ્રવણ કર્યું છે ? તે ચરીરથી તથા જગ્યાથી વક્ર હતી તેના પર પણ પ્રભુએ અભીવર્ષણ કર્યું શું તેમાં સૌન્દર્ય હતું કિંવાતે નામમાં મધુરતા હતી ? કંઈજ ન હતું. માત્ર પ્રભુમાં અવિચ્છિન્ન પ્રેમજ હતો. તેજ પ્રેમના પ્રસાદથી તે પ્રભુની કૃપા મેળવી શકી પ્રભુની કૃપા પાત્ર થઈ શકી. યદી ભગવાન ધનથી પ્રસન્ન થતા હોયતો પ્રભુ મોટા મોટા સાહુકારો પર અને સાક્ષાત કુબેર પર કેમ અભી વર્ષાવતા નથી ? પ્રત્યુત્ત એક નિર્ધન સુદામાપરજ કૃપા કરી

સુદામાપર કૃપા વર્ષાવવાનું કારણ એકાદ પ્રભુ પ્રેમજ છે. પ્રભુ શુદ્ધ વચસીએ નથી રીઝતા. યદિ શુદ્ધ વચસી રીઝતા હોત તો

મણુએ ભક્તરાજ વિદુરજી પર કેમ કૃપા કરી ! પાંડુ મૃતરાષ્ટ્ર આદિ પર કેમ ન કરી ! નહિ, નહિ કેવળ તેમાં વિદુરજીનો ભગવાન પર-
ત્વેનો વિશુદ્ધ પ્રેમજ છે તેની રીતે ભગવાન કંઈ પૌરુષધીએ નથી,
રોકતા પૌરુષી કસનો વિનાશ કરી પૌરુષવીન ઉગ્રસેનને રાત્યાગિરેક
કેમ ક્યો ! હું પ્રથમજ કહી ચુક્યો છું કે ભગવાન ધન, વિદ્યા, યૌવ-
નાદિ ને નથી જોતા પરન્તુ તે નિકુંજનાયક ભક્તોની ભક્તિનેજ પેખે
છે. ભગવાન ભક્તિનાજ પિપાસુ છે.

આ ભક્તિપ્રિય માધવનું નિકેતન ક્યાં ? વળીએ નિકેતન ક્યા
નગરમાં ? કંઈ પોળમાં ? આ બધાનું નિરૂપણ કવિરાજ શ્રી દયારામ
ભાઈ ઉદ્દેશ્યે છે—

પદ.

નિબેના મહેલમાં વસે મહારો વાલમો, વસે ત્રજ સાડિયોરે.
જેરે બચે તે જાખી પામેજીરે.
બૂલ્યા ભમે તે ખીજ સદનમાં શાયેરે, હરિ ના મળે ઝોક દામેરે,
“સત્યસંગ” દેશમાં “ભક્તિ” નગર છેરે “પ્રેમ”ની પોળ પૂછી જાગેરે,
“ત્રેહુ” “તાપ” પોળીઆને મળી મોટોલે પેસજોરે,
“સેવા” સીડી ચઢી ભેજા ચાગેરે,
“દીનતા” ના પાત્રમાં “મન” મણિમુકીરે, ભેટ ભગવન્તજીને કરજોરે,
“હુ” ભાવ “પુ” ભાવ નોખાવ કરીનેરે, શ્રી ગિરિવરધર તમે વરજોરે,
એરે મંડાણુનુ મૂળ “હરિધન્યા” રે, કૃપા વિના સિદ્ધ ન ધાયરે;
શ્રી વલ્લભ ચરણથી સહુ પડે રહેણુરે, દૈનીજન પ્રતિદ્યો ગાયેરે.

કવિના કવિહૃદયનીએ આ પદમાં સ્પષ્ટ જાખી નથી થતી ?
સખ્દેશખ્દમાં સખ્દવાચિત્ય, સખ્દમાધુર્વ જપી રહ્યું છે. આ પદમાં

૩૮૨   લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામલાઇનું આન્તર ઝનનું

કવિએ રૂપકાનકાગ્ની મધુગ્ધ મુ મુદર આણી છે તેમ લક્ષિતગ્ધ
પપુ પમિતિએ પક્ષિતિએ ઉનગાય છે આ પદની પ્રથમ કડી 'નિશ્ર
યના મહેનમા વસે મ્હારો નાનમો' કવિના બાવુક હૃદયની આછી
પીછાપુ આપે છે

તે ગમગમન રસેરા નિશ્રયરૂપી મહેનમા કન્નોને જો જો દર્શન
કરવા હોય તહેણે તે પ્રભુને નિશ્રયના મહેનમાજ શોધવા જૂલેવાઓ
અન્ય મહેનોમા ગોધતા બમે. પરન્તુ શ્રીહરી અન્ય કાષ્ઠપણુ સ્થળે
નથીજ જાનાના આત્મગુરૂપી દેશમા એક લક્ષિતનગર તેમા પ્રેમરૂપી
પોળમા નિશ્રયરૂપી મહેનની પૃષ્ઠપગ્થ કરવાથી પત્તો લાગશે ત્યા પહોચી
વિરહરૂપ અને તાપરૂપ બે દાગપાળોને પૂછી તે મહેન ઉપર ચઢવાની
સેવારૂપી ક્ષીટી છે તે લાગ ચઢજો જ્યા તે મહેનમા પહોચી તે રસ
સ્વરૂપને ભેટરૂપ ધરશે ? તે બતાવતા મ્હવે કહે છે કે દીનતારૂપી પાત્રમા
મનરૂપી મહુને મૂગી તેની ભેટ ધરજો અને હુ બાન અને પ્રભાવની
નોછાવર કરજો અને ત્રી ગિરિધરને વગજો કરી વળી એક ખૂવાસો
કરે છે કે જાનાનની કૃપાની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુ કૃપા કરે ત્યારેજ સિદ્ધ
થાય છે અન્યથા નહિ.

કવિવર ન્હાવાને લખ્યુ છે તેમ લક્ષ્મીએ વગી વગીને ગાયુ છે કે

મધુનમા મોરલી વાજે છે

એનો નાદ જગનમા ગાજે છે

તો સ્ત્રીતી બાહ્યુ ગગ મહેલમા હોજ

મોરલી વાગી જગી હુ માઝમ ગત

રૂડીને રૂપાળી રે મીઠીને મધુરી ર

માવા ! ત્હારી મોરલી હોજ

એ મોરલી વગાડનાર એ મુરલીનો મંલુલરવ કરનાર કૃષ્ણ ક-
નૈયાની ચરણારવિંદની ભક્તિમય જીવન વીતાડનાર પરમભક્ત દયા-
રામભાઈ પોતાના “ભક્તિપોષણ” ગ્રન્થમાં ભક્તિ પરત્વે ઉલ્લેખે છે કે.

ભક્તિનોકા તારે સર્વને જે કાષ્ટ આવે શરણે શ્રુતિ પાપી
અન્ય સાધન દાર તુળિકા, મહે સભય તરેકા કદાપિ;
તરે કદા બચે કામાદિમાલથી, સમર્થ અજ્ઞનહિ તારવા શાથી.
વિશુદ્ધ વિચારી જીઓ નિજમન, ભક્તિ કે સાધન અન્ય.
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

વળી ભક્ત કવિરાજ કથે છે કે-

ભક્તિમણી જ્ઞાનદીપ છે. દાળે ઉભય અંધકાર
મણિ અભય દ્યુતિ અચળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર;
અપાર ભય વાયુથી પામે, તેજ, પાત્ર બાતી વણુલય પામે,
જ્ઞાન સભયતો અન્ય કોણ માત્ર ? નિર્ભયભક્તિ સકળસુખપાત્ર
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

અહા ! ભક્ત કવિ ભક્તિના આવેશમાં ભક્તિ પરત્વે શું ઉદ્દગાર
કાઢે છે ભક્તિને જ્ઞાન એ બન્ને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરે છે પરંતુ
ભક્તિ છે એ મણીરૂપ છે અને જ્ઞાન છે એ દીપક રૂપ છે મણીરૂપ
ભક્તિ અભય છે અને એની ન્યોત પણુ અચળ છે. પરંતુ દીપકને તો
અપાર ભય દોષ છે. પ્રથમ ભય દીપકને વાયુનો હોય છે. વળી તેજ,
વાટ અને પાત્ર વગર એ લય પામે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સભય થાય
ત્યારે અન્ય કોણ માત્ર ? અતઃ એવ સમગ્ર સુખોનું પાત્ર ભક્તિ એ
નિકુંજ નાયકની ભક્તિ એજ નિર્ભય છે. એ નિર્ભય ભક્તિમય જીવન

દયારામભાઈએ વ્યતીત કરી ધ, સ ૧૮૫૨ માં પોતાના નૃશ્વરદેહને પતિત્યાગી બનવડે ચરણાવિન્નને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેઓના દેહાવસાનથી ગુર્જરઆહિત્ય વાટિકા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે સાહિત્ય સુખને હરમાઈ ગયા છે.

અનોચીનકાગમો ભાપા શુદ્ધિ કિંવા વ્યાકરણના નિયમથી અનણ કરનારના કાનના કીડાએ ખગી પડે તેમ દયારામભાઈ તે ગાઈ ગયા છે કે

હુ જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકરણી,
ગળા સમાણ મૃતબર્ધુ પણ સ્વાદ ન જાણે બરણી
વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકરણી

કરિતા ગસમન્દિરમા ભાપા શુદ્ધિના સોધનારને દયારામભાઈ આ-થીએ અધિક શુ કહે ? તેઓનાં માટે આટલુંજ બમ છે

કવિવરનું જીવન અગાધ છે. તેમનો જ્ઞાનભંડાર નિશાળ છે તેમ તેમની ભક્તિ ભાવનાઓ પપ્પુ અગમ્ય છે ભક્ત કવિવરપર તે મહા ગુજરાતના ટાગોર કવિત્રી ન્હાનાવાનભાઈના શબ્દમાળ કહીશ કે

“દયારામભાઈએ ગુજરાતની પૂર્ણિમાના રમચન્દ્ર” અહા ? તેમનું આજ આધિદૈવિક ભક્તિમય જીવન છે આજ ભક્તિમયી એમની સાધના છે

અન્તે એટલુંજ કહીશ કે કવિવરની જન્મભૂમી, કવિવરની જાતની, અન્તે કવિવરના જન્મ તેમના જન્મથી ધન્ય છે, કે જેમણે આવા કવિ ત્રેણ ભક્તને જન્મ આપી સમગ્ર ગુજરાત નહિ પરન્તુ સમગ્ર ભારતનાંને જોલા પો છે, તીપાળો છે, અને ગૌરવાન્વિત કર્યો છે

દયારામ કેવલ કવિ કે ભક્ત ?

(ગુજરાતી પત્રમાથી)

મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર
મહેતા, ખી, એ. તું વ્યાખ્યાન.

(તા. ૨૨-૬-૨૬ ને ગવિવારે સાજો પાઠ વાગ્યો મુમાઇના
ગુજરાત મંડળે ભક્ત કવિ શ્રી દયારામની જયન્તી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ
મો. ઝવેરીના પ્રમુખપદે ઉજવી હતી તે પ્રસંગે પ્રમુખશ્રીએ જે પ્રામં-
ગિક વચનો ઉચ્ચાર્યા હતાં તે તથા મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સાક્ષર શ્રી
નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. ખી. એ. એમણે જે મનનીય વ્યાખ્યાન
આપ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે છે

પ્રમુખ શ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનો પ્રસ્તાવ.

દયારામ ગુજરાતના મહાકવિ હતા. ૧

દયારામ ગરબીઓને લીધે લોકપ્રિય ગરબીઓને લીધે ગુજરાતી
શ્રી વર્ગના માનીતા અને તેથી લોકપ્રિય કવિ હતા.

ગરબીઓને લીધે એને પ્રખ્યાતકવિ કહે છે. અને તેમ કદી એમને /
હિતારી પાડવામાં આવતા હોય તો ગરબીઓ તો એના કાન્યલડારને
ધણોજ થોડો હામ છે અને તેટલા ઉપરથીજ એમની વિરૂદ્ધ મત /
બાધવો જોઈએ નહિ.

ફારસી કાવ્ય સાહિત્યમાં એ હાઈકને મળતા આવે છે. પરંતુ ગરબીઓના જ ધોરણ પૃથ્વી એમની કિન્મત આંકવી હોય તો એ શેષ સાદીને વધારે મળતા આવે છે. ચેખસાદી દુનીઆના પ્રખ્યાત કવિઓમાંનો એક છે એણે ગુલેસ્તાના પદનામે, એસ્તાન વગેરે જાણીતાં નીતિ વિષયક પુસ્તકો લખ્યા છે, તેમજ ખખીસાત નામે ફટલીક ઉગાડા સુગારની વાર્તાઓનું પણ એક પુસ્તક એણે ફારસીમાં રચ્યું છે, જે શિષ્ટ મહાત્મા મમજ વાચી ચકાચ નહિ, પરંતુ એની તુલના દુનીઆમાં એની ખખીસાતને લીધે ચતી નથી, પણ એના ગુલેસ્તાનથી થાય છે. દયારામની ગરબીઓમાં વણે ઠેકાણે ઉધાડો સુગાર જોવામાં આવે છે, અને તેમાં ધણી વાનો જાણે અનુભવસિદ્ધ હોય એવી રીતે મુકાબેલી છે. દાખલા તરીકે

(૧) ગોળ પોતાને ખૂણે ખાઈએ, કરીએ દીકો અદીઠાજ.

મગટ કરી બજારે બેઠો યુ, લાગે છે અતિ મીઠો

(૨) એમરસ ખાલો ખીના ને પાવા,

જોમન તુરીને પનાણવા,

આવોજ મારે વેર માણવા

(૩) મધરાતે રે મદિરીએ મુજ આવો,

કાઈ લો લાખેણો દ્વાવો

આમાં ઉગાડી વાતો કહી છે, અને તેનો ખુવાસો એમ કરવામાં આવે છે કે એ તો દિવ્ય સુગાર છે. ભાગ્યવત્ પુરાણો વગેરેમાં જાણાવેલી એવીજ હકીકતના ધોરણ પર એ ગરબીઓનું ગદ્ય પણ સમજવાનું છે. સુગાર તો સહજનદી કરિએમાં પણ જોવામાં આવે છે. પણ તે મર્યાદિત છે. પ્રીતની રીત નરમિદ મહેના અને મીઠામાં એ પણ ગાઈ છે, અને તેમાં કાઈ વાધો લેવું નથી

દયારામના જીવન વિષે હજુ સંશોધન કરવાનું ઘણું બાકી રહ્યું છે. દયારામના ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાનોની એક પરંપરાને આકર્ષી છે. કવિ નર્મદાશંકર, સ્વ. ઇન્દિયારામ દેસાઈ. રા. હરગોવિંદ-દાસભાઈ. ડાંડાવાળા, દિ. બા. કેશવલાલભાઈ, રા. નરસિંહરાય. દીને-દીઆ, સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, એવા જાણીતા સાક્ષરોએ દયારામ વિષે ઘણું લખ્યું છે, વિવેચન કર્યું છે, ઘણું સંશોધન કર્યું છે. કવિના જીવનના પ્રસંગોની સત્તાવાર રીતે કેમ ખાતરી કરવી તેનો રસ્તો, મને વરસે દિ. બા. કેશવલાલભાઈએ અત્રે " શ્રી ગુજરાતી ફોર્મસ સભા " સભા તરફથી " દયારામ વિષે કાંઈક " એ નામથી ભાષણ આપેલું તેમાં ખતાબો હતો, અને દિ. બ. કેશવલાલભાઈએ તેમ કરતા દયારામનાં પોતાનાં કાવ્યોમાંથીજ એના જીવનના કેટલાક જાણીતા પ્રસંગો મંજૂર કરી એના પોતાના ઉદ્દેશો ટાંકી, તે ઉપર પૂરતું અજવાળું પાડ્યું હતું. તે વખતે તો દિ. બ. કેશવલાલભાઈએ ઘણું ટુંકામાં પતાવ્યું હતું. પરંતુ એમની પાસે એ સંજોગો ઘણી સામગ્રી તૈયાર પડેલી છે. અને બીજા સંશોધકને પણ એજ રસ્તો લેવો સુગમ થઈ પડશે, એમ લાગે છે.

આજના ભાષણ કર્તાઓમાંથી એકને વિષે માત્ર એટલુંજ જણાવીશ કે દયારામમાં સ્વાભાવિક સુગંધ તો છેજ અને નર્મદાશંકર ભાઈ જે જે વસ્તુને ચડકે છે તેને સોનું બનાવી દે છે. એટલે એમનું ભાષણ સાંભળી આવજો આજે સોનું અને સુગંધ જન્મેનો ચેતન અનુભવીશું એ નિવિવાદ છે.

સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન.

તે પ્રાણી મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ ત્રીજેનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું

૩૮૮ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

(૧) પોતાનો અધિકાર.

ગુર્જર ભૂમિના મધ્યકાલીન હોદ્દા કવિ શ્રી દયારામભાઈના સંબંધમાં મને વ્યાખ્યાન આપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મેં તે જાણત-મારો અધિકાર કેટલો છે તેનો વિચાર કર્યો. દયારામની કૃતિઓ પ્રતિ ભારી આદર હોઈ છેક જાળપણથી છે હું જો કે કવિ નથી તો પણ ઉત્તમ કવિઓનાં કાવ્યોને સહૃદયતાથી વાંચુ છું; હું જો કે ભક્ત નથી, તો પણ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તોને ભજન સમયે અખંડ પ્રેમાશ્રુની ધાર-વડે ભીંજીએલા મેં જોયા છે, અને મારા પોતાના હૃદયમાં તેવા ભાવોના તરંગો તેવા ભક્તજનોનાં ભજનોથી અથડાવાથી હું કંઈક પ્રેમાળ પણ છું; હું તત્ત્વજ્ઞાની નથી, પરંતુ મમર્થ તત્ત્વજ્ઞ પાસે મંતવાસીપણું કરી મેં તીન જીવાસા કેળવી છે. સાથે કવિ દયાગમભાઈ મંબધર્મા હું કંઈ કહું નો કેવલ અનધિકારી તરીકે જોડુ છું, એવો ભય રાખવાનું મારે કંઈ કારણ નથી.

(૨) કવિ દયારામ સંબંધી ૩૦-૩૭ વર્ષ પરની સાઠોદરી નાતની માન્યતા.

કવિ દયારામ સંબંધમાં અમારી માઠોદરી નાતમાં મને ૧૮૮૨ ૧૮૮૮ સુધીમા કેની માન્યતા હતી, તે પહેલા જાણીત.

“કુંગરા દરથી રળીઆમણા” —એ કહેવત પ્રમાણે જેઓએ દયારામભાઈના મંબધર્માં તેમના ઘરઢેહના સંબંધમાં વધારે નજરના મમયના લલુકારા અને કબોપકર્ણ વાતો માંભળી દયારામને વિદૂત્વિતર્થા છે, તેના કરતાં તેમના અદ્વૈતજ્ઞતા સ્વરૂપને સમજી જાણનાર, સગબત એક પેઢી પછીના તે કવિવરની રમણીયતાને ઉત્પત્ત્ય તેડસ્તિ મમ કોડવિ સમાનધર્મા—એ પકિતને તાર્થક કરનાર,

નડીઆદના દયારામનીજ જ્ઞાતિના રસિક અને મરત કવિ બાવના નિકટ સહવાસમાં ૯ ઊર્જો છું. મારૂ બાળપણ અને યૌવનનો આરભ ઘણે ભાગે એ કવિના કુટુંબમાંજ વ્યતીત થયાં છે. કવિ બાળને જન્મ કવિ દયારામના વૈકુંઠવાસ પછી ઘણુ કરીને પાચેક વર્ષ પછી થયેલો. કવિબાલે નર્મદાના તટ ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને આણંદ, કર્નાળી, ત્યાં દયારામભાઈનું જીવન વ્યતીત થયેલું ત્યાં નિવાસ પછુ કરેલો, અને કેમ્પબેલ સાહેબના ગેઝીટીઅર મારૂ કર્નાળીના શિક્ષા-લેખોના ઉતારા કરવામા મદદગાર થવા અર્થે ભરૂચના આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરના કમ્પાર્ટ તરીકે ઉત્સાહથી તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેઓ કવિ દયારામ સંબંધમાં કેવલ કવિ તરીકે નહિ, પરંતુ ભક્ત તરીકે માર્તે દર્શાવતા તેઓ પોતે રમાર્ત કુટુંબમા જન્મેલા અને સરકાર પામેલા તો પછુ ત્યારે “ભારતી બૂપણ”માં નારદભક્તિ સૂત્ર ઉપર સંજીવિની દીકા લખતા હતા ત્યારે તેમના પુષ્ટિમાર્ગના એક બાલ-રનેહી #પાસેથી શુદ્ધદૈતન્ય સિદ્ધાન્તો સમજવામાં કવિ દયારામના રસિક વક્ત્રમ, પુષ્ટિપથગ્રહસ્થ, ભક્તિ પોષણ વગેરેનો આશ્રય તેઓ લેતા હતા કવિ બાલ મરતકવિ તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. તે કાલના પ્રસિદ્ધ લેખકો અને વિદ્વાનોની દીકા, તથા મરકરી કરવામા તે લગાડ પછુ દનાય તેવા ન હતા તો પછુ દયારામભાઈ સંબધમા દોષ પછુ પ્રમજે નમતુ બોલ્યા હોય એવુ મે માલવ્યુ નથી કવિ બાલતરૂંધી અને તેમના ઘર પાસે રહેનાર અમારી જ્ઞાતિના મરજાદ

* શ્રી સાકરચ દલાઈ જેમને “સદગ્રહસ્થ”ના ઉપનામથી સમ-
કાવના લેખકો ઓળખતા હતા

કુટુંબ* તરફથી કવિ દયારામનું માહિત્ય કેવળ ગરબીઓનુંજ નથી, પરંતુ લક્ષિતના સિદ્ધાંત અર્થેનું પણ છે એનું બાલ્યવામાં આનું.

અમારી જ્ઞાતિમાં તે પ્રસંગે, ગુલાશુભ પ્રસંગે નર્મદા તેજવવાનો એટલે ડાહ્યા, આણેદ કર્નાળીના સાડોદગ જ્ઞાતિના બાકાણેને તેજવવાનો રિવાજ મહુ હતો એટલે વર્ષમાં એક જ વાર નર્મદાકાંચનું મહાગ આવતું હતું, ત્યારે દયારામભાઈના પદો અને ગરબીઓ અમારી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ નર્મદાના પાત્રો પામેથી રીપી ઉતારી લેતા હતા. “માઠોદગનું ગાણું અને વડનગરાનું ખાણું” — એ કહેવત પ્રમાણે દયારામની ગરબીઓના અભ્યાસ, લોકુતી ગાનારી તંદુરથી સુરત વડોદરા જેવો થતો, તેમો થતો નહોતો. પરંતુ શિષ્ટ કુટુંબમાં લક્ષિત લાવથી થતો હતો માગ તે સમયે જાણના કરના પિત્રાઈ કુટુંબમાં કોલેજના અભ્યાસકે એક પ્રિય મિત્ર હતા. તેઓને ગણિતનો સારો શોખ હતો, અને કોઈ રસ્તા ઉપર ગવાતા ગરબામાં તોફાન થયેનું તેથી તથા તે કાગના સુધાગના વારંગમાં યૃતારના નામથી લડકનારા સુવંશ પૈકીના તે હતા તેમના પત્નીને દયારામના કાવ્યોનો અદ્ભુત મોહ હતો, અને ગણિતમાં તેઓ તે જમાનાના નિયમ પ્રમાણે નિર્ણાયકમાં ચાર ચોપડી લખી ઉઠી ગયેના તેથી કાવ્ય હતા. કવિ બાળે થાતુ માગનાનું નવું કાગળાનું કાઢેનું અને નવું વિશાળ મકાન બંધાવવું, તેમાં વારતું કરવાના પ્રસંગે દયારામભાઈના ગીતો ગરબાની નાતની સ્ત્રીઓમાં નવા પાત્રોની લ્હાણી કરનાની મારા મામામામીની ઇચ્છા થઈ હતી, તેમાં મારા મિત્રપત્ની આવે તે સારૂ અને માગ મિત્ર પાસે મોકલેનો તે પ્રસંગે વિચિત્ર સંજોગોમાં ગરબામાં શિષ્ટ

રીતે આપણા કુકુખમાં માવાનું છે એમ સમજાવી અંકગણિતના દિસાબ ગણતારાં, તે બહેનને છાપાથી લાવેલો. તેમાં ઘરત એ હતી કે મારા મિત્રે તે ગરજાના પ્રસંગે આવતું અને મારી સાથે બેમણું. કવિ બાલની રસિકશૃતિને મોઢે એવાં મારાં મામીએ પરમ વૈષ્ણવી દબદબા વડે વચમાં ખંરીધર કૃષ્ણની છમી મુઝી ધૂપ, દીપ વગેરે અર્ચન સાથે અને મુગેક, સોને પુલ, દાર, ગજરા, અત્તર વગેરેથી ઘણુગારી ગરજાની રચના રચી હતી. મારાં મિત્રપત્નીએ કૃષ્ણમૂર્તિ પ્રતિ ધારણ બાંધી ગરજાને ઉપાડ્યા અને “કામણુ દીસે અસખેસા તારી આખમાં રે” એ ગરજી ગાવા પછી સમણું વાતાવરણ સ્તબ્ધ થઈ ગયું. સાંભળનારા પંજુ કૃષ્ણની લાવમય મૂર્તિને જાણે જોતા હોય એવા થઈ ગયા. લાકાણી પૂરી થઈ, અને મારા મિત્રને મેં કહ્યું કે “લાઈ ! અહીં તમારી ગણિતની કિંમત છે કે અમારાં અંદાબહેનના ભક્તિભાવના સંગીતની કિંમત છે ? મરનદી કુકુખનાં એક મોઢે સ્ત્રીએ બહેન અંદાને જાતી મરગી કહ્યું” કે “બહેન, દયારામ જીવતો હોય તો તે તારા ગાવા વડે ગાડો થાય” ‡ તે કામના આ પ્રસંગને હું ચિતરૂ છું તે એવા હેતુથી કે અમારી જાતિમાં દયારામના વૈકુંઠવાસ પછી ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં દયારામ પ્રતિ હાલકો લાવ

‡ આ મારા પવિત્ર વિદ્વાન મિત્ર ગોપાળ અને તેમનાં કામજ હૃદયના રસિક પત્ની અંદાગૌરીના દેહ પડ્યાને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં. તે બહેન સૌભાગ્ય સાથે લગવચ્છરણ થયાં હતાં. નાનો પુત્ર મૂકેલો તે હાલ આફ્રીકામાં જીવન ગાળે છે. આ પ્રસંગ તે જાણો તો કવિ કાઉપરે માતાની છમી પ્રથમ જોતાં વેંત જે લાવ કાવ્યના રૂપમાં આ હતા તેવા લાવથી તે લીંગયા વિના ના રહે.

૩૯૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

નહતો, દયારામ જો કેળવપટ હોય તો આ ભાવચિત્ર અમારું
ચાતિમા સપુષ્પ પશુ ટકે નહિ. કવિ દયાગમના જીવન ઉપર મલિ-
નતાનો રાડુનો ગ્રાસ જો પિ નર્મદ વગેરેના એક તરફી મેળવાયેલા
સાધનોથી વાગેલો તે હવે ધણેભાગે વિશેષ સાહિત્યની મામત્રી રહે
છૂટતો જાય છે

(૩) દયારામના જીવનને સગતા અભિપ્રાયોની ત્રણ કાળમર્યાદા

સને ૧૮૬૫ થી અને ૧૮૮૮ સુધીના લેખકોએ કર્ણપિકર્ણી
હકીકત ઉપરથી માની લીધું કે દયારામનું જીવન બધું હતું તે સમયે
વિશેષ પરીક્ષા કરવાના સાધનો હતા નહિ

ત્યાર પછીના ઐદ પદર ૧૬મા જિવાન બહાદુર કેશવવાય હાઈદરાબ
ધ્રુવ તથા આપણા નિદાન પ્રમુખ દિ ન. કૃષ્ણભાત ઝંવેરી, રા.
જ્ઞેશીપુરા વગેરે લેખકોએ તટસ્થ રૂતિ રહે દયાગમના સબંધમા
અભિપ્રાય આપ્યા ત્યાર પછીના ઐદ પદર ૧૬મા શ્રી દયારામભાઈના
પ્રત્યક્ષ શિષ્યના પુત્ર તથા તેમના મિત્રમંત્ર તરફથી જો દયાગમનું
સાહિત્ય ધણા શ્રમે બેસી કરી અને ૧૯૧૪ થી સં ૧૯૨૬ સુધીમા
પ્રસિદ્ધ થયું છે અને દ્વાવ આપણી પામે 'દયાગમકૃત કાવ્ય મણિ
માલા' ના પાંચ વિભાગ પ્રગટ થયા છે 'દયાગમ કાવ્યસુધા' ના
પ્રકાશક રા. પ્રાણુવકર વૈદનાથ વ્યાસ તરફથી પણ ગરબીઓ ઉપ
રાતનું વિપુલ સાહિત્ય હાથ લાગુ છે તેમના જીવન ચરિત્રના લેખક
રા. રાકમ્પસાદ જમનવાલ રાવળ પણ મમજારે તેમનું ચરિત્ર આ
લેખ્યું છે આ સર્વ માધનોના અનોકનથી સદજ સમજાય એમ છે
કે કવિ દયાગમ પુષ્ટિગ પ્રદાવના વૈષ્ણવ ભક્ત છે, અને તેમના કાવ્યોમા

જે સૃગારસ છે તે લૌકિક રતિ નથી, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના આવળનવિભાગ ઉપર રચાયેલી માધુર્યભક્તિ છે આ ભક્તિરમ દયારામની પ્રાચીનાડીમા વહે છે, અને તે કદાચ માન રૈખરી વાણીમા સૃગારના રૂપમા વહે છે એમ નથી દયારામ ભગવદ્દીય પુન છે આ મુદ્દો સ્વર્ગસ્થ વિદ્વદ્ભૂજાદ તેનીવાળાએ સારી રીતે ચર્ચ્યો છે પરંતુ સામ્પ્રદાયિક અભિપ્રાય વિચારકર્મને આ જ્ઞાનામા માન્ય થઈ પડતો નથી સ્વર્ગસ્થ તેનીવાળા પુષ્ટિસમ્રાધાનના નિપુણ વિદ્વાન હતા, અને તેમની વિવેચન શક્તિ પણ ઘણી સારી હતી શાસ્ત્રી વસંતરામ પણ દયારામમા ભક્તાભાવ સાબીત કરે છે

(૪) દયારામના ઉત્તમ કવિત્વ સંખ્યામાં સર્વનું એક્ય.

દયારામભાઈની કાવ્યલક્ષિ સળધમા સર્વપક્ષ એકમતજ ધરાવે છે તેમની નૈતિક બાબુમા કનક જ્ઞેનાગ પણ તેમની નિસર્ગ પ્રતિભા અને મધુર કાવ્યની સર્જનશક્તિ બાગવતમા મુક્તકહે પ્રશંસા કરે છે આપણા વર્તમાન યુગના માનનીય કવિ નાનાનાનભાઈ પણ 'શુન્દરાતના નગ નારની પરમવદના આ પ્રાચીનતાના મોતી વર્ણતા છેદના રસમેધને'—એ પ્રકારે વદના કરવામા અગ્રેસર થાય છે આ ગ્રંથ મેધને વદન કરવામા આપણા શુન્દરાતના નવગી સાહિત્યના વર્તમાન યુગપ્રવર્તક કનૈયાનાથ મુનરી પણ જોડાય છે, તેમનો અભિપ્રાય દયારામના કવિત્વને જ સુવર્ણાક્ષરે આકનારો છે -

ભાષાની સરકારિતા, મમ્મદિ કે સંગીતમા હ્રિમિઓની સન્નો-
ટતા કે તરનરાટમા ભાવરસિધ્ધની રમમેગી ચમકમા હૃદયગમ
રાષ્ટ્રમાધુર્યની મોહિનીમા પ્રજ્વળતા તલસાટની તીવ્રતામા કાંઈ કથન-
કાર શુન્દરાતના સાહિત્યના દત્તિહાસમા તેને સ્પર્શી શક્યો નથી.

૩૬૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

નરસિંહ મહેતા. સિવાય—અને તે પછી એને નામે ચઢેલી ચાતુરી જાણીથી કે સહસ્રપદી એનાં.. ગણીએ તો—પ્રણયમાન ગાનારો ગુજરાતે એને એકને જ પેદા કર્યો.

(૫) 'દયારામમાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી' એવો આરોપ.

પરંતુ દયારામ ભક્ત નથી, પણ તેના જમાનાના બધને લઈ તેને “ભક્ત થવું પડ્યું”. એવો આરોપ થી કનૈયાલાલ મૂકે છે. આ આરોપ કેટલા અંશમાં સત્ય છે એ વિચારવાનું છે. દયારામમાં માયી ભક્તિ હતી કે કેમ, અથવા તો તે કૌટુંબિક શૃંગારરસને ભક્તિના શાબ્દિક છદ્દમાં પ્રણયકવિ તરીકે વહેવડાવે છે કે કેમ? એ જોતાં દયારામ કવિ છે, પણ ભક્ત નથી, એટલું જ નોંધે પ્રતિપાદન થતું હોય તો માત્ર વિચારભેદ જ કહેવાય. પરંતુ તે વાસ્તવ ભક્ત નહિ છતાં કવિની ગણના અથવા પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં ભક્તિની શૃંગારમયી વાણીની ચમત્કૃતિ તેણે સેવી છે. આ આરોપ મને તો સાહસ કર્યો જોવો લાગે છે. સર્વ ધંધામાં સાહસ થાય છે, સાહિત્યમાં પણ આપણે સાહસ કરી અભિપ્રાય આપીએ. દરેક અવધારમાં સાહસ ખેડાય છે. ગૃહતંત્રમાં, સમાજતંત્રમાં રાજ્યતંત્રમાં, વેપાર ધંધામાં સાહસ થાય છે. ઉત્તમ કાર્યની સિદ્ધિ સાહસ ગુણ વિના ચતી નથી, પરંતુ જ્યાં સાહસ કરનારા લોકમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા હોય ત્યાં સાહસ કરનારની જવાબદારી ભારે છે. વિમાનમાં ઉડવાનું શિખનાર સાહસ કરે તેમાં ધન્યવાદ સર્વ આપે, પરંતુ ખીજા મુસાફરોને તે સાથે લઈ ઉડવાનું સાહસ કરે. તો તે ભયંકર ગણાય.

(૬) વિચારણીય પ્રશ્નત્રયી.

પ્રણયી કાને કહેવો, ભક્ત કાને કહેવો, અને પ્રણયી પણ ભક્ત હોઈ શકે કે નહિ આ ત્રણ પ્રશ્નો અત્ર ઉભા થાય છે.

વિજ્ઞાતીય વ્યક્તિ પ્રતિની પશુલાનમાથી છુટેની અને મનુષ્યલા-
વમા આવેલી ગતિને પ્રણય મજા સામાન્ય રીતે અપાય છે, જે કવિ
આની રતિના સ્થાથી લાનને વિલાવ, અનુલાન, અને સચારી લાન
વડે કાચકના વડે સહૃદયના અનુભવમા રમગપે ઉતારી શકે તે પ્રણ-
યકવિ પ્રણયવિની રતિનું આનંદન મત્ત્ય હોય અથવા કાષ્ઠપનિદ
પણ હોઈ શકે આના પ્રપુત્રકરિને નીતિના આદર્શ વડે તપાસાય જ
નહિ કવિની પરીક્ષા કા રમીમાસાના ધોરણે થાય, કેમ કે રમીમાસા
અવના નીતિરાજથી થાય નહિ જાન્યના ગ્સારવાત્મા કવિનું પોતાનું
અગત જનન કેવું હતું તે-પ્રશ્ન અગ્યાને ગણાય

પરંતુ ભક્તિગ્સમા વસ્તુસ્થિતિ જૂદા પ્રકારની છે ભક્ત સસા-
ગના રમનો અનુભવી હોઈ શકે છે સસારના રસને વિગો તરીકે
ભોગનનાર અને પામર જૂલોકમાથી ઉત્તે આવેયો મનુષ્ય એ ગ્સના
આનંદનને જે પરમેશ્વર રૂપે આપી શકે છે તે તો તૈલકિક પતિનું
રૂપ બદની અતૈલકિક ભક્તિના રૂપમા પરિણમે છે પૃથ્વીની માટીમા
આલોટતો કીડો પ્રશેટામા લપટાઈ જેમ સુદર પતંગનું રૂપ પકડે છે,
જેમ પકમાથી એટલે કીચકમાથી ઉત્પન થયેલું કમળ જળ ઉપર
તરનુંજ રહે છે, અને કીચકના મગમા રહેતું જ નથી, તેમ ભક્તચિત્ર
લૈકિક રમમાથી વિમુખ થઈ, લગનદ્લાવમા ન્યારે મુખ્ય થઈ, તન્મય
થાવ છે ત્યારે તેના સ્થાથીલાનનું આનંદન પવટાતા સામાન્ય મનુષ્ય
પછી તે કવિ હોય ના હોય દાપત્યગ્રેમનો અનુભવી હોય કે અમ
ચાંદ ઉન્નત ગ્રેમનો રસિક હોય-તોપણ ભક્તમા રૂપાતર પામે છે

ભક્તિશાસ્ત્રમા પરમેશ્વર વિષયનો ગ્રેમ જ ભક્તિતરીકે ગણાયો
છે આ વસ્તુનો સીકાર શ્રી કૃષ્ણવાન મુનર્વી પપુ ' ભક્તિ અને
ગુરુગતી સાહિત્ય 'ના પહેલા પ્રકરણમા કરે છે પરંતુ આ ગ્રેમના

અનેક રૂપો કેવા થાય છે, અને તે પ્રત્યક્ષ રૂપમાં અસાધારણ ઝારણ તરીકે યુ યુ હોતુ જોઈએ એ નિર્ણય તેમણે કર્યો જાણાતો નથી પ્રેમ મનુષ્ય ચિત્તો સ્વભાવ ધર્મ દોરાથી, અને પરમેશ્વર એ આપણો સત્ય અત્યામી આત્મા હોવાથી, તથા તે વસ્તુ આનંદ સ્વભાવ દોવાથી ભક્તિ સાત્ત્વમાં તે પ્રેમની ખીનનાડીને મુખ્ય સાધન માન્યુ છે, જ્યારે તે / પરમેશ્વરના ચૈતન્ય સ્વભાવને પ્રાધાન્ય આપી જ્ઞાન સાત્ત્વમાં પ્રતાપના અથવા બુદ્ધિના વૈસદ્યને મુખ્ય સાધન માન્યુ છે જ્ઞાનસાત્ત્વમાં પણ ભક્તિની સાધન તરીકે તે ગણના કરવામાં આવી છે, એટલુંજ નહિ પણ —

જ્ઞાનસાધનસામગ્ર્ય મહિરેષ્ઠ ગરીયસી*

જ્ઞાન સાધન સામગ્રીમાં ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યુ છે, અને ઉપાસનાને ગૌણ માનવામાં આવી ■

મનુષ્યમાં જોડેલો પ્રેમ મુગમતાથી કેળવાય છે તેની પ્રતા કેળનાતી નથી આ કાગ્જથી ભક્તિને મુગમ સાધન માનવામાં આવે છે વળી ધર્મ-ઉપાસનામાં વર્ણશ્રમ વગેરે લૌકિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રતિબદ્ધો હોય છે, ભક્તિમાં તેના કોઈ પણ પ્રતિબદ્ધ હોતા નથી તેથી પણ ભક્તિને ચઢીવાતુ સાધન માનવામાં આવે છે સર્વ સામાન્ય હક્ક તરીકે ભક્તિને સ્થાપવાને લીધેજ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના નહિ છતાં અત્યગ્નિ વર્ગના બકનોજનોને હિંદુ ધર્મમાં મન્માન મગે ■ હિંદુ ધર્મની મહત્તા અને વ્યાપનશીલતા આ ભક્તિમાત્ર સમારેની છે

* જુઓ રાકરાચાયતો નિવેકચૂડમણિ †

† જુઓ અગિરા મુનિની દેરી મીમાસા —

ભત્તવયોનિરમ્યધિક્વિચિતે પારવયાત્ સામાન્દમ્ ॥ ૩૬

વિધિનિષ્ઠાય ચરત્વમનુમચાન્ ॥ ૩૭ ॥

આ મનુષ્યોને અનુભવાતો સ્વભાવિક પ્રેમ પણ ભાવમાયી પદ-
તાઇ વિદ્યુત્સભાવમાં આવે તેટલા સારૂ ભક્તિમાર્ગમાં તેનાં મુખ્ય સેત્ર
રૂપો ચાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે, (૧) પરમેશ્વર પૂજ્ય મોટા
પિતા જેવા છે, અને આપણે પૂજક પુત્ર જેના છીએ—આવા ભાવને
ખીસવવા વડે પરમેશ્વર સાથે ભક્ત દાસ્ય ભક્તિથી જોડાય છે; (૨)
પરમેશ્વર મારા સમાન મુખદુ ખના માયી છે, અને મારી પાસે અખડ
રહેનારા મિત્ર છે—જેવા ભાવથી પ્રેમ ખીસવવામાં આવે તો તે સખ્ય
ભક્તિ કહેવાય છે, (૩) પરમેશ્વર મારા નાનકડા બાળક છે, અને હું
તેની પાસકે માતા છું અથવા પિતા છું—જેવા ભાવથી પણ પ્રભુને
સેવાય છે તો તેમાં વાત્સલ્ય ભક્તિ ઉદય પામે છે, અને (૪) પરમે-
શ્વર અને હું જીવાત્મા-પતિપત્નીરૂપ છીએ—મમાન રસમાં સમભાવે
દુએવા છીએ જેવા ભાવને ખીસવવામાં આવે—પછી તે દાષ્ટ્યપ્રેમ વડે
અથવા ઉદાર પ્રેમ વડે ખીસે તો તે વડે માધુર્ય ભક્તિ દદ થાય છે.
આ ઉપરાંત ઉર્મિની તાણાતાણ વિનાનો—અવરથાદિ ભેદો થયા છતાં
બીજકુન વિરસ નહિ થનારો સ્થિર પ્રેમપ્રવાહ જ્ઞાનીનો પરમેશ્વર સળધી
હોય છે તેને શાન્ત રસ પણ કહે છે આમાં પણ પ્રેમ હોય છે,
પરંતુ તે શાન્ત પ્રવાહી હોય છે, તે અનુભવવડે જ સમજાય છે, અભિનય
વડે જેવો જોઇએ તેવો તેનો અન્ય પ્રેક્ષકને રસાસ્વાદ થતો નથી

આ સર્વ પ્રકારની ભક્તિના રૂપોમાં પુષ્ટિ સપ્રદાયવાળા શુદ્ધ-
દૈત મતમાં માધુર્ય ભક્તિને મુખ્ય ગ્યાન આપવામાં આવે છે, જનારે
ઈતર વૈષ્ણવ સપ્રદાયમાં દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્યને પણ સ્થાન
આપવામાં આવે છે, જેમ કહેવામાં આવે છે કે જોપિકાએ આ સર્વ
ભાવો કેળવ્યા હતા, છતાં જેવટની તેમની ભક્તિનિષ્ઠ માધુર્યપ્રેમમાં

બધાઈ હતી ભક્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિપ્લવ સિવ, વગેરે ગમે તે આત્મજનમા ઇશ્વરની ભક્તિ થઈ શકે છે પરંતુ જે આત્મજન લેવામા આવે તેમા ઐકાત્મિક નિષ્ઠા બધાવી જોઈએ તેવી નિષ્ઠા બધાવા પછી ઇતર આત્મજનમા ભક્તિ કરનારની તે શુદ્ધ વાસ્તવ કિંમત આકી શકે છે આ વાસ્તવ કિંમત આત્મજનમા જ્ઞાન અને વૈગમ્ય સમજને કેળવ્યા હોય કે તો મોટી મદદ થઈ શકે છે

ભક્તિના ઉપરના સર્વ પ્રકારોમા જે મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે જાળનીય પરમેશ્વર પરમસત્ય પદાર્થ છે, અને તેના અમુક રૂપ, ગુણ અર્થે કર્મમા ભક્તને પ્રીતિ હોય તો તે રૂપ, ગુણ અને કર્મ મહિત પરમેશ્વરનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને તે ભક્ત પોતે અનુભવી શકે છે, (૨) ગમે તે ભાવમા પણ જાળનીય પ્રભુના કાષ્ઠ કાષ્ઠ રૂપ, ગુણ અને અથમા માદાત્મ્યના જ્ઞાન ભક્તને હોય છે એટલે તેના અનૌકિક કર્મનું ન્યૂનાધિક અસર જ્ઞાન હોય છે

પરમેશ્વર મિત્ર તરીકે જાળાય પણ ભક્તના મનમા તેના જેવો બીજો કાંઈ મિત્ર નથી જે અભ્યુપગમ એટલે સ્વીકાર હોય છે, અર્જુનને તેવો અનુભવ થવા ઉપરથી નરનાથજીની મૈત્રી બધાઈ હતી પરમેશ્વર સેવ્ય હોય તો તેના જેવો બીજો કાંઈ સેવ્ય નથી એવા નિશ્ચયને લીધે દામ ભક્ત કદિ પણ મસારી અનુપ્ય પ્રતિ પડી જે ગમે તેવા વૈભવવાળો હોય, તોપણ દાસત્વ નહિ દેખ કે-હનુમાન આવા આર્ચક દાસભક્ત હતા. પરમેશ્વર આવકરતાવે જાળાય તો પણ યશોદાને તેના પુત્રના મુખમા કાષ્ઠ રિસડણુ ચમત્કાર દેખાવાથી આ માફ આવક અનૌકિક છે એ ભાવ દઢ હતો અને ત્યારેજ વાત્સલ્ય પરદાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું તેવીજ રીતે માધુર્ય ભક્તિના પરમ આદર્શ

નજ દેરીઓને પણ દૃષ્ટ્યને ઉપપત્તિ તરીકે જાણ્યા છતાં કૃષ્ણના વિલોપ મમ્મે ગવાયેલા ગોપિકા ગીતમાં —

ન સત્ત્વ ગોપિકાનવનોં ભવ નચિલ્લદેહિનામન્તરાત્મદક " તમે ગોપિકાના આનંદ આપનારા છો એમ નથી, પરંતુ મધ્યમાં પ્રાણીઓના અંતઃ સાક્ષી છો "—એવો અનુભવ ઉડયો હતો. આ માહાત્મ્યના નૂને લીધેજ ગોપિકાની ભક્તિ જેમા મર્ભાવો અતર્ગત થયા હતા તે પગમ આકર્ષક ભક્તિ તરીકે આપણા સિદ્ધ સાહિત્યમાં પેશી ગઇ છે .

પરમેશ્વરનું પરમ સત્યત્વ અને તેના કોઈ કોઈ પ્રલુપ્તધર્મનું મહાત્મ્યતાન તેમના પ્રતિના પ્રેમ અથવા રતિમા મૂળથી જ્યારે પેસે છે ત્યારેજ તે પ્રેમ અથવા રતિ ભક્તિ ગણાય છે, આમાનો એક પણ અંશ ન હોય તો તે માત્ર પ્રલુપ્ત અથવા ગતિ જ ગણાય, પણ ભક્તિ ન ગણાય. x

આ ધોરણ વડે આપણે હવે તપાસવાનું છે કે દયારામ જે રસનું ગાન ગાય છે તેમા ભૌતિક સ્ત્રી—પુરુષની રતિ છે કે અલૌકિક પુરુષોત્તમ અથવા નટવરમા તેના સખીભાવ છે ? દયારામના સઘળા સાહિત્યમાં કૃષ્ણ વિના અન્ય વસ્તુ બીજી જણાતી નથી. કૃષ્ણ પોતાના પ્રિયતમ છે, અને પોતે તેની વરોધી સખી છે—એ ભાવ ઉપરજ તેના કાવ્યનો આત્મા આવેલો જણાય છે પુણિસપ્રેમના આ સિદ્ધાંતમા પેઠેલા " સખીભાવ "મા જૈષ્ણનો અથ મુનસીજને જણાય છે. તેઓ વિવેચન કરતા હવટે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે.—

x જુઓ નારદ ભક્તિમૂનો —

યથા વ્રજગો વિજાનામ્ ન તજાપિ માહાત્મજ્ઞાનવિસ્મયન્કારા.

૪૦૦ ભક્ત દેવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર હ્રદય

‘ દયારામ પોતાને ભક્ત માનના નાનો ભક્તની વાણી મોવના લાગે, સખીલાન કેળવવા લાગે

x x x x

‘ ગોપી ગોવિંદની ગત ન્યારી, શુ જાણે સમારી રે ’

“ પણ આ બધામાં શુદ્ધ ભક્તિનો જ્વન નથી શુદ્ધ ભક્ત સખીલાવ કેળવે છે, સજ્જન સ્ત્રી તરફ અણુગમો કેળવે છે, વિગતિને ગોચ્ય એવો પ્રણય કાલ્પનિક પ્રભુ પર ઠાવે છે નરસિંહ મહેતો કાલ્પનિક રાધાને પૂજ્ય લેખે પણ સ્ત્રીને જજળ લેખે છે, ચૈતન્ય પોતે રાધા લાન અનુભવે છે પણ ખરી સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી ભક્તિ ઐટ્યે પ્રણયને તેના સ્વભાવિક પાત્ર સ્ત્રી પરથી લઈ કાલ્પનિક પ્રભુપર ઠેરવનાથી તેનું થયેલું પરિવર્તન દયારામ માનવી છે ભક્ત નથી તે પ્રણયને તેના સ્વભાવિક વિષય પરથી ખસેડી શકતો નથી ભક્તો પી વાણીને વશ થઈ તેને ખસેડાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ સફળ થતો નથી ”

આ અવતરણમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે - શુદ્ધ ભક્ત સજ્જન સ્ત્રી તરફ અણુગમો કેળવે છે જેમકે નરસિંહ મહેતો, દયારામ સ્વાભાવિક વિષય એટલે સ્ત્રી ઉપરથી પ્રણયને ખસેડી શકતો નથી, મટે તે પ્રણયી છે પણ ભક્ત નથી

ભક્તિનું લક્ષણ એવું આપનામાં આવ્યું છે કે પ્રેમનું પાત્ર સ્ત્રી સ્વાભાવિક તે પતંગાવી કાલ્પનિક પ્રભુ ઉપર તે પ્રેમ ઠાલવે

બને અનુમાનો વિચિત્ર છે સજ્જન સ્ત્રીની નિંદા કરે અથવા તેના મરી જવાથી પાપમાંથી દુઃખા એવી ભાવના બાધે તેની ભગવદ્ભક્તિ

સાચી; અને જે વગર પરણેલો હોય અને સ્ત્રીની નિંદા ન કરે, અને જે નિંદા કરે તો ભાષા સ્ત્રીની ગ્વણમાં ફસાયા છે માટે તેવું જોણે છે એવું માનવામાં આવે, અને જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણને આવંબન કરી પ્રેમ દર્શાવે ત્યાં ત્યાં તે કાલ્પનિક પ્રભુને સ્પર્શ કરે છે, અને ખરો મોહ સાચી સ્ત્રીમાં છે એવું માનવામાં આવે ત્યાં કેવી રીતનો ન્યાય મળે તે સમજી શકાતું નથી. લક્ષ્મી માર્ગના કોઈ પણ મપ્રત્યય અથવા શાખામાં લગ્નીય પરમેશ્વર મનોત્તમ “વર” તરીકે લગ્નય તેમાં લક્ષ્મીજન કાલ્પનિક વસ્તુને વળગે છે, એવું માનવામાં આવ્યું નથી. જ્યાં પરમેશ્વરમાં ભાવબદ્ધન થાય છે ત્યાં પરમેશ્વરરૂપ આલ્મજન કલ્પવાથી ઉભું કેવું નાટકીય મનોરાજ્ય નથી, પરંતુ પ્રત્યેક લક્ષ્મી પોતાના પ્રભુને પોતે જીવ તરીકે જોવો સાચો છે તેવો માયો જ માની ભાવના બાંધે છે, અને તે ભાવનાને અનુમાર અંતર્યામી પરમેશ્વર તેના ભાવને મિલ્લ કરવા આલિભાનને પામે છે, એવું માનવામાં આવે છે. કલ્પનામાં કલ્પિત પદાર્થનું સત્યત્વ હોવુંજ જોઈએ એવો નિયમ નથી. ભાવનામાં ભાવનીય પદાર્થ વસ્તુ મત્ત સ્વીકારવામાં આવે છે અને જ્યાં ભાવનીય વસ્તુ પરમેશ્વર હોય ત્યાં તો તે ભાવના કરનારના ભાવને અનુમાર પ્રકટ થાય છે અને મામીધ્ય, સાક્ષ્ય અથવા સાયુજ્ય અનુભવ થાય છે, એવું લક્ષ્મીશાસ્ત્રનું મત્તવ્ય છે. લક્ષ્મીરસનો આલ્મજન વિભાવ કલ્પિત પદાર્થ નથી, પરંતુ પ્રમાણુમર્યાદાથી નિશ્ચિત થયેલો સાચો પદાર્થ છે. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જે જોય પછી તે જ લક્ષ્મીશાસ્ત્રના લગ્નીય લગવાનું છે. વિચારબોદ માત્ર એટલોજ છે કે જ્ઞાન શાસ્ત્ર તે વસ્તુના આકાર વગેરેને માયામય માને છે, અને નિગદાર વસ્તુ પરમ મત્તવ્ય છે, એના નિશ્ચય કરે છે. લક્ષ્મીશાસ્ત્રમાં લગ્નીય

વસ્તુ સાકાર અને સંગુણ બાને પ્રકટ થઈ શકે તેની શક્તિવાળી છે, અને તે પ્રકટીકરણમા લક્ષ્મીના અધિકાર અને બુદ્ધિસામર્થ્યનો નિયમ જાળવે છે. કોઈ પણ રીતે જ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા લક્ષિતશાસ્ત્ર ભગવાનને કલિપત પદાર્થ માનતુજ નથી. ઉલ્લેખ સસારી સાચા દેખાતા સ્ત્રી આદિ પ્રેમનાં પાત્રો લક્ષિતની દૃષ્ટિમા કાર્પનિક છે, અને પરમેશ્વર સ્વાભાવિક સત્ય છે એવું દૃઢ થયેલું હોય છે. જો શુદ્ધ ભાવનો અનુભવ નિરાશંક હોય તો તેને ભ્રમ કહે છે. તે જો સાક્ષ્યજન એટલે વસ્તુને લગતો હોય છે તો તેને સાક્ષાત્કાર કહે છે. આવા અનુભવ લક્ષ્મીને થાય તે જો માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે ભ્રમ માનવામાં આવે અને કલ્પનાજ મનાય, તો જીવાત્માને થતો તેના કામદોષાદિ વિકારોનો અનુભવ પણ મિથ્યા માનવો પડે. જીવને પોતાના સુખદુઃખાદિ વિકારોનો અનુભવ જો સાચો અણી શકતો હોય તો ભગવદાવેશ વડે થતો તેના સયોગના આનંદનો અનુભવ હોય તો પણ સાચો માનવો જ પડે. અમુક પ્રકારના ચિત્રો વડે સૌન્દર્યનો અથવા સંગીતનો અનુભવ લેવાતો નથી તેથી સૌન્દર્ય અને સંગીત નિરાશજન ભ્રમ છે, એમ આપણે કહી શકતા નથી તેમ જ ભગવાનનો ભાષ્યજન્ય અનુભવ આપણને નથી થતો તેથી સર્વકોષને પણ નથી થતો અથવા ધાન છે તો તે કાર્પનિક પ્રજુ ઉપર રતિ દાક્ષવે છે એવું માનવું તે જુદાનું અદ્વિત સાદસ ગણાય. પ્રજુને કાર્પનિક માનવમાં સર્વ આસ્તિક્યવાદનો અંત આવે છે; અને ભક્તિશાસ્ત્રને તિર્વાંજલિ જ આપી પડે એવી સ્થિતિ ઉભી થાય છે.

૪૧ હવે દયાગમ ભગવાનને કાર્પનિક માને છે કે સાચી વસ્તુ માની તેના પ્રતિ સખીભાવ દેખાડે છે એનો નિર્ણય તો તેના સખદેહ વડેજ

આપણે કરી શકીએ દિ બ કેશવતાન ધુનુ કહેવુ સત્ય છે કે
દયારામનુ અરૂપ તેના અમોના આતર અલોકન વડે જ થઈ શકે,
તેમા જેટલી સાવધાનતા, તટસ્થતા અને વીતગમપણુ જામવી શકીએ
તેટલા અશમા આપણે તેની ખરી કદર કરી શકીએ,

હાગમના પોતાના શબ્દોમા તો —

“ રૂપ રૂણ દ્રવ્ય એ કારણ પ્રીતિ થનાના હોવાને
એ ત્રણે વિકાસ રહિત સદ્ગુણ એવા તે શ્રીકૃષ્ણને જાવ ”

લૌકિક પ્રીતિ અને અનૌકિક ભગવાન પ્રતિનો સદ્ગુણ રને તદ્દન
નિરાળી રિધતિ છે, વળી પોતાના આતર અનુભવને તે નીચેની
કડીઓમા ચિતરે છે —

“ મે શ્રી કૃષ્ણજી વર્ણ, રાધિકેશ મે શ્રી કૃષ્ણજી વર્ણ,
કશ્ય સાગરવત પ્રકટ પૂરણુ રમ્યમેવ—મે શ્રી કૃષ્ણજી વર્ણ
ત્રિગુણુપર પ્રધાન પુરુષ કાળાક્ષ ઇશ,
સર્વેશ્વર સર્વાત્મા કાણુ જેહને શીપ—મે શ્રી કૃષ્ણજી
મન કર્મ વચન ત્યાહા જન્મ ન તેમનો આધાર
તેમને સગધે રામે સુનો સત્કાર—મે શ્રી કૃષ્ણજી
નિદા નદિ તત્તવન અન્ય આસ નદિ ત્રામ,
દેવ દેરી સરવ લહુ મુદ પ્રભુના દાસ—મે શ્રીકૃષ્ણજી
પુરુષ એક દયાપ્રીતમ અવર સગ વામ
ભજે વામ વામનુ મુ સરે કરે ત્રામ —મે શ્રી કૃષ્ણજી

ભગવાનના આના શુદ્ધ સ્વરૂપની જેને જાણી થઈ છે અને
જેને તે પ્રતુ મિના અન્ય કોઈ ખરો પુરુષ દેખાતો નથી તેના સખી
જારને આપણે શુદ્ધભક્તિ ન ચણીએ ત્યારે આપણી પરીક્ષામા તો —

૪૦૪ લક્ષ્મી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ભાગેશ ટાઇ પાસ થઇ રહ્યાં આ અનુભવ જણવનારી વાણી રસભા-
વિક સ્ત્રી ઉપર ॥ પ્રેમના મોહમાથી પ્રભુ થયેલી જણાતી નથી

દયારામના અવનુ પગિલીનન કનારને તો પુષ્ટિ સપ્રત્યયના
સખીબાર ઉપર મધાએની ભગવદ્ભક્તિથી ગગાનેહ દયારામનું
ચિત્ર મમનરત્ન અને તે માન પ્રણયમધિજ નથી પણ ભક્ત પપુ છે,
એના નિર્ણય ઉપર આપનાને બગવાન મરણો જડી આવરો

અતમા માર જણાવવું જોઇએ કે હું પુષ્ટિ સપ્રત્યયનો નથી,
અને તેથી ‘ પુષ્ટિ પુષ્ટિ ’ કરું છું એમ કહેનાનું કારણ પણ નથી
મને તો દયારામના સુદ્ધભક્તિનો સ્પર્શ સમજાય છે તેથી આ આ-
ખ્યાનમા મારા ગુણોનો નિદેશ કરું છું વિશેષ પરીક્ષા તો નન
અભ્યાસમે માગ કરતા નધારે મારી કળી શકશે

૨૧ નગીનદાસ ત્રિલોચનદાસ માસ્તર.

તે પછી ના નગીનદામ ત્રિ માસ્તરે નીચેનું પ્રાસંગિક રિવેચન
કર્યું હતું -

ભક્ત મધિ દયારામ જિવિ ન્દાનાલાલ કહે છે તેમ, ગુજરાતી
ગરબીઓના ગળા હતા મધ્યમનીન યુગને એક સીમાડે
ન સિદ્ધ મહેતા ઉભા છે અને ખીજે સીમાડે ભક્તિપ્રધાન કાવ્યમા
એ આત્મિકિની ભારનાઓના પ્રતિનિધો પાડતા દયારામ ઉભા છે
વિવેચકને જે હેતુ હોય તે કહે, પરંતુ હૃદયસ્પર્શી સાહિત્ય તો
સમાજ સ્વીકારી પાતાનું કરીજ લે છે દયારામના ચારિત્રી કેટ-
લીક વાતોને પ્રધાન ગણી તે સજ્જમા તેમના દેહાત પછીના યોગજ
વર્ષો પછીના મમયમા કેટલીક દીવાઓ પ્રવામા આવી છે આ

દીઝાઓ પરત્રેના અભિપ્રાયોમા મતભેદ છે અને એનો નિર્ણય તો, દિવાન બહાદુર કેશનનાલે સૂચવેલા સંશોધનને પરિણામેજ અપાય પરંતુ આ ચર્ચાને હું ધાર છું કે જોષએ તે કળા વધારે મહત્ત્વ અપાય છે કવિના ક્ષર દેહ તેના ચારિત્ર સંબંધની વાતો તેમના સમય માટે ઉપયોગી હોય, પરંતુ ભાવિ પ્રજાઓને તો કવિઓ, સાહિત્યકારો, અને મહાન પુરુષોમા અક્ષર દેહ સાથેજ કામ હોઈ શકે, અને તેમની કૃતિઓનાજ ગુણદોષની ચર્ચાની આવશ્યકતા ગ્રહે આ ધારણે કવિના કા યો અને તેમા ગ્રહેલો ભાવ એજ જોવાનું રહે છે કવિ દયારામના ચારિત્ર્ય મળ્યે ગમે તેમ મતભેદ હોય પરંતુ સર્વે એકે અવાજે અને મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે કે એમના કા યોની પ્રતિભા એ ટની સુન્દર અને ઝંઝઝાતી છે ભાવનાઓના વલેણુમા વાય અને શ્રોતાઓને ધસડી લઈ જવાની એમની શક્તિ એની પ્રખળ છે કે જો એ વિ આ યુગમા હોત તો જરૂર ગુજરાતી સાહિત્યના ચિત્રપટપર અનેક ચિત્ર અનેરી રેખાઓ દોગતે કવિ ભક્ત કે પ્રણયી એ વિના સંબંધી આ વાત નક્કમા ખખનાની છે કે કવિ સંબંધી કુન્દરતી ગીતે જે વિચાર તરી આવે છે તે ભખનો છે અને અહિ પ્રણયીનો કવિ વિરોધાત યરતા મર્નદા ભન્તકવિ ત્યાગમ” એમ ખોનાઈ જાય છે અને તેમના સંબંધમા જનમમાજની માતૃપિતાની એ અનુક સાક્ષી ગણાય. કવિએ પ્રણયને માત્ર ભક્તિનો દોળજ ચલાવે છે એ વાત સ્વીકારવા જેવી નથી કવિ પ્રણયી હતા, તે લક્ષ્ય પણ હતા લક્ષ્ય ધણુજ વધારે હતા અને તેમનો પ્રણય ભક્તિથી પેનામેલો હતો ભક્તિમા વિગમ પામતો હતો કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યમા નવા નવા પો ઉમેલી છે અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિભક્તમા નવી લાગે પાડી

છે. વર્તમાનયુગમાંનું સાહિત્યવૈવિધ્ય એમનાં કાવ્યોમાં નહીં મળે તો તેનું કારણ એમનો ભક્તિ પ્રધાનવૃત્તિ છે.

૨૧. રમણિક અ. મહેતા એ તે પછી નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું:—

આજ કવિવર દયારામભાષ્યની જયંતિ છે. શા માટે આપણે મહાન પુરોહિતની જયંતિ ઉજવીએ છીએ ? શા માટે જાણીની જયંતિ આપણે ઉજવતા નથી ? જે મહાગુનોએ પોતાનાં અમર કાર્યથી મનુષ્ય જીવનને ઉન્નત બનાવ્યાં હોય; જે વીર નાયકોએ મનુષ્ય જીવનમાં વીરતા સીંચી હોય, જે કવિઓએ પોતાની રસ ભરી વાણીથી સમાજ જીવનના શુષ્ક પ્રાણમાં રસામૃત સીંચી પ્રકૃત્ત્વ કર્યું હોય, જેમના વાગ્ વૈભવથી આપણા મનમાં મંગલ લાવે ઉદય પામ્યા હોય તેવાઓની જયંતિ આપણે સામાન્યતા ઉજવીએ છીએ. રસિક કવિ દયારામભાષ્ય પણ એક તેવીજ વ્યક્તિ હતી.

કવિવર દયારામભાષ્યના જીવન સંબંધી હું આપની સમક્ષ કંઈ ખોસવા ઇચ્છતો, નથી. કેટલાક જનોએ તે વિશે ઘણુંય કહ્યું છે. ગુર્જર સમાજ કવિ દયારામભાષ્યના જીવનના અંશોથી હવે અજાન નથી. ત્યારથી આપણે આંત્ર સાહિત્યના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેમના સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો ગયો ત્યારે આપણે ત્યાંના સમાલોચકો કે રસ મીમાંસકો પાસેથી કાવ્યકૃતિને ઐતિહાસિક અને સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસવાની રીત તેમની પાસેથી મહણ કરી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી કાવ્ય કૃતિની તપાસ બલે ચાય, પરંતુ કાવ્યકૃતિનો નિષ્કર્ષ શકવામાં આર્થ દૃષ્ટિને સર્વથા વિસારવી એ ઉચિત નથી.

કેટલાક જન એ ભક્ત કવિના કેટલાક સુગારી કાવ્યોને વાંચને તેમની સમગ્ર કૃતિને દોષજનક વેળે કે એ ઉચિત નથી જ્યારે કોઈ વાસ્તવ્યાલેખન (Realism) પર રુચિ ધરાવનાર નવન કથાકાર પોતાની નવલ કથાના અધમ પાત્રોને તેના ચાર્જ સ્વરૂપમાં બાલેખે છે, અને તેમ કરતા કદાચ ઔચિત્યનો ભગ કરે છે તો તેનો એ દોષ વાસ્તવ્યાલેખનને અગે ક્ષતન્ય ગણનામાં આવે છે તો પછી કવિ-જોનેજ માન દોષપાત્ર શા માટે ગણવા ?

જ્યારે નવન કથાનુ સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં નહતુ ત્યારે કવિજો વાસ્તવ્યાલેખન માટે શ્રીકૃષ્ણના જીવનના પ્રમોનોજ આશ્રય લેતા હતા, આ જૂની પ્રથા માત્ર આપણી માતૃભાષામાં છે એમ નથી. હિંદી, બંગાળી મારવાડી, મરાઠી, અને દક્ષિણની ભાષાઓમાં પણ આજ પ્રકાર દષ્ટિએ પડે છે મહાકવિ સુરદાસે કૃષ્ણ જીવનને પોતાના મનોહર પદોમાં ગુથ્યો છે મિથિયની મલ્હુન કોડિય વિદ્યા પતિએ રાધાજીના પિરહને વર્ણવતા મલ્હુન મીઠી વાણીમાં પગલાંબટા દાખવે છે, કેરળના કવિજોએ પણ શ્રીગારના વર્ણન દ્વારા કૃષ્ણ જીવનનેજ આ લેખ્યું છે શ્રીજયદેવની કામન કાત પદાવધીનો વર્ણન વિષય શો છે ? ૨૧ મટે શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાજીના પ્રસંગો એમાં અચિત થયા, શા માટે સાચર નજર કનૈયાના જીવનથી એટલો મુગ્ધ મન્યો ? મને તો લાગે છે કે સુગારના વર્ણન માટે કૃષ્ણના જીવનનો આશ્રય લેવો એ એક પ્રચલિત પ્રથા હતી વારૂ પણ કવિ પોતે આ સંબધમાં શું કહે છે ?

જીવ, જાણીને લેને જાર પ્રીત

ભુગદીશ વિના નહીં રાગીરે.

આના પર કંઈ લાખની જરૂર છે ?

૪૦૮ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યોની વિસિષ્ટતા-તેની ખાસ ખૂબી તેમાં રહેલા સંગીતના અંગને લીધે છે. કેટલાક જણ કવિતા અને સંગીત વચ્ચે કેટલેક અંશે સામ્ય છે તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. ગુજરાતના એક વિદ્વાન તો બંને વચ્ચે બહુજ અંતર માને છે, પણ આ કથન વાસ્તવિક નથી. હેઝલીટ કહે છે કવિતાની ભાષા સામાન્ય હોવા છતાં તેની વ્યક્ત થવાની શૈલિ સંગીતના જેવી છે. એક જણીતો વિદ્વાન મી. કબીર, બી. થીટસ કહે છે કે.

Poetry is the ^{સુખ} utilisation of language as the handmaid of music

આ વાદવિવાદમાં જમાનો અને પ્રમગ નથી. અસ્તુ.

અમુક બાપાતુ બમારણ કોઇ અમુક ઢાળ કે ભયને બહુ બધ એસ્તુ આવે છે બ ગાળી બાપાના ‘બાહ્યેર સૂર’ ખીજી બાપામાં ઠીક લાગતા નથી. માલની ખૂબી મારવાડી બાપામાં જ માણી રાકાય છે. કંજરી બિહારી બોલીમાં કર્ણ પ્રિય પામે છે. કાફીનો ખરો સ્વાદ તો સીંધી બાપાજી આપે છે. તેજ પ્રમાણે ગુજરાતની ગરબીઓ અગ્નેક છે. ગુજરાતનાં રામ અને ગરમાએ કાના ચિત્તને રંગન ક્યાં નથી ? “ગરબી એ ગુજરાતનું સ્વયંજ સંગીત છે, એમ નાનાચિધ રસદષ્ટિએ નિહાળતાં આપણા દેને તો રાસનો રમ રાજવી છે એક અને અગ્નેક વૈષ્ણવ કવિવર દયારામ ” —

એ ગુજરાતના મહાકવિ નાનાલાલનું કથન સર્વાંગે મત્ય છે. શ્રીદયારામભાઈની ગરબીઓ વિદ્યાપતિની મધુમયી લલિત દામઘ કાંત પદાવનીનું રમરણ કરાવે છે અને તેના જેવીજ મધુર અને શ્રુતિ ગુખા-

વહ છે. દયારામભાઈ ગરબીના સમ્રાટ છે. કાઠએ કહ્યું છે કે: સોરઠ મીઠી રાગિણી મીઠો રાગ મલાર આ સોરઠમાં દયારામભાઈ કહેલી બહાર ઉડાવે છે.

કામણુ દિસે છે અલબેલા તારી આંખમારે
ભોળું ભાંખમારે.....કામણુ.

તેજ પ્રભાણુ.

તેં તો ઘટ ઘટમાં ઘર કીધું વાલમ વરણાગીઆરે
લોચન મનનો અધડો કાને સ્મરણુ નહિ હોય । એ પદ્મી રમ-
ણીય તરંગો કાને મુગ્ધ નથી કર્યા ? વળી:

સામું જો નંદના છાગાળા, મારું ચિત્ત ચોરણુહારા.
ઓ વાંસલડી, વેરણુ ધર્ષ લાગીશું વ્રજની નારને
તું જંગલ કાપટ તણેા કંઠકો
રંગ રસિએ મૂક્યો રસ ચટકો

અલિ એ પર આવડો શુ મરકો.....ઓ.
એજ રીતે વળી.

માનીતી તુ છે મોહન તણી ઓ વાસલડીર
તુને જ્ઞાતમ કરે છે ઘણું જ્ઞાતરે ઓ વાસલડીર

મીઠો આવડો શો ચોર,
મોહો નંદના દિયોર
નારું આવડું શું જોર
ભુડી કાળજી મા કોર ઓ વાંસલડી.

દયાગમભાઈની કાવ્ય કૃતિમા નટવરના સંજીવના મધુર અને
મોહક અશોને લીધેજ તેમની કૃતિ એટલી હૃદયગંજક નીવડી છે.

કેટલાક પદોમાં ફરક કરે તેનો હેકાનુપ્રામ કેટલાકમાં અમુક અતરે પુનરાવૃત્તિ થતા કર્ણુશ્રિય નરો, કેટલાકની લય બહુ રજક લાગે છે તેમની કેટલીક ગરબીઓની લય એવી તો મુર છે ૬ માધુર્યનો પ્રવાહ મદ અને પછી તરત વેગવાન બને છે દાખલા તરીકે 'ગરબે રમવાને જોરી નિસર્વારે લોન' તથા આજ વૃદ્ધાવનમાં થનકકાર થેઈ થેઈ છેલ્લુ તો એટલું મનોહર છે કે જીગર પર જાદુની અસર કરે છે

દયારામભાઈની કવિતામાં વિરહની વેદનાનું વરુપુ દુઃખ મિન નને માટે આત્માનો પોકાર, દર્શનની તીવ્ર અભિનાદ, રમણીય તર-ગમયતા, પ્રેમ ભક્તિનો ઉદ્ધણતો પુનારો, મગીત સોહામણી વાણી વિસ્તાગની ભરૂં નથી. કવિશ્રી દયારામભાઈની જનિતિ ઉત્પન્નને માટે ખાસ પ્રયત્ન ભાઈ નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ કરે છે એ માટે તેમનો તેમજ આજના પ્રમુખ રા રા કૃષ્ણનાનભાઈનો આભાર માનવો ધટે છે

તે પછી પડિત લાલને જણાવુ કે -

ભક્ત કવિ દયારામ વિરે લાનને આજે વધુ જણનાનું મળે છે આજે પ્રગલ્ભ આખ્યાનકારે નાખ્યો છે, એ ઉપરથી એ ભક્ત કવિના ઉપર પ્રેમની ઉર્મિઓ પ્રગટી હાય એમ જણાય છે

ભક્તિ એ પણ પ્રભુને ઓળખવાનો, તેમનો અનુભવ કરવાનો માર્ગ છે અને જે જે અશે મનુષ્ય પ્રભુને ઓળખે છે એમની સાથે પોતાનું જીવન જોડતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્યની ઉન્નતિ થતી જાય છે

જે ધર્મ માર્ગમાં લાનનું અન્તરૂપ છે એ લોકોની જાણ પ્રમાણે વૈગલ્ય પ્રધાન છે, અને મને પણ એવું જણાયું છે પ્રભુ

વિના સવ ત્યાગ્ય છે એવી ભાવનાની પુષ્ટિ જૈન ધર્મ સારી રીતે કરતો હોય એમ જણાય છે તથા ભક્તિ વડે પણ તિર્થંકરત્વ પમાય છે એના જૈન ધર્મમાં અણુમોના રાસણાદિના ઉત્તરપો મળી આવે છે પ્રભુ સાથે તન્મય વધાનો અને પોતાના દેહભાન ભૂનવાનો ભક્તિ એ સંગ્રામ સરળ ને ઉચ્ચામાં ઉચ્ચો માર્ગ છે

અમેરીકામાં એમર્સનનો અભ્યાસ ગ્રંથો અને નેમનું શિક્ષણ લેતા અને આપતા સ્પષ્ટ ચક્રવર્તુ કે પ્રેમ (Love) કર્મ (Life) અને જ્ઞાન (Light) ને જે જે અંગે વધારે છે તે તે અશેષનું બનતું જીવન અને જ્ઞાન પણ વધતું જાય છે એમર્સન Friendship નામના નિબંધમાં ભગવદ્ગીતાના ભક્તિ યોગની એટલાને એક વાક્યમાં આ પ્રકારે સમાવે છે એને કે Your intellectual and active powers go hand in hand with your affection

મનુષ્યના પ્રેમના ઉદાહરણ ઉપરથી પ્રેમ આપણને જ્ઞાન અને કર્મમાં કેવો નિપુણ કરે છે, તે હવે જોઈએ એક મનુષ્યની પહેલા જ્યારે ઓળખાણ થાય છે, અને ઓળખાણ થયા પછી જેમ જેમ તેમનો પરિચય વધે છે તેમ તેમ આપણી તેમની સાથે પ્રીતિ થઈ મૈત્રી બધાય છે અને પ્રીતિ થયા પછી જ્યારે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મિત્ર એ સુહૃદ ને દીલોગ્ગન થઈ રહે છે દીલોગ્ગની એજ સાચી ભક્તિ છે

જે આપણો સુહૃદ હોય તેને માટે આપણે શું ન કરીએ ? આપણા સુહૃદત્વની સાથે આપણી કર્મશક્તિ ખીલે છે જગલોક સુહૃદ આપણાથી સી રત્ન છાની રાખી રાખે ? એટલે કે આપણને તેનું જ્ઞાન પણ આપણી ભક્તિના પ્રમાણમાં થાય છે આમ ભક્તિ

૪૧૨ 'લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

એ જ્ઞાન અને કર્મને વધારે છે. માટે લક્ષ્મીમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મ
યોગ સમાવેશ પામે છે.

The Scholar sits down to write and all his
years of meditation do not furnish him with one
good thought or happy expression; but when he
begins to write a letter to his friend, troops of
gentle thoughts invest themselves on every hand
with chosen words.

જે પ્રભુને સેવ્ય ભાવે મેવક થઈને મેવે છે તે પ્રભુનો સંસારમાં
(વાદમરોય) પ્રતિનિધિ છે, જે પ્રભુને પિતૃભાવે પૂજે છે તે પ્રભુનો
યુવગજ heir-apparent છે અને જેમ જેમ યુવરાજ પોતામાં
પોતાના ગુણો વિકાસતો જાય છે, તેમ તેમ તેનામાં રાજ્યગાદિ ઉપર
બેસવાને યોગ્યતા વધતી જાય છે અને તેવે પ્રકારે સાર્વજનિક મુક્તિને
યોગ્ય થતો જાય છે.

ગુજરાતી ભાષાભાષીને લક્ષ્મીદ્વારાએ પ્રભુનો માક્ષાત્કાર કરવાનો
ઉત્તમ આદર્શ લક્ષ્મી કવિ શ્રી દયારામભાઈ દેખાડે છે.

પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર.

ભાષણોને અતે ઉપસંહાર કરતા હિ જ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝરે-
રીએ કહ્યું કે.

સર્વઆતમાં મેં કહેલું કે નર્મદાશકરભાઈ જોને અડે તે સોનું
થઈ જાય છે. એમનું ભાષણ સાંભળી તમને લાગ્યું હતું કે સોનું તો
તે મુજબ એમણે આપણને આપ્યું, પણ તે મોઝે સો દ્રવ્યનું ને નિર્નેય.

દયારામનો શૃંગાર સમજવાની એક ખરેખરી કૃત્રી એમણે આપણા હાથમાં મૂકી છે, અને તે પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનું એમણે જે સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું તે ઉપરથી ગરબીઓનો શૃંગાર કેવા ભાવથી લખાયો છે, તેની ઝૂંટ સમજ પડી જાય છે. જે વ્યક્તિ માત્ર સામાન્ય જ્ઞાનવટેજ અને માધારણુ માણુમોમા સામાન્ય જ્ઞાનજ હોય-દયારામની ગરબીઓનું તોલન કરે તેને એ માત્ર મસારી લીલાનું વર્ણન લાગે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો વડે જો એ ગરબીઓ સમજવા પ્રયત્ન કરે તો તેના ખરા સ્વરૂપમા તે સમજાય, આવાં અમૂલ્ય ભાષણ માટે ગ. નર્મદાશંકરનો આપણે ઉપકાર માનવો ધટે છે. અન્ય વક્તાઓનો પણ-આભાર માનું છું. ખામ લક્ષિતજનો કે જેમણે બહુ રસ લઈ દયારામનું પ્રખ્યાત કાવ્ય-“ જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરસ તેના ઉરમા ઠરે-” એવી રૂમી રીતે ગાઈ સંભળાવ્યું કે દયારામ પ્રત્યે આપણા મોહને વધવાનો અવકાશ હોય તો તે વધે.

દયારામની વિશિષ્ટતા.

તા. ૧૪-૬-૨૬ સનિવારે સાંજે ૬ વાગે પ્રેમાભાઈ હોલમાં શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભાના આશ્રય નીચે સ્વ. કવિ દયારામની ૧૫૩ મી જયંતિ શ્રી દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદે ઉજવાઈ હતી. ભાઈઓ અને બહેનોએ મોટા પ્રમાણમાં હાજરી આપી હતી. ચરઆતમા પ્રાર્થના થયા બાદ શ્રી વમતરાય શાસ્ત્રીએ મંગલચરણ કર્યું હતું. શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જણાવ્યું હતું કે જયન્તિ એટલે જીતી ગયા તેના જય ગાવા- જગતના ઉદ્ધારકા, પય-

ગબરો, યુગપ્રવર્તકો, કવિઓ બધા દુનિયાને છતી મએના હોય છે. કવિ દ્વારામે મનુષ્યજાત દ્વારા સ્વર્ગ બતાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારતા ગીતો તેમણે ગાયા છે. દ્વારામના કાવ્યોમાધી અનેક જાતની પ્રેરણા મળી રોકે તેમ છે તેઓ નીતિ અને સદ્ભાવનાના પ્રચારક હતા, તેમના કાવ્યોમા ઘણું ઉકું તત્ત્વજ્ઞાન રહેતું છે, છતાં તે સરળતાથી મમજાય તેવા છે. આપણે તો અહીં તેમના ગુણાનુવાદ કરીએ છીએ.

વિનાયકમા જન્મન્તિ કેમ ઉજવાય છે? એક મહાન લેખકના સ્વર્ગસ્થ વયા પડી તેની સવળી કૃતિઓનો અભ્યાસ થાય છે આ અભ્યાસ કરનારાઓની એક મસ્થા સ્થપાય છે, તેઓ તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે અને તેમાથી અનેક પ્રેરણા મેળવે છે. આપણે તો એક જ દિનસે કવિના ગુણગાન કરી છૂટા પડીશું, પણ વિનાયકમા કવિઓના ગુણગાન બારે માસ થાય છે. હવે આપણે જન્મન્તિને પહેલે પગથીએ ચઢીએ છીએ. વિનાયકની પ્રજાની જેમ આપણે જન્મન્તિઓને વિશાળ સ્વરૂપમા ઓળખતી જેઈએ.

શ્રી જોધાલાલ ઝોરઠીનનામ શાહે જણાવ્યું હતું કે અત્યારે તો નવો જમાનો પ્રવર્ત્યો છે. આજના યુગનો પૂરોએ કે તમે આટલા જુના કવિને કેમ સહારો છો? પણ કવિઓના કૃતિઓ તો હજારો વર્ષો સુધી અમર રહે છે, એ કૃતિઓ જુની થતીજ નથી, એટલું એનામા જીવન તત્ત્વ રહેતું છે. કવિ દ્વારામ તો પૃથ્વીને પાટલે અમરતા મૂકી ગયા છે. આજના યુગે જૂના કવિઓની કૃતિઓની અનુગણના કરતા હોય તેમ લાગે છે. તેઓ તો હવે ધ્રુવરતી લાગનાને તગડોડવા લાગ્યા છે. હું યુરોપને કહીશ કે તમે બને નરા વિચારો

ધારણ કરો, નના પુસ્તકો ન્યો, નની સ્મૃતિઓ રચો પણ ઇશ્વરની ભાવનાને અવગણ્યો નહિ જુના વિચારો મરતા જાય છે, નના વિચારો અર્થઘટ્ટ છે તે માટે મને વાધો નથી પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને સુરકોએ કમાતી દેવા તૈયાગ થવું ન જોઈએ.

ભારતની સંસ્કૃતિ ધર્મથી અડિત છે માટેજ આપણા જૂના કવિઓએ ધર્મના વિષયના કાવ્યો રચ્યા છે કવિ દયારામે તે પ્રણાલિકાનું અનુસારણ મહુજ સુદ જીને કર્યું છે, માટે આપણે તેમને હજી પણ સભારીએ છીએ, વિશેષમા ગુજરાતે તે દરિને ઘણો અન્યાય કર્યો છે તેથી જ્યાં સુધી તે ઝડપ આપણે પૂરે પૂરે ચક્રવર્તિ નાજ મહિત બરપાઇ કરી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણે તે કવિની જયન્તી ઉજવની જ જોઈએ

— જ્યોત્સના કવિ દયારામની કવિતા સરોવરના નિર્મળ જળ જેની છે એ સૌમ્ય અને મીઠું જગ છે, જેમ જેમ તેનું પાન કરીએ તેમ તેમ વિશેષ પાનની ઇચ્છા થાય ખેંચતા તૃપ્તિ ન થાય ગુણપ્રસાદ કવિઓની ધર્મભાવના તે વખતની પ્રજા ઉપર ઉડી જાય પાડે છે દયારામની ગરબીઓમા જે શૃંગારની ભાવના છે તે સ્વપ્ન દષ્ટિએ જોવી જોઈએ, સુરકોને મારી વિનંતિ છે કે જૂના કવિઓને તરજોડી નહિ તેમનાં ગુણોનો ઉડો અભ્યાસ કરવો અને ગુણગાદી મળે

નરસિંહ મહેતાનો અનંતાર

શ્રી ગંગાલાલ પી. દેગમરીએ જણાવ્યું હતું કે દયારામ નરસિંહ મહેતાના અનંતાર હતા અધુરી રહેલી કૃપણશક્તિ તેમણે દયારામનું ૨૫ લઈને પૂરી કરી હતી

ગુણગ્રાહી વાચો

પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતા જણાયુ હતુ કે કવિઓના અગત્ય જીવનમાં ન ઉતરતા આપણે તેમની કૃતિઓનો અભ્યાસ સહનતાથી કરના જોઈએ દયારામનું જીવન કેવું હતુ તેની સાથે તેની વાતો આપણને ન ગમતી હોય તો—નિસમન ન રાખી મીઠાનનું જીવન અમુક જાતનું હતુ એન કહીને કેવું પેરેડાઈડ લોન્ટ નથી નાચતા ? દયારામે ગોપી રૂપે કૃષ્ણભક્તિ ગાઈ છે દયારામને શ્રીકૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો હોય તેમને સ્વપ્ન આયુ હતુ અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતુ કે તુ ગોપી છે દયારામે અનુભવમજરીમાં પોતાના જીવનની થોડી વિગત કહી છે કપૂરની ડાનવીમાં ધણી વર્ગોધી રહેલુ કપૂર અત્યાધે ઉડી ગયુ છે એમનું જીવન કપૂર જેવું હતુ તેમને જેવું જોઈએ તેવું તત્ત્વજ્ઞાન કવિના ગીતમાંથી મળી રહે તેમ છે કવિના સાહિત્ય જીવન અને અગત્ય જીવન બન્નેને એક ન કરતા કવિની કૃતિઓમાં ડવન કયા છે ? રસ કયા છે ? પ્રસાદ કયા છે ? ઓજસ કયા છે ? તત્ત્વજ્ઞાન કયા છે ? એજ તમારે જોનાનું છે એ કૃતિઓની ઉત્તરવચતામાં અને તેનું અનગાહન કેવું જોઈએ, તોજ તમે ખરા ગુણગ્રાહક બની શકશો.

ત્યારનાદ પ્રમુખે શ્રી પુષ્ટીમાર્ગીવ વૈષ્ણવ મહામલા જે આ જ્યન્તિનો પ્રબંધ કરે છે તેનો મલા તરફથી આભાર માન્યો હતો.

બાદ ત્રી શાસ્ત્રીએ પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો હતો, અને સલા વિચાર્જન થઈ હતી.

વિશ્વવાહ્મયમાં દયારામભાઈનું સ્થાન.

(એક તર્જનીનિર્દેશ)

લેખક: (ડૉ. મણુલાલ જ. દવે. એમ. એ. પી. એચ. ડી. લીટ)

જે કવિવરના કવનના પાંચપાચ દલદાર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થઈ રહે અને જેના નામ પર સારી થ “નર્મદા” અને ગુજરાત મહાગુજરાત તેમ ઉત્તર હિંદના પ્રદેશો ગ્રાણુ તેમ પાલવડો પસારી રહે, તે કવિ-વર વિશ્વવાહ્મયમાં કીયુ સ્થાન વરે છે તે જોણુ એઓશીની જયંતીને દિને અસ્થાને તો નહીંજ ગણાય.

સૃષ્ટિનાં મ ડાણુથી તેમ સર્સૃતિની માનવ સમાજમા સંસ્થાપના થઈ તે ડાણુથી મનુષ્યે ‘એક’ અને ‘અનેક’ One and the Many વિશે અનેકવિધ વિચારણાઓ વિચારી છે, પૂર્વ તેમ પશ્ચિમના કવિઓ તેમ દિલસુદેએ વારવાર એક તેમ અનેક પ્રત્યે પોતાની ભાવના દર્શાવી છે, એકને વા અનેકના પોતાના રસની કવન તેમ જીવન સમરતની વંદના સમર્પી છે ડોકજ આમા એક તેમ અનેકની એકવાક્યતા, તેમનો સમન્વય, તેમનો બન્નેનો એકીભાવ સિદ્ધ કરવા મમર્થ થયેલ છે. બ્રહ્મ એકજ સત્ય અને જગત્ કષ્ટજ નહીં, ક્ષણુભગુર, ચલિત, અનિત્ય અને અમત્, એની એક બાણુએથી દલીલ થઈ રહે છે, જ્યારે બીજી બાણુએ બ્રહ્મે સત્ય અને બ્રહ્મભાવ પીતુ જગતે સત્ય, એકે સત્ય અને એકમાથી ઉદ્ભવેલુ અનેકે સત્ય એની માન્યતા બધાણી છે. જે કવિ ચિન્તકોએ જગતને અમત્ ગણી લીધુ છે, અને તેની જગતથી, વ્યવહારથી, સસાર ભાવયકી, વિમુખ થવાની, વૈરાગ્ય સેવવાની મંન્યસ્ત અદ્વલુ કરવાની, મનુષ્યને પ્રેરણા

પાછ છે, તેમનો એક નોખો વર્ગ પાડી શકાય. “એક” એકધર્મ સત્ય અને તે નિનાવું બીજું સધળું “અનેક” અમત્ અને મિથ્યા એવી લાનનાને અગ્રેજીમાં પ્લહાની દષ્ટિથી Monism absolute તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ન્યારે જગતની દષ્ટિથી Negation Mysticism એ નામે જાણીતું છે. પણ એકજ ખરૂં અને સાચું જગતતત્ત્વ, શ્રી બાળક ઇલાહિ જીવન પવહાર, મામાજીક ધાર્મિક રાજકીય શિક્ષણ વિવેક ઇલાહિ સૌ સામાનિક મન્યનો એ જગત્ વ્યાપારનાજ મૂલ્યમાથી પ્રકટ થયેલ હોય મિથ્યા-માયા એવો એક પ્રેરણાભાવ આ ઉપર કહી તે દષ્ટિમાં સમાયેલ જણાય છે. આથી ઉપર કવિચિન્તકોએ જગતને સત્ ગણ્યું ગણાવ્યું છે, જગત્ વ્યવહારથી જરીય વિમુખ ન થવા સૂચ્યું છે, તે વ્યવહારના સૌ સંચાતનોને ક્રિયાપ્રક્રિયાઓમાં ગમ્યાપમ્યા હોના છતાંય તે સૌને વિશેષ ભાવે જોવાની પ્રિય રાગવતી દષ્ટિથી નિહાળવાની, ભાવના ઉચ્ચારી છે. તે સર્વમાં ઓતપ્રેત એવા પરમેશ્વર તત્ત્વને પિછાનવાની જે મહાસંવેદના જગવી છે તે ભાવનાને, તે સંવેદનાને અગ્રેજીમાં Modified Monism અથવા Affirmation mysticism એ નામે દાખની શકારો કારણે પ્લહા એમાં નિર્ગુણ ન હતા મગુણ સ્વરૂપે ઉમેરે છે, અલગત્ તે એ ને અવિનાશી તો છેજ અને સારાય જગતના, તેના પ્રત્યેક વાણી તે તાણામાં તે આવાસ્ય છે, વિરાજમાન સુશોભે છે આથી આમાં જગતનું મિથ્યાત્વ તેમ માયા વાદ પ્રવેશી નથી શકતા.

કું જૂલતો ન હોઉ તો આ બને ભાવો પશ્ચિમ પૂર્વના અતિ પ્રાચીન યથોમા વિદ્યમાન છે અને પૂર્વમાં જેમ શકર તથા રામા નુંજમાં તે અતિપ્રકટ ને જલવણર દીપે છે, તેમ પશ્ચિમમાં સોક્રેટીસ,

ચ્છેદા પ્લોટીનસ અને અતે ટોમમ એકવીનોમાં તે સવિશેષ સુદર સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. કેવળ ગુજરાતનીજ દષ્ટિએ નિહાળીએતો દ્વિતિ-આના માહિત્યનાં સરકૃતયુગ (પશ્ચિમમાં ગ્રીક તથા લેટીન યુગ) નામ્યો અને ભાષાયુગ (અર્વાચીન ભાષાઓ પૂર્વ તેમ પશ્ચિમની) પ્રવર્ત્યો ત્યારથીજ કાક આ બે પ્રકારનાં નિરાળાં જોણુ પૃથ્વી સમસ્તના વાહનયમાં વિસ્તારમાં જણાઇ આવે છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યપ્રધાન મતજનો કવિ તેમ તત્ત્વજ્ઞોનું એક જુથ, અને તેમણે પ્રકટ કરેલ નિજ નિજ ભાવનાઓ તેમ મંત્રેદનાઓ.

જોશી જુથે એકજ સત્યઃ બીજાએ એક તથા અનેક ઉભય સત્ય એમ પૂકાર્યું. અને એ દ્વારા કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત, દૈતાદૈત. અને દૈત વગેરે વગેરે મતપ્રેરણના આદર્શો.

“ગીતાના ગાનારા મહારાજો” આ સર્વ મતોને પેતામાં સંકળ્યા; અને જ્ઞાન તથા ભક્તિને, પ્રેમ તથા વૈરાગ્યને, બન્નેને પોતામાં સમાવ્યા, ગુજરાતમાં અને સારાય હિન્દમાં આ ભાવ ભાગવતધર્મરૂપે વર્ણવાયો; અને વલ્લભમતરૂપે તે પ્રસિદ્ધ થયો.

નરસિંહ, મીરાં ને દયારામ. ગુજરાત-મહા ગુજરાતના ભાગવત ધર્મના પરમ પ્રણેતાઓ-વિરલ ગાનારાઓ ગણી શકાય; અને તેમ ની નવધા ભક્તિ તેમ તેથી પરની પરમ અદ્ભુત ને પરમ અનનુભૂત દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તે વલ્લભમતના પુષ્ટિસપ્રદાયને અવલંબતી કહી શકાય અહીં ગ્રીકજુ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રૂપે-વિશ્વવદ સાકાર નિગાહાર (Spirit-Person) રૂપે પ્રકટે છે, અને હરકાઈ માનવ ભક્ત (જીપુરુષ, બ્રાહ્મણ ભગી સર્વ) તેના સાન્નિધ્યમાં હોતી, તેને પ્રેમભાવે બની, તેના દર્શન, તેના અવણ, તેના કીર્તન ને યજ્ઞગુણુ રટણુ આદરી રહે છે. તેની માથે, ગુજરાતના એક નવયુગના કવિ-ધિત્રી ગાય છે—

૪૨૦ ભક્ત કવિશ્રી દયાગમભાઈનું આન્તર જીવન

‘હારે, કોક ઓથેથી વિશ્વને કુલાવતો
જીવન મૃત્યુનો જૂલો કુલાવતો —

એવાની સાથે પરમ અનંદના એવું ગસનું, પ્રેમનું, સખ્ત તેમ
સાધુત્વ માણી ગહે છે અને અતે ચતુર્ધામુક્તિથી પગની તાદાત્મ્ય
મુક્તિની વાછના આત્માને અતરતર અતર મગ્નિ ગહે છે, એટલુંજ
નહિ પરંતુ જેને ભક્તિ મીમાસકો ઉત્તમા સદ્ગુણખ્યા’ એ નામે
વધાવી લે છે તેવી મહાન્નેપત્ય પરમાત્મા પ્રાપ્તિને તે વરી રહે
છે આ રિચિતિમા ભક્ત તથા ભગવાન અન્યોન્યના સુહૃદ સમા
શોભે છે પરસ્પરના સખા મગા—અને ગીતાજીની વાણીમા ભક્તજન
ગાય છે કે પ્રિય પ્રિયાપાર્શ્વસિ દેવ સોહુમ્ । અને ભાવાન
પોતે પ્રત્યુત્તર દઇ રહે છે કે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોડસિ મે

આટના પ્રસ્તાન પરથી આપણને પ્રતીત થઇ રહે છે કે દયા
રામભાઈના જીવન તેમ કવનના આજ એક પ્રધાન સૂર હોઇ શકે
છે પ્રેમ અને ભક્તિ કાન્થુ એજ પ્રધાનભાવ સર્વ કોઇ ભાગવત
ધર્મના લાંડિનાઓએ જગતને સમર્પેલ છે, પશ્ચિમ તેમ પૂર્વમા
સારાય મધ્યયુગ (Middle Ages) યુરપમાય અનેકાનેક ઓની
આઓ સુફીઓ, ભક્તજનો, સન્તો ને સન્તનીઓ થકી સહાર ભર્યે
પૂર્વે છે, અને અહીં પણ પૂર્વ હિંદમા વડીદથી વિદ્યાપતિ તેમ
પાછળથી ચૈતન્ય, ઉત્તરમા સુરદાસ તુલસીદાસ કીરિ ઉપરાત ગમા-
નંદ, નાનક ને દાદુ, દક્ષિણમા તુમરામ ને નામદેવ અને પશ્ચિમમા
ઉપર કલ્કુ તેમ નરસિંહ, મીરા તથા દયારામ અને અલારના નર-
સુગના ભોગનાથભાઈ તથા કવિ ન્હાનાવાન ને ખજરદાર પણ

આમ છતાં ખરેખરે સાન્યાગા સાન્યો તો એકજ કવિ ગાયક
અત્યારના સમસ્ત પૂવને આવરતો દષ્ટિએ પડે છે, અને તે રવીન્દ્ર—

૧ દાગોર ભાગવતધર્મનો ઉડેરો પ્રણેતા અત્યારે આ કવિને કહી
 ૧૫ બહા ધર્મની છાયા તજે ઉછરેલ, ઉપનિષદના અમૃતપાન
 ૧૬ ને પચવે, આ કવિતત્ત્વનું ઉચ્ચોચ વૈષ્ણવધર્મનો આણુ
 તાંપના તરીકે આપણી સમક્ષ ઉભે છે

"He is the first among our saints who has
 it refused to live, but has spoken out of life
 self and that is why we give him our love"

તે જગતને મિથ્યા નથી માનતા, તે માયા વાદને નથી પિછા
 ૧૧ તે વૈરાગ્યને નથી લેખતા, તે સર્વેશ્વરવાદને પિછાને છે તે
 મુને તથા પોતાને પરંપરના સુદૃઢસમા ઝોળખાવે છે, પ્રિય તેમ
 વાસમી અન્યોન્યની પ્રથસા તેમ કીર્તિ બહુલાવી રહે છે, મારીય
 ૧૨ ની "ગીતાજલી" દયારામભાઈના "રસિકવલ્લભ" ની જેમ આજે
 ભગવતધર્મને ઉદ્દેવતી દીપી ગૂંધી છે

આવજ મખા વા મખીલાને પરમ પુરુષને સુદૃઢોચ્ચ સ્વી-
 ૧૩ રેન ફારમી તેમ આગમી વાકમયમા પ્રત્યક્ષ છે જેમ નારદે તેમના
 કિતગૂંથમા, ને ગોપીમણીએ તેમના છનનના પ્રત્યેક નાના મોઢા
 ૧૪ પાગમા ન્વીકારેલ છે તેમ આજ મખા વા મખીલાને પશ્ચિમનાં
 હિતિયમા "Bean Eternal" ની ભાવના ઝોચર થાય છે, અને
 કિતગણો ભગવાન ઇસુની Eternal Brides રૂપે પ્રગશે છે,
 ૧૫ દેરાસણી કહેતા તેમ એકજ પુરુષ મારીય સૃષ્ટિમા ને વિશ્વવિશ્વા-
 તન્મમા હોઇ રહ્યે છે, બીજા સર્વ તેની આગળ સ્ત્રીજન છે, બકત
 ૧૬ ન છે, મખીજન છે અને દયારામભાઈ પણ પોતાને "પ્રીતમસખી"
 પેજ વારંવાર ના નથી ગાઇ રહેતા ?

ત્યારે દયારામભાઈનું અક્ષર જ્યતીજાન તો આજ એક હોઇ
 ૧૭ રહ્યે છે જે દુષ્પોષ છે કાગળુ જે કેન્દ્ર સ્વાનુભવગમ્ય છે આ ગાન

૪૨૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

તે “પ્રેમગાન” છે-પરમ પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ ગાન’ છે, ઉત્કૃષ્ટ “પ્રેમ પરબ્રહ્મગાન” છે. આથી તે ગાય છે.

“ઝોધવજી છે અગીરે, વાત એક પ્રેમતણી,
કોઈ અનુભવી જાણે ચે, કહેતા તો નાવે બણી ”
અને આગળ ચાલતા એજ ‘ગરબી’માં તે જણાવે છે.

“છે અગમ પથ એહનો રે, એવવજી તે નથી દોઢા ’

‘ ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોડે રે; જોગ પણુ છે મીઠા ’”

જમ, આ ઉપલી એજ પદ્ધતિઓમાં આશ્ચ આપણને દયારામ-ભાઈ વિષેનું-તેમના જીવન તેમ કવન સંબંધીનું જ્ઞાન મળી રહે છે. તેમની પ્રેમભક્તિની ઉચ્ચ મીમાંસા અહીંજ તેના સાચા સ્વરૂપમાં મળી રહે છે. તેમના પ્રખર Affirmation Mysticism ની સધાઈ ભાવના એમાંથી વ્યક્ત-સુવ્યક્ત થઈ એ તો તે કહે છે તેમજ વ્યક્ત-સુવ્યક્ત થઈ રહે છે, એ તો તે કહે છે તેમ “પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ” તેણે નથી પિજા-યો તેનેજ જ્ઞાનનો ને યોગનો, વૈરાગ્યનો ને ત્યાગનો માર્ગ મોરો ને મીઠા લાગે છે અગમ્ય પ્રેમપથના જાણણીદારને તો તેજ એક સર્વોપરિ માર્ગ છે એમ પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે. અને આ કાળે જેમ ઇટાલીન મહાકવિ ડેન્ટીને મવેલન થયેન સ્વર્ગસદનમાં પોતાની પ્રિયતમા બીએટ્રીસની માથે સોલનામ ઉભાતા ને આનંદતા, કે તે ભવ્યદિવ્ય પ્રીતિપાત્રના પ્રત્યેક ગસસ્મિત વડે પોતે અધિકાધિક મધન ને સમૃદ્ધ બની રહે છે એવેગં સસિદ્ધ ને શિવત્વમને વગી રહે છે મુક્તિદાર્દશનને નિત્રેયમ કદાણુને દેહાત્મ વધાવી રહે છે, ને એ રીતે પોતે પણ બ્રહ્માના સવિશેષ નિકટતર ને નિકટતાર થઈ રહેતા છે, તેમજ દયારામભાઈને સર્વનિજ પ્રેમભક્તિના ગાન ગાતે ગાતે થઈ રહેતા છે. અગમ્ય પ્રેમના પથમાં તે પોતાના પ્રાણ મખાને નિમગ્ન રહે છે, ને પૂકારે ૭ કે.-

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

4 - 23

0.5 -

" તે તો અચળ અમારૂં રે ચિત્ત રસિયામા રહે " રમશકિત

ને રસોદ્યોધક શક્તિની મગ્નિ આથી વધુ સરળ અન્યત્ર મળી શકશે ખરી ? " I have found the Living God " એ રૂપની પશ્ચિમના પૂર્વના mystics ને અનુભવતા પ્રેરણા ઉપથી દયાગમ ભાર્તની પશ્ચિમ પ્રકટ નથી થતી શું ? અને અહીં હું ને તુના ભેદ મળી જઈ લક્ષ્ય તથા લગવાન એકને અભેદ રૂપે દીસતા નથી શું ?

આવોજ માણસકો પ્રત્યેક સાચા પ્રેમીને પ્રણયીને, ભક્તને, મુશીને અહીંજ આ જગતમાં, પગ પરમાત્માએ નિજ વિઘ્ન અશ વડ પ્રકટાવેન આપણા સુસુંદર ને સુખ કુળરૂપ પૃથ્વી ગ્રહપરજ, કા નથી થતો ? પ્રત્યેક પરમાત્માના લારિલાને તેના સાચા જીતજીતને તેના સજોડ સખાને સુહૃદ્દરે રમતા 'સત-સગી'ને આવોજ પરમ પ્રેમારૂપ અતુલવ કા નથી પ્રકટતો ?

લક્ષ્મી દેવિ શ્રીદાદુના સજનમાળ (Psalms of Dadu)
ની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. એનીનીસાન્ટ જણાવે છે તે સત્યજ છે કે

Bhakti is a World Message that need no translation, when heart speaks to heart Like music, its tones do not require words and like the music of the German the Italian, the Greek Church, it appeals to the highest, the purest emotion, the cry of the embodied spirit the Spirit Universal, "I 'am self"

આ દષ્ટિથી જોઈ વિચારતા આપણને મહાજ્ઞ દયાગામજીનું સ્થાન વિશ્વવાત્મ્યમાં કયા છે તે સુનિશ્ચિત થયા વિના ભાગ્યેજ રહી શકશે એવું જણાય છે. 'શુભરાત્રી' તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬

‘ગુજરાતી’ તા ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬

૪૨૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ઈશ્વર મહાન્ જાદુગર છે !!

(લેખક — રા. વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી)

શુદ્ધરસાદિત્યને ખીતરનામા આગળ પડેલા ભાગ લેનાર ભક્ત કવિઓજ છે એમ તે સાદિત્યના અભ્યાસીને નિશ્ચય થાય છે વસ્તુતઃ જોતું હૃદય ભક્તિરસથી અત્યાત હોય છે, ઇશ્વર ઉપરના ગાઢ સ્નેહથી અપરિચિત હોય છે, તે હૃદયમાથી ઉત્ભવેલું કરન ચિરસ્થાયિ અને જનમતોહારિ હોતું નથી એ નૈસર્ગિક નિયમજ છે આદ્ય-વિશ્વ ભક્ત નરસિંહમહેતાના કાન્ધોમા ભક્તિનગ્મ જનકાતો કોણે અનુભવ્યો નથી ? પૂર્ણગુણવિગ્રહ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ અપૂર્ણ પ્રેમ તેમના કાવ્યોમા શું નથી પ્રકટી નિકળતો ? એના અનૌકિક દિવ્ય પ્રેમના દર્શન કરાનીને, લૌકિક સુખમા આનંદ માનનારી સષ્ટિના અતરમા નવો પ્રગટ દેવા-વીને, આ દુસ્તર ભરણગરમાથી સુખમતાએ કરીને તરવાનો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ દેખાડનાર ભક્ત કવિઓજ છે એ વિરે સવિસ્તર વિવેચન કરવાનું અત્ર સ્થળ નથી

શુદ્ધ થયેલી શુદ્ધરસાદિત્યશ્રુતિને ખેડીને તેને નવપલ્લવી બનાવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાની આપવાનું માન સાક્ષરો જેમ આદ્ય કવિશ્રી નરસિંહમહેતાને આપે છે, તેમ તે ખેડાએવી શ્રુતિને નવું જીવન અર્પાને તેને વિકસાવવાનું અને માફક બનાવવાનું સંપૂર્ણ માન પરમ ભક્તરાજ કવિશિરોમણિ દયારામભાઈને ઘટે છે દયારામભાઈની મર્મ-ભેદક અને રસનિ સ્પર્શિની ' જ્ઞાતી 'એ શુદ્ધર હૃદયમા, ઇશ્વરપ્રેમાકુરિત સહજ સ્વાતમા એક પ્રકારની અનૌકિક સુધાજ વહેવારછ છે એમા શક નથી જો કે આધુનિક જડવાદિ વાતાવરણની અસરવાળા હૃદયોએ કવિશ્રીના ઉત્તમોત્તમ માર્મિક સિદ્ધાંતોનું કેન્દ્રસ્થાન નિર્ધાર્યા વિના કવિ-

૪૨૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

સુગદી રજની ફેંકે માંતરી, કરે દેખતાને પણ અધ
વારી જાઉં. ૨

સાચો હીરો બતાવે ઠિકરી કરે કંકર કચન મહોર,
જાણીતા તે પણ ભૂલા પડે, સુઝે નહીં પોતાને ડોર
વારી જાઉં. ૩

તાહારી નટણી માયા જોર છે, કળા કમરૂદેશની પૂર;
અજીત પર ઉસ્તાદના જોરથી, બાધી લીધા પકિત સૂર.
વારી જાઉં. ૪

કહાડયા સુખચક્રી ત્રણ દોરડા, રંગ કાળો ઘોળો ને લાલ;
તેહેનો પાર ના આવે ખેચતાં, તે તપ્પેના જૂજવા ખ્યાલ.
વારી જાઉં. ૫

તે ત્રણ ગુચ્છના ત્રણ પુરુષ થયા, એક બાઘણ યોગી ગૃહસ્થ
બાઘણ યોગી તો બળીયા થયા, તેથી ગૃહસ્થનો અધિક
દસ્ત વારી જાઉં. ૬

પહેલે વિષે રન્યાં બહુ પૂતળાં, પૂર્વા ગૃહસ્થે મન અભિલાખ;
જોગિયે અગ્નિ કહાડ્યો આખ્યથી, સદ્દે બાળીને કીધું ખાખ
વારી જાઉં. ૭

તાહારી મરજી જોઈ મતવાલીયા, વળી ક્યું એવું કર્મ;
સુટકી માટે કર્યો ચટુક્યો, ચયુ હવુ ત્યમનું ત્યમ.
વારી જાઉં. ૮

તાહારી અકળ કળા જોડીયા, રચી વિદ્યા છદ્મજલ
સઉ મોહોવાઈ પડ્યુ તે કદમાં, તદ્દ વૌવનને વધી બાલ.
વારી જાઉં. ૯

તાહારો મન શિખવ્ય તુ મુજને, હુ ચેત્તો તાહારો થાઉ,
એહેવી જડીખુટી મને આપ્ય તુ, (જે) તાહારી નટણીથી-

ન મોહોવાઉ વારી જાઉ. ૧૦

શરણ જતામા આપી ભક્તિ જડી દીધો મન હરિ નિજનામ,
એ સાધે માયાથી મોહોવાય નહી એમ ઠહે દયારામ

વારી જાઉ. ૧૧

ભાષાર્થ:—ઉપરની કવિતાનું તાત્પર્ય એવું આપવામા આવે-
તો તે અસ્થાને નહિજ ગણાય

અહવાદનો સિદ્ધાંતજ એ છે કે પરાત્પર નિર્ગુણ પૂર્ણ પુરુષો-
તમ પરમાત્માને જ્યારે બહીરમણની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પોતે પોતાના
અનેક વિલક્ષણ સ્વરૂપો પ્રકટ કરીને ક્રીડા કરે છે. ઉપનિષદનો પણ
એજ સિદ્ધાંત છે—‘एकोह बहु स्या प्रजापति, एकाही न रमते स द्वितीयमै-
च्छत्’ વગેરે વાક્યો પ્રભુ જગદ્રૂપે થઈને વિવિધ ક્રીડાઓ કરે છે એમ
નિશ્ચય કરાવે છે. ભગવાન વેદવ્યાસ પણ અહમ્સુરમા લોકનતુ લીલા-
વૈવલ્ય ‘આત્મકૃતં પરિણામાત્’ ‘અદિક્ષ્ણકલ્પત’ વગેરે સૂત્રોથી ભગવાનનું
બહુસ્વરૂપે ક્રીડાશાસ્ત્રિત્વ દર્શાવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમા પણ આજ
સિદ્ધાંત અનુસૂત કૌઠાર્યમાત્મન છે ‘इदं त्रिजगत्कृतं तं’ ‘ક્રીડાભાગ્દન્નિદ
વિશ્વ’ વગેરે વાક્યદલ પ્રભુનું લીલાવિશિષ્ટત્વ સૂચને છે. ભગવાન સ-
ર્વધર્મવિશિષ્ટ છે, અનન્તશક્તિમાન છે, પોતેજ આ જગદ્દૃષ નાટ-
કના સુતધાર છે આ ઉપગોત્તમ શ્રૌત સિદ્ધાંતને અનુગરીને પ્રભુને
જાદુગરરૂપે ભક્ત કવિ વર્ણવે છે ‘હે નાગર નટુવા-નટવર ! તારા
ઉપર હુ વારી જાઉં છું તુ તરેહ તરેહના વેશ ધારણ કરે છે સ્વા-
રૂપે ક્રીડા કરે છે, પણ નાયકરૂપ ‘શિવ’ સજાવાલો થઈને કંઈક
ન્યારો થઈ રહ્યો છે, મનાનેક શિખવે સોપાન્ન એ ભાગવતવાક્ય પણ

પ્રભુના સોસજિતને રુદ્ધ પ્રે છે દુનિયાના મજાનુ જાદુગર વિશ્વાત્મા વિભુની રાક્ષિત એવી તે અગાધ છે કે કોઈને કરી સમજાય પડતી નથી આ સસારૂપી એક મોટી બાજી રચીને, મોઢિની લગાડીને સર્વને મુઘ કરે છે મેહન આખા વિશ્વને કંઈક ઓરતરેહના ખેન બતાવે છે મોતાનુ મુદ્ધ રનપ સર્વના ખ્યાલમા આવવા દેના નથી, બધાની આખમા ધૂળની ચપટી મનીને ફેકે છે તેથી, દેખતા પણ આધગા બની જાય છે બિચારા માનીઓની ગતિ પરાહત થઈ જાય છે વસ્તુત આ દષ્ટિજોશર થતુ સર્વ જગત્ તન્મય-ભગવન્મય છે, ભગવાનથી પરબ્રહ્મથી બિન નથી છતાં લોકોની દષ્ટિએ જુદુ દેખાય છે તેનું ઘરણુ બીજુ કંઈ નહિ પણ એ સર્વ શક્તિમાનની ઇચ્છા રૂપ માયા શબ્દવાન્ય એક શક્તિજ છે વસ્તુતુ મૂન સ્વરૂપ પનદાવી નાખીને કંઈ અવરૂપે દેખાડે છે લૌકિક જાદુગર કામરૂ દેશમા જઈ ક્યા શીખીને આવે છે પણ આ દિવ્ય સચ્ચિદાનંદાત્મક જાદુગર તો એવી રમ્પિ ધરાવે છે કે કામરૂદેશની કના તેના કંઈ પ્રિસામમાજ નથી ગુજગતમા દેટનાક બાહ્યો માતાના ભખતો બનીને રસ્તામા ત્રિશન ખોદીને ગર્જના કરે છે અને મહેછે કે મારામા માતાનો આવેશ આવેનો છે અને મનોવાંછિત પદાર્થ હુ મુખમાથી મઢી શકુ છુ અને કાઢે છે પપુ ખરે જો કે તેમા માતાના આવેશ જેવુ કાઈ દોનુ નથી એ તો એક જાતનુ તતારણપદુતવજ છે હેવટે એ બાહ્ય મોહમાથી લાગાને સામા નાજાડીના ધોરડા મઢે છે તેવીજ પ્રપના બને વિગી કરે છે અને હે છે કે આ જાદુ ગરના રાજાએ પોતાના મુખમાથી જુદી જુદી જાતના રંગના ત્રણ દોરડાં મઢના છ એકનો રંગ મળે છે એમો ધોળો છે અને એ કનો લાલ છે તેનો ખેચતા પાર આવતો નથી અને ત્રણેના માર્ગો

લિખ છે. આ તથા શુભો દોરડા બીજા કોઇ નહિ. પણ અતુકને પ્રજ્ઞા વિષય અને સિત છે. પરાત્પર પુરુષોત્તમના ધામરૂપ અક્ષર બ્રહ્માં જ્યારે મત્તર વિદ્યુદ્ધ યાય છે, ત્યારે તે સત્વાત્મક 'વિષય' કહેવાય છે. જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિગત થાય છે. ત્યારે 'બ્રહ્મા'એ સંતાને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે તમોગુણ સમેધિત થાય છે, ત્યારે 'શિવ' શબ્દથી ઓળખાય છે. શ્રીમદ્વેદમાર્ચાશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે તદ્વા બ્રાહ્મણતા યાત્સ્વદૂષેણ કુલેષ્યતે । બ્રહ્મા બ્રાહ્મણ થયા. શિવ મોગી થયા. વિષય ગૃહસ્થ થયા. તેથી વધારે હક્ક એમનોજ છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચી. વિષયુએ તેનું રક્ષણ કર્યું. રાકરે તૃતીય નેત્રાગ્નિથી સર્વ નાગીને ખાખ કરી નાંખ્યું હે પ્રભો ! તુ પદ્મમાં સર્જને સજે છે. પદ્મમાં જગ પગાડી દે છે, તારી અઠળકલાને કાઈ કળી રાતુ નથી. તારી માયાલક્ષિતાના કંદમાં સર્વ ક્રમી પડ્યા છે. તારા ઈદ્રજલથી કોઇ નચ્યું નથી. વૃદ્ધ, યુવાન કે તારી અગાધ વિચિત્ર શક્તિના પંચમા સપડાયા સિવાય રહ્યા નથી, હેરટે કવિ દુનિયાના ઉત્પાદક મહાન્ બ્રહ્મરને કહે છે કે, હે ગુરો ! તારો મંત્ર જો મને શિખરે તો હું તારા ચેત્તે થાઉં. મને કદા તારા સ્વરૂપમાં ભગી જવાની ઇચ્છા નથી, કે હું તારા જેવી સર્વ-શક્તિઓ ધરાવવાનું માગુ હું તો એટલુજ માગું છું કે તારી ગમત દુનિયાને ન્યાયનારી માયાથી હું મોહ ન પામુ એવી તુ મને જડી-શુદ્ધી આપ. આવી મોહક શક્તિ ધરાવનાર બ્રહ્મર એટલો દયાળુ નથી, માત્ર શરણે જતામાજ ભક્તિરૂપી જડીશુદ્ધી આપે છે, એ સિદ્ધ થયેથી હે જીવ ! તુ એ મહાન્ નાટ્યકારની નટણીથી મોહ નહિ પામે કવિવર નરસિંહ મહેતા પણ કહે છે કે,

'મોહ્યા મોહ્યા તે મુનિવર રામારે, ગોરી તારે તાલુડે;

રૂપ સ્વરૂપ કળ્યુ નવ જાયે, કાંઈ દીમો છો ઇશ્વરી માયારે ! "

૪૩૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

આવી વિભુની વિશ્વમોહિની માયાને ભક્તિરૂપી જડીબુટ્ટી સિ-
વાય છતી સકાતુ નથી, એમ કવિવર કહે છે મહામાયાવી, સદા-
ન દાતમક શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ પણ એકજ ઉપદેશ છે કે—માર્ગે વે પ્રપચન્તે
માયમેતા તન્તિ વે । ભગવદ્ગુરુદ્ જ્યારે થાય છે ત્યારે માયા પરત્ય-
મિમુલે ચ વિહન્માના એ કથનાનુસાર માયાનું જોર ચાલતુ નથી.
કવિવર દયારામભાઈનું કવન છે કે—

જેરી મો હુ મીત હોત માફર અમૃત હોત,
અનીતિ સો નીત રોત, સુલટી બિગારે કી,
કાયરની જીત હોત, નિમીત સુપરીત હોત,
દાહક સો સીત હોત, સ્વેત મૃતિ કારે કી,
દિકર સો ભૂપ દાત, મુગ્ધ બુદ્ધરૂપ હોત,
સુગંધ સો અનૂપ હોત, અરૂ ભૂત પ્યારેકી,
પાહન સો ખતે પોત, ફરે દગ હોત જોત,
દયારામ જાળે હોત, કૃપા મૂળુ પ્યારેકી.

મજુકૃપા વિના સર્વસાધનો વ્યર્થ છે જ્યારે દીનતા આવે છે,
ત્યારે પ્રભુની કૃપાનું પાત્ર થાય છે, માટે દીનતા ગંभीરે મજુનો
અનુરૂપ મેળવવો ભગવદ્ગુરુદ્ બિરાપ ઇતર સર્વ નકામુ છે. આજ
કવિ કહે છે કે—

‘મનતણા મનસુના મનના રહી ગયા, સાત માધુ ત્યારે તેર પટે,
નગસીયાના સ્વામી તમારી કૃપાનિના, રક મતાવું ત્યારે ગાય રૂટે.

‘ દેવ જી વા દિયનુ દામ્પતિક મુન્દ ’ ।

વિશ્રી દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો. (જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી)

જગતના રસિક કવિવર શ્રી દયારામના નામથી કોણુ અજાણ્યુ કે? એ રસમન્ત દર્શના ગ્મપૂર્ણ કાવ્યોત્તેજને એક વખત પણ પરિચય થયો હશે, તેને તો એ કવિના નામની મોહિની લાગ્યા વગર નહિ રહી હોય. ચંદ્રગિખમા રહેના હરિજીના શિંગડા જોનાર નિરીક્ષકોને કાંઈ કાંઈ કાન્યમા કંઈ કંઈ નિઘ વસ્તુ દેખાતી હતો,

પણ જે કાન્યામૃતના આસ્વાદ લેનાગ છે, તે તો તે અમૃતપાનમા જ મગ્ન રહેશે માણસનું શરીર નિઘ વસ્તુઓથી જ ભરેલું છે, છતાં તે સુદર છે, તેમા રહેલી સુદરતા જોઈને જ માણસ મોહિત થાય છે. તેના નિઘ ભાગો તરફ જોતું નથી, તેમ જ કાન્યમા જે હૃદયદ્રાવક અશો રહેના છે, તેને અનુભવીને જ કાન્યરસનું પુરુષો આનંદિત થાય છે. કવિ દયારામના એકેએક કાન્યમા એવા અશો છે, અને તેથી તેનો પરિચય ગુજરાતને જેમ વધારે થાય તેમ કાયદો છે. કવિના જીવત કાવ્યો મનુષ્યહૃદયોને એકરાગી અને રમિક-રસનું બનાવે છે. કવિના કાળમા તેમના કાવ્યોએ ગુજરાતની પ્રજા હિપર એટલી બધી અસર કરેલી જેથી આખી ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજા તેમાં ત-મય થઈ ગયેલી એવા એક સર્વ સમર્થ કવિના જન્મની જોટવી હકીકત મળે, તેટલી જાણવા જેવી છે કવિના વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર-માથી ઘણી હકીકત એકઠી કરવામા આવેલી છે, તો પણ જે છૂટા

છૂટા અન્ય પ્રમગો જનમુખે માલગવામાં આવે, તે એકા કરી બાહેંગમાં મૂકવાની જરૂર છે કવિના એવા જીવનપ્રસંગો તેમની શિષ્યપર પરામાથી વિશેષ નિપુણતા આવે તે રીતે મને જે કંઈ જણાયતા, તે અત્રે સંગ્રહિત કરે છું

કવિને વડોદરાના નગરજોડ હરિભક્તિ તરફથી વર્ણન મળતું હતું તે લેવાને કવિ એક વખત વડોદરે આવના હતા વડોદરે આવ્યા પછી કવિને ખમર મળી કે, તેમને મળવાને માટે પેટવાદની એક નાગરેણુ બાઈ ચુ નામે ખાસ ડોહો આવેલી છે આ બાઈ બહુ માની માનારી અને રસમર્મજ્ઞ હતી કાવ્યમાહિત્ય સમજવામાં નાગરો ખાસ પ્રખ્યાત છે અને તેમાં નાગરસ્ત્રીઓ તો નાગરિકઓ—રસચતુર જ, તે ઉત્તમ રમ અને મર્મ જોધને કવિપર દિદા કેમ ન થાય ? કવિનો પ્રધાન પ્રિય રસ રૂઝાર હતો એ રસમાં કવિએ મનુષ્યસ્વભાવ હલ્યના ધર્મો અને વિવિધ ચતુરાઓની જે ચુથણી ચુધી છે, તે જોધને નસલ માણસ તેની પાછળ ચાકુ ચાક ગયા વગર ન જ રહે બાઈ ચુ પપુ એ જ પ્રમાણે કવિના કાવ્યો સાક્ષીને ગાડી બનેલી કવિની ગંબીરો, કુમરીઓ, મઝનો અને વાવણીઓ શુદ્ધરાતમાં ઢેઢેર ગવાતી અને ગવાય છે કવિની એવી કેટલીક ગરબીઓનો ભિક્ષાગ્રંથિ કરનાર ટેહેનિયા બ્રાહ્મણોને નિર્વાહનું સાધન થઈ પડ્યું હતું કવિ દરેજ નવી નવી સ્ત્રીને બનાવતા અને મિશ્રવસો ગળવી મૂંઝતા કવિની નીલે ધણી લોકો ઉતારી લેતા અને પછી હોસથી ગાતા ફરતા એવી એક સ્ત્રી—

‘ એગી એરી ચે ’ બેદિકા મવાર દીની ચ,
લાડની લાલ બેદા બીચ મૂગમદ.

‘ મદન મોહન ’ “ પિયા દિય ’ દર્યો હવે એરી ચે.

“બાલ બીજ મધ્ય મીન” જનુ અલો અની બાવ બગ્યો.
સુસુમ (દી)લજ સોતીન હિય મરવ મયો હવે, એરી મે.
નખ સિખ પ્રતિ અતિ અંગરૂપ, માધુરી અકથિત અનુપ,
લખ સલ્યો મનોજ અંદ મંદ મયો વે, એરી મે.
અતિ પ્રમીન જનરામ. લલિત કહી ન જાય, *
સો દયા પ્રીતમ તેરે ફદ મયો વે. એરી મે.

એ મીજ પર પરાએ આલતી આલતી પેટલાદ મઈ અને બાહ
ચુના સાંભળવામાં આવી.

આ મીજમાં રાધિકાની સખી લલિતા રાધિકાને કહે છે કે
“હે લાડલી ! તે આ બેંદો-કપાળમાં ચાંદલાની ટપકી-ટી રીતે
બનાવી દીધી ! મોટા લાલ ચાંદલો અને તેની વચ્ચે કરતુરીની ઝીણી
સ્થામ ટપકી ! કેવી સુંદર રચના ! એનાથી સુંદર સ્થામ પિયા શ્રી
કૃષ્ણનું તે મન હરી લીધું છે. એની સાથે માથામાં ખોસેલો આક
જાણે સુર્વ જેવો રોમે છે અને વાળમાં જાણે ભમરાઓ બેસી રહેલા
છે, જે જોઈને તારી સર્વ સોક્યોનો ગર્વ તો ગળી જ ગયો. તખ-
શિખ પર્યંત જેનું રૂપ અપ્રતિમ છે અને જેની માધુરી અકથિત છે;
તથા જેને જોઈને કામદેવ લજવાઇ ગયો છે અને ચંદ્ર જાખો પડી
ગયો છે; એવા અતિ ચતુર દયાના પ્રીતમ તારા ફદમાં રસાઈ ગયા
છે, તે કેવીક ચતુરાઈ તે જિંદી કરવામાં વાપરી છે”*

આપણા તરફ સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે કંડોળ જ લાલ ચાંદલો
કપાળમાં સૌભાગ્યસુચક ચિન્હ તરીકે કરે છે, અને કેટલીક વધારે
સૌંદર્યવતી જાણવાને માટે તેની સાથે બે ભમરની વચ્ચે નાની સરખી

● આ પદ બ્યાસ પ્રાણ્યકર પાસેથી મારા સાંભળવામાં આવેલું, તે
હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

કાળી બિંદી પલ્લુ કરે છે હાનની સુધરેની જીઓને તો જાણે એ સૌભાગ્યચિન્હ ગમતું ન હોય તેમ કેળીક તો આત્નો કરવાને જ શરમાય છે કપાળમા વળી એ લાલ ાલ જો ? તેમને મૌલાન્યની જરૂર રી છે ? મદા મૌલાન્યવતી જ એ છે પરંતુ રાધિકાજીએ તો નની જ રીત ગોધી મઠી કે લાલ-આત્નાની વચ્ચે જ કસ્તુરીની કાળી બિંદી કરી કે જે શ્રીકૃષ્ણને વધારે મોહ ઉપગનવનારી થઈ પડી જીભતિના સૌંદર્યમા અભિરૂઢિ કરનારી જીભતિનું ગૌરવ વધારનારી આ કા રતી રચના જોઈ રસમર્મજ્ઞ નાગરિમા બાઈ ચુ મરિ તરફ ગુણુગુણુ કેમ નહિ થઈ હોય ? જે પુરુષ આવા રસપૂર્ણ કાવ્યો બનાવી શકે છે તે પુરુષને ન તો જોવાની ઇચ્છાથી અને બીજા કાવ્યો માલગાની ઇચ્છાથી એ બાઈ-ઓછા આવેલી પોતાને મળવા એ બાઈને ઓછા આત્માની ખમત જાણી કવિ વપાસન લેવાનું પકડ્યું મૂકી એકદમ ઓછા આ વા ગયા પોતાના ગુણુની મર જાણનાર અને પ્રેમથી મળવા આવનાર માણસને મળવા જવામા પોતાની આજીવિકાના માધનની પલ્લુ તરફ ન ફી ! ગુણુવાન માણસને પોતાના ગુણુની મર જાણનાર કોઈ માણસ મળે છે ત્યારે આવો જ હર્ષ થાય છે અને ત્યારે તેને બીજા કલામા પ્રેમ લાગે તો નથી મરિએ એ બાઈને પર દિવસ સૂંધી ઓછા રાખી અને પોતાના અનેક નવીન નવીન કાવ્યો માલગાની પ્રમત કરીને વિદાય કરી

મરિ જેની જત મિત્રમમા ભેમતા, તેવા કાવ્યો મનાવીને ગાતા એમના ગ્રંથ શ્રીમદ્વલ કુળના મહારાજ હતા અને તેઓની ભાષા વજ્રભાષા છે તેથી જ કેવળ નહિ પણ પોતાના પરબલ પરત્વર છટ્ટેવ સ્વય કુગોત્તન શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર જે નજનાપાની મુખે સ્વ ઉત્તાર કરી નસાદી નિગુણુ દિવ્ય કરેલી વજ્રભાષા જ ભક્ત કવિશ્રીને

વિશેષ પ્રિય દોષાથી કવિને તેમની પ્રસન્નતાને માટે મજબૂતપામના જ
 ઘણા કાળો જનાવેના છે કવિ વૈષ્ણવમદિસમા ભગ્ન ગાના ઘણી
 વાર બેસતા અને વૈષ્ણવમદિસમા નજારાના જ લાગેના ઘણાખરા
 ગવાય છે, તેથી પણ કવિને નજારાને ગોખવાગેનો હોવો જોઈએ
 એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણ, માગવાની દરદુ મરાળી, પન્તખી વગેરે
 ભારાઓમા પણ કવિએ કા મે જનાવેના છે તે તે ભાષાઓ જાણનાર
 લોકોની મિત્રસમા તેમની અને પ્રજાની પ્રસન્નતાને માટે અને પોતાના
 વિધવિધ ભારાઓના જ્ઞાનની પડિતાઈ મતાળી લોકને પોતાના તરફ
 મોહિત કરવા માટે કવિએ એતા હોવા જોઈએ એવી એક મિત્રસમા
 વડોદરામા એક વખત મુસવમાનોની મળી હતી અને તેમા
 વડોદરા રાજના મુસવમાન સદાગે વિગેરે હતા એ મિત્રસમા
 કવિને ઘણા માન સાથે બોલાવ્યા હતા સમયમા જ કવિની
 કીર્તિ દિગ્ગતવ્યાપિની હતી જાતે કવિ અને વગી ઉત્તમ ગવૈયા-સોનુ
 અને સુગંધ અને સાથે-એટલે પૂછવું શું ગુજરાતી કાંઈ પણ જાતની
 પ્રજા એમના નામથી અજાણી નહતી અને તેથી દરેક જાતના લોક
 કવિને ચલાતા એક ફક્ક કવિ તરિકે જ કવિ તે વખતે વખાણતા
 હતા એમના નૃગારી કા રોએ તા ગુજરાતની પ્રજાને માડી જતાવી
 મૂખી હતી, અગે જી જનતિના હૃદય વિધી નાખ્યા હતા પ્રેમચાતુરી
 અને દાણસીતાની ગરબીઓ જીઓમા ઠેર ઠેર ગનાવા નાગી અને
 આજે પણ નવગત્રિમા તેટલા જ ભાવથી ગરબાઓ ગવાય છે મીજ
 જાત કરતા મુસવમાન પ્રજા વધારે વિવાસી અને ધરમ છે અને
 તેથી આપણા ઇસ્કી કવિનો સમાગમ તેમને વધારે પમદ પડે
 પરંતુ કવિનો ઇસ્ક તે આ જગતના પશુજનનનો નહિ પણ સુરી-
 મતના ફળદોની પેઠે ઈશ્વર સાથેના હોવા ફેર એટલે કે, એ ફળદો
 જ્યારે ઈશ્વરને માત્ર માની પોતે તેના આશક થઈને તેની પાછળ ફેર છે,

ત્યારે કવિ તેને આશક માની પોતે તેની માશુક બની તેની પ્રસન્નતામાં
પોતાનું સૌભાગ્ય જુએ છે એવા જ ભાવથી ભરેલું ઉપરની મુસલમાની
મિજલમમા કવિએ નીચેનું ઉગ્દુ ભાષાનું પદ બનાવીને ગાયુ હતું

મદન મોહન ખારે, મેટેલુમ મેગ હે,

દિવાર કુવા જખસે, કિયા દિનમે ડેરા હે- મદન મોહન૦ ટેક.

ધરક જખમકી મારી, ભાઈ મે દિવાની,

ઢાપમેની નહિ સહેબી, શાખી દિવકી ચે જતી- મદન મોહન૦ ૧

ધરક મયે ઉસીપર, ઓપ હે મેરા જીવન,

કુછ ખલક સારી ખારી, કહૂ લગતા હે ન મન- મદન મોહન૦ ૨

આવે યાદ મીડી જતીયા, છતીયા ફી જતી હે,

કહૂ કહેમે નહિ આતા, નેના ભરભર આતી હે- મદન મોહન૦ ૩

મતલમકે ગજી આવમ, જાન કહવાતે હે,

દયા પ્રીતમ મેપરવાહી, અનિહાઝ કહનાતે હે- મદન મોહન૦ ૪

એવી જ ખીજ ચીજે મુમતમાનોમા અથવા મુસલમાની જાના
ચહાનાનઓમા વધારે વખણાતી હતી તે આ - ,

(૧)

એક ખૂન મુગ્ત ગમર “ દીનદાર સાવરા,

તારીફ કયા કરે ઉસકી, વે મમ ભાતસે લવા ટેક

ધસ નગરકી ડગરમે, મેગ ચિત ચુરા ચના,

ઠેહતીથી મ ૧ આવમ, ચે હે નદોં નવા એક ૧

દેખી મુત્રે નિવા ભગત જમે દુ ખમે ફેના,

ચિતરનિમે કહુ ટેના, કીછ કહુ કયા એક ૨

અનગ આમ લગી હે, તન જાત હે જલા,

જીવ નાયગા જર, મેયા સજ્જન નહિ મીના. એક ૩

જુઝતી જો એસા દર્દ, જે ખીરદ હેં બસા,
તો મેં હસી પલકે જાય, પકરતી પલા. એક. ૪
મિલાઓ કાઉ મેદખૂન દુસરી ન હેં સલા,
દયાકે પ્રીતમ ખીન મરૂંથી, અજમેં કાટકે મલા. એક. ૫

(૨)

લગી હેં યાદ, પ્રીતમકી, તલકુકે જીવ જાતેગા;
મુઝે સો કહો સેયાં મેરી, જાંની કબ આવેગા. લગી૦ ટેક.
લગા મેરે કલેજેમેં, ધરકા જખમ તો જુદમ હે;
દર્દ મેરા, મહેરમ માયુમ, આતમ સારા બેમાલુમ હે. લગી૦ ૧
ખીલા ગુલશન નેનકા, બેલીકા બહાર જતા હે;
મુઝે તો આલી આપાપર દીલજર તો હજુ ન આતા હે. લગી૦ ૨
હિનોને મુઝે હેમકે જુઝી, કીધાં કીનો જરમાયા હે;
કહેંગી કબ જુગાં મેરી, દયાકા પ્રીતમ ધર આયા હે, લગી૦ ૩

(૩)

કારેને હસી રે મા કારેને હસી રે મા,
કારેને હસી રે કાનક કારેને હસો. ટેક.
ઝોખદ અંગ ના લાગીરે મોંકું,
કયોં જડી પાવત ધસી રે કારેને હસી રે મા૦ ૧
રોમ રોમ હોયે કમ વિરદ દુખ,
નખ શીખ ગયો હે જસી,
દયા પ્રીતમ કાઉ આન મીસાવે,
સખ દુઃખ જાવેગા નમી રે કારેને હસી રે મા૦ ૨
કવિએ આ લાપામા જેમ આવી થગારની ચીજો બનાવી છે,
તેમ નીતિ અને વૈરાગ્યની પણ બનાવેલી છે અને તે પણ અપ્રતિ-
મજ છે. નમુના તરિક્કે—

હરદમ કૃષ્ણ કહે શ્રી કૃષ્ણ કહે તુ જુના મેગી,
 મેડી મતલબકે ખાતર કરતા ૨ ખુદામત મે તેરી ૨૬
 દહીં 'કયા' દર મક્કર દેતિ ૨ હરરોઝ તુમે,
 તોજી હરરોજ હરિનામ, સુનાતી ન મુઝે હરદમ ૧
 હરે ગુનગાન ગોવિંદકા તો તુ મુખ પરીવે લના,
 નહિ તો મે ખેચ નિકાનુમા કયા મુખ ચામ બતા ૨ હરદમ ૨
 ગોધ જીગાની મારી, ગોધ જુના માફ તેરા,
 દયા પ્રીતમ બૂવે મત નામ આખર વખત મેરા હરદમ. ૩

સુનિયે જુ હરિ હજારત બદેકી અર્જ હે,
 ખેદીત હુધ સમ રયાહી, સાહેબકી કયા મરજ હે ૨૬.
 જસ કામકુ ભેળયા, મો કુછમી નહિ કીયા,
 મે કયા કરે "અઢેના" કીસીને ન તન દીરા સુનિયે ૧
 મનાજી સુખેદાર સો દુશ્મનકુ જી મીલા,
 ઉમરાવ દસો થે મો ઉમકી મગતે અવા સુનિયે ૨
 માના નહિ કીસીને એક હુકમ હમારા
 દગાબાજ હુધ ફોજ, કીયા કામ નકાગ સુનિયે ૩
 જોરા મહેમસીકા હે, કહોએ જુ ના કલા ?
 હુટે જાત હે પેશાના તોના ખાનમે રહા સુનિયે ૪
 કહે મુજ્જદમ ન, દરબાર જાયા
 ગુનેગારીમે ગુલામ બહુત માગ ખાયગ સુનિયે ૫
 દો માત રક્ષા લીખકે, મનાજી દિગવના,
 નહિ તો જુલુર કમમે દયાકુ જુલાવના સુનિયે ૬

સાત રસમા ફેટલી બધી અસરકાન્ક ચીજો છે એ રૂપક પણ આગા કેલુ ઉત્તમ આપ્યું છે ! કવિ જે મહેનાસીને જીતીને જેર કરવાનું કહ્યું છે તે કાગ રૂપી મહેવામી છે કર્મકાગના મધનમા ફરી ના આવવું પડે, જન્મ-મ-જનો ફેરો ટળી જાય, અને પ્રશુચરણમા અખડ ગરા અનુભવાય, એ કરિને અતિમ ઉદ્ધ છે એ કાગરૂપી મહેવાસીને માગવાને માટે કવિ નીચેના હથિયા વાપરનાનું વાગાને છે -

નિશુવન પતિ તલનાગ, લાલ ધરગ્રીધર ધારી,
કેશવ તીર કમાન, બાધ લે કૃષ્ણ કટારી ||
ધર બખતર બબજીર, નામ ભગવતીઠા બાલા
બનવારો બધૂક, ગોલી ભર નામ ચોપાના
સતગંગા તુરી મઠ કપા, ધર્મ મંગ જોડ લે,
કાલ મહેનામી મારકે તુ, કુકર્મ કિલા તોરિ કે

કવિ દક્ષિણી મિત્રવ્યસોમા મરહી પદો બનાસીને નાતા "પાહાવે બાયગ નરસિંહ મેહતાવે" એ મરાઠી પદ અને "શ્રી ગમકૃષ્ણ ગોવિંદે ન્હણા મિળોની વૈંચુન દે" એ પ્રમથ દક્ષિણી વૈંચુરોમા બહુ પ્રિય છે શ્રીમુત મગનલાન હોદાનાથ દેસાઈ બી એસ મી, નવસારી પ્રાતના ખેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ, આ પ્રમથ બહુ સારી રીતે જોલે છે દયારામભાઈના ધણા પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ પદો એમના કંઠે છે એ દયારામ ભાઈના સિખ્યપુત્ર દિમતલાલ ભાઈના સમાગમમા ધણા વંસ સુધી મહેના હોવાથી અસલ રૂપમાજ પદો ગાઇ જાય છે, તથા તેના મથાર્ય મર્મ સમજે એમના સમાગમનો મને પણ ધણા લાભ મળ્યો છે, અને આ બાબતમા તેમનો ઉપકૃત હું

દયારામ કા વસત્રહમા કવિના જે જ મરાઠી પદ છપાયલા છે,

४४० लक्ष्मी विधो दयारामलाभनु आन्तर शुवन.

परंतु ते शिवाय जीवनां पय डेटांके अप्रसिद्ध छे, नेमांनी श्री
राधिकाश्रुता वल्लभनी अति सुंदर लावणी आ नीचे आपुं छुं—

लावणी

वृषभानुसुता राधिका, रक्षित वाधिका,
कृष्णचंद्राची प्राणवल्लभा, चरणकमळी—हो.
चरणकमळीं माझी मति लुभा-या, वृषभानु...ध्रुव.
परब्रह्म अभरातीत, सुब्रह्मस्तचित्त,
होत जीये मन वाणी पांगुले,
गति ज्याची न कदा कोणी कळे,
ब्रह्मांड कोटि अधिपति, नित्य महामति,
त्रिगुण परकाळ अजा थरथरी,
स्वयंभु सदानंद श्रीहरि,
सर्वेश अनुप सर्वात्म अपरमिति महात्म
विधि शिव ज्याचे पद धंदिते,
सहस्रवदना वर्णीत गुण गीते,
पेसे प्रभु श्री भूषण, विजितवृषण,
म्हणत श्रीमुख राधे मम शोभा—चरणकमळीं—हो.
चरणकमळीं माझी मति लुभा-या वृषभानु १
चंद्रभगा चंपकलता, ललित अमृता,
चंद्रिका चपळा चतुरा नना
सौरभा शुभानना सुखधामा,
मधुवेणी मणिकुंडला सेन मंगळा,
माधवी मालती मन आतुरी,
प्रगल्भा प्रिया प्रेममंजरी,

हंसा हिरसा भगवती, स्वरूपा रति
 केतकी कमळा कृष्णावती,
 गोपिका रत्नारूपा सती,
 इत्यादिक व्रजसुंदरीय, वक्ष्य केले हरि,
 हेतु हा सकल स्वामिनीज आभा—चरणकमळी हो.
 चरणकमळी माझी मति लुभा-या वृषभानु २
 अतिरूपवती धन्यका, नागकन्यका,
 उरवशी रंभा तिलोत्तमा,
 साम्य कोणी या सांगे आगमा,
 वमयंती अरुन्धती तारा, रोहिणी सुवारा,
 अति शुध बुध, सुंदर घाईका.
 अति अधिकी सांगु आईका,
 शशि सावित्री सरस्वती, उमा रेवती,
 यास अधिकी सांगु जाईका,
 रति प्रौपदी रमादिक वाळा,
 ज्याची सु सुमाची कळाची कळा.
 कीरतिजा सकळा स्त्रीवर्य अनुल सौंदर्य
 म्हणुं मी काय आता कीती प्रभा—चरणकमळी हो.
 चरणकमळी माझी मति लुभा-या वृषभानु ३
 श्रीकृष्ण प्रभावती सुता, सुकृत वस्तुता,
 श्री राधाजी असु अविनाशीचे,
 कृष्ण आत्मा श्री राधिकाजीचे,
 युग्मरूप वीलालीला साटी,
 भक्त सदा श्री वृंदावन विलसीते गोड बाटी,

અપીલ જકતાચે જનુનો પીતે,
માલ્યા યાચી પ્રેમ દહ મક્તિ, વ્યસન આસક્તિ,
ફરની પ્રભુ ચરણાગતી આપુલા,
અવિદ્યારૂપી કાઢાચી વલા,
દાસાનુદાસ દયારામ યુગલચા ગુલામ,
મ્હણે યશ દાર પુઢે નિજ ડમા—ચરણકમઢી હો
ચરણકમઢી માશી મતિ હુમા—યા પ્રપમાનુ ૪

આવી જ રીતે કવિએ પંજાબી, માગ્વાડી અને કચ્છી ભાષામાં પણ કવિતાઓ બનાવેલી છે, પણ તેના નમુના અત્રે આપવાનું પ્રયોજન નથી કવિના કાવ્યમગ્નદમાંથી વાચકો ભ્રેષ્ઠ લેશે એની વિનંતિ છે.

વત્સભી મપ્રત્યયના વૈષ્ણવોમાં એક એવી આખ્યાયિકા ચાલે છે કે, દયારામભાઈ પૂર્વજન્મની કાષ્ઠ ગોપિકાનો અવતાર હતા તે જન્મે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સાથે કાષ્ઠ ભત્તરો પ્રણયબદ્ધ થતા પ્રણુતા દર્શન બધ થયા અને વિરહદસામાં દિનમ શુભરવાનું સદાને માટે આવી પડ્યું છેવટે ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો કે કલિયુગમાં કવિરૂપે અવતાર થશે અને સખીભાનથી મારી ભક્તિ કરતા વિગ્ધ તાપથી અતિ વ્યાકુલતા થશે ત્યારે હું બેનાવી લઘ્વ કવિને આ ભતિસ્મરણ પાછની અવસ્થામાં થઈ આવેનું અને તેના સ્મરણમાં કવિએ ગાવા માંડેલું કે -

પદક

મારો નેહ લાગ્યોરે આ માવરિયા સાથે,
મારો નેહ લાગ્યોરે આ પાતંગીઆ માથે, મારો નેહ લાગ્યો ટેક.
સાભરી આવી મુને પ્રીત પૂરવની,
તે અનુભવ આજ જાગ્યોરે, આ સાવરિયા સાથે ૧

મનનો માન્યો અતગતો ધન્યો,

વગ મળિયો છે મુખે માગ્યો રે, આ સાપરિયા માથે ૦ ૨

દયાના પ્રીતમજીની મગે નિત્ય રમતા,

લવનો તે ભય મહુ ભાગો રે, આ સાપરિયા સાથે ૦ ૩

આ કાવ્યમા “માલરી આને મને પ્રીત પૂરવની” અને

“તે અતુલન આજ જાગ્યો રે” એ વાક્યો કવિના પૂર્વ સ્મરણનું

ભાન કરાવે છે અને કવિના દીનતા અને વિગ્ધતા ખીલ પદો એ

વાતની સાક્ષી પૂરે છે. કવિ ગોપિકાનો અવતાર હતા કે નહિ, એ

તકરારમા ન ઉતરીએ, તો પણ એટલું તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે, શ્રી

કૃષ્ણચંદ્ર તરફ કવિની અનન્ય પ્રેમલક્ષિત સખી ભાવની હતી. કવિને

મન તેના પરમપ્રેમાસ્પદ એ એક જ પુરુષ થી કૃપ્યુ હતા તેમના

ઉપગતા પ્રેમમા જ કવિ મશગુલ રહેતા ગોપીભાવે તેમને લજવામા

જ કવિત્વ જન્મની સાર્થકતા માનેતા, અને જગતને પણ તેમ કરવા

ઉપદેશ કરતા તેમની વાણીમાં દીવનું દર્દ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કવિ જાતી ઢોળીને જગતને જણાવે છે કે, “એક વર્યો ગોપીજન

વસ્યભ નહિ સ્વામી બાળે” પ્રેમમસ્તની ગોપીને બીજો સ્વામી શી

રીતે હોઈ શકે? પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુના વિગ્ધતાપથી કવિનું કામળ

હૃદય બહુ દગ્ધ થયેલું છે, અને કરિના આજીવના પદોમા સ્પષ્ટ

જણાઈ આવે છે એ પદો સાલળી પથ્થર જેવા હૃદયના ગુધક વેદા-

ન્તીને આખમા પણ પાણી ભરાઈ આવ્યા વગર નહિ રહે, જેવા કે

દરણુ ઘોની રે દારાને, માહાગ ગુણનિધિ ગિરિધર લાલ,

નાથ નિવારો રે તાપને, આપો આપ ઉપર અતિ વહાલ દર્શન ૦

શ્રી નટવગ નદન રે નદના, ભાવે મુને મદન મનોહરરૂપ,

ચિત ના ચોટે રે માહેર, મુને અતુલવ વ્યાપક ધણ અનૂપ દર્શન ૦

૪૪૪ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈવુ આન્તર જીવન.

જપુ નહિ અજ્યા રે જાપને, ન ગમે સુપુરો અનહદ નાદ,
યત્તમમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે રત્ન સુકિતના રનાદ દર્શન
અન્ય ઉપાગન રે ના ગમે, વિના એક પુગ્ગુ પુરોત્તમ,
શ્રીકા નામે રે માધન મહુ પડી મુને પ્રેમલક્ષિતમા ગમ દર્શન

* * * *

શ્રી વૃદાવનની રે કુળમા, જ્યાહાં કરે જીવનકિશોર વિનામ,
દાસ દયાની રે નિનતિ દામી કરી રાખો નિજ પાસ દર્શન
અને

વળ વહાણુ રે વૈકુઠ નહિ આવુ, મુને ન ગમે રે અતુર્ભુજ ધાવું,
ત્યહાંથી નદ કુવર ક્યાંથી લાવુ વળ વહાણુ રે.

એમ કહીને નજમા પ્રભુ સાથે લીનાકીજનની માગણી કરે છે.
પ્રેમી હૃદયને પ્રેમ સમાગમ શિવાય બીજી રાજના જ ન હોય, અને
મહી

શુ કહીએ શ્રીજી શરણ પડ્યાને મતાપો
એ મહોડુ કૌતકજે, દુષ્ટ વિમુખ મુખ આપોરે શુ કહીએ.
એ પ્રભુકૃતિના દષ્ટાંતો આપી છેવટે,
તમને કપડો દેતા કાળજકુ મહાર મુજે,
દરો મહે મુને બહુ દુખમા હવે હરિ ભજના નન સ્નેહે શુ કહીએ.
એમ ઉપાનલ કરી છેવટે આર્જવ કરે છે કે

મારે અત સમય અનમેવા, મુજને મૂકશે મા
મહારા પ્રાણજીવન છેના, અવસર ચૂકશે મા
હરિ કુજેડેવો તેવો તમારો, મુજને મૂકશે મા
શ્રી ગુરુ સોપે ગ્રહો કર મારો અવસર ચૂકશે મા
મારા દોષોય મલાગી મુજને મૂકશે મા,

શરણાગત વસન્ત ગિરિધારિ અવસર ચૂકશે માં.
હરિ મારે ધર્મ નથી કાઠ સાધન, મુજને મૂકશે માં,
નથી મતમંગ સ્મરણ આરાધન, અવસર ચૂકશે માં,
શ્રીપતિ સર્વાત્મા સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશે માં,
મારા પ્રાણજીવન પ્રવૃત્તિમ, અવસર ચૂકશે માં;
સમરથ કણ્ણસિંધુ શ્રીજી ! દયાને મૂકશે માં.
મારે ઓથ નથી કાઠ બીજી અવસર ચૂકશે માં,

આ બધા દ્રવિત દદપના જ ઉદ્ધારો છે.

ખરા પ્રેમમાં પોતાના પ્રેમાસ્પદ સાથે પ્રેમીનું અદૈત હોય છે, અનન્યભાવ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ સાથેના અનન્ય પ્રેમમાં કવિએ કેટલાક ઐદિક લાભ પ્રમાણેલા. કવિના વખતમાં વડોદરામાં ગોપાળરાવ મૈરાળ નામે એક ધનાઢ્ય દક્ષિણી શાહુકાર રહેતા હતા. તે જોવા ધનાઢ્ય તેવા જ મદદ દાનશીલ અને ઉદાર હતા. એમણે ઘણાં ધર્મ-સ્થાનો બંધાવેલા છે. સીનેરમાં નર્મદા કિનારે એક મોટું ગણપતિ-મંદિર અને નર્મદાનો મોટો મુદર ઘાટ તેમણે બંધાવેલા છે. એ ગૃહસ્થના ઉપાસ્ય દેવ ગણપતિ હતા. વડોદરામાં એમણે પોતાના મહાનમાં એક ગણપતિમંદિર બનાવ્યું હતું. અને ત્યાં દરરોજ સેકડા બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મભોજન અપાતું. કવિની કીર્તિ એ ગૃહસ્થના કાન સુધી પહોંચી, અને તેથી તેમને પોતાના ઉપાસ્ય દેવ ગણપતિનાં કાર્યો કવિ પાસે કરાવવાનું મન થઈ આવ્યું. એને માટે તેમણે બહુ જ માનપૂર્વક કવિને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા અને તેના બહલામાં સાંઈ વર્ષાસન બાધી આપવાનું જણાવ્યું, પરંતુ કવિ તો એક જ શ્રી ગોપીજન વચ્ચે વસી ચૂકેલા હતા એટલે એમના મુખમાંથી બીજા કાંઈની સ્તુતિનો શબ્દ નિકળતો જ વધ્યાપ્રસવ જોવા હતા. શ્રી કૃષ્ણ તરફ પતિવ્રતાની ભક્તિ રાખનાર કવિએ કાટ્યાયિપતિ શ્રીમંત

૪૪૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આનંદ શુવન

ગોપાળગન મૈગળનુ તેડુ પાણુ વિદાય કર્યું અને તેડના આનંદ
માથે નીચેનું પદ લખી મોકલ્યું —

એક વગેા ગોપિજન વડભ, નહિ સ્વામી બીજો,
નહિ સ્વામી બીજો રે નહારે, નહિ સ્વામી બીજો એક
અવર કાઇનું કામ ન હમારે, રીઝો કે ખીજો,
ત્રી કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણુ, કાગળ નહુસો કે સીજો
પ્રાપ્ત જાય પણ અન્ય કૃતિમા મન ગમે બીજો એક.
નુને મુખી દુખી જેમ ગમે તેમ નાખે, એના ગુણુનાઈ,
વિના મૂલનો ધર ગુલામ, વેચે ત્યા વેચાઈ,
એજ ગરો એથી મન માન્યુ, બીજો નવ નહાઈ,
એના અતિ અનંતાગ કાઇનો, દાસ ન કહેવાઈ એક
શ્રી કૃષ્ણ વિના શિર અનર નમે તો છેદનનો દડ,
નકરુવર વણુ નામ જપે (તો) શુદ્ધના કરે શતખડ,
અવર દેવની આશ કરે અવ ભાજે બહાડ,
અન્ય અમર દરશન દોડે પગ તો પાડુ (કુ) પિંડ એક.
હું ચાતક, જગ સ્વાતી ત્રીજી, હું જખ હરિ વારિ,
હું હારીદ કાઠી હરિ દઢ મત, ધારી તે ધારી,
અનન્ય પતિવ્રત જેને નહિ તે, મ્હારે બલિચારી,
હે ત્રી ગુરૂંવ નમવજ્યો કહે દો સત ટેક હમારી એક

આ ટેક તે પતિવ્રતાના પ્રેમનો છે ટેક વગરનો પ્રેમ નમમો છે.
એવી જ ટેક મટાતમા ભક્ત કવિ ગુનસીદાસની શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન
તરફ હતી દ્વાગમભાષાને જેમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પરમાત્મા શિવાય
બીજા કાઇને (બીજા ધર્મગનતાગને) પણ માણુ નહિ નમાવવાની
ટેક હતી એમ ગુનસીદાસજીને પણ ભગવાન ગમચંદ્ર શિવાય બીજાને

માવું નહિ નમાનવાની ટેડ હતી અને તેથી વ્રજશ્રમિમા આવી શ્રી કૃષ્ણના દર્શન કરતા કહ્યું કે,

ભણી બની જન આજકી, ભલે મને હો નાથ, ||
તુલસી મસ્તક તળ નમે, ધનુષ્યાન મહો હાથ || ✓

અને એ કવિ હૃદયની સાથે એકતાન ચક્ર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને હાથમા ધનુષ્યાન ધારણ કરી રામ લક્ષ્મણરૂપે દર્શન દીધા હતા, અને પછી તુલસીદાસજીએ મસ્તક નમા પુ હવે એમ બંને અવતારો એક જ ઇશ્વરના છતાં જે અવતારને ઉપાસ્ય માન્યા હોય તે નિરાય ગોળને માથું ન નમાવવું, એ ટેકની ખાતર કવિએ ધનાઢ્ય શાસ્ત્રકારની મહેત્યાની યુમાવી અને મનવા આવતી લક્ષ્મીને તરછોડી કાઢી એની ટેકે રાખનાના અને સાચનારા પુરુષો જગતમા જન્મલે જ ઉત્પન્ન થાય છે તુલસીદામના રામ અને દયારામના કૃષ્ણ બંને એક છતાં બંનેને મન જૂદા હતા અનેની ભક્તિમા પણ ફેર હતો. તુલસીદાસની સેવ્યસેવક ભાવની દાસ્ય ભક્તિ હતી, દયારામની પ્રિયતમ પ્રિયભાવની પ્રેમભક્તિ હતી બંનેની ભક્તિ અનન્ય હતી અને તેથી બંને મોક્ષના અધિકારી થયા હતા પરંતુ તુલસીદાસના જીવનમા પ્રભુના આક્ષાત્કારની જેની વાર્તા ચાલે છે તેની કવિના જીવનમા સંભળતી નથી તો પણ હરિને પ્રભુ સાથે હૃદયનો સાક્ષાત્કાર તો હોવો જોઈએ જ, નહિ તો હૃદયના દાહની વાણી ભરેલા કવન એમના મુખમાથી નિકળે નહિ.

કવિને આત્મમાન બહુ હતું મનુષીઓમા અને મિજનસોમા પોતાનાથી કેમ વધી જાય તે એમનાથી સહન થઈ શકતું નહિ અને તેથી પોતાના જ્ઞાન અને કળામા હમેશા વધારો કરતા રહેતા, તથા પ્રમો તે દર્શાવી આપી લોકને ચક્રિત કરતા કવિના સ્વભાવની

કસોટી કરવાનો સીનોગમા એક વખત પ્રમંથ બન્યો હતો સીનોર વૈષ્ણવોથી વસેલું સહેર છે ત્યા શ્રીમંત રોક લાવલાઇ હરજીવનને ત્યા એક વખત વૈષ્ણવ મડળીની બેઠકે હતી તેમા કવિને તથા ભક્ત્યના પરમ વૈષ્ણવ દીક્ષિતજીને પણ જોલાવ્યા હતા દીક્ષિતજી તેમના દ્રઢ વૈષ્ણવપણા માટે વલ્લભી વૈષ્ણવોમા તે વખતે ઘણા પકાતા હતા કવિ પણ મારા વૈષ્ણવ ગણાતા બેઠકમા સૌને તિલક કરવામાં આવ્યું, તેમા પહેલું તિનક દીક્ષિતજીને કર્યું આ ઉપરથી કવિને રીસ લાગી, અને તે બેઠકમાથી ઉઠી ગયા કવિએ કહ્યું કે, “ હું દિક્ષિતજી કરતા ઉતરતો છું કે, મને પહેલું તિનક ન હોય ? ” એ, એકતા વૈષ્ણવ જ છે ત્યારે હું વૈષ્ણવ છું કવિ છું, અને વિદ્વાન છું તેથી પટેલ તિલક મને જ કરવું જોવતું હતું ” કવિને ઘણું મનાવ્યા અને સમજાવ્યા પણ પછી બેઠકમા ગયા નહિ અને સીનોરમા પણ પછી ઝાઝો વખત રહ્યા નહિ કવિએ બેઠકમાથી ઉઠતી વખત નીચેની મમસ્થા કરી હતી —

ધર્મધુધર વડો વિવેક તે વેર કૌતક દીકું એક	૧
પિતા પોતાના સુતનો બ્રાત, સ્વામી તેજ પિતાનો તાત	૨
માત શ્વસુરની પોતે પત્ની, જગકે મનેતા સત્ય સપત્ની	૩
સ્વામી હરિ અગિનો તાત, સ્ત્રી કોણ નામ જમતની માત	૪
સ્ત્રીના કાજ કમળા પતિ નવ સમજાય અપદુ અતિ	૫
શ્રી ભાગવત તણી એ કયા, રખે માનતા ટીખળ વૃથા	૬
દયારામ કહે એત ચતુર, જો ગુજમા જુદિ ભરપુર	૭

આ સમસ્યાનો ઉત્તર કોઈથી થઈ શક્યો નહિ એક પુરાણીએ કહ્યું કે શાસ્ત્રમા કાષ્ઠ ઠેકાણે એવું હોય જ નહિ, કવિ તો ગપ મારે છે. કવિએ પુરાણીની ઠેકડી કરતા કહ્યું કે તમે પુરાણીઓ તો શબ્દ

મેંદે રાખનારા પોપટો છે, શાઓનો ખરો મર્મ તો અને દવિઓ જ સમજીએ. પછી લાગવતમાંથી એ ક્યાલાગ કાઢી બતાવી તેને સગાઈ સબંધ સમજાવી પુરાણીની બુદ્ધિનો ભ્રમ દાખ્યો.

કવિ શ્રીરણુછોડરાયનાં દર્શન કરવા ડોકિરમાં ઘણી વાર જતા અને ત્યાં ભગ્નપુત્ર લગાવતા: ડોકિરમાં ભટજી મહારાજ કરીને એક સારા મર્યાદી વૈષ્ણવ રહેતા હતા. તેમની સાથે કવિને સારી ગાંઠ બધાયેલી હતી. ભટજી મહારાજ બહુ ગ્રેમી વૈષ્ણવ હતા. અને નિરંતર પ્રભુસેવામાં મગ્ન રહેતા. કવિ પણ ભક્તિગાય જીવન જીવી કહાડનાર ગ્રેમી વૈષ્ણવ હતા, એટલે બંનેનો જોગ સારો મળતો, તેથી કવિને ડોકિર રહેવું બહુ ગમતું. કવિની મંડળીમાં વડોદરાના સુકતાનપુરાના કવળભાઈ પારેખ કરીને એક વૈષ્ણવ હતા, કે જે નૃસિંહજીના મેડે માહાડ ઉપર રહેતા હતા. તે પણ કવિની સાથે ડોકિર જતા.

ગુજરાતના ખીજા દેટલાક કવિઓ કવિનાં કાવ્યોનું અનુકરણ કરતા. એ અનુકરણ કરનારાઓમાં અમદાવાદના હરિભટ્ટ અને વડોદરાના પ્રસિદ્ધ કવિ ગિરધર હતા. કોઈ નવો રાગ કવિએ કાઢ્યો કે તેઓ ઝટ તેને ગ્રીધી લેતા, અને તે રાગમાં પોતાનું નવું કાવ્ય બનાવતા.

“ચાલ વહેલી અલખેલી ખારી રાધે”

એ કવિના કાવ્ય ઉપરથી હરિભટ્ટે

“ચાલ ચપલા બખુલાનની ફુલારી”

એ કાવ્ય હરિભટ્ટનું ગનાવેલું જે દયારામ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિને નામે ચઢી ગયું છે. પણ તે કવિની કૃતિ, શબ્દસ્યના, અને પદલાલિત્ય તથા અર્થગંભીર્ય ઉપરથી તરત જૂઠું જણાઈ આવે છે. તેમ જ

૪૫૦ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“ માતા જસોદા જુવાને પુત્ર પારણે ”

એ કવિના પારણા ઉપરથી

“ માતા જસોદા બોલાવે જન્મવા લાલને ”

એ કાવ્ય હરિભટ્ટનું બનાવેલું જે દયારામ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિને નામે ચઢી ગયું છે પણ તે કરિની કૃતિ, શબ્દરચના, અને પદ્ધતિ તથા અર્થગાભીર્ય ઉપરથી તરત જૂદું જણાઈ આવે છે. તેમ જ કવિ ગિરધરદાસ પણ એવા રાગને મળતા કેટલા પદ બનાવેલા છે.

દરેક મિજલસ અથવા બેઠકની સમાપ્તિ વખતે કવિ નીચેનું આશિર્વાદનું પદ બોલતા અને તેથી હું પણ તેજ પદ છેવટે વખી મારો લેખ પૂર્ણ કરે છું -

ચિરજીવીઓ સુખી રહો તુમ સકલ હરિજન
આનંદ મગળ અખડ હરિમે રહોની મન ટેક.
ભક્તિ પ્રેમ આસક્તિ, બસન શ્રી પ્રજ્ઞેશ
ગુરુ ભગવદી ભાવ સદા, દુઃખ કદા ન લેશ ચિરં ૨
કરમકાલ માયા લાય જનમ મરન જાઓ,
શુભ મતિ રહો સતત મન કુપય કશું ન ધાઓ. ચિરં ૩
સદગુન સતસંગ સદા રહો પુરન કામ,
એહી આશીષ દેત, સદા દાસ દયારામ ચિરં ૪

પડોદરાના વૃદ્ધ અનુભવી બાસ પ્રાણુચકર વૈજનાય પાસેથી મને કવિના વણા પ્રસંગો સાલળવાના મળેલા છે, તેથી તેમનો આ રથજે હું ઉપકાર માનું છું

ગુજરાતીના દીવાળીના અકમાથી

દયારામભાઈની જયન્તી.

ભગવદીય દયારામભાઈ.

વામન દ્વાદશી, એટલે ભગવદીય દયારામભાઈની જન્મ-જયન્તિ જાહેરના સુદ ૧૨ ને વાર ગુરૂ તા. ૦૪-૬-૩૦ ને રોજ માધવબાગમાં ભગવદ્ગીતા પાઠશાળા હોલમાં તેમની જયન્તિ ઉજવાઈ હતી તે પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી રા. રા. અબાલાલ જુલાખીરામ જાની, ખી. એ. પોતાના વ્યાખ્યાનમાંથી, એ સમય ટુકો હોવાથી એ બોલ ઠંજા હતા. એ વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે -

પ્રમુખ રા. રા. અબાલાલ જુલાખીરામ જાની.
ખી. એ. જું વ્યાખ્યાન.

આજે આપણે ભગવદીય દયારામભાઈની જન્મજયન્તિ ઉજવવા અને એકનિત થયા છીએ આજે તેઓશ્રીનો જન્મ થયાને ૧૫૩ વરસ અને ભગવદ્પ્રાપ્તિને ૭૬ વર્ષ થયા છે આટલા વર્ષ પીતવા છતાં તેમનું, આપણા-આપણા એટલે રસરસિયા પુરુષોનાજ નહીં, પણ સ્ત્રીજનોના, મુલાનોનાજ નહીં પણ વૃદ્ધ તેમજ આદેડ સ્ત્રી પુરુષોના-હૃદયમાં એતુ તો ઠીકુ સ્થાન છે કે આપણા સુખદુખના અવસરોએ તેમના પદો અને કાવ્યોમાંથી જ્ઞાનદની અને કદરામનની પ્રેરણાઓ આપણે હજીયે મેળવતા રહીએ છીએ.

આવા મહાપુરુષો-ભગવદ્ભક્તોની જયન્તિ ઉજવવાનો હેતુ, તેમના જીવનભરના જિજ્ઞાસા, અનુભવો અને અવલોકનોના પરિણામે જે વચનો તેમના કવનો, વા કાવ્યોમાં અકિત થયા હોય છે,

૪૫૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

તે વચનો આપણા જીવનમાં, આપણા વર્તણૂકમાં, વ્યવહારમાં ઉતરવા, એજ મુખ્યત્વે કરીને છે તેમના જીવનના એક કરતા તેમના કવનમાં અકિત થયેલા બિપદેશ ઉપર આપણે વિશ્લેષ કરીને આધાર રાખવાનો છે, બાર મૂકવાનો છે મહાપુરુષોની શક્તિ અને તેઓ જે નસ ગમા મૂકાયા હોય તે શક્તિ અને તે પ્રસંગની અનુરૂપતા આપણને હોય નહીં અને તેમના વર્તણૂકનું-ખાસ મનઃજોગને અંગે થયેલી વર્તણૂકોનું અનુસરણ કે અનુકરણ કરવા જમ્મએ તો આપણને, મરે નહીં ને માદો ચાલે' તેની પેઠે દુખ વહોરી બેવા જેવી આપત્તિમાં આવી પડતું પડે દયારામભાઈએજ ગાયું છે કે,

મોટાનું વચન સુખધામ કૃતિ રીતિએ કરીએ,

મોટા કરે આજ સો કામ આપણ તો મરીએ

આ પદમાં દયારામભાઈએ પોતાના પૌરાણિક, સામાજિક તેમજ તત્ત્વવિદ્યાના જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે પોતે જે એક નીતિનો, વ્યવહારિક વર્તનનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો તેને પુરાણ ઇતિહાસ, સસા રૂપોથી વર્ગરેમાના સન્નોટ દૃષ્ટાન્તો ઉપર દૃષ્ટાન્તો ટાકીને વધુ મજબુત કરી શ્રોતાઓના મનને આર્દ્ર અને આર્ત કરે છે ત્યારેજ તેઓ જ પે છે તેમના આના ઠોક ભર્યા અનેક પદો પ્રસિદ્ધ છે, ધણાએ જનોના જીવનમાં તે પ્રેરણાત્મક પણ નીવડ્યા છે

ભગવદીય દયારામભાઈના કવનો આપણને આપણું જીવન ઉજમાળી પ્રત્ય પરાયણ કેમ થઈ શકીએ, એ ધીખવે છે ભાતોં જિજ્ઞાસુર્થાર્થી જ્ઞાની ચ મરતર્યમ એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલી ચારે પ્રકારની કોળીના ભક્ત દયારામભાઈ હતા એમ એમના જીવનકવનથી સમગ્રપણે ઉત્તરોત્તર એક એક કોટિ વટાવી તેઓ પોતાના ઈષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં લીન થયા હતા તેમના પદો અને કવનોમાં આ

દરેક કોટિની ભક્તિના ઉદ્ગારો અકાયતા છે તેમની જ્યન્તિ આપણે સારેજ ઉજવેલી સાર્થક થાય કે નહીં આપણે તેમાં સમાયલો મોધ ગ્રહણ કરી, આપણા જીવનને ઉજમાળીએ અને કૃતકૃત્ય થઈએ

ધર્મનાડ જેવા દેશમાં મહાકવિ શેક્ષપીયર આદિની જ્યન્તિઓ કેવા મોટા પાયા ઉપર દર વર્ષે ઉજવાય છે, અને તેમના સ્મરણ ચિન્હો તથા તેમની કૃતિઓ પ્રત્યે કેવો આદર દાખવાય છે એ પણ તેટલુંજ મળીતું છે આપણે અહીં એમાંનું કશુંએ થતું નથી આ ધણુંજ દિલગીરીભર્યું છે આવા જ્યન્તિ પ્રસંગો મહાપુરુષની સાહિત્યકૃતિઓના વાચનવિચારણાથી ઉજનાય તો તેનો રેતુ સિદ્ધ થાય, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે

ભગવદ્ગીય દયારામભાઈએ શુ ગાર ગાયો છે, અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે કહું તો પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની પ્રણયલીલા ગાઈ છે, ઉડા આતર નાદથી જાણે પોતેજ શ્રીકૃષ્ણની પ્રણયિની ગોપી હોય તેવા હૃષ્ણ તનમનાદથી ગાઈ છે એ સ્વાનુભવનું નિવેદનજ જાણે હોય એમ એ સ્ત્રીલાની આર્દ્રતા અને આર્તલાનથી સમજાય છે કેટલાક ચોખલીયા સુધારકો એથી સુગાઈ હોં છે તેમણે કાઈ એકલો શુભારજ ગાયો નથી, તેમના કા થોમાં શુભારસાહિત્ય ભાગ્યેજ પાંચમાં કે છઠા ભાગનું છે

પરંતુ નીકળોરો એ જૂલી જાય છે કે દયારામભાઈ વૈષ્ણવ હતા વદનભસ પ્રદાયના વૈષ્ણવ હતા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના સાચા ઉપાસક હતા અને વદ્ધભસ પ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તેમને સર્વથી નિશ્ચય ઘટ્ટ હોઈને તેને પોતાના જીવનન્યવહારમાં ઉતારવા એ તેમનું લક્ષ્ય હતું ભાગ્યવશ મા પ્રત્યેક ધાર્મિક આર્યનું પરમ લક્ષ્ય પ્રભુ હોય છે આર્ય માત્ર પોતાની નિઘા કરના રૂચિ વગેરેનું સમર્પણ પ્રભુતેજ કરે છે તે એ સૌનો ઉપયોગ-કલ્પ કોટિનો ઉપયોગ પ્રભુ અર્થેજ કરે છે સ્વરૂચિ અર્થે થયેલી પ્રવૃત્તિમાં જોટલો ગસ અને નિપુણતા

૪૫૪ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

રેડાતા નથી તેથી શતગણો, રે પૂરે પૂરે રસ અને નિપુણતા પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુને સમર્પવાને કરેલી કૃતિ અને પ્રવૃત્તિમા રેડાય છે. આથી આપણા મદિરો કના, રૂચિ અને વિદ્યાના ધામ ધર્મ પડેલાં છે પ્રાચીન કાળની પ્રકૃતિની મુદર સોભા, આત્માદક સુગારસામગ્રી, ઉત્તમ સંગીત, ઉત્કૃષ્ટ નૃત્ય, ગસરસતી ભોજન સામગ્રીઓ, ચિત્રપદ્ય રંગકના, એ સૌ આર્યમદિરામાથી, દેવમૂર્તિઓ ઉપરથી આપણને સાપડે છે, કારણ તે તેના જાણકારો અને નિપુણોએ પોતાના હૃદય રેડીને પોતાના ઈષ્ટ પ્રભુની મૂર્તિને અને તેના ધામને ઉત્કૃષ્ટ રીતે શણગારનામા પોતાની વિશિષ્ટ શુદ્ધિ અને શક્તિ સૌ સાધનસામગ્રીને પણ ઓપારી નાખી હોય છે.

દયારામભાઈએ પોતાનું જ્ઞાન, પોતાનો અનુભવ અને પોતાના વ્યાવહારિક અવલોકનનો સચ્ચ પોતાના ઈષ્ટ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગુણ ગાવામા, તેમના ગુણ અને લક્ષણોને બોધ પોતાના શિષ્યો અને ભાવુક શ્રોતાજનોને કરવામા જીવનની સાર્થકતા માની છે એજ એમના જીવન અને કવનનું લક્ષ્ય હતું શ્રીકૃષ્ણ તેમના પ્રિયતમ પ્રભુ છે પોતે એ રાસેશ, રસરૂપ પ્રભુ-સ્વામીની ગોપિકા છે એવી ભાવનાથી, તદ્દલીન આસક્તિથી તેમની સાથેના ગસાનુભવના, સુખાનુભવના, પત્નીને યોગ્ય વ્યવહારો વિયોગવિરહ અને મયોગથી મનની આર્દ્રતા, આતુરતા, આર્તપણુ અને આનંદ એ સૌના જે અનુભવો થયા, તે વર્ણવ્યા છે એ કાંઈ અપાત્ર શુષ્ક ટીકાખોરો માટે તેમને લખ્યું નથી તેમના પદો અને આખ્યાનોમા આવી જાગતના ઉલ્લેખો છે તેમણે તે પોતાને ગોપી સમજી પરમપ્રેમારૂપદ ગોપીજનવસ્તભ માથે રસાર્દ ધર્મ તદ્દપતા અનુભવી છે અને તે પોતાના પાત્ર શિષ્યો અને શ્રોતાઓને અર્થે એ મડળીના સદુપયોગ માટે પ્રકટ કરી છે. શ્રીમદ્ભાગવતમા રાસપદ્યાખ્યાનીને અતે સુકેવજી સાનુ જ કહે છે.

વિકીરિતં મજવધૂમિરિદં ચ વિષ્ણોઃશ્રદ્ધાન્વિતોડુનુશ્રુણુવાદથ વર્ણયેથઃ

મર્તિ પરં મમવતિ પ્રતિભમ્ય કામ હ્યોગમાન્વવચિતોત્યન્ત્રિણ ધીરઃ ॥

(ભા. દશમ સ્કંધ અ શ્લો.)

મજવધુઓ-ગોપીઓ સાથે વિષ્ણુ-કૃષ્ણે આ જે વિવિધ ક્રીડાઓ લીધાઓ ખેલી છે તે જે પુરૂષ મુમુક્ષુ ઝી વા પુરૂષ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી મુક્ત થઇને સાંભળશે તે ધીર પુરૂષ ભગવાનમાં પૂરેપૂરી ઇચ્છાપૂર્વક ઉત્તમ-પરા ભક્તિ પામશે અને સવેળા પોતાના હૃદયના (કામવાસના રૂપી) રોગને નિવારશે.

દુઃકમાં માત્ર ભક્તને હિંદસીને. સ્વાર્થનેય સંકુચિત પ્રમાણમાં પાત્ર શ્રોતૃવર્ગના પરમાર્થે આવા ભગવદીય ભક્તોની વાણી નીકળેલી હોય છે.

પરલોકપ્રાપ્તિ-ઐહિક અબ્યુદયની સિદ્ધિ સાથે ઐયસની સિદ્ધિની વાંછના હરેક આર્થને રહે છેજ. ઐયઃ સિદ્ધિ સર્વથા ઐયણીય-ધર્મિજ-વાળેગ છે. તે આદર્શ-લક્ષ્ય રૂપ હોઈને પ્રવૃત્તિનું તેના અંગની લોકૈ-પણા અને વિતૈપણાનું વિસ્મરણ કરવું, વા નાશ કરવો, અને નિવૃત્તિ સાધવી, અને સાચી નિવૃત્તિમુખ પામવું એજ ધર્મ્ય માર્ગ આર્થજન માટે રેખાયલો છે.

ઐયસની સિદ્ધિ સંસારમાં રહીને સાધવા માટે તણ માર્ગ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, સર્વ માન્ય થયેલા છે. પહેલા બેની સંકુલતા. વિકટતા સામાન્ય પ્રાટિના મનુષ્યો માટે હોવાનુ સમબળવતાં અનુભવી આચાર્ય, અને મહંત સંતોએ ભક્તિમાર્ગને વિશેષ પ્રધાનતા આપી છે. શિવશક્તિના આરાધન એ ભક્તિ છે, પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે તેને સર્વાંગ કરી છે. તેમણે જો કે કર્મ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો કાયમ ગાળી પણ ભક્તિ, અનન્યભાવભરી ભક્તિથી પ્રભુપ્રાપ્તિની સરળતા, સર્વોત્કૃષ્ટતા તૈત્તિરીય ઉપનિષદના રહ્યો વે યઃ એ વચનમાં ઉદ્દિષ્ટ પરમાત્માના

૪૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્નર જીવન.

રસ રૂપ—આનંદ સ્વરૂપ, નિરવધિ નિરૂપધિ આનંદ સ્વરૂપ—તેા અનુભવ, ભગવદ્દરસમાં નિરતિશય નિમગ્નતા એ ભક્તિની ઉત્તમોત્તમ દરા સીકાર્થ છે. આનંદમય પ્રભુ માથે રમણુ કરવું, તસ્તીન થવું, આલોકનું નિતાન્ત વિરમણુ થાય એવી પ્રેમસમાધિ સાધવી, એ પરાભક્તિનું ઉદ્દેશ્ય લેખાયુ છે.

એ રમાનુજમ્માં ટૂંગારને પ્રધાન રથાન સ્વાભાવિક રીતે મળ્યું. પતિપત્નીની તદ્દૂપતા. તેમ જીવ-ધ્વજની તદ્દૂપતા, એકરૂપતા સર્વેક્ય બની. ટૂંગારે વિષ્ણુજી એવું નાટ્યચાત્રના વિધાતા ભરતના રસ-ચાત્રનું વિધાન છે. તેમ ક્યમો મક્તિ ટૂંગાર એ વચન મેધશ્યામ શ્રીકૃષ્ણને અનુસક્ષણું ગણાયુ છે અને શ્રીકૃષ્ણની પરમપ્રેમારૂપ વિશ્રુતિની પ્રણયધીલામા તસ્તીન થનાર ભક્ત પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે. શ્રીમદ્ભાગવત મુખ્યત્વે ભક્તિ પ્રતિપાદક ગ્રંથ છે. દશમસ્કંધ તેનું નવનીત છે. તેમા શૃંગારરૂપ વિષ્ણુ એટલે શ્રીકૃષ્ણને યગારરસના અધિગતા વર્ણવ્યા છે ગોપીજનોને એ રસની પાત્ર લેખી છે. તેમા ગોપીઓને વસ્ત્રહરણ, દાણુ કીવા, રાસકીના આદિથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતી, મર્વપ્રપચ માત્રને વિસારતી, શ્રીકૃષ્ણમા તદાકાર થયેલી વર્ણવી છે.

પામર માનવદષ્ટિ દોષ જોવાને સામાન્ય રીતે ટેવાયની હોય છે. તેને પ્રકૃતિ જ એની પડી ગયેલી હોય છે કે તે જગતમા એક પૂજ્ય થયેલી વ્યક્તિની પ્રથસામાં જોટલી ખૂપતી નથી તેટલી તેની નિંદાના અવલુમા રાચે છે. આવી કેવળ દોષ જોવાની દષ્ટિ તેમ રૂત્તિએ ધણાક, કેટલાક નિષ્કલંક સાધુ જીવનોમા કવ કોનાં અસૂમ્ય આરોપણુ કરેલા છે. મારી સમજ તેમ અવલોકનથી મને પાકે પાયે લાગે છે કે ભગવદીય દયારામભાઈને આથી ભારે અન્યાય થયેલો છે.

તેમના જેવા ભગવદીય વૈષ્ણવ ભક્તનું જીવન સર્વથા નિષ્કલંક,
શુદ્ધ કુદન સમુદાય હોય છે જેમણે ૭૫-૭૬ વર્ષનું દીર્ઘાયુષ્ય
ભોગ્યું, જેમણે માતૃપિતાઓ કરેલું વેવિશાળ તોડ્યું અને આગરણુ
બાન ચલાવ્યારી રહેવાનું વ્રત અંગીકાર કર્યું, જેમણે ત્રણ ત્રણ વાર
લઘુ અને મહાગાનાઓ વર્ષો વર્ષ ત કરી, જેઓ પોતાના કાળમા
• ભક્તારૂપે, કવિવર રૂપે અને મહાત્મા ગુરૂરૂપે પણ પૂજાયા, તેમ હામ
હામ સત્કારાયા, જેમને તેમના ગણના સતમહતો પણ જેવા
ડબોઈ-ચાહોદ પધારતા, તેમ પોતાના ધામમા પધારવા નિમત્રણુ
આપતા, જેઓ આરૂઢ પુણિમાર્ગીય મરજાદી વૈષ્ણવ હોવા છતાં
સામાન્ય બાવુક જનસમૂહોમા ઉંચી કક્ષાના ભક્ત તરીકે પકાયા
હતા, અને જેમની સુદર, મનહર પદાવનિઓ ગુરૂવચન તરીકે કંઠે
કરાતી અને અનેકોના સસારતાપથી ઉકેલેલા જીવનને ઉજમાળતી,
જેઓને તેમના જીવનકાળમા જ નહીં, પણ તેમના અવસાન પછીના
આ પોણોસો વર્ષના ગાળામાયે ગુજરાતનો સદાચારી, સતીભાવનાળો
ઓ વર્ગ અને પુરુષવર્ગ 'દયો' નહી પણ દયારામભાઈ તરીકે
અતરથી સન્માને છે, જેમની વાણીનું ઓજસ અને પ્રજ્વલ્ય સૈકુ
ચના આજુ છતાં આખા પડયા નથી પણ નિદક દીકાકારોની
તીપ્પી શરાણે ચઢ્યા છતાં હજીયે ઔર દીપી ઉઠે છે એવા મહાનુ-
બાવી કવિનું ચરિત્ર કહેવામા આવ્યું છે તેવું કનકિત હોયું સંભવત્
નથી તેમણે પોતે પોતાના પદો અને આખ્યાનોમા જ્ઞરભાવ-
વ્યભિચારને ખૂબ નિષ્ણ છે, એ પણ અહીં વિસંગુ બોધવું નથી

૨૪ સાક્ષર યોગોવર્ધનરામભાઈ 'દયારામના અક્ષરેહ'મા
(પાનું ૬૩) સાચું જ કહે છે

'તેના (દયારામની કવિતાના) શુદ્ધ ગ્સના ભોગી તો પિરનજ
છે એક કાળે જેની ગરબીઓ ચારૂચરથી તે સુગત મુનર્ધ મુધીની

૪૫૮ મહત્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ઓઝો કિન્નરક ઠેથી પ્રસિદ્ધપણે હોડ્યોક ગરબે મળીને ગાતી હતી અને ધરમા હરતા ફરતા પણ ગાતી હતી અને જેના પદ અનેક ભકતોને રસમા લાય પમાડતા હતા અને ઓતાવડતાઓના હૃદયમા કવિના હૃદયનુ આવાહન કરતા હતા, તે કવિના આવા વિકસિત કૃતિદેહને સ્થાને હવે માન પુસ્તકોમા સકુન્નિત કૃતિદેહ અને તે પણ અપકૃતિના ક્ષકવાળેઃ યર્ષ હાનમા માન અસ્તિત્વજ ભોગવે છે."

દયારામભાઈના જીવનમા કવકના આરોપણ કરનારાઓના ત્રણ નણ વર્ગ અને અનુભવવી જણાયા છે એક તો કવિશ્રીના પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સપ્રદાયની પોતાના સમયમા નીકાપાત્ર ફરેલી રિથતિ ઉપરજ સૌથી વિશેષ ઝોક મૂકનારો તેમ તે કાળે શ્રુગારના વર્ણુનેાને અનીતિ જગવનારા ગણી નિદનારો ચોખ્ખલિયો સુધારક વર્ગ ખીજો વગર જાતિ અભ્યાસે, તેમ વગર જાતિ તપાસે ગતાનુ-ગતિક રીતિએ સુધારકોના વેણુને પોપટ પેરે વઢી જાણુનારો વર્ગ, અને ત્રીજો, અન્ય દેશી અને ભાષાના શ્રગારવિષયોને વર્ણુવનારાઓઃ ખુબી વિષયી હોવાની પોતાની જાણુનું, એમા શુ, એ તો વાસ્તાવિકતા કહેવાય, એ જાનથી આરોપણ કરનારો વર્ગ

મારે ઘણીજ દિક્ષગીરી સાથે કહેવુ પડે છે કે પ્રથમ ૨૧. કવિ નર્મદાશ કર તેમની શ્રુગાર રસથી પ્રચૂર પદાવનીઓમા શ્રવણ અને વાચનથી દોરાઇને ધ્રિજીજ કવિવર ખાયગનની કક્ષામા, દયારામ-ભાઈને મકવાનુ સાહસ કર્યુ હતુ દયારામભાઈના તે કાળે તેમને હાથ લાગેલા શ્રુગારી પદોને આધારે તેમ તેમની જીવનશીના સખધી કેટલીક મ્હેતાકહેતીના આધારે અને સન્નેગીયા નિદાખોગ લોકવિધાનો ને આધારે કવિ નર્મદે આ સાહસ કર્યુ હતુ મહારાજ લાયમક્ષ કેસે તે કાળે ઉભા કરેલા વાતાવરણે આ નિદાખોરીને ટેકની અને પોતાને ચોખ્ખીયા કહેવડાવતા સુધારકોએ તેના હોસે હોસે પસારો

કર્ચો. આમા કેટલુંક સ્વાનુભવનું પણ આરોપણ થયું છે, એમ કહું તો તે ખોટું નહીં લેખાય પણ મારે કહેવું જોઈશે કે ભગવદીય દયારામભાઈની કવનપ્રવૃત્તિ કેવળ શૃંગારી પદોમા જ ગોધાઈ રહી નથી મારા પોતાના સંપદોમા આ કથન કહેવાને બદલે સ્વ-સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામભાઈનાજ વચન હું ટાકીશ તેઓ "દયાગમન-અક્ષરદેહ"મા (પાનુ ૫ મુ) કહે છે

" પદ્માત્મક ભાગમા એક ભાગ ગુજરાતી ભાષામા છે, તે એક એવડોજ ભાગ હિન્દી, વ્રજ, અને મરાઠી વગેરે ભાષામા છે, અને તેમા મુખ્ય ભાગ હિન્દી છે ગુજરાતી ભાષામા વધુ કાવ્યો, ગરબીઓ અને પદો છે હિન્દી કાવ્યોમા ભક્તિ, નીતિ અને ધર્મ ઉપગત ભક્તિથી અમિશ્રિત એટલે શ્યામનો ભાગ પણ છે ગુજરાતી કાવ્યોમાં કેવળ શૃંગારનો ભાવ નહીં જોવો છે. પદોમા ધર્મ, નીતિ, વૈરાગ્ય અને શૃંગાર વિનાની ભક્તિ એટલે કેવળ ભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણ ચરિતના કેટલાક પ્રસંગો ધર્મ નીતિ અને વૈરાગ્ય-આ સર્વ વર્ત્તા ઓછા લઘુ કાવ્યોમા છે "

મારે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કવિશ્રીએ મુખ્યત્વે ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષામા કાવ્યસાહિત્ય વિષુત પ્રમાણમા રચ્યું છે તેનું પૂર નાનામોટા મળીને ૧૨૫ મથો જોટલું થાય છે તેમાનો ભાગજે સાતમે કે દશમેય ભાગ શૃંગારી પદોનો હશે મે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ કરિશ્રીના ટીકાખોરોએ જેમ માખી સુંદર દેહના ચાદા ઉપરજ એસે જેમ મણિમય મહિમા કાઢી છિદ્ર શોધે, તેમ દયારામભાઈની કૃતિઓમા અતિ બહુન અશે તરવરતો ભમ્તિગ્ન, ભક્તના હૃદયની આર્દ્રતા અને આર્તતાને નિરૂપનારો અર, તેમ ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ લક્ષમા ન લેતા, માત્ર કવિ નર્મદાશકર અને અન્ય ટીકાકારોએ જેમેના શૃંગાર ભાગમાજ તેમની ચાચ ખુપે

૪૬૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ગઈ. આમ મારે ધણીજ દિલગીરી સાથે ક્ષમા વિના ચાલે તેમ નથી, બાકી કવિશ્રીના કાળમાં અને તે પછીયે જનતાનાં હૃદયના અનુભવીઓનો અનુભવ ખીજુંજ કહે છે. સા. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના શબ્દોજ આના સમર્થનમાં હું ટાંકું છું: —

“એ બે (નરસિંહ અને દયારામ) કવિયોના અનુભવ, એ બેનાં હૃદય, એ બેની જવાબદારી, બંન્નાં સુધી લોક ભક્તિરસના આરનાદ કરતા ત્યા સુધી પૂજતાં અને તેમનો કીર્તિદેહ પુરૂષોને તેમ સ્ત્રીઓને, વૃદ્ધોને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય લાગતો. એ કીર્તિદેહના અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજકવર્તને સ્વાદનીય, પથ્ય ઐયરકર લાગતા. માતાપિતાના અને સ્વામીઓનાં દેખતાં તેમના શૃંગારપરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કોઈને એ સ્ત્રીઓનાં ગાવાના પદાર્થોમાં કોઈ શબ્દ વર્ણ્ય લાગતો ન હતો અને કોઈના અવલુંમાં કે હૃદયમાં અપવિત્રતા પેસતી ન હતી. કેવળ વસ્તુ ભાવથી ભરેલા બાળકોનાં હૃદયમાં પોતાનું વય મમે તેવું છતાં માતાપિતાના દમ્પતિ ભાવ વિષયે તક સરખો ઉકતો નથી અને પોતાના જન્મવિધિના ચિત્રની રેખા પણ તેમની જુદીમાં દોરાતી થી. તેમ આ બે કવિઓ પોતાના યુગમાં લોકની દૃષ્ટિએ યુરૂપે પૂજનીય વસતા અને તેમના ઉદ્ગારોમાં પવિત્ર ભાવનાઓજ રોધાતી. એ યુગ ગયો અને બીજો બેઠો છે ભાવનાને રચાને વ્યવહાર, જુદી, અને તક પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. આવા યુગમાં આ કવિઓના કીર્તિદેહ ધ્વસ્ત થઈ અપકીર્તિ દેહ બધાય નહિ, એજ આ યુગનું લાગ્ય ગણના જેવું છે.” (જુઓ: દયારામનો અક્ષરદેહ પા. ૯૫-૯૬)

માજપત માન તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૦

પરિશિષ્ટ ૧ લું

લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈના ઉપર કડીના એક વૈષ્ણવે લખેલો ૫૪

માત ખીતા શીર સીરોમણી

ભાઈ દયારામભાઈની સેવામાં

કડીથી દાસાનુદાસ ચરણુરજ હરજીવન ખાળાના
સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ ત્યા જે અંગીકાર કરવા
અત્ર આપની કૃપા વડે કુશળ છુ આપણી કુશળતા
પત્રનો સદા નીરંતર અભીલાષી છુ વાસતે પોતાનો
દાસ જાણી કૃપા પત્રદ્વારે સંભાવના લેવી. હું તો
રંક જીવ આપને આધારે રહો છુ માહારે તો સરવે
વાતે આપ વીના બીજે કોઈ નથી મને જે રીતે
આપનો જાણો છો તેજ રીતે જાણવો માહારા ઉપર
સદા ક્ષમા રાખવી હું તો કણુ માત્ર આપના ચર-
ણારખંદનુ સ્મરણુ બુલતો નથી માટે એહેવીજ કૃપા
કરે જવી જે માહણી ચીત સદા નીરંતર આપની
સેવા વીશે તદખર રહે એજ વીનંતી.

સંવત ૧૯૦૨ ના ચઈત્ર સુદ ૯ રવીવાર.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ
પરિશિષ્ટ ૨ જી.

ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ

પ્રત્યોત્તરમાધિકા નામના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાથી

મન શી રીતે જીતાય ?

વળી શિષ્ય બોલ્યો કે હે મહારાજ, આપે મુને શ્રીહરિસબધી
સ્વમાનુભવ સાચો યુક્તિદષ્ટાન્ત વેદ્યાજ્ઞને વચને જતાવો, તે મારા
હૃદયમા એકું, પણ વળી એક મુને સન્દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપ
પ્રત્યે હું વિનંતિ કરું ॥ કે શ્રીહરિના રૂપનુ ધ્યાન ધરવા બેસીએ
છીએ, તે સમય મન તે ધ્યાન વિષે મોટું વિદ્ધ નાખીતે કરેશ,
કુર્તક ધણા ઉદય કરે છે, એ આલે બીજી શુભકૃતિ કરતા પણ
અશુભ વાસના ઉઠે છે એ આન્તરક્રેશ ક્રોધને કહેવાતો નથી, એ
કુખ મટવાનો કાઈ ઉપાય હોય તો મુને કહો. એવું સાબળીને
શ્રીગુરુદેવ બોલ્યા કે હે તાત ! તે એ વાત અમને પૂછી તે કંઈ
બોલી નથી એ કલેશ તો આન્તરમા સર્વને હોય છે, પણ
હરિભક્ત સમજી હોય તેને વિશેષે થાય તેનું કારણ કહીએ તે સાબળ
કે—હરિનું ધ્યાન, ચિન્તન, મનન, સ્મરણ જે કરવું તે તો એક
ઠેકાણે મન સ્થિર હોય ત્યારે થાય તે મન તો અતિશય ચચત છે
મહામલિષ્ટ છે, અગ્રાજ છે તે શ્રીભગવદ્ગીતામા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર
પ્રત્યે વિનંતિ કરી છે તે વચન—

ચञ्चल हि मन कृष्ण प्रमाथि बलवद्दहम्

तस्याह निग्रह मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।

ત્યારે શ્રીભગવાને એટલો ઉપાય જતાવ્યો તે વચન—

अभ्यासेन हि कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

તે જે ઉપાય શ્રીગ્રંથએ જતાવ્યો તે વાત તો સત્ય જ છે. અહિં ગુલ્લ શું હાર્દ છે તે કામના સમજ્યામાં નથી આવતું તે તું વિચાર કે મોટા મોટા યોગિ મુનિ વૈરાગ્ય ધરીને અભ્યાસ ધણાએક કાલ લગી કરે છે, પણ તેનું મન વશ નથી થાતું, તે કેમ જાણીએ ? કે-અપસરા આવી છલાવે છે, ત્યારે તે છલાવે છે, અને હમરો વર્ષનું તપ ધૂલ મેળવીને ચાલી જાય છે, તે મોટા મોટા પાછળથી પરતાય છે, પણ તે સમય મનસ્વિર નથી રહેતું. જો રહેતું હોય તો શીદ જગાય ? માટે નથી જ રહેતું. વળી ધણા કાલ લગી યોગ સમાધિ કરે છે, અને યજ્ઞી સમાધિ ઉતરે છે, ત્યાં તોએ પછી પૂર્વ મનની વૃત્તિઓ હોય તેની તે લઈ ઉઠે, ગોગે કરીને પણ મનવૃત્તિઓ ચમતી નથી, તે યોગવાશિષ્ઠ ગ્રંથમાં લખ્યું છે તે કિચિત્ તેમનું કહી દેખાડીએ છીએ, તે તું સાંભળ કે-એક મોટી કાઈ એક ગૃહસ્થીને ઘેર શિક્ષા લેવાને ગયો હતો તે ત્યાં રસોઈ સઘળી થઈ હતી, પણ કંઠી એક બાકી હતી. ત્યારે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હે મહારાજ ! લગારેક એસો, કંઠી ધાય એટલી વાર છે, ત્યારે તે યોગીએ વિચાર્યું જે એટલી વાર જુથા ખોદીએ તેથી ભગવદ્ધ્યાન કરીએ તો સાર. એમ જાણીને ધરમાં એકાંત સ્થલ અધારામાં પાછળ હતું ત્યાં ખેસીને તે યોગીએ ભગવદ્ધ્યાન કરવા માંડ્યું, તેથી ચિત્ત ધ્યાનમાં લાગી ગયું. તેને સમાધિનો અભ્યાસ હતો તે સમાધિ થઈ ગઈ, પછી સમાધિ ઉતારવી પોતાને વશ રહી નહિ. તે પેલી કંઠી થયા પછી પેલા ગૃહસ્થે તો તે યોગીને ઘણી હક્ષિ મારી, તેના મઠમાં સઘળે શોધી આવ્યા, પણ તે યોગી ન જડયા. ત્યારે હારી કરીને તે ગૃહસ્થના પરનાં સર્વ જમ્યાં, પછી ભગવદ્ધ્યાનએ તે ગૃહસ્થને ઘેર એ ચાર ધાસનાં ગાડાં આવ્યાં, તે યોગિ બેઠા હતા. તે ધાસ ભરવાનું હતું, ત્યાં અધારે યોગીને દીકા નહિ, ને જાણુ ધાસ ત્યાં નાખ્યું,

પછી કેટલાએક દિવસે હરીચંદ્ર થકી તેમાં અગ્નિ પડયો, પછી તે ઘાસને સંબંધે સઘળું ઘર બળી ગયું. ને જોડેનાં ઘરો પણ ઘણાં એક બળ્યાં, પછી ત્યાં ઘણાએક વર્ષે વીતી ગયાં ને ઉગ્ગડ પડ્યાં ને જે ચાર પેઢી પછી તેના કુલમાં કોઈ પુરુષ ધનાઢય નિપજ્યો, તેણે ત્યાં પાછું ઘર કરવા માંડ્યું, તે ઘણીએક પૃથ્વી ચઢી ગઈ હતી. તે ખોદતાં ખોદતાં ઘણુંએક ઉકુ ખોદ્યું. ત્યારે પેલા યોગી નીકળ્યા. તેના યોગબલે કરીને તેવું ને તેવું ચરીર રહેલું જોઈને કેટલાએક ડાહ્યા મનુષ્યોએ કહ્યું કે એ કોઈ યોગી હશે, એના મસ્તક ઉપર માખણ ધસો; તે ઘણીએક વાર માખણ ધસતાં સમાધિ ઉતરી, ત્યારે તે યોગી ખોલ્યા કે-કહી ચર્ધ ? એજ રીતે.

એક નંદુવાને સમાધિ કરતાં આવડતી હતી, તે તેણે કોઈએક એક રાત્રીને ત્યાં ઘણાએક નંદુવા મળ્યા હતા. તેમાં તે નંદુવો નવેલ ખેલ બતાવીને હું ઘોડો માગીશ, એવી ઈચ્છા મનમાં રાખીને સમાધિ કરી, પાછલા યોગીની પેઠે પરવશતા ચર્ધ ગઈ, પછી મણે કાલે પેલા યોગીની પેઠે સમાધિ ઉતરી ત્યારે તે નંદુવો એમ ખોલ્યો કે-ઘોડા હું હોં પાઉં. એમ એવી વાતોના ઇતિહાસ તો ઘણા છે. પણ ઘોડામાં સમજી લેજો કે યોગ થકી પણ મનની વૃત્તિ નથી સમતી, પછી અભ્યાસ તે કોઈ કેટલો કરશે ? માટે એ મન તો ભગવાન પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમા કૃપા કરી દઈ લગાડે ત્યારે જ લાગે, બીજો ઉપાય નથી. વળી એક વાત કહું તે સાંભળ. કે શ્રીભગવદ્ગીતામાં શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુનને એમ પૂછ્યું કે-હે મહારાજ ! મન તો નીચી વાતમાં પડતાં બીહો છે, તેને જોરાવરી અધર્મકાર્ય નીચવસ્તુમા નાખીને કાણુ બ્રહ્મ કરે છે ? જો પોતાની મેળે બ્રહ્મ યતું હોય તો પાછળથી પસ્તાય સીદ ? માટે પોતાની મેળે બ્રહ્મ યતું સંભવતું નથી. ત્યારે આપ એમ કહેશો કે-પૂર્વના અનુચિત

કર્મ કરેલાં છે તેનું એ ફલ છે તે પણ મોટાને પૂર્વનું અનુચિતકર્મ સંભવતું નથી, ત્યાં તે મોટાને પણ એ દુઃખ તો છે એ સન્દેહ રહે છે, તે એટલો નથી ત્યારે આપ કહેશો કે મોટાને ન હોય તો અર્જુન થકી મોટું કાણુ ? તે એ દુઃખ અર્જુનને વીતવું હશે ત્યારે જ એ પુણ્ય હશે તો. માટે એ કાર્ટિક સાધને પણ મન તો વશ નથી જ થાતું, તે કેવલ આપની કૃપાબલે જ થાય; તે હે પ્રભો ! આપની કૃપા પણ ઉપાયવશ નથી, એક સાચી દીનતા તમારી કૃપાનો હેતુ છે, તેવી દીનતા તો આપ આપો ત્યારે આવે; એવું વિચિત્રમથમાં શ્રીગુસામજીએ કહ્યું છે તે વચન.

यदैन्यं त्वत्कृपाहेतुर्न तदस्ति ममाण्यपि ।

त्वं कृपां कुरु राघवेश यथा तदैन्यमाप्नुयाम् ॥

માટે હે શિષ્ય ! વિચારતા કશું જીવના હાથમાં સાધન નથી, તે છુને દષ્ટાન્ત ખતાવું તે છુ વિચારીને કે-મજવનિતાઓમાં શું સાધન હતું ? પણ પોતે પોતાની મેજે કૃપા કરીને કાર્ટિકર્ષણ લાવણ્યરૂપ શ્રીગોપીજનને દેખાડીને પોતાના રૂપમાં તીહાના (તેમનાં) મન આસક્ત કર્યાં તે કેવા કર્યાં ? કે બલાતકારે એથીને, પ્રપચમાં નાંખે તદપિ ન પડે, એવા લોભાયા એ રીતે પ્રભુ કૃપા કરીને જે ભક્તવતું મન પોતાના સ્વરૂપમાં દલ લગાડે ત્યારે જ લાગે, તે લાગ્યું કેમ જાણીએ ? કે-પ્રપંચની વિસ્મૃતિ સદજ ચર્ષ જાય. એવું સમજી લેજો ત્યારે છુ વળી કહેશે કે-મન તો સ્થિર નથી રહેતું ને માનસિક કુટ્ટિઓ અકથિત થાય છે. તે કાર્ટિક પ્રાવશિતે મટે નહિ એવી, ત્યારે એ જીવને પ્રભુ પામવાનો દિવસ ક્યારે ? તે વાત તો ખરી, પણ આ કલિકાલમાં એટલો મોટો ગુણ છે કે માનસિક પાપ ન લાગે માનસિક પુણ્ય તો લાગે. વળી કલિયુગમાં એક મોટો ગુણ છે,

૪૬૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

સત્યયુગમા તો એક જણ પાપ કરે તે બધા સગા કુટુંબને લાગ્યું
તે આ કલિયુગમા તે પ્રમાર નથી, જે કરે તેને જ લાગે

મન શી રીતે જીતાય ?

કલો કૃત્યેવ લીપ્યતે રૂત્યાદિવચનાત્ ।

વળી તુલસીદાસ ભગવદીયે પણ શ્રીરામાયણમા લખ્યું છે તે (ચોપાઈ)
યહુ કલિજીગડે પ્રખવ પ્રતાપ-માનસ પુણ્ય લગે, નહિ પાપ;

વળી કલિયુગમા મોટો એ શુભ ૩ આખા જન્મમા એક
વાર પણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ચરણારવિન્નું ધ્યાન કર્યું હોય તો તેને સ્વપ્ને
પણ મમદ્ભવનું દર્શન ન થાય ત્યાં સ્લોક—

।સઠ્ઠમન કૃષ્ણપદારવિન્દ્યો ।

વળી એક વચન કહીએ તે સાભળ સ્લોક—

કલેર્દોષનિધે રાજન્ નાસ્તિ લોકો મહાન્ ગુણ ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસદ્ગ પર યજેત્ । સ્કન્ ૧૨-૩-૫૧

વળી એક ખીજ વાત પણ છે કે શુ શુભકૃતિ કરતા દેવતાને
તથા અદેવ જે અસુર તે ધણા વિદ્ધ કરીને મન પ્રષ્ટ કરે છે તેનું વચન

ત્વા સેવિતા સુરકૃતા વહધોન્તરાયા ।

વળી પુરાણાન્તરે વચન છે સ્લોક —

કોટિ ધનુર્ધરગેતાયા તદર્ધ જાદ્ધવીતટે ।

તદર્ધ હરિસેવાયા તદર્ધ દક્ષિણે કરે ॥

એમ અસુરજન વિદ્ધ તો કરે પણ તે વિદ્ધ દેખીને હરિસ્મરણ
મુકી ન દેવું તે હરિસ્મરણના જન્યથી એની મેળે તે શાન્ત પામે
વળી એક વાત કહીએ તે સાભળ કે પૂર્વે અનેક અધમ અનતાર
પામીને ધણા કુત્સિત કર્મરૂપી મોટો ઉકરડો થયો છે તેની ઉપર
હરિસ્મરણરૂપી અગ્નિ પ્રગલ્ભ મુક્યો છે તે બગતો બધ છે તે ખોટી

વસ્તુ બળતી બળ છે, તેની દુર્ગંધ ઘણી ઉઠે છે, તે રૂપી મોરો મૂર
પણ થાય છે, તે સ્મરણવાળાને ધણુ અકળાવે છે. તે અકળામ
દેખીને જો હરિસ્મરણ મુકી દે તો તે તુરત અકળામણ રાખે ત
ખરૂ, પણ પેલો ઉકરડો કાચો અગ્નિ હોલવાય પછી રહે. તે ક
મોગવેલો પડે, માટે એ કુતર્ક ઉઠે તદ્દપિ હરિસ્મરણ મુકવું નહિ
જેમ કાંઈ એકના હૃદયમાં ઘણાં એક પ્રેત ભરાયા હોય તેને, હા
(જુવા) હાંકી કાઢવા આવે ત્યારે રડે કુટે. ઘણાં રૂબાડાં કરે, તે
બીહવું નહિ ને પેલા હાદી પાસે સમજાં પ્રેત કઢાવવાં. જો, હાદી
ઉઠાડી મુકીએ તો પ્રેત તોફાન મુકી દે, પણ કાળજીમાંથી નીક
નહિ. એમ સમજી લેજો, વળી એક ઠેકાણે મન વશ કરવાનો ઉપા
કલો છે. તે તુને કહીએ તે તું સાંભળ કે—શ્રીમહાપ્રભુજીના અષ્ટ
તરણતનામ જેમાં શ્રીગુસામજીએ કહ્યાં છે એવું એક શ્રીસર્વોત્તમ
સ્તોત્ર છે તેની ફલશ્રુતિમાં મન વશ કરવાનો એક શ્લોક લખ્યો
તે શ્લોક:—**इत्यानन्दनिधेः प्रोक्तं नास्त्रामष्टोत्तरं शतम् ।**

अन्दाविशुद्धबुद्धिर्यः पठत्यनुदिनं जनः

स तदेकमवा सिद्धिमुक्तां प्राप्नोत्यसंशयः ।

વળી શ્રીદૃષ્ટાન્તના એ ચરણારવિન્દમાં સોળ ચિન્હ છે, તેમ
દક્ષિણ ચરણારવિન્દમાં નવ ચિન્હ છે. તેમાં એક અંકુશનું ચિન્હ
છે તે અંકુશનું ચિન્હ પ્રભુએ શ્રી માટે ધર્યું છે ? તેનો હેતુ, માહા
ત્મ્યમાં એમ લખ્યું છે કે—તે અંકુશનું ધ્યાન કરવાનું રૂળ-મનર
મદોન્મત્ત હસિત કાંઈ ને વશ નથી થાતો, તે ભગવચ્ચરણારવિન્દ
અંકુશના ધ્યાન વડે વશ થાય તે શ્રી હરિરાયજી ગોસ્વામિજીએ લખ
છે. ખીજાં ચિન્હનાં માહાત્મ્ય તે તો જુદાં છે. વળી કાંઈ અન્ય
લખ્યું છે કે—અમ મોક્ષનું કારણ એ મનજી છે, તેનું વચન—

૪૬૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મન યવ મનુષ્યાણાં કારણં ચન્ધમોક્ષયોઃ ।

યેન આલિંગિતા કાન્તા તેન આલિંગિતા સુતા ।

વળી શ્રીભાગવત એકાદશ સ્કન્ધે અ. ૨૩-૪૩ ભિક્ષુગીતામર્

શ્લોક—મનઃ પરં કારણમામનન્તિ સંસારચક્રં પરિવર્તયેચત્ ।

ત્યારે તુ વળી કહેશે કે એવું દુર્જન્ય મન તે સકળ કાર્યમાધી નિવૃત્તિ પામીને સ્થિર થશે ભારે હરિ ભજ્યુ. તે દિવસ તો કા કામે આવવાનો નથી, માટે મન પ્રપચ્ચમાં ભટકતાં જમ હરિ ભજન્ય તેમ ભજ્યા, તે પુરાણાન્તરમાં કહ્યું છે કે—

સમાપ્ય સર્વકર્માણિ બ્રહ્મપ્રાપ્તિં યત્નીચ્છસિ ।

સમુદ્રશાન્તફલોલે સ્નાનુમિચ્છતિ મૂઢધીઃ ।

માટે ભાખ વાતની વાત એક વાતમાં કહું છું કે રીધ વાલ વિલખે શ્રીકૃષ્ણનામયકી શુદ્ધબુદ્ધિ થશે અશુભતાને વિષે નહિ પ્રવર્તે, એવું વિપ્રસહસ્ય નામની ફલશ્રુતિમાં લખ્યું છે તે શ્લોક—

ન ક્રોધો ન ચ માત્સર્યં ન લોભો નાશુભા મતિઃ ।

ભવન્તિ કૃતપુણ્યાનાં મક્તાનાં પુરુષોત્તમ ॥

વળી મોટાં ભગવદીયોએ ગાયુ છે તે વચન—

નામે હોય આન્તરશુદ્ધિ નામે હોય નિર્મળ બુદ્ધિ ॥

ઈત્યાદિ માટે સર્વનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે—પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્તસાર એ છે કે—મનનો નિરોધ શ્રીગોવર્ધનધર જોડે થાય, તે નિરોધનો અર્થ એ કે પ્રપચ્ચવિદ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદ્દાસક્તિ નિરોધઃ એ નિરોધ ચવાનો બીજો ઉપાય નથી. શ્રી મહાપ્રભુજીના લાલજી શ્રી ગુરુ તેમની કૃપા અને સત્સંગ શ્રીકૃષ્ણનામ ભગવચ્ચરણોદક એ વિના બીજો ઉપાય નથી એ તુને સિદ્ધાન્ત હતો તે કહો

प्रथमसिक्कं वल्लभं यथैव लिख्य
 ते ॥ छंदः ॥ राग सा मे री ॥
 मम मत्तमं मम श्री गुरु प्रिये जी ॥
 वादात्येवंदं श्री भजराये जी ॥ १ ॥
 अस्मत्सखा वंदं दरिद्र मजी ॥ २ ॥
 धिक् धिरे मणिक नि कुल्लभ म
 जी ॥ ३ ॥ मुजने नाणी सु दु निज दा
 स जी ॥ ४ ॥ मुज रु द यो म प्र रो वा स
 जी ॥ ५ ॥ मुजने भास नि जे प्र तु म य
 जी ॥ ६ ॥ रत्नं वि कु वल्लभं म म य
 जी ॥ ७ ॥ १० ठाल्ल म य रत्नं च ना करु
 षु सुरु शिष्य सेवा दे करी ॥ खंड न
 मया वाद सुधी दे त प्रति पादन
 ॥ ११ ॥ ५ ॥ जे य को स दु संधे र ले
 मिथ्या त संधं भासो ॥ पुंडे प्रति वि
 निवेद्य मम ज्ञाती ॥

श्रीदयारामपाईना हस्ताक्षर.

पम्. ए. नी परीक्षामां दाखल थयला
 महान् वेदांतग्रंथ रसिकवल्लभनां आराम

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ પત્રિકા	અરોહ	ગુહ	પૃષ્ઠ પત્રિકા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૮ નિમ્ન	નિમ્ન	૨૦ છુપારે	છુટપારે	શુદ્ધ
૩	૪ કાવ્યસહિતાઓના કાવ્યગ્રહિતાઓના		૪૫ ૧ પ્રેમાનંદ	નરસિંહ	
૩	૪ ભાગવતમોગાન ભાગવદ્વયમોગાન		૪૯ ૧૩ 'કવિ' પહેલાઅનભિનાખ્યાનનોમધ્ય		
૬	૧૧ દિક્ષા	દિક્ષા	૫૨ ૮ (શુદ્ધિએ)	(શુદ્ધિને)	
૭	૧૫ નિર્મિતિમાદયતી,	નિર્મિતિમાદયતી	૫૩ ૧૦ તેપણ અન્યન ભોગ તેપણ અન્ય		
૮	૧૭ કર્મ	કર્મ		ન ભોગ	
૮	૨૩ પ્રિયા	વિચાર	૫૩ ૨૩ પાદ્મજ્યો	પ્રાદ્મજ્યો	
૧૧	૧ અદ્ભુત	અદ્ભુત	૫૪ ૨૩ વાળી	વારી	
૧૬	૧૬ દલિતોચાર	દલિતોચાર	૫૬ ૧ કહેલો	કહેલો	
૧૭	૮ કસાર	કસારિ	૬૪ ૧ સાકર	સાકર	
૧૭	૧૦ અતિદીર્ઘ	અતિદીર્ઘ	, ૧૧ નદનરન	ન દનદન	
૧૮	૧૮ કાતક	કોતુક	૬૬ ૧૫ દરે છ	કહે છે	
૨૫	૮ વાસત	તાસત	૭૨ ૧૫ નિદનગડનમા	નિદનમડનમા	
૨૮	૭ આવકાશ	અવકાશ	૭૩ ૧૨ 'ભક્તિ પોષણ'	કાઠી નાખો	
૩૩	૧૪ રાસક	રસિક	૮૦ ૫ ચર્ચવામિજી	ધાર્વણમિજી	
૪૧	૧૦ રમ	રમે	૮૦ ૬ 'સવા'	સ્વેન	પછી મૂકો

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અનુદ્ધ	પૃષ્ઠ પંક્તિ	અનુદ્ધ
૮૩	૭ લગવદ્વપ	૧૨૩	૧૬ અસાચનં
૮૬	૨૨ આપનિવદ્	૧૩૦	૧૨ સાંસ્યેન પછી
૮૯	૨૪ કૃષ્ણેતે પાર્થ કહે છે કૃષ્ણ પાર્થને	૧૩૨	૫ આરા લગવંત થયાં આરાખ્યાં
		૧૩૬	૧૫ સર્વદેવત્ત્વસ્કારેને બદલે સર્વદેવ
			ત્ત્વસ્કારઃ જોઇએ
૯૦	૪ કિં પછી જાનેન	૧૩૮	૧૩ સઃ પહેલાં
૯૧	૧૫ અવિભાવ	૧૪૪	૧૦ 'સિદ્ધ કરવાને'
૯૯	૧૪ અંશાઅંશી	૧૪૫	૬ લગનનાર્થ
૧૦૩	૨૨ પાગે		લગનઆર્થ
૧૦૩	૨૩ ઠે	૧૪૯	૨૩ ચોત્તમ્
૧૦૪	૧૯ 'પુરુષભાવ કરતાં' એ કાઢી નાખવું	૧૫૦	૧૯ અકુર
૧૦૫	૯ અતિવ	૧૫૧	૧૧ દામ
૧૦૫	૧૯ નીજ	૧૫૪	૧૬ અંત્ય સાદસ્ય
૧૦૭	૧ બાહિર્વિસ્તાર	૧૫૬	૨૧ સાંધેતો
૧૧૧	૭ નિર્મળ તિ	૧૬૦	૧૫ વિરચું શું
૧૧૪	૨ Sonl's	૧૬૬	૭ મારે
"	૧૨ 'The' એવડાં છે મારે એક કોટા	૧૬૮	૨૩ ગચ્ચતિ
૧૧૬	૯ સદલ	૧૬૯	૬ શ્રીસુખોપની
			માર્ગ
			ચર્ચતિ
			શ્રીસુખોપની

પૃષ્ઠ પંક્તિ અર્થશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ પંક્તિ અર્થશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૪ ૧ 'હોવા ભોમજે' શબ્દો છોડી દેવા	લાઝુ	૧૭૧ ૧૬ લાગુ	૧૬
૨૦૫ ૧ તેમણે	દૃષ્ટ્યને	૧૭૩ ૧૧ ફર્જરે	૧૧
૨૦૫ ૨ યંગાર	રીતધ	" ૧૬ શિતલ	૧૬
" " એટલે	કહેતા	૧૭૭ ૧૪ કહેના	૧૪
" ૬ બગતાં	શુભાર	" ૧૬ યંગાર	૧૬
૨૦૭ ૮ સનકુમારે	તૈતિરીપમા	૧૭૮ ૧ તૈતિરીપમા	૧
૨૦૮ ૨૧ બ્રહ્મા	વવમામનનિત	૧૮૦ ૧૬ વવમનનિત	૧૬
પૃષ્ઠ પંક્તિ અર્થશુદ્ધ	રોમમાથી	૧૮૩ ૩ રોમમાથા	૩
૨૧૦ ૫ અંગે	ખૂત વિખ	૧૮૪ ૧૨ તૈતિરીપદિ	૧૨
૨૧૪ ૧૮ બપોરે	તસ્વા	૧૮૨ ૮ તસ્વા	૮
" ૨૧ પ્રીતસ્વ	હિલ્લપતા	૧૮૪ ૧૯ હિલ્લપના	૧૯
" ૨૨ નિવસનચલિતયો	નિરહાનુર	" ૨૦ નિરહાનુર	૨૦
" ૨૨ દ્રુમ	આનિ	" ૨૧ આનિ	૨૧
૨૧૯ ૧૪ કરે છે	કરિ કરે છે	" " કવિ કહે છે	"
" " શકેતા	વાધી	૧૯૫ ૫ વાધી	૫
૨૩૩ ૧૨ વૈગમ્ય	નિષ્કેષ્ટ	૧૯૫ ૧૭ નિષ્કેષ્ટ	૧૭
૨૩૫ ૨ પ્રકાશો	ધેનુને	૧૯૮ ૧૬ ધેનુને	૧૬

पृष्ठ	पंक्ति	अष्टादश	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अष्टादश	शुद्ध
३१५	८	अविप्रिया	अविप्रिया	२४	अष्टादश	अष्टादश	अष्टादश
"	२१	वगानारने	वगानारने	३५२	४	अष्टादश	अष्टादश
३१६	६	अविप्रिया	अविप्रिया	"	५	अष्टादश	अष्टादश
३१७	१	अष्टादश	अष्टादश	"	६	अष्टादश	अष्टादश
३१८	४	अष्टादश	अष्टादश	"	१५	अष्टादश	अष्टादश
३१९	६	अष्टादश	अष्टादश	"	१५	अष्टादश	अष्टादश
३२०	१	अष्टादश	अष्टादश	"	२	अष्टादश	अष्टादश
३२१	१८	अष्टादश	अष्टादश	३५३	४	अष्टादश	अष्टादश
३२२	११	अष्टादश	अष्टादश	"	५	अष्टादश	अष्टादश
३२३	१८	अष्टादश	अष्टादश	"	१२	अष्टादश	अष्टादश
३२४	३	अष्टादश	अष्टादश	"	१८	अष्टादश	अष्टादश
"	१५	अष्टादश	अष्टादश	"	१८	अष्टादश	अष्टादश
३५०	१५	अष्टादश	अष्टादश	३५४	१०	अष्टादश	अष्टादश
३५१	३	अष्टादश	अष्टादश	३५६	२०	अष्टादश	अष्टादश
"	२	अष्टादश	अष्टादश	३५७	४	अष्टादश	अष्टादश
"	६	अष्टादश	अष्टादश	"	८	अष्टादश	अष्टादश
"	११	अष्टादश	अष्टादश	"	१८	अष्टादश	अष्टादश
"	१२	अष्टादश	अष्टादश	"	२०	अष्टादश	अष्टादश
"	१६	अष्टादश	अष्टादश	"	"	अष्टादश	अष्टादश

૪૪ પત્રિ અશુદ્ધ

૨૨ વિધિ વાક્યનો

૩૫૮ ૭ હન્દો બદ્ધતા

૬ સમર્થ

૩૫૯ ૧ અઅધિત

૧૮ કથન

૩૬૬ ૬ બને

૩૬૬ ૧૨ રાગ

૩૬૭ ૧૨ તેમને

૨૫૮ ભક્તિ

શુદ્ધ

વિધિવાક્યનો

હન્દો બદ્ધતા

મુવકુ

અમાધિત

કવન

એને

દુગા

તમને

ભક્ત

...

૫૪ પત્રિ અશુદ્ધ

૫ દશાન્તા સમરની દશાન્તાન દાન્ની

૦૭૬ ૮ ગ્રાય

" ૧૨ તત્વમાન

, ૧૪ દેવલા દેત્ય

૩૭૭ ૭ યોગ

૧૪ મપ્ર

૩૭૮ ૧૫ અલપ

૩૭૯ ૨ સપુર્ણિમસ્ત,

" ૧૮ વ્યાપ્તુ

૩૭૯ ૨૨ ગદ્યોઓ

૩ પુન્યા

શુદ્ધ

ગ્રાય

તત્વમાન

દેવલા દેત્ય

યોગ્ય

સત્ય

સમય

સપુર્ણિમસ્ત

વ્યાપ્તુ

અશુભો

પુન્યા

પ્રશ્ન	પ્રશ્નિ	અનુશ્લેષ	શુદ્ધ	વિષય	ક્રમ	વિષય	ક્રમ
૩૮૭	૨ દયારામના	૨ દયારામે	૨૨૬	૧૫ વિશે	૧૫ અનુસૂત	૧૫ અનુસૂત	૧૫ અનુસૂત
"	૨૩ પ્રણી	પણી	૨૨૭	૧૭ અનુસૂત	૨૩ રામારે	૨૩ રામારે	૨૩ રામારે
૩૮૮	૧૬ સખધમા	સખધમા	૨૨૮	૨૩ રામારે	૩ છે	૩ છે	૩ છે
૩૮૯	૧૫ કામના	કામના	૨૩૦	૩ છે	૧૩ ચતુરાચ્છાની	૧૩ ચતુરાચ્છાની	૧૩ ચતુરાચ્છાની
૩૯૦	૨૩ અર્થા	અર્થા	૨૩૨	૧૩ ચતુરાચ્છાની	૨૨ ૫	૨૨ ૫	૨૨ ૫
૩૯૧	૨ આલખનવિભાગ	આલખનવિભાગ	૨૩૨	૨ ચિનહ	૨ ચિનહ	૨ ચિનહ	૨ ચિનહ
૪૦૬	૧૮ ત્યાર	ત્યારથી	૨૩૪	૨૦ જત	૨૦ જત	૨૦ જત	૨૦ જત
૪૦૭	૧૩ ગૃથો છે	ગૃથો છે	"	૫ જતેગા	૫ જતેગા	૫ જતેગા	૫ જતેગા
૪૦૮	૨૨ જાણીતે લેતે	જાણી લે	૨૩૭	૭ પરિકા	૭ પરિકા	૭ પરિકા	૭ પરિકા
૪૦૯	૧૩ માલની	માલની	૨૩૭	૨૧ શ્રંગારની	૨૧ શ્રંગારની	૨૧ શ્રંગારની	૨૧ શ્રંગારની
૪૦૯	૮ પદની	પદના	"	૧૪ સંગતે	૧૪ સંગતે	૧૪ સંગતે	૧૪ સંગતે
"	૮ તરંગો	તરંગોએ	૨૩૮	૧૬ ધાઓ	૧૬ ધાઓ	૧૬ ધાઓ	૧૬ ધાઓ
૪૧૦	૧૦ વાણી	વાણી છે	૨૫૦	૭ પોતાના વ્યાખ્યાનમાથી કમી (૬૨૬)	૭ પોતાના વ્યાખ્યાનમાથી કમી (૬૨૬)	૭ પોતાના વ્યાખ્યાનમાથી કમી (૬૨૬)	૭ પોતાના વ્યાખ્યાનમાથી કમી (૬૨૬)
૪૨૧	૨ લક્ષધર્મ	લક્ષધર્મ	૨૫૧	૧ વિમિહિત	૧ વિમિહિત	૧ વિમિહિત	૧ વિમિહિત
૪૨૨	૨૨ નિદતાર	નિદતાર	૨૫૫	૨ પત્તિનો	૨ પત્તિનો	૨ પત્તિનો	૨ પત્તિનો
૪૨૪	૭ જનમતો હારિ	જનમતોહારિ	"	૧૦ શ્રંગારના	૧૦ શ્રંગારના	૧૦ શ્રંગારના	૧૦ શ્રંગારના
૪૨૫	૨૭ દોહરો	દોહરો	૨૫૬				

૫૬ પકિત અશુદ્ધ

૨૨ વિધિ વાક્યનો

૩૫૮ ૭ હન્દો બદલા

૬ સવર્ણ

૩૫૯ ૧ અન્નધિત

૧૮ કથન

૩૬૬ ૬ અતે

૩૬૬ ૧૨ શંગાર

૩૬૭ ૧૨ તેમને

૩૬૮ ૨૪ ભક્તિ

૩૭૦ ૮ શેષીની

૩૭૫ ૮ કવિન્દ્ર

૧૦ રશિક

૧૩ કાવ્યો નીચે

૧૩ આસ્તીરણ

૨૦ અરહોકન કારને

૨૭૬ ૨ ત્રિપાદી એ

૫ પ્રશ્ન ગ્રાંક સ્થાનન્દ

શુદ્ધ

વિધિવાક્યનો

હન્દો બદલા

સવર્ણ

અધાધિત

કવન

એને

શંગાર

તમને

ભક્ત

શેષીની

કવીન્દ

રસિક

કાવ્યો નીચે

આસને

અવલોકનકારને

ત્રિપાદીએ

પ્રશ્નગ્રાંકપાનદ

૫૬ પકિત અશુદ્ધ

૫ દશાન્તા સંકારની

૦૭૬ ૮ પ્રાય

૧૨ તત્ત્વગાન

૧૪ કેવલા દેવ

૩૭૭ ૭ યોગ

૧૪ સંપ્ર

૧૫ અભય

૨ સાધુભિર્મસ્ટ

૧૮ વ્યાપર્ણ

૨૨ અસંખ્યા

૩ મિત્ર્યા

૧૦ અરણ્યોવિન્દો

૧૬ શાંતિ

૨૧ પ્રવૃત્ત

૧૪ સૂત્યસંગ

૨૨ ની

૫. નિઝવરૂપી

૧૨ પાગે

શુદ્ધ

દશાન્તાસંકારની

પ્રાયઃ

તત્ત્વગાન

કેવલાદેવ

યોગ્ય

સત્ય

સસય

સાધુભિર્મસ્ટ

વ્યાપર્ણ

અસંખ્યા

મિત્ર્યા

અરણ્યોવિન્દો

પાંચ

પ્રવૃત્ત

સૂત્યસંગ

નિ

નિઝવરૂપી

વાગે

૫૪ પકિત આ

૪૨૬ ૧૫ વિષે

૪૨૭ ૧૭ અનુસૂત

૪૨૮ ૨૩ રામારે

૪૩૦ ૩ છે

૪૩૨ ૧૩ અતુરાઈની

૪૩૨ ૨૨ ૫

૪૩૪ ૨ વિદ્ય

" ૨૦ ભત

૪૩૭ ૫ ભતેગા

૪૩૭ ૭ પરિક્ષા

" ૨૧ શુગારની

૪૩૮ ૧૪ સગલે

૪૫૦ ૧૬ ધાઓ

૪૫૧ ૭ 'પોતાના વ્યાખ્યાનમાથી'કમી(કરવું)

૪૫૫ ૧ વિક્રોદિત

" ૨ પરિજ્ઞો

૪૫૭ ૧૦ શુગારના

શુદ્ધ

દયારામો

પછી

સળધમા

કળના

મર્મ્યા

આસળનવિભાગ

ત્યારથી

ગુચ્છ છે

બહી લે

માળની

પદ્ધતા

તરંગોએ

વાણી છે

સાક્ષ્યમ

નિકટતર

જનમનોહારિ

દાદરો

૫૪ પકિત અશુદ્ધ

૩૮૭ ૨ દયારામના

" ૨૩ ગ્રંછી

૩૮૮ ૧૬ સળધમા

૩૮૯ ૧૫ કળના

૩૮૯ ૨૩ મર્મ્યા

૩૮૭ ૨ આસળનવિભાગ

૪૦૬ ૧૮ ત્યાર

૪૦૭ ૧૩ ગુચ્છો છે

૪૦૭ ૨૨ બહીને લેતે

૪૦૮ ૧૩ માળની

૪૦૯ ૮ પદ્ધતી

" ૮ તરંગો

૪૧૦ ૧૦ વાણી

૪૨૧ ૨ સાક્ષ્યમ

૪૨૨ ૨૨ નિકટતર

૪૨૪ ૭ જનમનોહારિ

૪૦૫ ૨૭ દોહરો